

Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar III

Editor: Doç. Dr. Nüket Kırcı Çevik

ÖZGÜR
YAYINLARI

Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar III

Editör

Doç. Dr. Nüket Kırıcı Çevik

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgur yayinlari.com

✉ info@ozgur yayinlari.com

Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar III

Research on Social Sciences III

Editör: Doç. Dr. Nüket Kırıcı Çevik

Language: Turkish - English

Publication Date: 2023

Interior desing by Yeter Yeşilyurt

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-975-447-586-9

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub97>

OPEN ACCESS

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Kırıcı Çevik N., (2023). *Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar III*.

Özgür Publications. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub97>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgur yayinlari.com/>

 ÖZGÜR
YAYINLARI

İçindekiler

Bölüm 1

Muhasebe Tarihi Bakış Açısı ile Orta Assur Kanunları Ali Apalı	1
---	---

Bölüm 2

Vergi Ceza Hukukunda İçtima ve Tekerrür Kavramlarının Vergi Suçlarına Etkisi Taner Ercan	19
--	----

Bölüm 3

Terör ve Şiddet Üzerine Kavramsal Bir Çalışma Murat Sarı	47
---	----

Bölüm 4

---

20. Yüzyılda Türk Sosyal Politikasının Gelişimi Abdurrahman Keskin - Erdal Beşoluk	61
---	----

Bölüm 5

Yalnızlık Çağı'nda "Sorunlu Orta Yer" Kentte Hayvan Murat Demirel	89
--	----

Bölüm 6

Türkiye'de Çevre Vergisi Olarak Motorlu Taşıtlar Vergisinin Değerlendirilmesi ve OECD Ülkeleri İle Karşılaştırma Özgür Mustafa Ömür	107
---	-----

Bölüm 7

- AB Yeşil Mutabakatı'nın ve Dijitalleşmenin Türkiye'deki Beyaz Eşya Sektörü Bağlamında Değerlendirilmesi** 133
Aydan Arasan Türe - Betül Yüce Dural

Bölüm 8

- The revitalisation of the Silk Road: Theoretical Challenges and Policy implications** 165
Canan Çetin

Bölüm 9

- Tarihi Perspektifte İnovasyondan Günümüz İnovatif Okuryazarlığına** 193
Asiye Yüksel

Bölüm 10

- Türkiye Cumhuriyeti'nde Çağdaş Seramik Sanatının Gelişim Süreci** 211
Selda Alp - Aysel Kürtoğlu

Bölüm 11

- Türkiye'de Çocuk Evliliklerinin Siyaseti: Çocuğun Yaralanabilirliğinin İnşası** 259
Hande Sözer

Bölüm 12

- Türkiye'de Çevrim İçi Mizah Kültürü: Sayısallaşan Gülmenin Temsil Ritüelleri** 287
Sinem Topalbekiroğlu - Gülcan Albayrak - Savaş Keskin

Bölüm 13

- Bir Yönetim Sistemi Olan ISO 27001 Bilgi Güvenliği Sistemi Konulu Yayınların WOS Veri Tabanına Dayalı Bibliyometrik Analizi** 319
Gözde Akbalık Korkmaz - Okan Bütüner

Bölüm 14

Post-partum Dönemdeki Kadınlarda Sosyo-Ekonomik Durumun Depresyonla Olan İlişkisi	361
Tuğba Makbule Çuvadar	

Bölüm 15

Dindarlık ile Kişilik Arasındaki İlişki: Jung ve Maslow Örneği	381
İlyas Pür	

Muhasebe Tarihi Bakış Açısı ile Orta Assur Kanunları

Ali Apalı¹

Özet

Hukuki metinler toplumun huzur içerisinde yaşamalarını sağlamayı amaçlayan belgelerdir. Bu belgelerde sosyal konular yer almasının yanında oldukça fazla sayıda ekonomik konulara yönelik düzenlemelerin olduğu da bilinmektedir. Özellikle tarih boyunca ilk yazılı kanunlara rastlanan Mezopotamya'daki kanun metinlerinde iktisadi yaşama ait kanun maddelerine rastlanmıştır. Bu noktadan hareketle tespit edilen kanunnameler incelenmiştir. İncelemeler sonucunda Assur kanunları bu çalışmanın konusu olmuştur. Bu kanunun maddelerinde yer alan ekonomik maddeler ve bu ekonomik maddelerden muhasebe tarihi ile ilgili bulguların ortaya çıkarılması ve bu bulguların muhasebe tarihi çalışmaları kapsamında literatüre kazandırılması ve kanunnameleri muhasebe alanı bakışı ile yaklaşılmasına katkı sağlanmak amaçlanmıştır. Çalışmanın konu ve kapsamı doğrultusunda öncelikle Orta Assur Kanunları hakkında kısa verilecek, devam eden kısımda önce kanun metninin Prof. Dr. Mebrure TOSUN ve Doç.Dr. Kadriye YALVAÇ'ın "Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduga Fermanı" adlı eserden alınan maddeler doğrudan verilmiş ve bu maddelerin içeriğinde muhasebeyi doğrudan ya da dolaylı yoldan doğuran bulgulara dikkat çekilecektir.

Giriş

Muhasebe bilimi insanlık tarihi kadar eski dönemlere uzanmaktadır. Ekonomik faaliyetlerin başlamasından önce hesap ve hesaplama ile başladığı düşünülen muhasebe işlemleri önce insan yaşamı içerisinde zihni işlemler olarak, devam eden dönemlerde yazılı olarak ortaya çıkmıştır. Her toplumda her dönemde farklı hesaplama araçlarına ve sistem özelliklerine sahip olan muhasebe bulguları, ilköğretimde hayvan kemiklerinde, papirüslerde, ağaç kabuklarında en çok da kil ve malzemelerden üretilen tabletler üzerinde tespit edilmiş ve hala tespit edilmeye devam etmektedir.

Muhasebe alanının gelişimini geçmişten itibaren etkileyen unsurların başında din, devlet, hukuk ve toplumların iktisadi yaşamları gelmektedir. Din

1 Doç. Dr. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, aapali@mehmetakif.edu.tr,
Orcid: 0000-0002-3521-0150.

toplumların yeme içme alışkanlıklarına kadar birçok yaşam kurallarını etkilediği için yaşamın içerisinde olan muhasebeyi de doğrudan etkilemektedir. Tarih boyunca devletlerin temel gelir kaynaklarından biri de doğrudan ya da dolaylı olarak alınan vergilerdir. Bu vergilerin hem toplanması hem de harcanma aşamalarında hesaplama ve kayıtlama yani muhasebe işlemlerine ihtiyaç duyulmuştur. Hukuk, toplu yaşamın beraberinde getirdiği ve toplumun bütün alanlarında düzenleme ihtiyacı sonrası ortaya çıkmıştır. Önceleri örfi olarak gelişim sağlayan alan, sonraki dönemlerde yazının da icadı ile yazılı hale getirilmiştir. Hukuki metinler, tarih boyunca muhasebe gibi farklı malzemelerin üzerinde tespit edilmiştir. Bazen büyük kayaların üzerinde tespit edilen hukuki metinler bazen de tabletler üzerinde ortaya çıkmıştır.

Hukuki metinler toplumun huzur içerisinde yaşamalarını sağlamayı amaçlayan belgelerdir. Bu belgelerde sosyal konular yer almasının yanında oldukça fazla sayıda ekonomik konulara yönelik düzenlemelerin olduğu da bilinmektedir. Özellikle tarih boyunca ilk yazılı kanunlara rastlanan Mezopotamya'daki kanun metinlerinde iktisadi yaşama ait kanun maddelerine rastlanmıştır. Bu noktadan hareketle tespit edilen kanunnameler incelenmiştir. İncelemeler sonucunda Assur kanunları bu çalışmanın konusu olmuştur. Bu kanunun maddelerinde yer alan ekonomik maddeler ve bu ekonomik maddelerden muhasebe tarihi ile ilgili bulguların ortaya çıkarılması ve bu bulguların muhasebe tarihi çalışmaları kapsamında literatüre kazandırılması ve kanunnameleri muhasebe alanı bakışı ile yaklaşılmasına katkı sağlanmak amaçlanmıştır. Çalışmanın konu ve kapsamı doğrultusunda öncelikle Orta Assur Kanunları hakkında kısa verilecek, devam eden kısımda önce kanun metninin Prof. Dr. Mebrure TOSUN ve Doç.Dr. Kadriye YALVAÇ'ın "Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduga Fermanı" adlı eserden alınan maddeler doğrudan verilmiş ve bu maddelerin içeriğinde muhasebeyi doğrudan ya da dolaylı yoldan doğuran bulgulara dikkat çekilecektir.

1. Orta Assur Kanunları (M.Ö. 1500-1250?)

Orta Assur Kanunları, Hammurabi Kanunları'ndan sonra öne çıkan en önemli günlük hayatı düzenleyen hukuk metinleridir. Orta Assur Kanun metinleri M.Ö. 1450-1250 seneleri arasında yaklaşık 200 senelik bir döneme tarihlenmektedir (Tosun, 1973: 576). M.Ö. ikinci binyılın üçüncü çeyreğine rastlayan tabletlerin en iyi korunmuş olanı Asur kazılarında ele geçen ve 14 tablettten oluşan A Tableti'dir. Kanun koleksiyonlarından A Tableti 59 maddeden oluşup, geneli kadınların hak ve görevleri ile ilgili konuları içeriğinde barındırmaktadır. Kanunun diğer tabletleri A tableti kadar sağlam olmayıp, diğer tabletlerde gayrimenkul hukuku, toprak mülkiyeti ve köleler

ile borçlar gibi günlük hayatta karşılaşılan konularla ilgili hükümler bulunur (Dinçol, 2003: 9). Assur tabletlerinin hiçbirinde prolog veya epilog bölümleri bulunmadığı için hangi kral zamanında yazıldığına dair net bir bilgi tespit edilememektedir (Öz, 2015: 195). Ancak Landsberger, bu kanunların I.Tiglatpileser dönemi olan M.Ö. 1100'lere denk geldiğini ifade etmektedir (Landsberger, 1939: 233; Tosun, 1973: 576).

Assur tabletlerin tamamı aynı yer ve yıllara ait değildir. Kanunların önemli özelliklerinin başında herhangi bir konu ile ilgili toplumda karşılaşılma ihtimali bulunan bütün olaylarla ilgili genellemeler yapılmasıdır. Kanunlarda sadece Hammurabi Kanunlarından değil, aynı zamanda Hammurabi öncesi Mezopotamya yasalarından da faydalandığı anlaşılmaktadır. Assur Kanunları, Assur'a uygun olarak katı kuralları ve uygulamaları bünyesinde bulundurmaktadır (Dinçol, 2003: 9). Kanunlarda farklı cezalar uygulanmaktaydı. Suçun hafif veya ağır olmasına göre bazen maddi cezalar bazen de ölüm cezaları verilebiliyordu (Öz, 2015: 196).

2. Muhasebe ve İktisadi Bulgular

Assur kanunları farklı tabletlerden oluşmaktadır. Bu tabletlerden A Tabletinde kullanılan bir tablet özelliği taşımaktadır. A Tabletinde tespit edilen muhasebe ve iktisadi bulguların yer aldığı maddelerin çalışma kapsamında incelenen yönleri ile devam eden kısımda maddeler sırasıyla verilecektir².

“Eğer bir adam hasta veya ölüyle (ölü iken), karısı, evinden herhangi bir şeyi çalar (ve) (onu) bir adama veya bir kadına veya herhangi ikinci bir şahsa verirse, adamın karısını ve (çalınmış malı) kabul edenleri öldüreceklerdir. Eğer sağ olan adamın karısı, eşinin evinden (bir şey) çalarsa, bir adama veya bir kadına veya herhangi ikinci bir kimseye verirse, adam karısını suçlar ve ona ceza yükler. Adamın karısının elinden (çalınmış malı) alan alıcı (onu geri) verecektir. Adamın karısına yüklediği suçun aynısını alıcı(ya) yükleyeceklerdir” (Kol.1, M.3). Tablet dördüncü maddesinde hem alıcı hem de mal kavramlarından bahsedilmekte ve bu çalınan malın ticari bir faaliyete dönüşmesini ifade etmektedir. Anlaşılacağı üzere ticari bir faaliyet işlemi muhasebeyi ilgilendiren mali bir olaydır. Bu yönü ile iktisadi bir olay ile muhasebe işleminin doğuşu ilişkilendirilmektedir.

2 Bu çalışmada incelenen Urukagina Kanunu, Ur-Nammu Kanunu, Ana İttisu Kanunu ve Lipit İstar Kanunu'ndan alınan kanun maddelerinin tamamı “Prof. Dr. Mevrure TOSUN ve Doç. Dr. Kadriye YALVAÇ'ın Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı” isimli orijinal eserin tercümesi olan kitaptan doğrudan alıntılanmıştır.

“Eğer bir erkek köle veya kadın köle, (hür) bir adamın karısının elinden herhangi (çalınmış) bir şey kabul ederse, erkek ve kadın kölenin kulaklarını ve burnunu keseceklerdir (keserler). (Böylece) çalınmış mal ödenmiş olur (ve) adam (bu arada) karısının kulaklarını keser. Fakat karısını serbest bırakırsa, kulaklarını kezmesse, kadın ve erkek kölenin(de) kulak ve burunlarını kesmezse, çalınmış mal ödenmemiş olur” (Kol.1, M.4). Madde dörtte yine bir önceki maddede olduğu gibi çalınmış olan bir maldan bahsedilmektedir. Bu da iktisadi bir varlığın haksız yere kazanılmasını ifade etmektedir.

“Eğer bir adamın karısı, ikinci bir adamın evinden herhangi bir şey çalarsa, (çaldığı) 5 MANA kalaydan daha fazla (kıymetli) ise çalınmış (malın) sahibi şöyle diyerek yemin edecek “onu evimde hırsızlık yap diye teşvik etmedim”. Eğer kadının kocası razı ise çalınmış malı (geri)verecek, onu serbest bırakacak (ve) kulaklarını kesecektir. Eğer kocası, onun bırakılmasına razı değilse (kadını) çalınmış malın sahibi alacak ve o burnunu kesecektir” (Kol.1, M.5). Beşinci maddede hem iktisadi bir maldan hem de muhasebeyi ilgilendiren hususlardan bahsedilmektedir. Örnek gösterilen olayda bir malın değerini tespit için değerli bir maden ölçüsü MANA para birimi ile tespit edilmiştir.

“Eğer (hür) bir adamın karısı sakladığı şeyi dışarda bir yere korsa, onu alan, çalınmış malın (sorumluluğunu) taşıyacaktır” (Kol. 1, M.6). Bu maddede sadece bir mal kavramından bahsedilmektedir. Mal kavramı yine muhasebe alanı bakış açısı ile varlıklar içerisinde değerlendirilmektedir.

“Eğer bir kadın, bir adama el kaldırırsa ve onu suçlarsa 30 MANA kalay ödeyecektir, 20 sopa vuracaklardır” (Kol.1, M.7). Yedinci maddede ödeme birimi olan MANA'dan bahsedilmektedir. Bir ceza ödeme aracı olarak değerlendirmek gerekir. Bu ölçü aracı kalay olarak belirlenen değerli bir madendir.

“Eğer bir adam, arkadaşına ister gizli olarak ister kavga sırasında şöyle derse: “senin karınla birçok defalar yattılar, ben bu iddiayı ispat edeceğim”, fakat ispatı yapamazsa ve yapmazsa o adama sopayla 40 defa vuracaklar ve bir bütün ay kralın işini (hizmetini) yapacak, saçını (veya sakalını) kesecekler ve bir biltu (talent) kalay ödeyecektir” (Kol.2, M.18). Bu maddede kalay ile ödeme yapılması gerektiği ve bu ödemenin ceza bedeli olduğu anlaşılmaktadır.

Eğer bir adam gizli olarak arkadaş hakkında söz korsa (dedi kodu yaparsa) şöyle diyerek: “onunla devamlı olarak yattılar” veya kavga esnasında başka insanların önünde şöyle de: “seninle bir çok defalar yattılar, seni suçlayacağım” (fakat) delil (göstermeğe) muktedir değilse, ispatlayamazsa, o

adama sopayla 50 defa vuracaklar, bir bütün ay kralın işini yapacak, saçını (veya sakalını) kesecekler ve bir talent kalay ödeyeceklerdir (Kol.2, M.19). On dokuzuncu maddede de bir önceki maddedeki gibi cezanın hem madde olarak hem de farklı ceza yöntemleri ile karşılanması gerektiğinden bahsedilmektedir. Bu yönü ile ceza ödeme işlemi muhasebe olayını hatırlatmaktadır.

“Eğer bir adam, bir adamın kızını döver ve içindekini attırırsa (çocuğunu düşürtürse) onu suçlayıp, ispat ederlerse 2 biltu (talent) 30 mana kalay verecek, sopayla 50 defa vuracaklar, bir bütün ay kralın işini yapacaktır” (Kol.2, M.21). Yirmi birinci maddede ceza olarak ortaya konan ödemenin değerli maden ile yapılması gerektiğinden bahsedilmektedir. Hem iktisadi bir olay hem de doğrudan bir ödeme yöntemi boyutu ile muhasebeyi ilgilendirmektedir.

“Eğer bir adamın karısı, babası, erkek kardeşi, oğlu tarafından değil de bir başkası tarafından yolculuğa çıkartılırsa ve o adam (kadının) bir adamın karısı olduğunu (gerçekten) bilmediğine yemin ederse, (o adam) kadının kocasına iki talent kalay verecektir. Bir adamın karısı olduğunu bilirse zararlarını verecek (tazminat verecek), şöyle yemin edecek: “ben onunla yatmadım”. Fakat adamın karısı şöyle derse “o benimle yattı”. Zarar gören bir adamın tazminatı gibi (o) adama (tazminat) verilecek ve anlaşma olmadan nehre gidecek (tir). Eğer nehirden (sağ olarak) dönerse kadının kocası, karısına ne yaptıysa, ona da (erkeğe de) o yapılacaktır (Kol.2, M.22). Bu maddede de benzer şekilde hem ödeme aracından hem de ödemenin konusundan bahsedilmektedir. Her iki durum muhasebeyi ilgilendiren ve muhasebeyi doğuran bir olaydır.

“Eğer bir adamın karısı, kocasının önünden kendini çekerse (kocasından uzaklaşırsa), ister aynı şehirde ister yakın şehirlerden birinde olsun, ona ev kuran bir Assur'lunun evine girerse ve evin sahibesiyle birlikte oturursa, 3-4 defa gecelerse, ev sahibi evinde oturanın bir adamın karısı olduğunu bilmezse, sonra o kadın (kaçan) yakalanırsa, kendini çeken karısını, ev sahibi bey (...) yapacak, (karısını) alacak. Karısının birlikte oturduğu adamın karısının kulaklarını kesecekler. İsterse kendi fiatını olarak kocası 3 biltu (talent) 30 MANA kalayın parasını verecek. İsterse karısını alacaklar ve eğer evinde karısıyla birlikte bir adamın karısının oturduğu biliyor idiyse, (evlilik parasının) 1/3'nü ödeyecektir. Eğer ben bilmiyorum diyerek inkâr ederse ve eğer, evinde adamın karısının yakalandığı bey nehirden dönerse üçte birini ödeyecek. Karısı kendinden uzaklaşan adam, nehirden dönerse, hürdür, temizdir. Nehrin her şeyini (istediğini) yerine getirmiş olacak. Eğer karısı kendinden uzaklaşan adam, karısının (kulaklarını) kesmez ve karısını alırsa (kabul ederse) hiçbir sorumluluk yoktur” (Kol.2, M.24). Yirmi dördüncü maddede

benzer şekilde bir eylem sonucunda ortaya çıkan cezanın ödenmesi ve tutarın hesaplanması hükümlenmiştir. Hesaplanan parasal tutarlar muhasebenin doğrudan konusu içerisine girmektedir.

“Eğer bir kadın, babasının evinde oturuyorsa ve kocası ölmüşse kocasının kardeşleri (miras) bölüşmedilerse ve (kadının) çocukları yoksa, kocasının ona taktığı kaybolmamış olan (var olan) ve kocasının kardeşlerinin bölüşmedikleri takıları alacaklar. Geri kalanları tanrı (önünde) el değiştirerek (tanrı önüne serecekler), ondan sonra açıklayıp edip alacaklar. Ne nehre gidecekler, ne de yemine zorlayacaklardır” (Kol. 1, M.25). Bu maddede miras olan varlıkların sahiplenilmesinden bahsedilmekte ve dolayısı ile iktisadi faaliyet söz konusudur.

“Eğer, babasının evinde oturan ve kocası ölmüş olan bir kadın, kocasının taktığı bütün takıları, eğer kocasının çocukları varsa (çocuklar) alacaklardır. Eğer kocasının çocukları yoksa kadın alacaktır” (Kol.2, M.26). Yirmi altıncı maddede değerli varlıkların paylaşımı ile ilgili bir hükümden bahsedilmektedir.

“Eğer dul bir kadın, bir adamın evine girerse, oğlunu bebek (olarak) beraberinde taşıdıysa (getirdiyse), (çocuk) onu karılığa alanın evinde büyüdüyse, fakat evlatlık vesikası yazılmamışsa, onu büyütenin evinden hisse almayacak, borç yüklenmeyecek, onu doğurtanın (öz babasının) evinden kendine düşen hisseyi alacaktır “(Kol.IV, M.28) Yirmi sekizinci maddede miras paylaşımı ile ilgili hüküm yer almaktadır. Bir varlığın paylaşımı olması iktisadi bir durumdur.

“Eğer bir kadın kocasının evine girerse, çeyizini, babasının evinden getirdiği herşeyi veya (gelin) geldiğinde kayınpederinin ona verdikleri evlatlarına serbest olacaktır (açık tutulacaktır). Kayınpederinin evlatları (kayınbiraderler) (mala) yaklaşmayacaklardır. Eğer kocası (xxx) evlatlarına istediğini verecektir” (Kol.IV, M.29). Bu maddede yine aile hukuku ile ilgili bir mal dağılımından bahsedilmektedir. Mal paylaşımı aynı zamanda iktisadi bir konu olarak değerlendirilmektedir.

“Eğer baba, oğlunun kayınbiraderinin evine nişan hediyesini getirirse, (henüz) kadın (gelin olacak kız) oğluna verilmemişse ve karısı (henüz) kendi babasının evinde otururken (bu arada) ikinci oğlu ölürse, ölü oğlunun karısını, kayınpederinin evine hediye götürdüğü diğer oğluna eş olarak verecektir. Eğer hediye alan kızın sahibi, kızını vermeye razı değilse isterse hediye getiren baba gelinini alacak ve oğluna verecek, eğer isterse getirdiğinin hepsini, yenmeyecek olan kalay, gümüş ve altının hepsini alacak, yenecek olanlara yaklaşmayacak (geri almayacaktır)” (Kol.IV, M.30). Bu hükümde ise değerli

madenlerden yani varlıkların aidiyeti ile ilgili hüküm yer almaktadır. Değerli varlıklar iktisadi yaşamın bir parçasıdır. Dolayısı ile muhasebe anlayışını da akla getirmektedir.

“Eğer bir adam kayınpederinin evine nişanlılık hediyesi götürürse ve eşi (aday olan) ölürse, kayınpederinin başka kızları varsa, kayınpeder isterse kızını, ölmüş kızının yerine evlenmeğe verecek, yine isterse verdiği gümüşü alacaktır. Tahılı, koyunları, yenmiş şeyleri ona (geri) vermeyecektir. Yalnız gümüşü kabul edecektir” (Kol.IV, M.31). Otuz birinci maddede hem değerli madenlerin sahipliğinden hem de canlı varlıklardan hem de değerli madenlerin karşı tarafa ödenmesinden bahsedilmektedir.

“Eğer bir kadın babasının evinde oturuyorsa veya kocası onu ayrı evde oturttuysa, kocası tarlaya gittiyse ne yağ ne yün ne giyecek ne yiyecek ona hiçbir şey bırakmadıysa, bir başak dahi ona tarladan getirmediyse, o kadın beş sene kocasını beklemek zorundadır. (Başka) kocayla oturmayacaktır. Eğer çocukları varsa kiralanacaklar (çalışacaklar) ve yiyecek kazanacaklardır. Kadın kocasını bekleyecek, altıncı yılın başında istediği kocayla oturacaktır (yaşayacaktır). Kocasını gelişinde (dönüşünde) ona yaklaşmayacaktır, sonraki kocasına açıktır (onundur). Eğer beş yıldan fazla kendiliğinden gecikmediğini (isteyerek olmadığını) veya yakalanarak alıkonulduğunu veya yalandan dolayı yakalandığı için geciktiğini dönüşünde ispat edebilirse, karısı gibi bir kadını verecek ve (kendi) karısını (geri) alacaktır. Yahut kral onu başka bir memlekete gönderdiyse, beş yıldan fazla geciktiyse karısı onu bekleyecektir. (Başka) kocayla oturmayacaktır. Eğer beş yıldan önce başka kocaya gider ve çocuk doğurursa kocası döndüğünde (evlilik) sözleşmesine sadık kalmadığı ve evlendiği için, onu ve çocuklarını (geri) alacaklardır” (Kol.IV-V, M.36). Otuz altıncı maddede, çeşitli mallar sıralanarak toplum içerisindeki önemi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bir hizmet satımı ile gelir elde edilmesi de muhasebe işlemini doğuran olaylardandır.

“Eğer bir adam, kızı olmayan bir kızı kocaya verirse ve eğer önceden (kızın) babası borçluydu ve (kız) rehin olarak oturtuluyorsa (alıkonuluyorsa) ilk alacaklı gelecek ve kadını verenin hesabından kadının fiatı üzerine anlaşma yapacak. Eğer verilecek hiçbirşey yoksa (borcundan düştükten sonra geriye bir şey kalmazsa), (evliliğe) veren adamı alacaktır. Eğer (kız) kötülük içinde yaşatıldıysa (babasının borcuna karşılık olarak alıkonulduğu yerde kötü muamele gördüyse), onu öyle yaşatandan serbesttir (kurtulmuştur). Eğer kadını eş olarak alan adam, ister ona bir (evlilik) sözleşmesi yaptırmış olsunlar, ister ondan bir şikayetname almış olsunlar, kadının fiatını (değerini) ödeyecek ve onu kocaya veren serbest kalacaktır” (Kol. V, M.39). Bu maddede borç alacak ilişkisi sonrası insanın karşı tarafa verilmesi ile ilgili farklı boyutlar

yazılmıştır. Dönemin şartlarında değerlendirildiğinde insanın da bir fiatının olduğu kabul edilmelidir. Ancak konu muhasebe açısından incelendiğinde öncelikle bir bedel karşılığında borç alacak ilişkisinin varlığı muhasebe işlemlerini gerektiren bir olaydır.

“İster bir Asur’lu erkek ister bir Assur’lu kadın (belli) fiatı kadar bir adamın evinde rehin olarak oturursa veya bütün fiatı (karşılığı) alınmışsa, onu dövecek, saçını yolacak, kulaklarını parçalayıp, delecektir (bu hakların hepsine sahiptir)” (Kol. V, M.44). Bu maddede yine kadın bir borç ödeme aracı olarak görülmüş ve bu durum toplumsal hayatta iktisadi bir olay olarak değerlendirilmektedir.

“Eğer bir kadın (evlilik için) verilmişse (evlenmişse), kocasını düşman alırsa, (kadının) kayınpederi ve oğlu yoksa, iki yıl kocasına sadık kalacaktır. Bu iki yıl içinde eğer yiyeceği yoksa gidip söyleyecek; o kadın sarayın gelinidir (himayesi altındadır)...onu besleyecektir. (O kadın) onun işini yapacaktır. Eğer kocası, kendi şehrinde tarla veya bir bitu’yu (malikaneyi) timar, zemet olarak işlediği için, kadın, hakimlere gelip yiyeceğim yok derse, hakimler, tarlayı timar olarak kullandığı şehrin hazannu’suna (şehrin büyüğüne) soracaklar. Tarlayı ve evi kadının geçimi için iki yıllığına alacaklar ve kadına vereceklerdir. (Kadın) orada oturacak ve sözleşmesini yazacaktır. İki yıl dolduğunda dilediği kocayla oturmağa gidecek, sözleşmesini dul kadınınmış gibi yapacaklar. Eğer sonraki günlerde kaybolmuş olan kocası yurda dönerse dışardan biriyle evli olan karısını alacaktır; sonraki kocasına doğurduğu evlatlara dokunmayacaktır. Sonraki kocası onları alacaktır. Kadının bütün geçimini karşılamak üzere bir yabancıya verilen (kiralanan) tarlaya ve bitu’ya gelince: eğer kralın hizmetine (yeniden) girmediyse, verildiği fiattan (aynen) ödeyecek ve alacaktır. Eğer (kiralayan adam) dönmediyse ve başka bir memlekette öldüyse, kral onun evini ve tarlasını nereye (kime) isterse verecektir” (Kol. V, M.45). Kırk beşinci maddede bir kiralama işleminden ve bu maddi duran varlıklardan elde edilen gelirlerle ilgili konularda açıklamalara yer verilmiştir. Hem kiralama işlemi hem de gelir elde edilmesi muhasebenin konusunu girmektedir. Ayrıca burada geleneksel vergilendirme sistemlerinde timar ve zemetin olması dikkat çekicidir. Osmanlı devleti zamanında da yaklaşık beş asır kullanılan bu arazilerin belirli şartlarla işleme hakkının devredilmesinin kökenlerinin çok eski dönemlere rastladığını ifade etmek yerinde olacaktır.

“Bir adam, borç karşılığı evinde oturan borçlusunun kızını (evlendirmek isterse) babasına soracak ve kocaya verecektir. Babası razı değilse vermeyecektir. Babası ölürse, kardeşlerinden birine soracak, (o kardeş de diğer) kardeşlerine söyleyecektir. Eğer bir kardeş “bir aya kadar kardeşimi borcundan çözeceğim” derse ve bir ay içinde çözmezse, paranın sahibi isterse onu ser-

best bırakır, onu kocaya verir ve isterse tabletine göre onu gümüş karşılığı verir .....” (Kol VII, M.48). Kırk sekizinci madde içeriğinde bir borç alacak karşılığı olabilecek olan ihtimallerle ilgili hükmü barındırmaktadır. Bu maddede hem borç alacak ilişkisi hem de borcun kişi ile ödenmemesi halinde gümüş olarak ödemenin yapılması hususları muhasebe işlemini gerektiren bir durumdur.

“Eğer bir adam, çocuk büyütmeyen (önceden hiç çocuğu olmayan) bir adamın karısını döver ve çocuğunu düşürtürse ceza şudur: 2 biltu (talent) kalay verecektir” (Kol. VII, M.51). Elli birinci maddede toplumda ortaya çıkabilecek olan bir meselenin cezalandırılmasında değerli bir maden ile ceza ödemesinden bahsedilmektedir. Bu cezanın içeriğini mali bir durum olarak değerlendirmek gerekmektedir.

“Eğer bir adam, (henüz) bakire olarak babasının evinde oturan, bikri (henüz) açılmamış olan, evlenmemiş ve babasının evine bir şikâyet vaki olmamış olan bir adamın kızını, ister şehrin içinde, ister dışarda (tarlada), ister gece sokakta, ister ahırda, ister şehir bayramında, zorla bakir kızı yakalar ve onu kirletirse, bakir kızın babası, bakir kızı olan ve onu kirleten adamın karısını, kirletmek için verecektir, kocasına dönmeyecektir. (Baba) onu alacaktır. Kızı kirletilmiş baba, onu kirleten adama, karı olarak kızını verecektir. Eğer karısı yoksa, bakir kızın fiatı olan üç misli gümüşü kirleten, kızın babasına verecektir. (Kız) kirleten ile evlenecek, onu istememezlik yapmayacaktır. Eğer baba istemezse, bakir kızın fiatı olan üç misli gümüşü alacak ve kızını istediğine verecektir” (Kol. VIII, M.55). Elli beşinci maddede istenmeyen bir durum karşılığında ortaya çıkan cezadan bahsedilmektedir. Olaylar dönem içerisinde değerlendirildiğinde kadına maddi olarak bir değer biçildiği ve bu değer de gerekli hesaplamalar ile üç katına çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Eğer muhasebeyi matematik ile birlikte düşünüp, hesaplama olarak kabul etmek gerekirse bu durum hem hesaplama hem de değer para ile ölçülmesi boyutları ile muhasebeyi ilgilendiren bir husus olarak görmek gerekir.

“Eğer bir bakire kendini (isteyerek) bir adama verirse, adam (buna) yemin ederse, karısına yaklaşmayacaklardır. (Karşılık olarak) bakirenin fiatı olan gümüşün üç katını kirleten ödeyecektir. Kızın babası istediği gibi hareket edecektir.” (Kol VIII, M.56). Bu maddede de bir önceki maddede olduğu gibi bir olayın cezası hesaplanıp, ödemenin gümüş ile yapılmasından bahsedilmektedir.

Kanununun A tableti daha çok aile hukuku ile ilgili konularda hükümlerden bahsetmektedir. Ancak bu hükümlerde bir ceza sözkonusu olursa bu cezaların hem hesaplanması hem de ödenmesi iktisadi bir olay olarak muhasebeyi

ilgilendirmektedir. Bundan sonraki kısımda B tabletinde yer alan hükümlerdeki iktisadi olaylar ve muhasebe olayını ortaya çıkaran tespitler üzerinde durulacaktır.

“(Eğer kardeşler, babalarının evini bölüşürlerse) büyük oğlan mülkten (bahçelerden kuyulardan) iki hisseyi (kendi hissesi gibi) seçecek ve alacaktır. Kardeşleri birer birer sonradan seçecek ve alacaklardır. İşlenmiş (?) her bir tarlanın ve emeklerinin ürününü küçük oğlan seçip, bölecek, büyük oğlan bir hisse seçip alacaktır; fakat ikinci hisse için kardeşleri ile birlikte kur’a çekecektir” (Kol. II, M.1). Bu maddede duran varlıkların paylaşımı ve devri ile ilgili bir husustan bahsedilmektedir. Bu paylaşım birçok alanı ilgilendirdiği gibi muhasebeyi de varlık edinimi hususunda ilgilendirmektedir.

“(Mirası) bölünmemiş kardeşler arasından biri, bir cana son verirse (öldürürse) can sahibine (ölenin yakınlarına) onu vereceklerdir. Can sahibi isterse onu öldürür, isterse affeder, isterse mirasını alır” (Kol.II, M.2). Bu madde de yine bir önceki madde gibi miras ve mal paylaşımına yöneliktir.

“Eğer mirası bölünmemiş kardeşler arasından biri (büyük) bir hainlik yapar veya kaçarsa, onun hissesini kral (istediği gibi yapacaktır)” (Kol.II, M.3). Miras paylaşımı ile ilgili bir olgudan bahsedilmekte olan bu madde de varlık dağılımı konu ile ilişkilendirilebilir.

“Eğer kardeşler, bölüşülmemiş bir tarlanın müşterek sahibi iseler, aralarından bir kardeş tohum eker ..... tarlayı sürerse, başka bir kardeş gelip, kardeşinin tarlasının tohumundan ikinci defa alırsa, suçlanıp ispat ederlerse, tarlayı işleyen kardeş gelince hissesini alacaktır” (Kol. II, M. 4). Bu madde de yine maddi duran varlık ve tarım ürünlerinin paylaşımı ile ilgili bir durum söz konusudur. Bu durum toplum içerisindeki iktisadi bir olay olarak değerlendirilmelidir.

.....”gümüş karşılığı (satın alıyor). Tarla ve evi para karşılığı almadan evvel, bir ay süreyle bir dellalı üç defa Assur şehrinin (satın alacağı mallar oradaysa) ortasında bağırtaacaktır. Veya tarla ve evi alacağı şehirde üç defa şöyle bağırtaacaktır: ‘Falanın oğlu, filanın, şehrin yakınında bulunan tarla ve evini, gümüş karşılığı alacağım, onları almak isteyen veya onlar hakkında itirazı olan varsa, vesikalarını çıkarsınlar (göstersonlar). Qepu’ların (yüksek bir memuriyet) önüne koysunlar, şikâyet etsinler, temize çıksınlar, (sonra) alsınlar’. Bu bir aylık süre içinde, henüz daha zaman varken, unutmadan tabletlerini çıkaranlar, qepu’ların önüne getirenler, tarlası hakkında böyle hareket edenler tarlası hakkında salim (temize çıkmış) olacak ve onu alacaktır. Dellalın Assur şehrinde bağırıldığı günde, kralın önünde olan (sukallu) vezirlerden bir tanesi, bir şehir kâtibi, dellal ve kralın qepu’ların hazır olacaklardır.

Eğer tarla ve ev alan insan başka şehirde ise, şehrin üç büyüğü ve hazannu'su (vali, belediye reisi) hazır olacaklardır. Dellalı çağırtacaklar, tabletlerini (vesikalarını) yazacaklar ve vereceklerdir. Şöyle diyerek: “Bu bir ay içinde üç defa dellal çağırdı, bu bir ay içinde tabletini getirmeyenin ve qepu'ların önünde onu göstermeyenin tarla ve evden eli kalkacaktır (iddiası olmayacaktır). Fakat dellalı bağırtan serbesttir. Dellalın bağırması hakkında hakimlerin yazdığı üç tablettten bir tanesini qepu'lar ....(alacaktır)” (Kol. III, M. 6). Altıncı madde içeriğinde hem birçok iktisadi olayı hem de birçok muhasebe işlemini hatırlatan durumu içeriğinde barındırmaktadır. Öncelikle değerli bir maden karşılığında satış işleminden bahsedilmektedir. Bu satış işleminin maddi duran varlık grubunda yer alan arazi ve arsalar ile binalar grubunu ilgilendirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu satış işleminin ilan edilmesi de bir yöntem olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu yöntem o kadar açık anlatılmış ki malın devrinde bir ihtilaf bırakılmamıştır. Ayrıca yöntemi bir anlamda satış ilanı olarak da değerlendirmek mümkündür.

“.....ne varsa ..... faiz için hak iddia ettiği .... Evin fiyatını değiştirdiği .... Evin fiyatının iki katını ev sahibine verecek .... 1 biltu kalay için 5 sopa vuracaklar.....Bir ay süre ile krala hizmet edecekler” (Kol. IV, M.7). Bu maddede faiz olayının olduğu anlaşılmaktadır. Faizli işlemler hem iktisadi ve ticari hayatın hem de muhasebe alanının doğrudan konuları arasına girmektedir. Öyle ki sadece bu işlemler için ayrı hesaplar ve kayıtlar bulunmaktadır. Çünkü faizli işlemler hem ceza olarak hem de önemli bir finansman kaynağı olarak görülerek geçmiş zamanlardan beri toplum içerisinde yer almıştır. Ayrıca maddenin bazı kısımları okunamamaktadır. Ancak bu maddeden fiatın sonradan arttırılması durumunda karşılaşılabilecek olan cezanın varlığı anlaşılmaktadır. Bu cezanın da kalay ile tahsil edileceği belirtilmiştir.

“Eğer bir adam, komşusunun büyük (önemli) hududunu ihlal ederse (onun arazisinden bir kısmını kendininkine katarsa) onu suçlayıp, ispat ederlerse, ihlal ettiği tarlanın 1/3 (fazlasını) verecek, bir parmağını kesecekler, yüz sopa atacaklar, bir ay süreyle kralın işini yapacaktır” (Kol.IV, M.8). Sekizinci maddede bir duran varlığın (arazinin) haksız yere alınması sonucu verilecek olan cezadan bahsedilmektedir. Bu durum toplum içerisindeki iktisadi bir durumun varlığını göstermektedir.

“Eğer bir adam, komşunun (kendirine) kur'a ile isabet eden küçük (ikinci derecede) hududunu aşarsa, onu suçlar ve ispat ederlerse, bir biltu (talent) kalay verecektir. Aştığı tarlanın 1/3 (fazlasını) verecektir. Elli sopa atacaklar ve bir ay süreyle kralın işini yapacaktır” (Kol. IV, M.9). Bu maddede de bir önceki maddede olduğu gibi bir duran varlık üzerinden ortaya çıkan iktisadi bir durumu içermektedir.

“Eğer bir adam, tarlası olmayan bir (yerde) kuyu kazarsa, set yaparsa, kuyusunun veya setinin (hakkını) kaybetmiştir. Ona 30 sopa atacaklar, yirmi gün kralın hizmetini yapacak, hudut aşması...(kırık)” (Kol. IV, M.10). Onuncu maddede başka bir kişinin arazisine yapılan yatırımın geçersiz olduğu ve sahipliğinin arazi sahibinde olduğu vurgulamaktadır. Bu da yine toplum hayatını düzenleyen iktisadi bir durumdur.

“Eğer bir adam, komşusunun tarlasında, bahçe yapar, kuyu kazarsa, ağaçlar yetiştirirse, tarlanın sahibi bakıp (görüp) şikâyet etmezse bahçe, kurana serbesttir (kuranındır). Tarla gibi (bir) tarlayı bahçe sahibine verecektir” (Kol.V, M.12). On ikinci maddede başkasının varlığı üzerinde yapılan yatırımın itiraz gelmemesi halinde devrinin gerçekleşmesi hükme bağlanmıştır. Bu olay iktisadi bir durumu göstermektedir.

“Eğer bir adam, kendisinin olmayan bir toprakta ister bahçe yapar ister kuyu kazar ister sebze veya ağaçlar yetiştirirse, onu suçlayıp ispat ederlerse, tarlanın sahibi gelir gelmez, (tarlayı) emeği ile beraber alacaktır (emeği düşünülmecektir)” (Kol. V, M.13). Bir önceki maddede olduğu gibi on ikinci maddede de başkasının duran varlığı üzerinde yapılacak olan yatırımın asıl mal sahibinin ortaya çıkması ile sahipliğinin asıl mal sahibine ait olacağından bahsedilmektedir. Burada dikkat çeken unsur emek faktörüdür. Özellikle üç üretim unsuru arasında yer alan emek, muhasebenin doğrudan konusu içerisinde yer almaktadır. Bu durumda emeğin de geçersiz olduğu ve aslında bunun zarara yol açan bir sebep olduğu anlaşılmaktadır.

“Eğer bir adam, kendinin olmayan bir yerde toprak çevirir ve tuğla yaparsa, onu suçlayıp ispat ederse, toprağın üç katını verecek, tuğlaları alacaklar, 50 (?) sopa vuracaklar bir ay süreyle kralın hizmetini yapacaklardır” (Kol.V, M.14). On dördüncü madde muhasebenin imalat konusu ile doğrudan önemli bulguyu içeriğinde barındırmaktadır. Maddede yeni bir üretim yeri kuruluşu sonrasında tuğla üretiminden bahsedilmektedir. Bunun yanında arazi sahibinin ortaya çıkması sonucundaki durum ise varlığın devri söz konusu olmaktadır.

“Eğer bir adam, kendinin olmayan bir yerde ..... Tuğla yaparsa, tuğlalarını alacaklar, (...sopa vuracaklar...süreyle) kralın işini yapacaklar” (Kol. IV, M.15). Bu maddede yine imalat işi ve dolayısı ile muhasebe alanı ile ilgili bir bulgu söz konusudur. İmalat yapılsa da arsa sahibi başka olunca üretilen tuğlaların alınacağı hükümlenmiştir.

“Eğer, sulanacak toprağı, hazırlamağa (ve) kuyuların içinde sulamağa akacak su bulunursa, tarlaların sahipleri aralarında (iş) bölüşeceklerdir. (Birbirine yardım edeceklerdir) (her) adam tarlasına göre iş yapacak, tarlasını

sulayacak (fakat) aralarında uyuşmazlık olursa, aralarında uyuşmuş (razı) olan adam, hakimlere soracak, hakimlerin tabletini (kararını) alacak ve işi yapacaktır. Suyunu kendisi alacak, tarlasını sulayacak, başka tarlayı sulamayacaktır” (Kol.IV, M.17). Bu maddede de yine duran varlık ve yeraltı ve yerüstü düzenlerinin sahipliği, kullanımı ve kurulumu ile ilgili karşılaşılabilecek olan durumla ilgili açıklama yapılmıştır. Duran varlık ve emek maliyeti yaklaşımı ile madde yine muhasebeyi hatırlatmaktadır.

“Eğer, sulanacak tarlayı hazırlamağa sulamağa akacak Adad’ın suları (yağmur suları) varsa, tarlanın sahipleri aralarında birbirine yardım edeceklerdir. Herkes tarlasına göre iş yapacak, tarlasını sulayacaktır. Fakat aralarında uyuşmazlık varsa, uyuşan (şikayeti olmayan), hakimlerin tabletini uyuşmazlara karşı alırsa, belediye reisi (?) ve şehrin beş büyüğü (oturacaklar) .....sopa atacaklar....gün süreyle kralın işini yapacaktır” (Kol. IV, M.18). On sekizinci maddede üretim yapmak üzere yağmur suları değil ama bu suların toplanması için çalışılması emeği ve emek paylaşımını içermektedir. Bu durum toplum içerisindeki üretim için iktisadi bulguların göstergesidir. Dolayısı ile bu maddede üretim ve emek bulguları muhasebeyi de akla getirmektedir. Bu işlemler muhasebede şu anda kayıtlanan olaylardır.

“Eğer bir adam arkadaşının tarlasını (kaz)ıp sürerse veya (etrafım) çevirirse, tarlanın sahibi ‘o kazdı ve çevirdi’ diyerek kral üzerine yemin ederse, günü geldiği zaman tarlanın sürücüsü, hasad (?) zamanında, mahsulü (danesini) ayıracak (harman dövecek) ve tahılı depoya yığacak. Tarla sahibine fazlasıyla tahılı geri verecek, şehirdeki bir tarlanın mahsulü karşılığı ...tarla sahibine verecektir” (Kol. VII, M.19). On dokuzuncu maddede malın sahibi bilgisi dışında üretim yapılması halinde yapılan üretimden elde edilen bütün mamulün mal sahibine iade edilmesinden bahsedilmiştir. Bu maddede iktisadi bir faaliyet sonucunda üretim maliyetleri ve bununla birlikte mamulün olması doğrudan muhasebe olayını doğuran olaylardır.

“Eğer bir adam, kendi tarlası olmayan bir yerde ..... hudut çevirirse, (hu)dud taşı dikerse ‘tarla hediye’ derse, onu suçlayıp, ispat ederlerse .....” (Kol.VII, M.20). Bu maddenin bazı kısımları okunamamıştır. Ancak anlaşıldığı kadarı ile yine bir arsa ve arazide üretim konusunun olduğundan bahsedilebilir.

Kanunnamenin bundan sonraki maddeleri C ve G tabletlerinde yer almaktadır. Çalışma kapsamında bu maddelerden tespit edilen iktisadi ve muhasebe bulguları devam eden kısımda ortaya konacaktır.

“Eğer bir adam ister bir adamın oğlu, ister bir adamın kızı olsun para karşılığı veya rehin olarak onu evinde oturtuyorsa, onu ikinci bir adama para

karşılığında verirse (satarsa) veya evinde oturan herhangi ikinci bir adama verirse ve bu ispat edilirse, parasından eli kalkacak (alacak hakkı kalmayacak), onun karşılığını, kıymetine göre mülk sahibine verecektir....sopa yiyecek, 20 gün süreyle kralın hizmetini yapılacaktır” (Kol. I, M.1). C ve G tabletinin ilk maddesinde para ile satış kavramı ve bu satışın üstüne başka bir satış yapılmasından bahsedilmektedir. Bu maddede öncelikle para ifadesinin olması ve hem satış hem de ödeme işlemlerinde bahsedilmesi muhasebenin işlemlerinin para ile ifade edilebilme kavramını hatırlatmaktadır. Ayrıca bu işlemlerin tamamının muhasebe kayıtlarını ortaya çıkarmaktadır. Dolayısı ile bu madde de doğrudan hem iktisadi hem de muhasebe bulgusu olarak kabul edilmelidir.

“Eğer bir adam, para karşılığı veya rehin olarak evinde oturttuğu ister bir adamın oğlunu veya ister bir adamın kızını, başka bir memlekete para karşılığı verirse (satarsa) ve suçlanıp, ispat edilirse, parasından eli kalkacak (alacak hakkı kalmayacak), onun karşılığında kıymetine göre mal sahibine verecektir.....sopa atacaklar, 40 gün süreyle kralın hizmetini yapacak, vermiş olduğu adam, ikinci memlekette ölürse, can ödeyecektir. Tam fiatı (parası) alınmış (ödenmiş) Assur’lu bir adam veya kadın, başka memlekete verilebilir” (Kol.I, M.3). Bu maddede de yine bir satış işleminden bahsedilmektedir. Hem iktisat hem de muhasebenin doğrudan konusu olan bu işlem, aynı zamanda muhasebe işlemlerini doğurmaktadır.

“Eğer bir adam, kendinin olmayan, rehin olarak evinde bulundurduğu ister bir öküz ister bir eşek ister bir atı veya herhangi bir hayvanı, para karşılığında verirse (satarsa), aynı değerinde bir hayvanı (hayvan sahibine) ödeyecektir. Gümüş (para) iade etmeyecektir. Fakat hayvan vermezse, paradan eli kalkacaktır (sattığı hayvan karşılığı aldığı parada hakkı olmayacaktır. Adamın evinde ahırlanan hayvanın sahibi ise hayvanını alacak, hayvanı satın alan (ise) parasını satıcıdan (geri) alacaktır” (Kol.I, M.4). Dördüncü maddede emanete alınan canlı hayvanın satışı sonrasında yapılması gereken işlemler anlatılmıştır. Bu maddede dikkat çeken husus yine satış işlemidir. Bu satış işlemi canlı varlıklar ile ortaya çıkmakta ve ödeme ile cezanın ise gümüş para ile yapılması dikkat çekicidir. Daha önce de bahsedildiği üzere bu işlemler muhasebeyi doğuran faaliyetlerdir.

“Eğer bir adam, bir hayvanı veya herhangi bir şeyi çalarsa suçlanıp, ispat edilirse (mahkûm edilirse) (x MANA) kalay verecek (ona) 50 sopa vuracaklar (X gün kralın hizmetinde çalışacaktır). Memleketin hakimleri bu hükmü (verdiler) eğer krala ulaşırsa (mahkeme kral huzurunda olursa), çalınan şeyi çaldığı kadar az veya çok ödeyecek (ayrıca) kralın verdiği cezayı çekecektir” (Kol.II, M.8). Sekizinci maddede canlı malın çalınması ile ortaya çıkan ceza-

nın hem para ile ödenmesi hem de farklı bir yöntemle olacağından bahsedilmektedir. Ayrıca malın bedeli de ayrıca tahsil edilmektedir. Bu ceza ödeme işlemi muhasebe olayını hatırlatmaktadır.

“Eğer bir adam, emanet edilmiş olan bir öküz veya koçu veya bu cins bir şeyi yok ederse ve muhafaza için dışarda bir yere konulmuşsa, evinde bu hayvanları muhafaza eden bu adam, mal sahibine evinde sakladığını söylemezse ve bunlar elinde yakalanırsa, mal sahibi onu alacak, o adam hırsızlıktan sorumlu olacaktır” (Kol. II, M.9). Dokuzuncu maddede canlı malların muhafazası ile ilgili bir olaydan bahsedilmektedir.

“Eğer bir adam, komşusunun emanetinin (değerini) arttırsa yüksek gösterirse ve onu yazıyla tespit eder, suçlanıp, mahkûm edilirse o hırsızdır. Kralın istediği cezayı çekecektir” (Kol.II, M. 10). Bu son maddede de yine malın değeri ile ilgili bir hüküm yer almıştır.

Sonuç

Muhasebe tarihi araştırmaları yazıdan önceki dönemlere kadar uzanmaktadır. Muhasebeyi sadece yazının icadı ile sınırlandırmak doğru olmayacaktır. Muhasebe yazıdan önce kemiklerde, kayalarda veya mağara duvarlarındaki işaretlemelerde tespit edilmiştir. Hesap kavramından ortaya çıkan muhasebe alanı hem zihinsel hem de işaret ve resimlerle eski çağlarda da bulunduğu kabul edilmektedir. Yazının bulunması ile birçok alana ait tespitler bulunduğu gibi muhasebe alanında da elde edilen bulgular artmıştır.

Antik çağlardan itibaren hayatın içerisinde olan hesap ve hesaplama kavramları, bazen papirüslerde bazen de kil tabletlerdeki yazılı metinlerde ortaya çıkmaktadır. Sümerler ile başlayan yazılı metinlerden biri de kanunnamelerdir. Mezopotamya’da bulunan Assur Kanunnamelerinde de diğer kanunnamelerde olduğu gibi iktisadi ve muhasebe tespitleri bulunmaktadır. Bu tespitlerin en başında yazılı hale gelen ticari faaliyetlerdir. Hem alış hem de satış işlemleri sonucunda ödemenin ortaya çıkmasıdır. Bilindiği gibi muhasebe ticari faaliyetler sonucunda ortaya çıkan her türlü işlem ile ilgilenmektedir. Ayrıca bu işlemlerin para ile yapılması, ki bu çalışmada ödemeler gümüş, kalay gibi madeni paralarla yapıldığı gibi aynı zamanda sadece para ifadesi ile de yapıldığı anlaşılmakta olup, muhasebenin para ile ölçülme kavramı da öne çıkmaktadır.

Canlı varlıklar, arsa ve arazi gibi duran varlıkların edinimi de yine muhasebenin konuları arasındadır. Bu varlıkların ister satın alınması isterse de miras yoluyla devri varlık edinim yolu olarak Assur kanunlarında geçmektedir. Bu varlıkların edinimi şu anda olsaydı, bunların tamamı kayıtlı altına alınıp,

varlık artışına neden olurdu. Bunun yanında ceza ödemeleri de yine metinlerde bulunan muhasebe sebepleri arasındadır. Üretim faktörleri arasında yer alan emek ve ilk madde yine üretim maliyetlerini ortaya çıkaran unsurlar olarak Assur kanunlarında yer alan önemli konulardandır. Öyle ki hem tuğla hem sebze ve ağaç yetiştirme hem de tahıl üretimleri metinlerde yer alan ve bu üretimle ilgili maliyetlere atıf yapan kanun maddeleri yer almaktadır.

Kaynakça

- Dinçol, B., (2003). Eski Önsya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Kınal, F., (1983). Eski Mezopotamya Tarihi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara.
- Lansberger, B., (1939). Die Babylonische Termini für Gesetz und Recht, Symbolae Koschaker, Leiden.
- Öz, E., (2015). Eski Mezopotamya'da Hukuk Kurallarının Oluşumu Sürecinde Adalet Anlayışı ve Bazı Hukuk Sorunların Çözümünde Nehir/Su Ordali Uygulaması, Cahit Günbattı'ya Armağan, Ankara Üniversitesi Yayınları No:476, Ankara.
- Tosun, M., (1973). Sümer, Babil ve Assur'lularda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramı ve Bunlarla İlgili Terimler, Belleten, 37, 148-557.
- Tosun. M., ve Yalvaç, K., (1989). *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara.

Vergi Ceza Hukukunda İçtima ve Tekerrür Kavramlarının Vergi Suçlarına Etkisi

Taner Ercan¹

Özet

Toplumsal düzen ve disiplini sağlayan en önemli kurallardan birisi hukuktur. Hukuk kurallarının toplumu oluşturan bireylerin ihtiyaçları kapsamında oluşturulması ile birlikte kamu düzeni sağlanmakta, toplumsal değerlerin ve hakların hukuk platformunda korunması amaçlanmaktadır. Söz konusu düzenin savunulması ve toplumda adaletin sağlanması güçlü, güven veren ve adaletli bir ceza sistemi ile mümkün olmaktadır. Ceza hukuku, suç olarak nitelendirilen insan davranışlarını belirleyen ve bu davranışlara karşı ceza hukuku bağlamındaki yaptırımları öngören hukuk kurallarının tümü olarak nitelendirilebilir. Ceza hukukunun bu minvalde koruyucu ve cezalandırıcı işlevi bulunmaktadır, ayrıca cezalandırma fonksiyonunun gerçekleşmesi halinde de toplumu koruyucu işlevi meydana gelmektedir. Ceza hukuku bu fonksiyonlarını yerine getirirken birçok farklı hukuk müessesinden yararlanmaktadır. Bu kapsamda suçların özel görünüş biçimleri arasında yer alan içtima ve tekerrür kurumları bulunmaktadır. Ceza hukukunda içtima kavramı, gerçek içtimanın istisnası olarak yer alan suçların ve cezaların içtimai olarak şekillenmiştir. İçtima, birden fazla suçun bulunmasına rağmen faile tek ceza verilmesini yasadaki şartlar dâhilinde öngören bir ceza hukuku kurumudur. Tekerrür, bir kişinin daha önce işlediği bir suçtan dolayı mahkûmiyet hükmü kesinleştikten sonra tekrar suç işleyen kişinin durumunu ifade etmektedir. Tekerrür halinin oluşması için ceza kanununda yer alan şartların teşekkülü gerekmektedir. İçtima ve tekerrür müesseseleri vergi suçları bağlamında da değerlendirilmektedir. Vergi suçları, kamu düzenine karşı işlenen vergi kanunlarında belirtilen usul ve şekil ya da görev ve ödev hükümlerine vergi sorumlu ve mükelleflerinin cezayı gerektirecek düzeyde aykırı hareket etmesidir. Vergi ceza hukuku çerçevesinde yer alan içtima ve tekerrür kurumlarına ait düzenlemelerin değerlendirilmesinde 213 sayılı Vergi Usul Kanunu (VUK) md. 340 çerçevesinde belirtildiği üzere ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 5. maddesinin açık göndermesi gereği genel kanun statüsündeki TCK hükümleri tatbik edilecektir. Bu

1 Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, İİBE, Maliye Bölümü, taner.ercan@klu.edu.tr,
Orcid: 0000-0001-9647-0127

minvalde çalışmamızda, içtima ve tekerrür müesseselerinin Vergi Ceza Hukuku kapsamında değerlendirilmesi ve bu yöndeki güncel düzenlemelerin açıklanması amaçlanmıştır.

1. Giriş

Devletin en önemli temel görevi hukuka dayalı bir düzen kurmak ve bu düzenin sürekliliğini sağlamaktır. Devlet, bu vazifesini koymuş olduğu hukuk kuralları aracılığı ile ifa etmektedir. Tüm hukuk kurallarının temel gayesi insanların birbirleri arasındaki ilişkileri düzenlemek, bu sayede toplumsal barış ve düzen içerisinde yaşanmasını sağlamaktır. Ceza hukuku da bu minvalde diğer hukuk disiplinleri gibi bünyesinde bulundurduğu hükümler vasıtasıyla bu genel gayeye hizmet etmektedir. Ayrıca ceza hukukunda var olan yaptırımlar aracılığıyla ve onların önleyici etkisi ile hukuki değerlerin korunma amacını gerçekleştirmektedir. Ceza hukuku, temel olarak haksızlık oluşturan hangi insan davranışlarının suç sayılıp sayılmayacağını, söz konusu hareketlerin, tutum ve davranışların hangi şartlar altında fiiliyata dökülmesi durumunda suç oluşturacağını ve suç teşkil etmekte olan ilgili davranışların tatbiki sonrasında ne çeşit yaptırımların uygulanması gerektiğini tanımlayan bir hukuk disiplini. Yani ceza hukuku, suç oluşturan fiilleri ve bu fiillere yönelik olarak tatbik edilecek olan müeyyidelerin neler olduğunu göstermektedir. Modern ceza hukukunda suçun engellenmesi kapsamında suçun öğeleri haricinde cezai sorumluluğu farklı düzeylerde etkileyen kurumlara da yer verilmiştir. Bu müesseseler temel olarak suçun özel görünüş biçimleri arasında bulunan içtima ve tekerrür kurumlarıdır.

Ceza hukukunda yer alan içtima ve tekerrür müesseseleri vergi ceza hukukunda da uygulama alanı bulmaktadır. Hukukun genel prensipleri gereğince vergi suçları açısından TCK genel kanun hükmündedir (Şenyüz, 2020: 51). Buna göre 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nda (TCK) da bu minvalde hüküm bulunmakta olup TCK'nın 5. maddesinde "Bu Kanun'un genel hükümleri, özel ceza kanunları ve ceza içeren kanunlardaki suçlar hakkında da uygulanır" ibaresi bağlamında bu yöndeki ilişki açıklanmıştır. Söz konusu minvalde TCK'nın suçların içtima ile ilgili olan 42, 43 ve 44. maddeleri, yine 58. maddede belirtilen suçta tekerrürün ifade edildiği hükümler, Vergi Ceza Hukuku (VCH) bağlamında da tatbik edilecektir. Bir fiil ile birden fazla farklı suç ortaya çıkabilmekte ya da birden fazla fiil ile yasanın aynı hükmü ihlal edilebilmektedir. Bu süreçlerde suç içtima söz konusu olmakta ve failin tek suç işleme niyetinin var olduğu fikri içtima hali oluşmaktadır. Ceza hukukunda temel kural, gerçek içtima olarak ifade edilen "kaç fiil var ise o kadar suç, kaç suç var ise o kadar ceza vardır" prensibidir. Fakat TCK'da "birden çok suç işlenmiş olmasına rağmen faile tek suçtan dolayı ceza verilmesini"

gerektiren durumlar da bulunmaktadır. İşte ortada birden fazla suç olmasına rağmen faile sadece tek ceza verilmesini öngören haller durumunda “suçların içtimaı” kurumu ortaya çıkmaktadır. Suçun özel görünüm biçimlerinden bir diğeri olan tekerrür müessesinde ise daha evvel işlenmiş olan bir suçun kanunda belirtilen şartlar dahilinde tekrar işlenmesi halini ifade etmektedir. Tekerrür, gerek ilk defa suç işleyen kişilerin yeni bir suç işlemesini engellemek gerekse toplumun tehlikeli suçlular nezdinde korunmasını gaye edinen ve hukukumuzda cezaların şahsileştirilmesi araçlarından biri olarak kabul edilen bir ceza müessesidir. Vergi suçları bağlamında da içtima ve tekerrür müesseseleri yasada belirtilen şart ve koşulların sağlanması durumunda TCK kapsamında değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada, içtima ve tekerrür müesseselerinin TCK kapsamındaki anlamı, özel kanun hükmünde olan Vergi Ceza Hukukundaki yeri ve VUK'taki vergi suçlarının içtima ve tekerrür halleri çerçevesinde değerlendirilmesi yapılacak olup bu konudaki güncel düzenlemeler hakkında bilgi verilecektir.

2. İçtima ve Tekerrür Kavramlarının Türk Ceza Kanunu'ndaki Tezahürü

Devletin temel işlevi vatandaşların can ve mal emniyetini sağlayacak hukuksal bir düzen tesis etmek ve bunu daim kılmaktır. Devlet, bu vazifesini oluşturduğu hukuk kuralları aracılığı ile uygulamaktadır (İçel & Donay, 2005: 3). Genel olarak bütün hukuk kurallarının gayesi, toplumu oluşturan bireyler arasında meydana gelen ilişkileri tertiplemek ve bu sayede toplumun barış, dirlik ve düzen çerçevesinde yaşamasını sağlamaktır. Bu konuda ceza hukuku da toplumsal düzenin hukuk kuralları kapsamında devam etmesini tıpkı diğer hukuk disiplinleri gibi sağlamakta, kendi bünyesi çerçevesinde bu genel amaca katkıda bulunmaktadır. Ceza hukuku, temel olarak haksızlık içeren ne gibi fiil ve davranışların suç minvalinde değerlendirilmesi gerektiğini, söz konusu fiil ve davranışların hangi şartlarda işlenmesi durumunda suç teşkil edeceğini ve bu suç oluşturan hallerin işlenmesiyle ne çeşit yaptırımların tatbik edilmesini tayin eden bir hukuk disiplinidir (Koca & Üzülmaz, 2016: 4). Ceza hukuku bünyesinde yer alan yaptırımların engelleyici yönü yardımıyla hukuki değerlerin korunması fonksiyonu yerine getirilmektedir. Bahsi geçen hukuki değerler, kaostan arındırılmış bir toplumsal düzenin sürmesi için hukukun temel olarak kabul edildiği bir toplumda korunması zorunlu, soyut ve manevi değerleri içermektedir. Ceza hukuku da bu görevini söz konusu düzeni bozmaya ve ortadan kaldırmaya yönelik saldırıları suç olarak nitelendirerek yerine getirmektedir. Suç, yasada suç olarak belirtilmiş ve gerçekleştirilmesi durumunda karşılığında ceza ve güvenlik tedbirleri

yaptırımıyla karşılanan fiiller ve hareketler olarak tanımlanabilir. Ceza hukuku, haksızlık oluşturan fiilleri suç kapsamına almasıyla birlikte toplumsal hukuki değerleri daha etkin bir şekilde korumayı amaçlamaktadır (Mutluer, 1979: 73). Suç oluşturan haksızlığı gerçekleştirenlere karşı ceza ve güvenlik tedbirleri uygulanmakta olup suç fiilinin işlenmesinden sonra oluşan netice ve ihlal edilen yasa hükümlerine göre suç sayısı da tespit edilmektedir. Ceza hukukunda suçun icrai faaliyetine başlamadan suçun icrai aşamasında suçun tamamlanamadığı durumlar, fail ya da failerin ortaya çıkardığı neticelere göre birçok farklı durumu barındırmaktadır. Bu ve benzeri durumlarda suç ve cezalarda farklılıklar ortaya çıkmakta, suçların işleniş süreçlerinde özellik içeren haller meydana gelmektedir. Suçun normal işlenişine göre hususiyet arz eden vaziyetler “suçlarda içtima (birleşme) ve tekerrür” kavramları çerçevesinde yer almaktadır (Ersoy, 2002: 68). Temel düzeyde modern ceza hukuku minvalinde suçun engellenmesine yönelik olarak suça ait unsurların haricinde cezai sorumlulukların muhtevasını genişleten ya da daraltan kurumlara da yer verilmektedir. Bu çerçevede 1 Haziran 2005 tarihli ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nda (TCK) bulunan kurumlar, yasanın 43. ve 58. maddelerinde yer alan içtima (birleşme) ve tekerrür müesseseleridir.

2.1. İçtima Kavramı

Arapça “cm“ kökünden gelen içtima kelimesi, toplanma, kavuşum ve birleşme gibi anlamlara gelmektedir (TDK, 2022: 1). Hukuk disiplininde de içtima sözcüğü, bir ceza hukuku kaidesi olarak farklı biçimlerde algılanmaktadır. Yasalarda kanuni tipe uygun olan ve doğal olarak bir yaptırıma bağlanan her netice prensip olarak farklı ve bağımsız bir suçun meydana gelmesine sebep olmaktadır. Yani fail, hareketleri dolayısıyla oluşumuna neden olduğu sonuç sayısı kadar suç işlemekte ve suçların her biri için ayrı bir ceza almaktadır (Narter & Sarıcaoğlu, 2013: 77). Bu minvalde ceza hukukunda da “kaç tane fiil varsa o kadar suç, kaç tane suç varsa o kadar ceza vardır” prensibi geçerli olmaktadır. Bu yaklaşıma göre işlenen her suçun karşılığında fail ayrı ayrı ceza alacak ve bu yönde verilen her bir ceza da bağımsızlığını muhafaza edecektir. Ceza hukukunda fiili kaide gerçek içtima olmakla birlikte istisna hükmü suçların içtimaı olarak değerlendirilmektedir. İçtima kurumu ceza hukukunda iki ayrı şekilde tezahür etmektedir, bunlar “suçların içtimaı ve cezaların içtimaı” olarak yer almaktadır (Edizdoğan vd., 2007: 18).

2.1.1. Türk Ceza Kanunu’nda Suçların İçtimaı

Suçun ortaya çıkması kanuni tipe uygun olan her neticenin varlığıyla ilişkilidir. Ancak söz konusu neticenin birden fazlaca hareketten ortaya çıkması birden çok suçun varlığını göstermez (Artuk & Gökçen, 2015: 682). Fail,

bir tek hareket vasıtası ile birden fazla sonuç ve birden fazla yasa hükmüne aykırı gelerek suç oluşturabilirken birden fazla fiil ile de yine tek bir netice gerçekleştirip suç işleyebilir (Şenyüz, 2020: 493). Suçların görünümü işlenen fiil ve ihlal edilen yasa hükümlerine göre farklılık göstermektedir. Söz konusu durum genellikle şu seçenekleri ortaya koymaktadır.

- Fail tek ve ihlal ettiği kanun hükmü de tek ise doğal olarak tek bir suçun varlığından bahsedilecektir. Bu durumda da içtimanın gerçekleşmesi için bir neden bulunmamakta yasanın hangi hükmü ihlal edildi ise ilgili ceza verilecektir.
- Tek bir fiil vasıtasıyla yasanın birçok hükmü ihlal edilerek birden fazla değişik suç da ortaya çıkabilir. Bu durumda tek fiil ile birlikte birden fazla suç zuhur etmekte ve dolayısıyla fikri içtima (görünürde birleşme) söz konusu olmaktadır.
- Birden fazla fiil ile yasanın sadece bir hükmü ihlal de edilebilir ve bu durumda failin suç işleme icrası çerçevesinde muhatap olacağı suç zincirleme suçtur.
- Birden fazla hareket vasıtasıyla birden fazla ihlal ve birden fazla suç da işlenebilmektedir. Böyle bir durum halinde her bir suç kanunlarda belirtildiği üzere ayrı ayrı cezalandırılmaktadır (Üyümez, 2016: 55-56).

Suçların içtimai, yasal düzenleme kapsamında birden fazla kanun hükmünün ihlal edilmesi ve doğal olarak hayatın olağan akışı çerçevesinde ortaya birden fazla suç çıkmasına rağmen suçların tek failde toplanması, dolayısıyla faile tek ceza verilmesinin öngörüldüğü bir hukuk kurumudur (Koca & Üzümez, 2016: 131). Bu minvalde suçların birleşmesinde tek fail vasıtasıyla birden fazla yasa hükmü ihlal edilmekte olup birden fazla suçun tek failde birleştirilmesi sağlanmıştır. Ancak içtima hükümleri tatbik edilebilmesi için yasada bunun düzenlenmiş olması gerekmektedir, aksi takdirde birden fazla fiil ile oluşan suçların cezalandırılması yasaya mütenasip bir şekilde gerçekleştirilmektedir (Bayraklı, 2017: 3). Ceza hukukunda “kaç fiil varsa o kadar suç, kaç suç varsa o kadar ceza vardır” ilkesinin bir istisnası olan içtima kurumu, TCK’da yasanın ikinci kısım beşinci bölümünde “Suçların İçtimai” başlığı altında yer almaktadır. Kanunda suçların içtimai, “bileşik suç (m.42), zincirleme suç (m.43/1), aynı neviden fikri içtima (m.43/2-3) ve farklı neviden fikri içtima (m.44)” şeklinde düzenlenmiştir. 765 sayılı mülga TCK’da da fikri içtima ve zincirleme (müteselsil) suç kurumları yer almaktadır. Yine 765 sayılı mülga TCK’nın farklı bölümlerde suçun neticesi bağlamında “mütemadi, muhtelit, müterakki ve mürekkep” suç şekillerine de yer verilmiştir.

Bu suç şekilleri 5237 sayılı TCK'da suçların içtima bölümünde bulunmasa da yağma (m.148), kişiyi hürriyetinden yoksun kılma (m. 77) gibi yasanın ilerleyen maddelerinde hüküm altına alınmıştır (Mutluer, 1979: 75).

Bileşik suç, lafzi olarak TCK'nın 42. maddesinde da şu şekilde belirtilmiştir; “Biri diğerinin unsurunu veya ağırlaştırıcı nedenini oluşturması dolayısıyla tek fiil sayılan suça bileşik suç denir. Bu tür suçlarda içtima hükümleri uygulanmaz”. Bu suç tipinde birbirinden ayrılmayan iki suç fiili bulunmakta olup kendisini teşekkül eden fiiller sebebiyle ayrı suçlara ayrıştırılması söz konusu olmamaktadır. Yasada “biri diğerinin unsurunu veya ağırlaştırıcı nedenini oluşturması” lafzının kastı, suçlardan birisinin amacı diğerinin ise o gayeye ulaşmak için araç durumunda olmasından kaynaklanmaktadır (Erem, 1966: 670). Bileşik suç iki biçimde ortaya çıkmaktadır, bunlardan ilki suçlardan biri diğerinin unsuru, ikinci olarak da “diğerinin ağırlaştırıcı nedeni” olmaktadır. Fail bir suçu işlediği veya ilgili suç vasıtasıyla suç olan bir başka fiili işlediği durumda bileşik suç hükümlerinin tatbik edilmesi için birtakım şartların da bulunması gereklidir. Öncelikle suç sayılan fiiller ile ilgili olarak suçun düzenlendiği maddede ilgili fiil yer almalıdır. Ayrıca yasa maddesinde “unsur suçun” kesinlikle o suçu meydana getiren öğelerden ya da ağırlaştırıcı sebep olarak belirtilen faktörlerden olması gerekmektedir. Aksi takdirde ilgili fail hakkında her suç için ayrı ceza uygulama prensibi gözetilecektir. Örnek olarak TCK m.148'de düzenlenmiş olan yağma suçu hırsızlık ve cebir suçlarının bileşiminden oluşan yeni bir suçtur. Bu minvalde tehdit suçu ya da cebir suçu meydana gelen suçun unsurları olarak yer almaktadır (Şen, 2006: 134). Nitekim Yargıtay CGK'nun 19.02.2013 tarihli, E. 2012/6-1523 ve K. 2013/66 kararındaki somut olaydaki bozma kararını bileşik suç yönünden değerlendirmiştir.

Zincirleme suç, birden çok fiilin ve birden fazla suçun varlığını ifade etmektedir. TCK'nın 43. maddesinde zincirleme suç hükümleri şu şekilde belirtilmiştir; “(1) Bir suç işleme kararının icrası kapsamında, değişik zamanlarda bir kişiye karşı aynı suçun birden fazla işlenmesi durumunda, bir cezaya hükmedilir. Ancak bu ceza, dörtte birinden dörtte üçüne kadar artırılır. Bir suçun temel şekli ile daha ağır veya daha az cezayı gerektiren nitelikli şekilleri, aynı suç sayılır. (Ek cümle: 29/6/2005 – 5377/6 md.) Mağduru belli bir kişi olmayan suçlarda da bu fıkra hükmü uygulanır. (2) Aynı suçun birden fazla kişiye karşı tek bir fiille işlenmesi durumunda da, birinci fıkra hükmü uygulanır. (3) Kasten öldürme, kasten yaralama, işkence ve yağma suçlarında bu madde hükümleri uygulanmaz”. Bu suç tipinde fail tarafından her biri aynı suçu oluşturan fiiller arka arkaya veya farklı periyotlarda ihlal etmekte, birden çok fiil ve birden fazla suç oluşmasına rağmen faile tek ceza verilmek-

tedir. Bunun sebebi failin suç işleme kararındaki birlik olup suçların aynı kişiye karşı suç işleme icrası kapsamında gerçekleştirilmesidir. Bu durum çerçevesinde faile suç sayısınınca değil tek ceza verilecek ancak söz konusu cezada belli bir oranda artırım yapılacaktır (Koca & Üzülmöz, 2016: 134). Çünkü müteselsil yani zincirleme suçta önemli olan husus içtima halinde olan ve tek başına suç olarak nitelendirilen çeşitli neticelerin tek başlarına da suç oluşturma hususiyetlerinin bulunmasıdır (Dönmezer& Erman, 1997: 392). Diğer yandan zincirleme suçtan bahsedilebilmesi için birtakım şartların oluşması, gerçekleşmesi gerekmektedir. İlk olarak işlenen suçların aynı nitelikte ve birden fazla olması elzemdir. Failin fiilleri belirli olan aynı gayeye yönelik ve söz konusu faaliyetlerin arasında kayda değer bir zaman aralığı bulunmuyorsa fiil tek olduğu kabul edilecektir (Sancar, 2007: 250). İkinci olarak, aynı kişiye yönelik değişik zamanlarda aynı suç birden fazla işlenmelidir. Yargıtay 13. CD, 19.01.2016 tarih, E: 2015/17203, K: 2016/775 kararında üç gün ara ile işlenmiş olan hırsızlık suçunda “suç için zaman birliğinin” olduğunu belirtmiştir. Suçlar arasında makul zamanın haricinde suçların da aynı olması önem arz etmektedir. Ayrıca suç birden fazla kişiye tek bir fiil vasıtası ile de işlenmiş olabilir ve bu durumda zincirleme suç hükümleri tatbik edilebilecektir. Örneğin bir uçağın kaçırılması halinde suç tek olmasına karşın mağdurlar birden fazla ise her bir mağdura yönelik zincirleme suç hükümleri uygulanabilecektir (Bayraklı, 2017: 7). Üçüncü olarak, fail bir suç işleme kararı çerçevesinde hareket etmelidir böylece işlenen suç fiilleri kapsamında bir bütünlük tesis edilebilecektir. Dördüncü şart ise yasada zincirleme suç hükümlerinin tatbik edilmeyeceği suçlar çerçevesinde yer alan suçlardan olmamalıdır. Yani birden fazla işlenen suçun, kamu düzen ve bütünlüğünü bozan, zarar veren kasten öldürme, kasten yaralama, işkence ve yağma gibi suçlar arasında yer almamalıdır (Şen, 2006: 136).

Fikri içtima (görünürde birleşme), aynı fiil vasıtası ile (tek fiil) birden fazla suçun oluşmasına sebep olunmasıdır. TCK'nın 44. maddesinde fikri içtima şu şekilde belirtilmiştir; “İşlediği bir fiil ile birden fazla farklı suçun oluşmasına sebebiyet veren kişi, bunlardan en ağır cezayı gerektiren suçtan dolayı cezalandırılır”. Fikri içtimanın yasalarda bulunma sebebi, failin kusurlu fiili vasıtasıyla gerçekleştirmek istemiş olduğu suçtan farklı, değişik suçların ortaya çıkması halinde kusurunu aşan fiiller sebebiyle cezalandırmasının önüne geçilmesidir. Fikri içtimanın da bu bağlamda bazı şartları bulunmaktadır, bunlar; fiilin tek olması, fiilin sonucunda birden fazla suçun oluşması ve ortaya çıkan suçların kovuşturma ve cezalandırılabilme şartlarına haiz olmasıdır (Koca & Üzülmöz, 2016: 133). Fikri içtimada suçların toplanarak tek bir suç sayılmasındaki temel amaç suçların gerçek anlamda tek bir suç olarak kabul edilmesidir. Fikri içtima “non bis in idem” şeklinde

belirtilen hukuk prensibi çerçevesinde çifte ceza yasağını da sağlamaktadır. Söz konusu prensip, bir kimsenin işlemiş olduğu fiilden dolayı iki kez yargılanamayacağı ve bu yönde ceza alamayacağını ifade etmektedir (Dönmezer & Erman: 1997: 384). Fikri içtimada temel gaye “non bis in idem” ilkesi ile uyusmaktadır, çünkü fikri içtimada failin işlediği fiil tektir. Bu prensip, failin kabahatlerden en ağır olanı ile cezalandırılmasını failin tek bir suç işlemesine yönelik olmasına bağlamaktadır. Örnek olarak tehdit vasıtasıyla yağma suçu işlemeye karar vermiş olan bir fail, mağduru sindirmek için ateş etmesiyle seken kurşunun bir başkasını yaralaması “failin işlenen suçlar bakımından kısmen örtüşmesi” anlamına gelecek ve fikri içtima hükümleri uygulanabilecektir (Koca & Üzülmöz, 2016: 136). Bu minvalde Yargıtay 9. CD’nin 22.09.2011 tarihli, E.2011/9401 K.2011/27205 kararında “TCK’nun 44. maddesinde düzenlenen fikri içtima kuralı uyarınca” atfı ile fikri içtima vurgusu yapmıştır (Özdemir, 2022: 3).

2.1.2. Cezaların İçtimanın Türk Ceza Kanunu’ndaki Yeri

Birden fazla fiil ile vasıtasıyla yasanın birden çok ve farklı hükmü ihlal edilebilir. Bu vaziyette ortaya çıkan her bir sonuç farklı bir suç unsuru olarak yorumlanarak cezalandırılmaktadır. Söz konusu durum çerçevesinde oluşan sorunsal doğal olarak suçların değil “cezaların birleşmesi” kurumu vasıtası ile çözümlenmektedir. Failin birden çok suç işlemesi durumunda ve işlemiş olduğu her bir suç sebebiyle cezalandırılması durumunda bu suçların tamamının birleştirilerek tatbik edilmesi haline “cezaların içtiması” denmektedir. Cezaların birleşmesini, suçların içtimasını ifade eden diğer birleşme kavramlarından ayırmak gayesiyle “gerçek içtima” terimi kabul edilmektedir (Şenyüz, 2020: 496). TCK’da “kaç tane fiil varsa o kadar suç, kaç tane suç varsa o kadar ceza vardır” kuralı geçerlidir. Bu bağlamda işlenen her bir suçtan ayrı ayrı cezalara hükmedilmekte ve tatbik edilen her bir ceza kendi nev’i kapsamında bağımsızlığını muhafaza etmektedir. Bu duruma fiili olarak gerçek içtima denmektedir ve ceza hukukunda gerçek içtima geçerlidir, istisna ise suçların içtiması kurumudur (Koca & Üzülmöz, 2016: 131).

Cezaların içtiması halinde birden çok kesinleşmiş ceza bulunmakta iken suçların içtimasında yasal olarak tek suç ve söz konusu suçun karşılığında verilen tek ceza vardır. Bu minvalde suçların içtiması, cezaların içtimasına konu teşkil etmemektedir. (Candan, 2008: 57). Birleşme hükümleri çerçevesinde ya fiillerin kaynaşmış olduğu varsayılacak ve tek bir ceza verilecek (suçların içtiması) veya fiillerin değerlendirilmesi ayrı ayrı yapılarak cezaların birleştirilmesi (cezaların içtiması) yönünde karar verilecektir (Şenyüz, 2020: 496). Türk hukukunda cezalarda içtima konusu 5275 sayılı “Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun” (CGTİK)’ da düzenlenmiştir. Yasada

infazla ilgili kararların yer aldığı sekizinci bölümde bulunan “birden fazla hükümdeki cezaların toplanması” başlığında birleşme ortaya konmuştur. CG-TİK’nun 99. maddesinde söz konusu durum şu şekilde açıklanmıştır; “Bir kişi hakkında hükmolunan her bir ceza diğerinden bağımsızdır, varlıklarını ayrı ayrı korurlar. Ancak, bir kişi hakkında başka başka kesinleşmiş hükümler bulunur ise, 107 nci maddenin uygulanabilmesi yönünden infaz hâkimliğinden bir toplama kararı istenir. (Ek cümle:14/4/2020-7242/42 md.) Adli para cezasından çevrilen ve ceza infaz kurumunda infaz edilme aşamasına gelen hapis cezaları da toplama kararına dahil edilir”. Yasanın 107. maddesinin konu itibarıyla “şartlı salıverme” ile ilgili olduğu göz önüne alınırsa bahsi geçen esasların cezalarının içtımai için geçerli olduğu kabul edilmektedir. Çünkü hukuk sistemimiz toplama sistemini benimseyerek ilgili hükmü bu yönde desteklemektedir (Şenyüz, 2020: 244). Hukuk sisteminde cezaların içtımai kurumunda belli başlı sistemler bulunmaktadır, bunlar;

- Cezaların toplanması: İnfaz kurumu kapsamında faile tahmil edilmiş olan ne kadar ceza bulunmakta ise bunlar toplanmaktadır. Almanya, Küba, Brezilya gibi ülkelerin yanında Türkiye’de de “toplama sistemi” benimsenmiştir.
- Cezaların artırılması: Bu sistem çerçevesinde faile teşmil edilen en ağır ceza temel alınarak belirli bir oranda artırım yapılmaktadır. Portekiz, Avusturya, Arjantin, Yunan ceza hukukları cezaların artırılması sistemini kabul etmişlerdir.
- Cezaların yutulması: Faile tahmil edilmiş olan en ağır ceza temel alınarak infaz sürecinde faile bu ceza nev’i dahilinde ceza verilmektedir. Osmanlı döneminde bu sistem uygulanmış olup Fransız ceza hukukunda da söz konusu sistem geçerlidir.
- Karma sistem: Cezaların toplanması, Cezaların artırılması ve Cezaların yutulması sistemlerinden teşekkül edilen, bahsi geçen sistemlerin karışık olarak uygulanması esasına dayanan bir sistemdir (Doğan, 2011: 89-93).

2.2. Tekerrür Kavramı

Tekerrür kelimesi Arapça kökene sahip olup Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde “tekrarlanma, bir daha olma” anlamlarına gelmektedir (TDK, 2022: 1). Ceza hukuku çerçevesinde yorumlandığında tekerrür kelimesi, belirli bir suç sebebiyle hüküm giyen ve hükmü kesinleşmiş olan hükümlünün yasanın belirlemiş olduğu koşullar minvalinde iki ya da üçüncü defa suç işlemesi durumunu ifade etmektedir. Diğer bir tanımla tekerrür, “bir

kişinin daha evvel işlemiş olduğu bir nedeniyle kesin olarak mahkum edilmesi akabinde belirli bir zaman dilimi içerisinde tekrar suç işlemesi” halidir ve bu durumdaki kişiye “mükerrir” denmektedir (Rençber, 2017: 62). Tekerrür hali TCK’nın 58. maddesinde düzenlenmiş olup söz konusu yasada tekerrür, verilen cezanın arttırılmasını gerektirecek bir sebep olarak değil suç işleyen kişi hakkında hükmolunan cezanın infazı aşamasında göz önüne alınan bir gerektir. Hatta infaz sonrası süreçte yer alan “denetimli serbestlik tedbiri”nin bir nedeni olarak kabul edilmektedir (Organ & Çevikcan, 2011: 57). Doktrinde tekerrürü destekleyen ve aleyhine görüş bildiren birçok fikir bulunmaktadır. Bunlardan tekerrürü kabul eden “sübjektif teoriye” göre failin cezası tekerrür sebebiyle derhal arttırılmalı, hâkime ceza konusu ile ilgili takdir hakkı verilmelidir. Keza TCK’da da sübjektif görüşe yakın bir anlayış kabul edilmiştir. Cürm-i ehliyet teorisi olarak ifade edilen bu anlayışa göre şu şekilde bir değerlendirme yapılmaktadır. İlk suçu ile cürm-i ehliyete sahip olan fail, yeni bir suç işleyerek cürm-i ehliyetinin daha yoğun olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla faile bu durumda olağan tedbirden farklı bir tedbir tatbik edilmesi gerekmektedir (Rençber, 2017: 63).

Tekerrür şartları açısından öğretide bir inceleme yapıldığında “sistemler” olarak da ifade edilen tekerrür türleri bulunmaktadır. Bunlar; “gerçek tekerrür – mefruz tekerrür, genel tekerrür – özel tekerrür, süreli tekerrür – süresiz tekerrür, milli tekerrür – milletlerarası tekerrür ve mecburi tekerrür – ihtiyari tekerrür” şeklinde sıralanabilir (Rençber, 2017: 64).

Gerçek Tekerrür - Varsayılan (Mefruz) Tekerrür: Yasa önceki suçtan kaynaklanan cezanın tamamı ile çekilmesini (infazı) talep ediliyorsa gerçek tekerrür, ancak sadece mahkumiyetin kesinleşmesini yeterli görüyorsa mefruz tekerrür söz konusudur. TCK’da tekerrür sistemlerinden “varsayılan tekerrür” kabul edilmiştir (Demirbaş, 2005: 556).

Genel Tekerrür - Özel Tekerrür: Tekerrürün tatbik edilebilmesi için işlenen suçların benzer, özdeş olması yönünde bir şart bulunmakta ise yani mahkumiyet sebebi olan suç ile daha sonra işlenen suç arasında bir özdeşlik, benzerlik aranıyorsa özel tekerrür, diğer yandan söz konusu iki suç arasında bir ayniyet, özdeşlik aranmıyorsa genel tekerrür bulunmaktadır (Dönmezer & Erman: 1997: 133). 765 sayılı mülga TCK’da hem genel hem de özel tekerrür kabul edilmişken 5237 sayılı TCK’da genel tekerrür benimsenmiştir (Bozdağ, 2009: 65).

Süreli Tekerrür - Süresiz Tekerrür: Tekerrürün varlığından bahsedilebilmesi için ilk mahkumiyetten sonra ya da cezanın infazından itibaren belirli bir zaman dilimi içerisinde sonraki suçun işlenme şartı bulunmakta ise süreli

tekerrür geçerlidir. Diğer yandan ilk mahkûmiyete yönelik karardan itibaren ne kadar süre geçmiş olursa olsun tekrar suç işlenmesi halinde ikinci işlenen suçun cezasının tekerrür sebebi ile arttırılacağı öngörülen sistem de süresiz tekerrür olarak adlandırılmaktadır (Küçükaya, 2015: 194). TCK'da süreli tekerrür sistemi benimsenmiştir (Bozdağ, 2009: 65).

Milli Tekerrür - Milletlerarası Tekerrür: Tekerrür çerçevesinde yer alan mahkûmiyet sadece ilgili ülke mahkemeleri vasıtası ile verilen hükmü içeriyorsa milli tekerrür, söz konusu hüküm farklı ülke mahkemeleri tarafından verilmiş ise milletlerarası tekerrürden bahsedilmektedir (Şenyüz, 2020: 497). TCK'da milli tekerrür sistemi benimsenmekle birlikte TCK m. 58/4'de yer alan “kasten öldürme, kasten yaralama, yağma, dolandırıcılık, uyuşturucu veya uyarıcı madde imal ve ticareti ile parada veya kıymetli damgada sahtecilik” suçlarında milletlerarası tekerrür sistemi kabul edilmiştir.

Mecburi Tekerrür - İhtiyari Tekerrür: Kanunda bulunan gerekli şartların vasıl olması halinde tekerrür uygulanmasının zorunlu olması gerekiyorsa mecburi tekerrür, kanunda belirtilen şartların vuku bulmasında rağmen hâkime tekerrüre yönelik hüküm vermede takdir yetkisi veriliyorsa ihtiyari tekerrür söz konusudur. TCK'da zorunlu tekerrür sistemi benimsenmektedir (Ak, 2015: 259).

Tekerrür hükümlerinin tatbik edilebilmesi için birtakım koşulların gerçekleşmesi gerekmektedir ancak tekerrüre ait şartların oluşmaması halinde tekerrüre ait kararlar gerçekleştirilemeyecektir. Tekerrürün şartlarına haiz olmak için öncelikle TCK'nın tekerrürü düzenleyen 58. maddesinden bahsetmek gereklidir. Söz konusu maddenin 1. ve 2. fıkrasında; “ (1) Önceden işlenen suçtan dolayı verilen hüküm kesinleştikten sonra yeni bir suçun işlenmesi halinde, tekerrür hükümleri uygulanır. Bunun için cezanın infaz edilmiş olması gerekmez. (2) Tekerrür hükümleri, önceden işlenen suçtan dolayı; a) Beş yıldan fazla süreyle hapis cezasına mahkûmiyet halinde, bu cezanın infaz edildiği tarihten itibaren beş yıl, b) Beş yıl veya daha az süreli hapis ya da adlî para cezasına mahkûmiyet halinde, bu cezanın infaz edildiği tarihten itibaren üç yıl, geçtikten sonra işlenen suçlar dolayısıyla uygulanmaz” hükmü yer almaktadır. Söz konusu yasa hükmü lafzından da anlaşılacağı üzere bir suçluya tekerrürün uygulanabilmesi için belirli şartların tamamının aynı zamanda gerçekleşmesi gerekmektedir, bu koşullar;

- Daha evvelden işlenmiş bir suçta verilen kesinleşmiş bir mahkûmiyetin olması gerekmektedir. Söz konusu şartın varlığından bahsedebilmek için failin yasalarca suç olarak nitelendirdiği bir harekette bulunmuş ya da teşebbüs aşamasında kalmış olması gereklidir (Şenyüz, 2020:

22). TCK'nın 58/1 maddesinde mefruz tekerrür benimsendiğinden dolayı tekerrürün hükümlerinin tatbik edilebilmesi için cezanın infazı (gerçek tekerrür) değil fail hakkında "kesinleşmiş mahkumiyet kararı"nın var olmasını yeterli kabul etmektedir. Bu durumda tekerrürün yasa çerçevesinde uygulanabilmesi için cezaya yönelik bir infazın gerçekleşmesine gerek bulunmamaktadır. Ayrıca kesinleşmiş olan ceza hükmünü tüm sonuçları ile ortadan kaldıran "cezanın ertelenmesi, af, zamanaşımı, şikâyetten vazgeçme, ön ödeme, fiilin suç olmaktan çıkarılması ve şartlı salıverilme" gibi sebepler var olmadığı sürece tekerrür hükmü tatbik edilebilecektir (Dönmezer & Erman, 1997: 164).

- Tekerrürün uygulanabilmesi için yeni bir suçun işlenmiş olması gerekmektedir. TCK m.58 kapsamında failin daha evvel işlediği suçtan dolayı hakkında kesin hüküm bulunmasının ardından yeni bir suç daha işlemiş olması gerekmektedir. TCK mefruz tekerrürü benimsediği için önceki suçun infaz edilmiş olması gerekmez, cezanın kesinleşmesi yeterlidir. Ayrıca sonradan hukuka aykırı fiilin suç teşkil eden bir fiil olması gereklidir ve tekerrür hükümlerinin tatbik edileceği suç bu minvalde yeni (daha sonra işlenen) suç olacaktır. Söz konusu suç tamamen tekemmül etmiş olacağı gibi teşebbüs aşamasında da kalmış olabilir (Özbey, 2010: 57). Diğer yandan kesinleşmiş cezadan sonra işlenen suç önceki suçla aynı olabileceği gibi farklı türden de olabilir. Örneğin daha evvel işlemiş ve cezası kesinleşmiş olan suç hırsızlık, daha sonra işlenen suç yasal defterlerin ortadan kaldırılması ile ortaya çıkan bir kaçakçılık suçu ise kaçakçılık suçu açısından tekerrüre yönelik hükümler tatbik edilebilecektir (Şenyüz, 2020: 499).
- Önce ve sonra işlenen suçların kastla işlenmiş olması yani taksirli suç olmaması gerekmektedir. Kasıtlı suçlar ve taksirli suçlar TCK'nın 58/4. maddesinde ifade edildiği üzere tekerrürde esas olmamaktadır. "Kasıtlı suçlarla taksirli suçlar ve sırf askerî suçlarla diğer suçlar arasında tekerrür hükümleri uygulanmaz. Kasten öldürme, kasten yaralama, yağma, dolandırıcılık, uyuşturucu veya uyarıcı madde imal ve ticareti ile parada veya kıymetli damgada sahtecilik suçları hariç olmak üzere; yabancı ülke mahkemelerinden verilen hükümler tekerrüre esas olmaz". Önce ve sonra işlenen suçlarda bir aynı durum olması şart değildir ancak her iki suçun de kasta dayanan herhangi bir suç olması yeterli olmaktadır.
- Kesinleşmiş olan suçtan sonra işlenen sonraki suçun belirli bir süre içinde işlenmiş olması gerekmektedir. Sonraki suçun tekerrür süresi dahilinde işlenmesi şarttır aksi takdirde tekerrür hükümleri yeni

suç için geçerli olmayacaktır. Kanun koyucu tekerrür hükümlerinin tatbikinde önceki mahkumiyetin infazını zorunlu görmediği halde tekerrür sürelerinin işlemeye başlamasını hükümlünün mahkumiyetinin tamamı ile infaz edilmesine bağlamıştır. Yani infaz nihayete ermeden evvel tekerrürün diğer şartlarına uygun bir suç işlense dahi tekerrür hükümleri sonradan işlenen suç için tatbik edilemeyecektir. Söz konusu süreler yasanın 58/2 maddesinde şu şekilde belirtilmiştir; “(2) Tekerrür hükümleri, önceden işlenen suçtan dolayı; a) Beş yıldan fazla süreyle hapis cezasına mahkûmiyet halinde, bu cezanın infaz edildiği tarihten itibaren beş yıl, b) Beş yıl veya daha az süreli hapis ya da adlî para cezasına mahkûmiyet halinde, bu cezanın infaz edildiği tarihten itibaren üç yıl, geçtikten sonra işlenen suçlar dolayısıyla uygulanmaz”.

Tekerrür ceza hukukunda bir suç politikası aracı olarak tatbik edilmektedir. Buna göre ilke defa suç işleyen kişilere kıyasla tekerrüre düşen kişilerin toplum düzeni açısından daha tehlikeli olduğu düşünülmektedir. Söz konusu duruma binaen mükerrirlere suç işlemeyi alışkanlık veya bir meslek haline getirmelerini önlemek adına farklı bir ceza politikası ya da infaz rejimi tatbik edilmesi doğaldır. Nitekim TCK'nın 58/6 maddesinde bu konuda nasıl bir tasarrufta bulunulacağı belirtilmiştir, buna göre: “Tekerrür halinde hükümlenen ceza, mükerrirlere özgü infaz rejimine göre çektirilir. Ayrıca, mükerrir hakkında cezanın infazından sonra denetimli serbestlik tedbiri uygulanır”. TCK genel, süreli ve mefruz tekerrür sistemini benimsemiş ve sonraki suçun cezasını mükerrirlere yönelik olarak değerlendirmiştir. Ayrıca kanun koyucu tekerrür hükümlerinin tatbikinde TCK 58/5'e göre belirli bir yaş sınırı getirmiştir. Fail suçu işlediğinde 18 yaşını doldurmadığı takdirde tekerrür hükümleri uygulanmamaktadır. Burada tekerrür kaidesinin tatbik edilmeme hali sonraki suç işlendiği zaman kişinin 18 yaşını doldurmaması durumunda geçerli olmaktadır. Yani önceki suç ne zaman işlenmiş olursa olsun sonraki suçun işlendiği tarih itibarıyla fail 18 yaşını doldurmuş ise tekerrür hali mümkün olmaktadır. Diğer yandan tekerrür hükmünün uygulanamayacağı diğer durumlar TCK'nın 58. maddesinin 3. fıkrasında belirtilmiştir, buna göre: “Tekerrür halinde, sonraki suça ilişkin kanun maddesinde seçimlik olarak hapis cezası ile adlî para cezası öngörülmüşse, hapis cezasına hükümlenir” şeklinde belirtilmiştir.

3. Vergi Suçlarında İçtima Hali

Ceza hukukunda temel prensiplerden biri “quot crimina, tot poenae” yani “kaç fiil var ise o kadar suç, kaç suç var ise o kadar ceza vardır” ilkesidir (Koca

& Üzülmüş, 2016: 131). Söz konusu prensibe göre temel kural cezaların içtimaı (gerçek içtima) olup işlenmiş olan her bir suç itibarıyla ayrı bir cezaya yer verilmesi ve doğal olarak her bir cezanın bağımsızlığını muhafaza etmesidir. Ancak suçla mesnet olacak her bir fiilin ceza hukuku kapsamında tespit edilen suçların sayısına göre cezalandırılması gerekliliği ve bunların tespiti zorunluluğu, içtima kurumunun TCK'da özel olarak düzenlenmesini gerekli kılmıştır. Çünkü bu şekilde birçok suç tipinin ihlal edilmesi durumunda adil cezanın tespit edilebilmesi, içtima kurumunun yasalarda yer alması ile mümkün olabilmektedir (Göktürk, 2014: 32). Bu minvalde içtima, Vergi Ceza Hukukunda da uygulama alanı bulmaktadır çünkü VUK ile TCK arasında özel-genel kanun ilişkisi söz konusudur. VUK açısından içtimanın TCK çerçevesinde tatbik edilmesi, TCK'nın genel kanun olmasından ve VUK'ta yer alan vergi suçlarında içtima'ya dair hükümlerin bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Nitekim TCK'nın 5. maddesinde “Bu Kanun’un genel hükümleri, özel ceza kanunları ve ceza içeren kanunlardaki suçlar hakkında da uygulanır” hükmü ile konuya açıklık getirilmiştir. Bu yönde içtima kurumunun vergi suçları kapsamındaki değerlendirilmesi, içtimanın TCK çerçevesinde yer alan 42, 43 ve 44. maddelerinde yer alan düzenlemeler gereğince yapılmaktadır.

Adli vergi suçlarının içtimaı fikri içtima (görünürde birleşme) ve zincirleme suç kavramları çerçevesinde şekillenmektedir. Vergi suçları özelinde de içtima ile ilgili hükümlerin yalnızca “VUK md. 359'da yer alan vergi kaçakçılığı suçu, VUK md. 362'de bulunan vergi mahremiyetini ihlal suçu ve VUK md. 363 kapsamındaki mükelleflerin özel işlerini yapma suçu” için geçerli olduğu yasadaki açıkça anlaşılmaktadır (Demirkan, 2010: 82). “Non bis in idem” olarak ifade edilen ve çifte ceza yasağını sağlayan fikri içtima, vergi suçlarında da geçerli olmakla birlikte tek bir fiil ile vergi suçu ve eşzamanlı olarak bir başka suç oluşmuş ise geçerli olmaktadır. Fakat VUK md. 340 kapsamında bir durum söz konusu olduğunda içtima kabul edilmeyecektir (Şenyüz, 2020: 494). Buna göre: “Bu kanunda yazılı vergi ziyayı cezası ve usulsüzlük cezaları ile 359 uncu maddede ve diğer kanunlarda yazılı cezalar; içtima ve tekerrür hükümleri bakımından birleştirilemez. Bu Kanunla vergi cezası ile cezalandırılan fiiller, aynı zamanda 359 uncu maddeye göre suç teşkil ettiği takdirde vergi cezası kesilmesi söz konusu madde hükmüne göre takibat yapılmasına engel olmaz”. Yani bir fiil ile vergi kabahati ve vergi suçunun işlenmesi halinde ilgili kabahatin cezalandırılması vergi suçu çerçevesinde gerçekleştirilecek herhangi bir soruşturma ya da kovuşturmayaya veya cezaya engel teşkil etmemektedir. Diğer taraftan tek fiil ile değil de birden fazla fiilin gerçekleştirilmesi ile yasadaki bulunan aynı hüküm ihlal edilebilmektedir. Failin bir suçun işlenmesi kararına varması ile birlikte bunun

icrası çerçevesinde aynı suçun birden fazla defa işlenmesi söz konusu olabilmektedir. Bu durumda da TCK'nın 42. maddesinde yer alan “zincirleme suç (müteselsil suç)” kavramı kabul edilmektedir. Bu suç tipinin varlığından söz edebilmek için olası suçun tek bir suç işleme iradesinden kaynaklanması, suç fiillerinin farklı zamanlarda işlenmesi, birden fazla suçun olması ve ilgili suçların aynı olması gerekmektedir (Bayraklı, 2017: 12-13). Bu kapsamda işlenen fiiller birden fazla olsa da söz konusu durum kapsamında tek bir cezaya hükmedilebilecektir.

VCH'nda zincirleme suç değerlendirilmesi bulunmamaktadır ancak son düzenlemeler ışığında vergi kaçakçılığı fiilleri kapsamında “zincirleme suç” hükümlerinin tatbik edilebilmesi mümkün olabilecektir. Söz konusu kararın ortaya çıkmasında “Yargıtay Ceza Genel Kurulu'nun vermiş olduğu birçok kararda kaçakçılık suçlarının farklı hesap dönemleri içerisinde işlenmesi halinde zincirleme suç şartının gerçekleşmeyeceğini” ifade eden kararları etkili olmuştur. Buna göre Yargıtay CGK, 05.03.2002 tarih, E: 2002/11-28, K: 2002/179 “Müteselsil suçun mevcudiyeti için ortada müteaddit suçların bulunması, bu suçların yasanın aynı hükmünü ihlal etmesi ve bu suçların aynı bir suç işleme kararına bağlanması gerekir. Suç işleme kararından maksat, yasanın aynı hükmünü çeşitli kereler ihlal etmek hususunda önceden kurulan bir plan, genel bir niyettir. Katma Değer Vergisi indirimden yararlanma amacıyla sahte veya muhteviyatı itibarıyla yanıltıcı belge kullanma suçunun her hesap dönemi takvim yılı için teselsül eden bir suç olarak kabulü gerekir” şeklinde karar vermiştir. Yine Yargıtay 11. CD, 14.01.2015 tarih, E: 2013/3577, K: 2015/452 no'lu bir başka kararı şu yöndedir; “Sanık hakkında 2003, 2004 ve 2005 yıllarında sahte fatura düzenlemek suçlarından kamu davası açılmış olup her takvim yılında işlenen suçların birbirinden ayrı bağımsız suçlar olduğu (temyiz inceleme tarihi itibarıyla 2003 ve 2004 yıllarında sahte fatura düzenlemek suçları bakımından zamanaşımının gerçekleştiği) ve aynı yıl içerisinde düzenlenen sahte faturalar sebebiyle de zincirleme suç hükümlerinin uygulanması gereği” sebebi ile bozma kararını takdir etmiştir. Bahsi geçen kararlar kapsamında ortaya çıkan içtihatlar müteselsil suç değerlendirmesinin VUK m.359 kapsamındaki suçlar çerçevesinde uygulanmasının önünü açmıştır. Daha önceki süreçlerde bu durum sadece aynı takvim yılı için uygulanabiliyordu. Ortaya çıkan ve sonrasında da meydana gelebilecek mağduriyetlerin önlenmesi adına gerekli yasal düzenlemeler yapılmış, bu minvalde olası sorunların engellenmesine yönelik tedbirler alınmıştır. Buna minvalde yapılan düzenleme 25 Mart 2022 tarihinde; “Hazineye Ait Taşınmaz Malların Değerlendirilmesi ve Katma Değer Vergisi Kanunu'nda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda ve 375 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun

Teklifi” Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı’na sunulmuş olup, 7394 sayılı Kanun olarak yasalaşmış 15 Nisan 2022 tarihinde 31810 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. 7394 sayılı Kanun’un 4,5 ve 6. maddeleri vasıtasıyla VUK’un 359. maddesinde değişiklikler, yeni düzenlemeler gerçekleştirilmiş VUK m. 367’ye yeni bir fıkra eklenmiştir. Ayrıca söz konusu değişikliklerin yargı mercileri nezdinde ya da infaz aşamasındaki dosyalara yönelik tatbik alanı bulabilmesi için yine VUK’na ek geçici 34. madde kapsamında yeni hüküm eklenmiştir. Vergi ceza hukuku kapsamında kaçakçılık suçunun zincirleme suç çerçevesine alınması 7394 sayılı Kanun ile gerçekleştirilmiştir. Daha önce Yargıtay Ceza Genel Kurulu ve Yargıtay Ceza Dairelerinin bu yönde vermiş olduğu kararların da etkisiyle 7394 sayılı Kanun’un 4. maddesi ile VUK’un 359. maddesine şu yönde bir fıkra eklenmiştir, buna göre: “Bu maddede düzenlenen suçların birden fazla takvim yılı veya vergilendirme dönemi içinde aynı suç işleme kararının icrası kapsamında işlenmesi halinde, Türk Ceza Kanununun 43 üncü maddesi uygulanır”. Görüldüğü üzere ilgili hüküm ile farklı takvim yılları ile farklı vergilendirme dönemlerinde işlenen vergi kaçakçılığı suçunun “aynı suç işleme kararı kapsamında işlenmesinin tespit edilebileceği durumlarda” TCK’nın m. 43 hükmü çerçevesinde değerlendirilebileceği yani “zincirleme (müteselsil) suç” hükümlerinin tatbik edilebileceği kabul edilmiştir. Böylece değişik takvim yıllarında ya da dönemlerde “tek bir suçtan artırılmış ceza” uygulamasını olanaklı kılan zincirleme (müteselsil) suç uygulamasına geçilmiş, her takvim yılı veya vergilendirme döneminde ayrı ayrı cezaların verilmesi engellenmiştir. Bu değişiklik ile işlenen suç ve verilen ceza arasında ölçülülük ilkesi gereği hakkaniyetli bir denge sağlanmıştır (Şen, 2022: 2).

Vergi kayıp ve kaçaklarının ortaya çıkması doğal olarak kamu düzeninin tehdit ve ihlal edilmesi, kamu düzenini bozmaya yönelik fiiller şeklinde nitelendirilmektedir. Bu çerçevede vergi kabahatlerine kıyasla vergi suçları adli çerçevede değerlendirilerek ceza hukuku kapsamında müeyyideler uygulanarak cezalandırılmaktadır. Bu süreçte vergi suçları sadece kendi içinde değil diğer kanunlar ve suç tanımları ile de içtima ilişkisi halindedir. Bunlardan vergi suçlarıyla vergi kabahatlerinin içtima ettiği ve istisna olduğu durumlar vakidir. 5326 sayılı Kabahatler Kanunu’nun 15. maddesi içtima halini düzenlemekte ve 15. maddenin 3. fıkrası “Bir fiil hem kabahat hem de suç olarak tanımlanmış ise, sadece suçtan dolayı yaptırım uygulanabilir. Ancak, suçtan dolayı yaptırım uygulanamayan hallerde kabahat dolayısıyla yaptırım uygulanır” hükmüne yer vermektedir. Yani fiilin suç kapsamında olması durumunda suç unsuru içeren hareket bilfiil cezalandırılmaktadır. Ancak söz konusu durumun özel kanun kapsamında olan VUK’ta istisnaları olarak sayılabilecek, hem suça hem de kabahate idari yaptırım tatbik edilebileceği

hükümlerin olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar; VUK md. 340/2’de yer alan “Bu Kanunla vergi cezası ile cezalandırılan fiiller, aynı zamanda 359 uncu maddeye göre suç teşkil ettiği takdirde vergi cezası kesilmesi söz konusu madde hükmüne göre takibat yapılmasına engel olmaz” hükmü, VUK md. 367/4’de ifade edilen “359 uncu maddede yazılı suçlardan dolayı cezaya hükmedilmesi, vergi ziyai cezası veya usulsüzlük cezalarının ayrıca uygulanmasına engel teşkil etmez” hükmü, 359/son fıkrada yer alan “Kaçakçılık suçlarını işleyenler hakkında bu maddede yazılı cezaların uygulanması 344 üncü maddede yazılı vergi ziyai cezasının ayrıca uygulanmasına engel teşkil etmez” hükümleridir (Şenyüz, 2020: 495). Bu durumda farklı fiil ve unsurlar içeren “vergi ziyai kabahati ve vergi kaçakçılığı” suçu minvalinde adli yargılamanın ve idari işlemin birlikte yapılacağı ve cezalandırılacağı görülmektedir yani söz konusu çerçevede non bis idem ilkesi uygulama alanı bulamayacaktır. Yasa koyucu vergi kaçakçılığı sebebiyle tatbik edilecek olan yaptırımların vergi ziyai ya da usulsüzlük cezalarının verilmesine engel teşkil etmeyeceğini yasalarda doğrudan belirterek fikri içtima (görünürde içtima)’nın mali hususiyetteki cezaları içerecek bir şekilde uygulama alanı bulmasının önüne geçmiştir (Narter & Sarıcaoğlu, 2013: 89).

Vergi suçları ile diğer suçların içtimai hali de söz konusu olabilmektedir. Bilindiği üzere tek fiil işlenmesi ile birlikte birden fazla yasa hükmü ihlal ediyor ve birden fazla suç meydana geliyorsa faile doğal olarak ihlal edilen yasa hükmü adedi kadar değil de yalnızca en ağır cezayı oluşturan suçtan dolayı ceza verilmektedir (Narter & Sarıcaoğlu, 2013: 87-88). Bu minvalde VUK ile farklı kanunlarda buna benzer durum ile karşılaşmaktadır. Söz konusu durum çerçevesinde içtima gerektiren suçlar şu şekilde özetlenebilir; VUK md. 359/a-1’de yer alan “Defter ve kayıtlarda hesap ve muhasebe hileleri yapma” fiili ile SPK m. 112/2-c’de bulunan “kayıtlarda her türlü muhasebe hilesi yapma” fiilleri, VUK md. 359/a-2’de yer alan “Defter, kayıt ve belgeleri tahrif edenler veya gizleyenler veya muhteviyatı itibariyle yanıltıcı belge düzenleyenler veya bu belgeleri kullananlar” fiili ile SPK m. 112/1-b’de bulunan “saklamakla yükümlü olduğu defter ve belgeleri kanuni süresinde saklamama” fiili, VUK md. 359/a-1’de yer alan “gerçek olmayan veya kayda konu işlemlerle ilgisi bulunmayan kişiler adına hesap açmak” fiili ile SPK m. 112/2-b’de bulunan “gerçeğe aykırı hesap açma” fiili ve VUK md. 359/a-1’de yer alan “gerçek olmayan hesaplar açma” fiili ile SPK m. 112/1-a’da bulunan “kanunen tutmakla yükümlü oldukları defter ve kayıtları usulüne uygun tutmama” fiilleridir (Şenyüz, 2020: 496). Fail bu fiilleri ya da herhangi bir fiili birlikte işlediği takdirde verilecek cezada her iki suç birleşir ve hangi yasada bu konuda en ağır ceza bulunmakta ise ona göre hüküm verilmektedir. Bahsi geçen en ağır ceza hakimin takdir esası ile karar verdiği,

cezaları karşılaştırılması yolu ile elde edilen bir ağır ceza değil yasada öngörülen cezanın en ağır olan cezanın verilmesidir.

7394 sayılı Kanun ile VUK m. 359 çerçevesinde TCK m. 43/1'in uygulanması yönünde yapılan değişiklik, şirket temsilcileri açısından da önem arz eden bir süreci gündeme getirmektedir. Failin, her bir yıl veya farklı hesap dönemlerinde VUK m. 359'a göre suç işlediği zaman diliminde farklı şirketlerin yasal temsilcisi olması, "aynı suçu işleme kararı" yönünden TCK m. 43/1 çerçevesinde geçerli olmaktadır. Bilindiği üzere TCK m. 20/2 kapsamında tüzel kişiler bağlamında (TCK m. 60 çerçevesinde yer alan güvenlik tedbirlerinin uygulanabileceği durumlar hariç) ceza sorumluluğu söz konusu olmamaktadır. Tüzel kişilikler suçları yasal temsilcileri marifeti ile işlemekte ve bunlar gerçek kişi mahiyetine sahip olmaktadır. Bu minvalde bir durum tezahür etmesi halinde VUK m. 359'da belirtilen suçların da faili tüzel kişiliklerin yasal temsilcileri olan gerçek kişiler olacaktır. Tüzel kişiler ayrı olsa bile "aynı suçu işleme kararı" kriteri gerçek kişi yönünden de değerlendirilebileceğinden dolayı tüzel kişinin değişmesi durumunda gerçek kişi faile yönelik olarak TCK m. 43/1 çerçevesinde zincirleme suç hükümleri tatbik edilebilecektir (Şen, 2022: 3).

Vergi suçlarından vergi mahremiyeti suçunun işlenmesi durumunda fikri içtima açısından değerlendirme yapmak mümkündür. TCK m. 44' de "İşlediği bir fiil ile birden fazla farklı suçun oluşmasına sebebiyet veren kişi, bunlardan en ağır cezayı gerektiren suçtan dolayı cezalandırılır" hükmü yer almaktadır. Örneğin, vergi idaresinde vergi incelemeleri kapsamında görev ifa eden bir memurun, mükellefe ait bir sırrı mükellefin rakibi olan bir başka kişiye maddi çıkar sağlayacak şekilde verdiği takdirde tek bir fiil ile hem vergi mahremiyeti suçunu hem de rüşvet suçunu işlemiş olacaktır. Fikri içtima kapsamında değerlendirme yapıldığında, faile daha ağır olan rüşvet suçuna ait olan cezanın verilmesi gerekecektir (Karakoç, 2011: 532). Diğer bir vergi suçu olarak ifade edeceğimiz mükellefin özel işlerini yapma suçu TCK çerçevesinde görevi kötüye kullanma suçunu da teşkil etmektedir. Bu kapsamda fikri içtima açısından mükellefin özel işleri ile iştiğal eden fail hem TCK hem de VUK açısından suç teşkil edecek fiili gerçekleştirmektedir. Böyle bir suçun varlığı halinde fail işlediği suçlardan en ağır olanı ile cezalandırılmaktadır. Mükellefin özel işlerini icra etme suçunun cezası TCK m. 257'ye açık gönderme gereği görevi kötüye kullanma suçu çerçevesinde değerlendirilmekte ve ceza miktarında farklılık söz konusu olmamaktadır. Böyle bir durumda fail, iki ayrı yasayı ihlal etmiş olmasına rağmen tek bir ceza ile cezalandırılmaktadır (Karakoç, 2011: 534).

4. Tekerrür Kavramının Vergi Suçlarına Tesiri

Tekerrür kelimesinin “tekrarlanma” anlamına gelen ve hukuk aleminde tekerrür olarak algılanan bir sözcüktür. Hukuk biliminde “önceden işlenen bir suçtan dolayı verilen hüküm kesinleştikten sonra yeni bir suç işlenmesi” olarak tanımlanmaktadır (Kaneti vd., 2021: 413). Mevzuatta tekerrür kavramı kişilerin suç işlemleri yönündeki ısrarları kapsamında ortaya çıkmış, tekerrür hükümleri çerçevesindeki ceza ve yaptırımlar ile şekillenmiştir. Birçok hukuk disiplininde olduğu gibi vergi hukukunda da söz konusu kavram, vergi kabahatleri ve vergi suçları bünyesinde uygulama alanı bulmaktadır (Gülçiçek, 2014: 57). Vergi suçları VUK’ta düzenlenmiş olan ve işlendiğinde karşılığında hapis cezası yaptırımı uygulanan suçları ifade etmektedir. Vergi ceza hukukunda tekerrür ile ilgili hükümler VUK m. 339 kapsamında vergi kabahatleri çerçevesinde düzenlenmiştir. Ancak VUK’un 359. maddesinde düzenlenmiş olan “Vergi Kaçakçılığı Suçları”, 5. ve 362. maddelerinde yer alan “Vergi Mahremiyetinin İhlali Suçu” ve 6. ve 363. maddelerinde belirtilen “Mükellefin Özel İşlerini Yapma Suçu” bağlamındaki vergi suçlarına yönelik olarak tekerrür kurumu VUK’ta düzenlenmemiştir. Bu yüzden TCK’nın 5. maddesinin “Bu Kanunun genel hükümleri, özel ceza kanunları ve ceza içeren kanunlardaki suçlar hakkında da uygulanır” hükmü kapsamında vergi suçlarına yönelik tekerrür hali özel kanun durumundaki VUK’a göre değil genel kanun statüsündeki TCK kapsamında değerlendirilmektedir (Küçükaya, 2015: 195). Vergi suçları da diğer suçlara kıyasla tekerrür minvalinde herhangi özellik içeren bir durumu ihtiva etmemekle birlikte TCK’nın tekerrüre ilişkin 58. maddesi kapsamında genel, süreli ve varsayılan tekerrür sistemine dahildir. Bu bağlamda vergi suçlarında tekerrür halinin geçerli olabilmesi için birtakım şartların oluşması gereklidir (Rençber, 2017: 68). Söz konusu tekerrür şartları şu şekilde özetlenebilir;

- Daha önceki suç kapsamında oluşan hükmün kesinleşmesi yani faile tekerrüre esas olan evvelki suç nedeniyle verilen bir “kesinleşmiş mahkûmiyet kararının” bulunması gerekmektedir. Ceza mahkûmiyeti kapsamında tekerrür halinin uygulanıp uygulanmayacağı durumlar da söz konusudur. Tekerrür, vergi suçları sonucunda verilen hapis cezaları bir tedbire çevrilmişse tatbik edilmemektedir. Özel af mahkumiyetin bütün neticelerini ortadan kaldırmamakta, yalnızca hükümlünün fiili olarak cezaevinde bulunmasını ya da cezaya ilişkin niteliğin değişmesine yol açtığından tekerrüre bir engel teşkil etmemektedir. Diğer yandan mahkumiyet “genel af” kapsamında af edilmiş ise affa uğrayan ceza tekerrüre esas olmamaktadır çünkü genel af, mahkumiyeti tüm neticeleri itibarıyla ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca

ön ödeme, ertelenmiş ceza ve koşullu salıverme kurumları tekerrürün uygulanmasına engel değildir (Şenyüz, 2020: 498). Eğer kanunda bir değişiklik olmuş ve yeni yasa ile önceki işlenen fiil suç kapsamında olmaktan çıkarılmış ise bu durumda mahkumiyet hükmü kalkmakta ve tekerrür doğal olarak esas olmamaktadır (Resmi Gazete, 2004/5237: 7/1). Daha sonra işlenen suça yönelik yasada “seçimlik hapis cezası ve adli para cezası” bulunmaktaysa tekerrürün tatbikinde hapis cezası geçerli olmaktadır.

- Yeni bir suçun işlenmesi halinde tekerrür hali gündeme gelebilecektir. Yani tekerrürün tatbik edilebilmesi için suçun faili daha evvel işlediği suçun kesinleşmesi akabinde “yeni” bir suç işlemelidir. TCK, varsayılan tekerrür sistemini kabul ettiği için daha sonra işlenen suçun daha evvel işlenen suçun cezasının “kesinleşmesinden” sonra işlenmesi bu şartın gerçekleşmesi için yeterlidir yani bir “infaz” şartı aranmamaktadır. TCK yalnızca suçlar arasında tekerrür halini düzenlemekte olduğundan kabahat, suça tekerrürde herhangi bir şekilde esas teşkil etmemektedir (Rençber, 2017: 68-69). Önce ya da sonra işlenen suçların mutlaka TCK kapsamındaki hükümlere aykırılık teşkil etmesi gerekmez yani önceki suç hırsızlık, sonraki (yeni işlenen suç) kanuni defterlerin yok edilmesi marifetiyle oluşan kaçakçılık suçu olabilir. Bu durumda kaçakçılık suçu açısından tekerrür hükümleri uygulanmaktadır, çünkü tekerrür halinin tatbik edileceği suç sonraki yani yeni suç olacaktır. Yeni ve eski suçun aynı yasa hükümleri çerçevesinde bir aylık taşımaması genel tekerrürün geçerli olduğunu göstermektedir (Şenyüz, 2020: 498).
- Diğer taraftan tekerrürün tatbiki için işlenen sonraki (yeni) suçun da eski suçun da kast barındırması, kasıtlı suç olması elzemdir yani taksirli suçlar ve kasıtlı suçlar tekerrürün konusunu teşkil etmemektedir (Resmi Gazete, 2004/5237: 58/4,5). Vergi suçu kasıtlı işlenen bir suç olduğundan daha sonra işlenen suçun taksirli suç olması tekerrürün uygulamasını engelleyecektir. Daha önce veya sonra (yeni) işlenen suçun vergi suçu olması önemli değildir. Suç, herhangi bir şekilde önce ya da sonra işlenebilir, burada önemli olan diğer suçun kast unsurunu içermesi, kasta dayanan muhtelif bir suç olmasıdır (Şenyüz, 2020: 499).
- Sonra (yeni) işlenen suçun belirli bir süre zarfında işlenmesi tekerrürün uygulanabilmesi için bir diğer önemli şartı teşkil etmektedir. Sonra işlenen (yeni) suçun daha evvelki suç için verilen ceza kesinleştikten sonra işlenmesi gereklidir. Sonraki suçun belirli bir süre içinde

işlenmesi tekerrür halinin kabul edilmesini mümkün kılmaktadır. Bu durumda tekerrürün tatbik edilebilmesinde öngörülen süre önceki suçun cezası çerçevesinde belirlenmektedir. TCK'nın 58. maddesinin 2. fıkrasında bu yönde hüküm bulunmaktadır. “Tekerrür hükümleri, önceden işlenen suçtan dolayı; a) Beş yıldan fazla süreyle hapis cezasına mahkûmiyet halinde, bu cezanın infaz edildiği tarihten itibaren beş yıl, b) Beş yıl veya daha az süreli hapis ya da adli para cezasına mahkûmiyet halinde, bu cezanın infaz edildiği tarihten itibaren üç yıl, geçtikten sonra işlenen suçlar dolayısıyla uygulanmaz” (Resmi Gazete, 2004/5237: 58/2). Söz konusu madde çerçevesinde tekerrür süresinin hesabında önceki mahkûmiyet kapsamındaki cezanın infaz edildiği tarih önemlidir ve süre bu tarihten itibaren başlamaktadır. Eğer bir koşullu salıverme hali geçerli ise infazın bittiği tarih doğal olarak denetim süresinin bittiği tarih olacaktır. Yasa hükümlerinde süre şartı haricinde “mefruz tekerrür” kabul edilmiş ancak tekerrür süresinin başlayabilmesi için “infaz” şartı aranmıştır. Bu minvalde infazın tamamlanmasından daha önce yani yeni suç işlendiği takdirde bile tekerrür hükümleri uygulanabilecektir. TCK 58/2'de belirtilen süreler tekerrür halinin tatbik edilebilmesi için gerekli sürenin sonunu işaret etmektedir (Şenyüz, 2020: 500). Vergi suçları özelinde, vergi suçlarının ceza süreleri beş yıldan daha az süreli hapis cezası gerektirdiğinden tekerrür hükümlerindeki süre şartı sağlanamamaktadır. Ancak 7394 sayılı Kanun'un 4. maddesinde yapılan değişiklik ile vergi kaçakçılığı kapsamında işlenen fiiller sonucu verilen cezaların üst sınırları değiştirilmiş, üst sınırı 3 yıl olan cezaların üst sınırı 5 yıla, yine üst sınırı 5 yıl olan cezaların üst sınırı ise 8 yıla çıkarılmıştır. Böylece vergi suçları açısından TCK 58/2-b maddesinde belirtilen “Beş yıl veya daha az süreli hapis ya da adli para cezasına mahkûmiyet halinde, bu cezanın infaz edildiği tarihten itibaren üç yıl” şartı tekerrür halinin süre açısından geçerli olması için yeterli olmaktadır (Resmi Gazete, 2022/7394: 4).

Tekerrür, ceza hukukunda itiyadi çerçevede suç işleyen, suç işlemeyi alışkanlık haline getirmiş topluma yönelik tehdit oluşturan kişilerin caydırılması açısından mükerririn daha ağır cezalandırılmasını öngörmektedir. TCK'da genel, süreli ve mefruz tekerrür hükümleri genel kanun statüsünden dolayı vergi ceza hukuku dahil birçok özel kanuna uygulanmaktadır. Bu bağlamda TCK kapsamında cezaya hükmolunması durumunda mükerrirlere yönelik ceza infazı söz konusu olmaktadır (Resmi Gazete, 2004/5237: 58/6). Burada görüleceği üzere TCK sonraki (yeni) işlenen suçun cezasını ağırlaştırmak yerine genel ceza hukuku tekerrür sisteminden ayrılarak mükerrirlere yönelik

infaz rejimi kapsamında cezanın çektilmesini, tekerrür yaptırımı olarak denetimli serbestlik tedbirinin ve koşullu salıverme sürecinin geciktirilmesine hükmetmektedir (Şenyüz, 2020: 500). Diğer yandan tekerrürün uygulanabilmesi için suçun işlendiği zaman 18 yaşını doldurma zorunluluğu bulunmaktadır. Ayrıca kanun koyucu tekerrürün geçerli olabilmesini (süre şartlarına uymak koşulu ile) TCK 58/5. maddesinde hüküm altına almıştır (Resmi Gazete, 2004/5237: 58/5).

Vergi mahremiyetinin ihlali suçu yönünden tekerrürden bahsedebilmemiz için failin işlediği ilk suça ilişkin kararının kesinleşmesi ve kişinin TCK kapsamında belirtilen süre zarfında yeni bir suç işlemesi gerekmektedir. Bu kapsamda tekerrür halinin oluşması için ikinci suçun ne kadar bir zamanda işleneceğinin belirlenmesi, ilk suç dolayısıyla alınan cezaya göre yapılmaktadır (Yapar, 2021: 87). Vergi mahremiyetinin ihlali suçunun cezasında TCK'nın 239'uncu maddesine yapılan atıf gereğince ceza üst sınırı üç yıl hapis cezası olarak yasa hükmünde yer almaktadır. Söz konusu suçun cezası beş yıldan az olmasından dolayı cezası kesinleşen kişinin üç yıl süre zarfında yeni bir suç işlemesi durumunda yasa hükmü gereği hakkında tekerrür hükümleri tatbik edilecektir. Mükellefin özel işlerini yapma suçunda ise ceza TCK'nın 257'nci maddesinin birinci fıkrasına yapılan atıf ve ilgili hüküm gereğince bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası verilebilmektedir. Cezası kesinleşen kişinin de üç yıl içinde tekrar yeni bir suç işlemesi halinde bu kişi hakkında tekerrür hükümleri uygulanmaktadır. Örnek olarak, ilk işlenen suçun vergi mahremiyeti suçu olması halinde ve daha sonradan işlenen suçun hırsızlık suçu olması durumunda fail hakkında tekerrür hükümleri tatbik edilebilecektir. TCK genel tekerrür sistemini kabul ettiği için vergi mahremiyetinin ihlali suçu kesinleştikten sonra üç yıl süresi içinde işlenen ve kast unsuru barındıran herhangi bir suç tekerrüre temel olacaktır (Yapar, 2021: 88).

5. Sonuç

Devletin kamu hizmetlerini kesintisiz sağlaması, kamu düzenini bu çerçevede koruması için kamu alacaklarının zamanında tahsil edilmesi önem arz etmektedir. Bu süreçte ortaya çıkan aksamalar kamu düzenini bozan ve toplum düzenini ortadan kaldırmaya sebep olan fiiller olarak adlandırılabilir. Vergi suçlarının değerlendirilmesi VUK çerçevesinde ve bu kanunda yer almayan hüküm ve kurumların tatbiki ile TCK'nın 5. maddesinde açıkça ifade edildiği üzere "Bu kanunun genel hükümleri, özel ceza kanunları ve ceza içeren kanunlardaki suçlar hakkında da uygulanır" hükmü ile uygulama alanı bulmaktadır. Çünkü hukuk prensipleri gereği VUK özel kanun statüsündedir ve VUK'ta vergi suçları bağlamında bulunmayan hükümler, doğal olarak

genel kanun statüsünde olan TCK çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu minvalde suçun özel görünüş şekillerinden içtima (birleşme) ve tekerrür kuramları da vergi suçları açısından TCK’da yer alan hükümler çerçevesinde uygulanmaktadır.

Ceza hukukunda “kaç tane fiil varsa o kadar suç, kaç tane suç varsa o kadar ceza vardır” ilkesi faile tek ceza verilmesini öngören “suçun özel görünüm” biçimidir. TCK’da suçların içtimanda bileşik suç, zincirleme suç ve fikri içtima (görünürde birleşme) olarak ifade edilen kavramlar düzenlenmiştir. Vergi ceza hukuku açısından da geçerli olan söz konusu kavramlardan bileşik suç harici, zincirleme suç ve fikri içtima (görünürde birleşme) vergi suçlarına tatbik edilebilmektedir. Vergi suçlarının bileşik suça elverişli olmama nedeni “biri diğerinin unsuru olacak iki ayrı suç tipi” kaçakçılık suçunu teşkil etmemektedir. Diğer bir sebep ise kaçakçılık suçunu ağırlaştırıcı fiillerin bulunmaması olarak nitelendirilebilir. Ancak vergi suçları açısından fikri içtimanın ve zincirleme (müteselsil) suç kavramlarının uygun olduğu görülmektedir. Güncel uygulamada zincirleme suç kavramı vergi kaçakçılığı suçu bakımından (TCK m.43’de açık bir ifade yer almış olsa da) sınırlı bir şekilde sadece aynı yıl için uygulanıyor ve başka bir takvim yılındaki fiil için ayrı bir ceza tatbik edilebiliyordu. Fakat yapılan son düzenleme kapsamında 7394 sayılı Kanun ile bu konuda önemli değişiklikler yapılmıştır. 7394 sayılı Kanununun 4. maddesi ile VUK’un 359. maddesine TCK’nın 43. maddesi açıkça ilave edilmiş, değişik takvim yılı ya da dönemlerinde tek suç vasıtasıyla arttırılmış olan cezanın uygulamasını olanaklı kılan zincirleme/müteselsil suç uygulamasına geçilmiştir. Söz konusu düzenleme ile birlikte “vicdana ve hakkaniyete aykırılığı ileri sürülen” her bir takvim yılı ya da vergi dönemi kapsamında gerçekleştirilen cezalandırmanın önüne geçileceği anlaşılmaktadır. Fakat TCK kapsamında vergi suçlarında da uygulama alanı bulan fikri içtimanın aynı fiille hem vergi kabahati ve vergi suçu işlendiği durumlarda VUK m. 340 kapsamında tatbik edilmesi olanak dahilinde bulunmamaktadır. Tek fiil ile hem suça hem de kabahate ayrı ayrı ceza verilmesi fikri içtima çerçevesinde hukukun genel prensiplerinden “nonbis in idem” ilkesine de aykırılık teşkil etmektedir. Fikri içtimadan ayrılan bahsi geçen düzenlemenin vergi suçları ve vergi kabahatleri açısından uygulanması, VUK’un 340. maddesinin bu yönde tekrar düzenlenmesi gerekmektedir. Diğer yandan şirketlerin yasal temsilcilerinin farklı şirketlerde görev yaptığı dönemlerde VUK m.359 çerçevesindeki suçlar ile iştigal etmesi halinde fail olarak değerlendirildiği durumlarda 7394 sayılı Kanun’un 4. maddesinde yapılan değişiklik gereği TCK m. 43/1 yönünde değerlendirme yapılabilecektir. Bu yüzden tüzel kişiğe haiz şirketlerin yasal temsilcilerinin sık yapılan yasal temsilci değişimleri

gerçekleştirilirken 7394 sayılı Kanun ile yapılan son düzenlemeleri dikkate almaları yerinde olacaktır.

Suçun özel görünüm şekillerinden bir diğeri de tekerrür kavramıdır. Belirli bir suç sebebiyle hükmü kesinleşmiş kişinin yasada saptanan şartlar dahilinde ikinci ya da sonraki defa suç işlemesini ifade etmektedir. TCK m.58’de suçta tekerrür ile ilgili durumlar ve şartlar hüküm altına alınmıştır. Vergi suçları açısından da tekerrür hali TCK m.5’in açık yollaması gereği TCK m.58 kapsamında değerlendirilmektedir. TCK’da genel, süreli ve mefruz tekerrür sistemi benimsenmiş, sonraki suçun cezasını ağırlaştırmak yerine ilgili cezanın mükerrirlere haiz olan infaz rejimi kapsamına göre cezanın çektilmesini öngörmüştür. Böylece yasada yer alan tekerrür kavramı, ondokuzuncu yüzyıl ceza hukukuna hakim olan klasik suç teorisi çerçevesinde uygulanan “tekerrürü cezayı arttıran bir neden” olarak kabul eden yaklaşımdan ayrılmıştır. TCK m. 58’deki süre şartından dolayı tekerrür hükümleri vergi suçlarında uygulanamamaktadır. Ancak 7394 sayılı Kanun’da m.4 kapsamında yapılan değişiklik ile VUK m.359’un a, b, c ve ç bentlerinde vergi kaçakçılık suçlarındaki ceza üst sınırları arttırılmıştır. Böylece TCK m. 58’de belirtilen tekerrür koşullarında süre şartının vergi suçları açısından tatbik edilebilmesi imkanı sağlanmıştır. 7394 sayılı Kanun ile yapılan düzenlemelerin ictima ve tekerrür kurumlarının vergi suçları bakımından tatbikinde önemli ve yararlı değişiklikler yarattığı görülmektedir. Ancak vergi suçları kamu düzenini bozmaya yönelik fiiller kapsamında olduğu için bu yönde itiyadi bir şekilde suç işlemeye devam edip suçu alışkanlık haline getirmiş olan mükerrirlerin, tekerrür kapsamında değerlendirilen cezalara çarptırılması toplum düzeni açısından elzemdir. Bu kapsamda VUK’un 339. maddesi çerçevesinde vergi suçlarında tekerrür halinde cezai yaptırımların artan bir şekilde yasada yer almasına yönelik yeni düzenleme yapılması yerinde olacaktır. Kamu düzeninin sağlanması, vergi suçlarının alışkanlık haline getirilerek devlet hazinesinin zarara uğratılmaması ve toplum genelinde vergi suçlarının artmaması açısından sadece sınırlı düzeyde ve caydırıcı olmak şartıyla vergi suçlarına yönelik tekerrür hali yeniden düzenlenmelidir.

KAYNAKÇA

- Ak, A. (2015). “Vergi Ceza Hukukunda Tekerrür Hükümlerinin Vergi Cezaları Açısından Değerlendirilmesi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(3), 255-276.
- Artuk, M.E. & Gökçen, C.Y. (2015). *Ceza Hukuku Genel Hükümler* (9. Baskı). Ankara: Adalet Yayınevi.
- Bayraklı, H.H. (2017). “Türk Ceza Hukukunda Teşebbüse Elverişlilik Sorunu ve Vergi Suçlarının Teşebbüse Elverişlilik Açısından Değerlendirilmesi”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 30, 1-18.
- Bozdağ, A. (2009). *Türk Ceza Hukukunda ve Vergi Ceza Hukukunda Tekerrür* (1. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Candan, T. (2008). “Danıştay Kararlarında Vergi Suçu Algılaması”, *Vergi Sorunları Dergisi*, 233, 52-71.
- Demirbaş, T. (2005). *Ceza Hukuku Temel Hükümler* (4. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Demirkan, B. (2010). “Vergi Usul Kanununda Yer Alan Cezalar İle İlgili Olarak Özellik Arz Eden Durumlar”, *Vergi Raporu*, 132, 80-87.
- Doğan, F. K., (2011). “Türk Ceza Hukukunda Cezaların İçtimai Kurumunun Düzenlenmesi Gerektiği Üzerine ”, *Ankara Barosu Dergisi*, 3, 85-104.
- Dönmezer, S. & Erman, S. (1997). *Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku* (14.Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.
- Edizdoğan, N., Taş, M. & Çelikkaya, A. (2007). *Vergi Ceza ve Yargulama Hukuku* (1. Baskı). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Erem, F. (1966). *Türk Ceza Hukuku* (7.Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Ersoy, Y. (2002). *Ceza Hukuku Genel Hükümler* (1. Baskı). Ankara: İmaj Yayınevi.
- Göktürk, N. (2014). “Türk Hukuku’nda Suçların İçtimai”, *Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi*, 2(1-2), 31-59.
- Gülçiçek, B. (2014). “Vergi Usul Kanununa Göre Tekerrür ve Fiil Ayrılığı Müessesesinin Birlikte Uygulanması”, *Vergi Raporu*, 179, 54-63.
- İçel, K. & Donay, S. (2005). *Karşılaştırmalı ve Uygulamalı Ceza Hukuku* (4.Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.
- Kaneti, S., Güneş, G., Kaşıkçı M., Çalıcıoğlu, E.E. (2021). *Vergi Hukuku* (2. Baskı). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Karakoç, Y. (2011). *Genel Vergi Hukuku* (5. Baskı). Ankara: Yetkin Yayınevi.
- Koca, M. & Üzülmöz, İ. (2016). *Ceza Hukuku* (1. Baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.

- Küçükkaya, M. (2015). “Vergi Ceza Hukukunda Tekerrür”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XIX (1), 191-217.
- Mutluer, M.K. (1979). *Vergi Ceza Hukuku*, Eskişehir: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.
- Narter, R. & Sarıcaoğlu, E. (2013). “Türk Vergi Hukukunda Vergi Kabahatlerinde ve Suçlarında İctima”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17 (1-2), 73-99.
- Organ, İ. & Çevikcan, F. (2011). “Vergi Ceza Hukukunda Tekerrür ve Aksayan Yönleri”, *Vergi Raporu*, 141, 54-66.
- Özbey, Ö. (2010). “Suçta Tekerrür ve Mükerrirlere Özgü Güvenlik Tedbirleri”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 88, 55-105.
- Özdemir, M. (2022). “Vergi Hukukunda İctima, Fiil Ayrılığı ve Adli-İdari Mercilerce Verilecek Kararların Karşılıklı Bağlamazlığı”, <https://www.alomaliye.com/2022/03/14/vergi-hukukunda-ictima-fiil-ayriligi-ve-adli-idari-mercilerce-verilecek-kararlarin-karsilikli-baglamamazligi-muharrem-ozdemir-ymm/>. (Erişim, 30.Eylül. 2022).
- Rençber, A. (2017). “Vergi Ceza Hukuku’nda Tekerrür”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 61, 60-97.
- Sancar, T.Y. (2007). “Yeni Türk Ceza Kanunu’nda ‘Zincirleme Suç’”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 70, 244-259.
- Şen, E. (2006). *Yeni Ceza Kanunu Yorumu* (1. Baskı). İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Şen, E. (2022). “7394 sayılı Kanunla Yapılan Vergi Usul Kanunu Değişiklikleri”, <https://sen.av.tr/tr/makale/7394-sayili-kanunla-yapilan-vergi-usul-kanunu-degisiklikleri>. (Erişim, 04.Ağustos. 2022).
- Şenyüz, D. (2020). *Vergi Ceza Hukuku* (11. Baskı). Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Türk Dil Kurumu. <https://sozluk.gov.tr/>. (Erişim Tarihi, 02.09.2022).
- Üyümez, M.E. (2016). *Vergi Suç ve Kabahatlerinde Birleşme* (1. Baskı). Eskişehir: Nisan Kitabevi.
- Yapar, B.K. (2021). “Bir Suç Olarak Vergi Mahremiyetinin İhlali”, *Maliye Çalışmaları Dergisi*, 65, 71-89.
- Yargıtay CGK, 05.03.2002, Esas: 2002/11-28, Karar: 2002/179.
- Yargıtay 9. CD, 22.09.2011, Esas:2011/9401 Karar:2011/27205.
- Yargıtay CGK, 19.02.2013, Esas: 2012/6-1523, Karar: 2013/66.
- Yargıtay 11. CD, 14.01.2015, Esas: 2013/3577, Karar: 2015/452.
- Yargıtay 13. CD, 19.01.2016, Esas: 2015/17203, Karar: 2016/775.
- Vergi Usul Kanunu (1961). Kanun No: 213, T.C. Resmi Gazete. Yayın 04.01.1961. Sayı 10703.

- Türk Ceza Kanunu (2004). Kanun No: 5237, T.C. Resmi Gazete. Yayımlanma Tarihi: 26.09.2004. Sayı 25611.
- Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun (2004). Kanun No: 5275, T.C. Resmi Gazete. Yayımlanma Tarihi: 29.12.2004. Sayı 25685.
- Kabahatler Kanunu (2005). Kanun No: 5326, T.C. Resmi Gazete. Yayımlanma Tarihi: 31.03.2005. Sayı 25772.
- Hazineye Ait Taşınmaz Malların Değerlendirilmesi ve Katma Değer Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun İle Bazı Kanunlarda ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2022). Kanun No: 7394, T.C. Resmi Gazete. Yayımlanma Tarihi: 22.03.2022. Sayı 31810.

Terör ve Şiddet Üzerine Kavramsal Bir Çalışma

Murat Sarı¹

Özet

Bu makale terör ve terör şiddetini konu edinmektedir. Her dönem her ne kadar niteliksel olarak değişime uğrasa da terör, yüzyıllardır varlığını sürdürmeye devam eden bir olgu olmuştur. Terör, her dönem her ne kadar niteliksel olarak değişime uğrasa da, terör de değişime uğramayan tek şey şiddettir. Çünkü şiddet terörün temel yapı taşı niteliğindedir. Terör örgütleri uyguladıkları şiddet öğeleri ile kişi ya da gruplara korku salarak, tehdit ederek, yıldırarak istediğini yaptırmaya ve kontrol altına almaya çalışmaktadır. Terör de şiddet hedeflenen amaca ulaşmak için mükemmel bir araçtır. Bir nevi terörün varlığı şiddete bağlıdır denilebilir. Şiddet var ise terör vardır, şiddet yok ise terörün varlığından bahsedilemez. Bu çalışma kavramsal bir çalışma niteliğine sahiptir. Çalışma da terör ve şiddet olguları kavramsal olarak ele alınmakta ve bu iki kavramın birbirleriyle olan ilişkileri tüm detaylarıyla irdelenmektedir.

1. Giriş

İnsanlığın var olmasıyla birlikte ortaya çıkarak günümüze kadar devam eden şiddet ve öğeleri nesnel bir sorun olması nedeniyle tüm herkesi ilgilendiren bir olgu haline gelmiştir. İnsanlar veya topluluklar problemlerini konuşarak, karşılıklı diyaloglar da bulunarak çözmek yerine daha kolay olduğu kanaatinde oldukları şiddete başvurmayı tercih etmektedirler. Tüm insanlık bu olumsuz durumdan mustarip haldedir.

Özellikle günümüzde yoğun bir biçimde zikredilen şiddet öğelerini evde, iş yerinde, okullarda, kitle iletişim araçlarında, sokaklarda, eğlence mekânlarında vb. gibi yerlerde görebilmekteyiz. Bundan dolayı normal hayatın bir ögesi olarak şiddet, hayatın devam ettiği ya da insanların etkileşimde bulunduğu her yerde karşımıza çıkmaktadır (Kızmaz, 2006:248). Şiddet, insanların bedensel zarar görmesine, sınırlendirilmesine, sindirilmeye çalışılmasına ya da baskı altına alınmasına neden olan fiziksel veya farklı bir davranış ya da muamele (Sezen, 2009:2) olarak tanımlanabilir. Tanımdan hareketle şiddet,

1 Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyoloji,, muratsari@firat.edu.tr , Orcid: 0000-0003-2223-9007

fiziksel temas dışında farklı davranış, hal ve hareketler olarak da anlaşılmalıdır.

İnsanların var olduğu her yerde karşımıza çıkan şiddet olgusu, bir düşünceye sahip olduğunda ya da karşı tarafta olduğunda ya da kendisine haksızlık edildiği düşüncesine sahip olduğunda meydana gelebilmektedir. Aslında iktidarı devirme, karşı tarafı baskı altına alma, sömürme, menfi çıkar elde etme amacıyla güç ve kuvvet kullanılarak, onların haklarını yok sayarak kötü muamele de bulunma biçiminde meydana gelebilmektedir (Çelik, 2017: 28). Şiddetin bu şekilde meydana gelmesi veya cereyan etmesi terör için vazgeçilmez bir parça olarak görülmesine neden olmaktadır. Terör, şiddeti bu nedenlerden dolayı amaçlarına ulaşabilmek ve varlığını koruyabilmek adına bir araç olarak kabul etmektedir.

Terör, geçmişten günümüze tüm insanlığın en büyük problemlerinden biri olmuştur. İnsanlık var oldukça terör de en büyük problemlerden biri olmaya devam edecektir. Terörün insanlığın başına bu denli bir problem olmasındaki en büyük etken güç kullanımı olmuştur yani uyguladığı şiddet olmuştur. Terör şiddet öğeleri aracılığıyla insanları baskı altına almakta bu şekilde varlığını kabul ettirmektedir. Terör amacına ulaşabilmek için şiddet öğelerini en sert biçimde kullanmaktan imtina etmemektedir. Terör bahsinin geçtiği her yerde muhakkak ki şiddet vardır. Çünkü insanda hücre ne ise terör de de şiddet o anlamdadır. Yani terörün var olması hayat bulması şiddete bağlıdır. Terör uyguladığı şiddet öğeleriyle asırlardır varlığını koruyabilmiştir.

Terör var olduğu her yerde insanlara zulmetmiş, hakaretlerde bulunmuş, canlarını yakmış her türlü kötülükte bulunmuştur. Tüm bunları şiddet öğelerini uygulayarak yapmış ve hala da yapmaya devam etmektedir. İnsanlar yıllardır terörden dolayı çok acılar çekmiş, canlar yitirmiş, kapanmaz derin yaralara sahip olmuşlardır. Bu argümandan hareketle öncelikle terör kavramına ilişkin tanımlamalardan bahsedilmiştir. Sonra şiddet olgusu ile ilgili tanımlamalara ve şiddet türlerine değinilmiştir. Son olarak terör ve şiddet kavramları birlikte ele alınarak terör şiddetine değinilerek genel bir değerlendirme yapıp çalışma tamamlanmıştır.

2. Terör Kavramına İlişkin Tanımlar

Dünyanın var olmasıyla birlikte insanlık var olmuş insanlığın var olmasıyla birlikte de şiddet yani terör var olmuştur. Terör geçmişten günümüze her zaman için insanlığın kanayan en büyük yaralarından biri olmuştur.

Terör kavramı ele alınıp hakkında bir şeyler yazılıp çizilmeden önce terör kavramının tanımının yapılmasının elzem olduğunun farkına varmak gerekmektedir. Terör eylemlerinin günümüze kadar kontrol altında tutulamamasındaki en büyük nedeni terör üzerine ortak bir tanım yapılamamasından kaynaklanmaktadır (Sarı, 2021:12).

Terör kavramının tanımı her ne kadar çeşitli biçimlerde ve değişik zaman dilimlerinde yapılmış olsa da genel olarak günümüzde terör eylemleri şiddet eylemi olarak ifade edilmektedir. Bu ifadenin nedenleri arasında, korkuyu toplumdan uzak tutarak insanları ruhsal bakımdan daha iyi hissedebileceği düşüncesiyle bireyleri panik ve kaostan uzak tutma isteğidir. Terör kavramı şiddet kavramından çok daha fazla bir içeriğe sahip olduğundan iki kavram eş değerde tutulmamalıdır (Cirinlioğlu, 2004:25). Aslında Latince bir kelime olan terör korku salma veya korkmalarına neden olma manalarında da kullanılmaktadır. Fakat günümüzde bu anlam biraz değişime uğrayarak kimi zaman şiddet kimi zamanda korkutma kimi zamanda kargaşa anlamlarında kullanılmaktadır. Aynı zamanda terör birey, grup ya da devletlerin şiddet türlerine başvurarak politik emellerine ulaşma çabası olarak da ifade edilebilir (Plano ve Olton, 1988:202). Terör kavramı hakkında ortak bir tanımlama yapılamamasındaki en büyük etken, kavrama yüklenen anlamların kişiden kişiye, devletten devlete farklılık göstermesidir. Bir devlet kanununa göre terör eylemi sayılan bir hareket diğerlerine göre savunma olarak değerlendirilebilir.

Terör hedeflenen amaca ulaşmak için sistematik bir biçimde şiddet uygulamaktadır. Şiddet terörün amacına ulaşabilmek için başvurduğu olmazsa olmaz bir şeydir. Terör varlığını şiddet ile devam ettirebilmektedir.

Mehmet Ali Bal terörü, birey veya toplulukların gayelerine ulaşmak amacıyla insanlara uyguladıkları şiddet, caydırma, korku salma, engelleme, menfaat sağlama vb. eylemler (2003: 29) olarak ifade etmektedir. Terör örgütleri belirlenen hedefe ulaşabilmek amacıyla her türlü şiddete başvurmadan geri durmamaktadır.

Altuğ terörü, bir grubun hedeflediği amacına legal yollarla kavuşamaya çağını anlayıp, amacına topluma korku salma ve bıkkınlık verme eylemleriyle ulaşmak istemesi (Altuğ, 1995:15) olarak ifade etmektedir. Belirli amaçlarla, özellikle sosyo-politik amaçlarla, önceden belirlenmiş kişilere ya da ayırım yapmadan masun vatandaşlara karşı ciddi anlamda şiddet uygulayarak insanlara ya da toplumlara korku salmadır terör (Acer, 2004: 48). Şiddet terörün anatomisini oluşturmaktadır. Terör örgütleri şiddet öğeleriyle insanlar

üzerinde etkili olmaya ya da insanları kontrol altına alarak istediği biçimde kullanmaya çalışmaktadır.

2.1. Terörün Tarihçesi

Terörün tarihçesiyle ilgili yapılmış araştırmalara baktığımızda terör üzerine çok fazla tanımlamalar yapıldığını görmekteyiz. Terör üzerine hala da çalışmalar yapıyor olması bu kavram üzerine hala da tanımlamalar yapılmaya devam edildiğinin işaretidir. Terörün mazisi çok eski tarihlere dayanmasına rağmen bu durumun terör örgütleri içinde geçerli olduğunu söyleyemeyiz. Bir yandan mazisi çok eskilere dayanan terör örgütleri varken bir yandan da meydana yeni çıkan ve çıkmaya devam eden terör örgütleri bulunmaktadır. Bundan dolayı terör örgütlerinin varlığı sonucu ortaya çıkan terörün tarihini tam olarak açıklamak kolay bir durum değildir (Sarı, 2021:32).

Terörün tarihsel gelişimi tanımlamalarında olduğu gibi çeşitli şekillerde ifade edilmektedir. Yapılan tanımlamalardan yola çıkarak terör, bazılarında göre politik gayelerle yapılan şiddet eylemleri olarak ifade edilirken, bazılarında göre de modern çağın savaş stratejisi şeklinde tanımlanmaktadır. Bu nedenle terörü siyasi gayeler doğrultusunda uygulanan şiddet hareketleri olarak ifade eden düşünürlere göre terörün tarihi milattan önceye kadar uzanmaktadır (Şen, 2018: 136).

Aslında terörün varlığı, insanların var olduğu ilk dönemlere kadar uzanmaktadır. Bu durum terörün insanoğlunun mazisi kadar eski olduğunun da ispatı niteliğindedir (Çitlioğlu ve Dedemen, 2014: 29). İlk çağlardaki insanlar gerek ilk kavgayı yaparak gerek ilk cinayeti işleyerek teröre neden olarak terörün tarih sahnesinde yer almasını sağlamışlardır.

Tarihin her döneminde çeşitli terör örgütleri ortaya çıkmış ve terör eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Ortaçağ İslam tarihine baktığımızda Haşhaşinleri, Yahudi tarihine baktığımızda Zealotları ve Hindistan tarihine baktığımızda Thugge tarikatının dönemin terör örgütleri olduklarını ve terör eylemleri gerçekleştirdiklerini görmekteyiz. Günümüzde de bunlara benzer birçok terör örgütünden ve eylemlerinden bahsedebiliriz. Terörün ve terör örgütlerinin içinde buldukları dönemlere göre strateji ve hedef değişikliklerine gittiklerini söyleyebiliriz.

İkinci dünya savaşına kadar terörün hedefinde genellikle siviller varken ikinci dünya savaşından sonra terör günümüzdeki halini alarak yani kitlesel hedefler belirleyip ideolojik bir hal almıştır (Manela, 2007:38). Çağ değiştikçe teknoloji geliştikçe terörde de değişimler yaşanmıştır. Bir nevi terörün çağa ayak uydurduğunu söyleyebiliriz.

3. Şiddet

Şiddet geçmişten günümüze insanların olduğu her dönemde ve her yerde var olmuştur ve dozunu artırarak var olmaya da devam etmektedir. Günümüzde tüm insanları ilgilendiren önemli bir fenomen haline gelmiştir. Şiddet içinde var olduğu döneme göre şekil ve içerik bakımından değişiklik gösteren bir olgudur. Şiddetin meydana gelmesindeki en büyük etmen arzulanan şeye ulaşma çabasıdır. Şiddet istenilen şeyi elde edebilmek adına önüne çıkan tüm engelleri bertaraf etmek adına uygulanmaktadır.

İnsanoğlunun temel iç güdülerinden bir tanesi olan sahip olma ve isteme arzusu, arzu edilen şeyin legal yollarla elde edilememesi neticesinde şiddet olgusunun meydana gelmesine ve arzu edilen şeye şiddet uygulanarak sahip olunmasına yol açmıştır. İşlerin illegal bir biçimde yürütülmesine olanak sağlayan şiddet, suç çeşitlerinin ve bunların sonucunda da kanun maddelerinin ve bunlarla ilgili kavramların ortaya çıkmasına yol açmıştır (Sarı, 2021:46).

Günümüzde, kişi veya kişilerde büyük yıkımların yaşanmasına neden olan şiddet ve kaba davranışların temel nedeni, ekonomik, politik, sosyal vb. nedenler olmakla birlikte kimi zaman bu nedenlere dini ve etnik sebeplerde eşlik etmektedir (Arslan, 2019:25).

Şiddet kavramının iyi anlaşılabilmesi için öncelikle anlam ve köken bakımından irdelemek faydalı olacaktır. Şiddet türkçe'de özellikle iki anlam üzerinde yoğunlaşarak ifade edilmektedir. Bunlardan ilki, doğal olan fazla olma, aşırılık, ikincisi ise; hadiseleri uzlaşmadan ziyade kaba kuvvet ile çözüme yoluna gidilmesi ve bu amaçla uygulanan kaba kuvvet (Ayverdi, 2005: 1170) anlamlarıdır.

Michaud ise şiddeti şu şekilde tanımlamaktadır; karşılıklı ilişkinin bulunduğu bir ortamda taraflardan birinin diğer tarafa doğrudan ve dolaylı bir şekilde fiziksel bütünlüğüne veya mallarına veya sembolik ve kültürel değerlerine zarar verecek şekildeki tüm davranışlar şiddet'tir (Michaud, 1991: 11). Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere bir davranışın şiddet olabilmesi için fiziki bir temasa ihtiyaç yoktur, kişinin ahlaki olarak ya da moral ve motivasyon olarak çökertilmesi de başlı başına bir şiddet ögesidir.

Şiddet anlamsal olarak, kişinin bedensel ve ruhsal tümlüğüne yönelik her çeşit maddi-manevi olumsuzluğu ifade etmektedir. Söz konusu olumsuzluğun temelinde ise öne çıkan iki kavramdan biri güç biri de saldırganlıktır. Güç ve saldırganlık kavramları şiddet ile doğrudan ilişkidir. Gücün zarar verici nitelikte saldırgan bir eğilim içinde kullanılmasıdır şiddet (Ayan, 2010: 16).

Terör örgütleri genellikle etnik ve dini sebeplerin arkasına sığınarak eylemlerde bulunmakta, yaptıkları eylemler ile insanlara korku salarak bıkkınlık vermeye ve onları kontrol altına alarak istediklerini elde etmeye çalışmaktadır. Terör örgütleri istedikleri şeyi elde etmek için her türlü şiddete başvurmakta gerekirse bu uğurda insanların canlarına kastedebilmektedirler.

Şiddetin hedefe ulaşabilmek için uygulanan baskı olduğunu söyleyebiliriz. Karşı tarafta korku oluşturmak, baskı altına almak ve bıkkınlık verme vb. şeylerin hepsi birer şiddet aracıdır. Bir eylemin şiddet olabilmesi için tüm bunlar yeterlidir, illa ki fiziksel bir durumun yaşanmasına gerek yoktur.

Genel itibarıyla şiddet ile ilgili yapılan tüm tanımları irdelediğimizde ortak noktanın uyumsuzluk ve anlaşmazlık neticesinde uygulanan kaba kuvvet olduğunu görmekteyiz. Şiddet fiziksel ya da ruhsal zarar verme manalarına gelmektedir. Şiddet var olduğu ortamda huzuru bozar. Terör örgütleri de bunu bildiklerinden şiddetin tüm öğelerini kullanmaktan geri durmamaktadır. İnsanların huzurunu bozarak korku salmakta, bıkkınlık vermekte onları istediği biçimde yönlendirmek ve kontrol altına almak istemektedirler.

3.1. Şiddet Türleri

Evrenin özünde insan vardır. Şiddet de insanın bir parçası olduğundan şiddetin evrenin özünde yer aldığını ve evrenin var olma çabasının mahsulü olarak kabul edilebilir. İnsanoğlunda var olan şiddet duygusu da bu şekildedir. Var olma adına meydana gelen bu duygu, insandan insana toplumdansa topluma çeşitli şekillerde ortaya çıkmaktadır.

Şiddet denilince genellikle herkesin aklına öncelikle fiziksel temas gelmekte ve o şekilde algılanmaktadır. Fakat insanların dikkatinden kaçan şey bir durumun şiddet olabilmesi için sadece fiziksel temasa ihtiyaç olmaması, karşı tarafa korku salınması, yıldırıma çalışılması da birer şiddet türüdür. Yani şiddetin birden çok türü vardır ve bunun böyle olmasının en büyük nedenlerinden biri de şiddet kavramının karmaşık ve çok fazla çeşidinin bulunmasıdır.

Şiddet normal anlamıyla ele alındığında kişinin fiziksel ve psikolojik bütünlüğüne karşı yapılan kaba ve acı verici eylemler olarak kabul edilir. Fakat genel anlamıyla ele aldığımızda ise insanlar, toplumlar veya kurumlar tarafından denenen şiddet, menfi çıkarların çakışması neticesinde yaşanır. Taraflardan herhangi birinin yaşanan olayın çözüm yollarını kendi menfi çıkarlarına göre dizayn etmek için başvurduğu ve karşısındakini yok sayarak uyguladığı tüm eylemlerdir şiddet (Ergil, 2011:42). İnsanların anlaşma sağlayamadığı yerde şiddet meydana gelir. Medeni bir çözüm yolu bulamayan insanlar şid-

dete başvurmadan geri kalmamaktadırlar. Şiddetin birçok çeşidi vardır ama konumuzla alakalı olarak fiziksel şiddet, psikolojik şiddet, toplumsal şiddet ve ekonomik şiddet başlıklarını inceleyeceğiz.

3.1.1. Fiziksel Şiddet

Karşı tarafa fiziksel temasta bulunarak ve güç kullanarak zarar vermek, hasar bırakmak, yaralamak vb. gibi eylemlerin uygulandığı şiddet türüdür. Fiziksel şiddette karşı taraftaki hasar gözle görüldür ve hasarın boyutu uygulanan şiddetin boyutunu göstermektedir.

Fiziksel şiddet; kişiyi itip kakmak, yumruk veya tokat atmak, ısırarak, çimdiklemek, herhangi bir şey ya da silah ile yaralamak ya da işkence etmek vb. davranışların tümüdür (Şenol ve Yıldız, 2013: 10). Fiziksel şiddet kişinin bedenini zarar görmesine ya da acı çekmesine neden olur. Ayrıca fiziksel şiddet kişinin ya da toplumun korkuya kapılması, tedirgin olması veya yılgınlık göstermesi içinde uygulanabilmektedir.

Fiziksel şiddette temel öge güç'tür. Gücün kullanılmasıyla birlikte fiziksel şiddet meydana gelmektedir. Güç genellikle karşı tarafı baskı altına almak, korkutma, biktırma ve üstünlük kurma (Yalçın, 2012:25) amacıyla kullanılmaktadır. Fiziksel şiddete başvurulmasındaki en temel etken karşı tarafı baskı altında tutarak isteklerini kabul ettirme düşüncesidir. Günümüzde toplumlarda fiziksel şiddet ile birlikte insanların ruhsal çöküntü yaşamalarına yol açan psikolojik şiddet türü de ön planda yer almaktadır.

Şiddet öğelerinden en sık başvuru alan ve hemen her yerde karşılaşılabileceğimiz şiddet ögesidir fiziksel şiddet. Fiziksel şiddet insan bedenine zarar vermektense daha fazla içeriğe sahip bir davranış olup fiziksel hasardan daha kötü neticeler doğurabilmektedir. Fiziksel temas ile başlayan bu şiddet türü, çeşitli aletlerin kullanılmaya başlandığı eylemlere doğru yol alır. Fiziksel şiddet bireyi istismar etmeden bedensel zarar vermeye, fiziksel sağlığı bozmaktan bedende kalıcı hasarlar bırakmaya kadar çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilir (Polat, 2016: 26).

Kısacası fiziksel şiddet, karşı tarafa acı verici fiiller olduğu gibi bedeni hasar veren, kötü sonuçlara yol açan saldırı fiili olarak da kabul edilebilir.

3.1.2. Psikolojik Şiddet

Psikolojik şiddet de amaç, uygulandığı kişi veya grupta ruhsal çöküntü meydana getirerek sağlıklı hareket etmesini engellemek ve problemler yaşamasını sağlamaktır. Çünkü ruhsal çöküntü yaşayan kişi ya da kişiler sağlıklı

düşünemediklerinden dolayı diğer insanlara nazaran daha rahat kontrol edilebilir ve biat ettirilebilirler.

Baskı kurmaya çalışmak, küçük düşürmek, hakaret etmek, suçlamalarda bulunmak, bağırarak, tehdit etmek, ruh sağlığı ile oynamak, ruhsal çöküntüye neden olmak vb. (Karataş vd., 2008:19-20) gibi eylemlerin her biri psikolojik şiddet olarak değerlendirilmektedir. Psikolojik şiddet ile gözle görülmeyen fakat kalıcı hasarların oluşması amaçlanmaktadır. Psikolojik şiddet fiziksel şiddet gibi gözle görülür izler oluşturmadığından toplumlar tarafından pek de önemsenmemektedir.

Psikolojik şiddet kişi ya da kişilerin duygusal yönden hırpalanması, zor kullanılması, cezalandırılması, hakir ve hor görülmesi, hakarete uğraması, zorbalığa uğratarak su istimal edilmesi vb. gibi davranışları ifade etmek için kullanılan şiddet türüdür. Yani kişinin aidiyet duygusunu hasara uğratan veya yok eden her türlü davranıştır. Hakaret etme, bıkınlık verdirmeye, yalnız bırakma, alay etme vb. hareketler psikolojik şiddetin başlıca davranışlarından. Psikolojik şiddet insanlarda gözle görülür bir hasar bırakmadığından genellikle toplum tarafından pek önemsenmez fakat sürekli olumsuz davranışlar içermesi nedeniyle maruz bırakılan kişi ya da gruplarda telafisi zor büyük hasarlara neden olabilir (Yıldız, 2020: 80).

Psikolojik şiddet fiziksel olmamakla birlikte kimi zaman fiziksel şiddet türünü de içerebilir. Psikolojik şiddete maruz kalan insanlarda kendini değersiz hissetme, yetersiz görme, üzgün olma hali, panik atak, sürekli endişeli olma, agresif olma vb. gibi ciddi ruhsal problemlerin yaşandığı görülmektedir. Psikolojik şiddet, fiziksel şiddet gibi insan bedeninde görülür hasarlar bırakmamaktadır fakat ruhsal açıdan telafisi zor hasarlara neden olmaktadır.

3.1.3. Toplumsal Şiddet

Toplumsal şiddet kısaca, toplumsal düzenin bozulmasına neden olan tüm hareketlerdir. Toplumsal şiddet de amaç kişisel zarar verip bireyi etkilemekten ziyade kalabalık kitleleri etkilemektir. Özellikle sosyal ve siyasi türde ele alınmaktadır. Toplumsal şiddet hem toplumsal hem de toplumsal yapı da hasar meydana getirerek insanların yaşam kalitelerinin düşmesine yol açmaktadır.

Sosyal şiddet, gündelik hayatta karşılaşılan nizamsızlıkları, ırkçılık veya mezhepçilik sonucu meydana gelen bölünmeleri ifade etmektedir. İnsanlar hiç ummadıkları bir zamanda ve alakaları olmadığı halde bile sosyal şiddete maruz kalabilmektedirler. İnsanların sosyal şiddete maruz kalmalarına yol açan etkenlerin başında ırk ya da mezhepleri, içinde yaşadıkları çevreleri ve

buldukları ortamlar gelebilmektedir (Sarı, 2021: 64-65). Sosyal şiddet, organize olmuş topluluklar tarafından gerçekleştirilen saldırı, terör olayları ve psikolojik şiddeti kapsamaktadır.

Siyasi şiddet, çatışmaları, savaşları, devletler veya toplulukların şiddet bazlı olaylar yapmasını kapsar. Yaşanan çatışmalar ve savaşlar siyasi şiddet olarak irdelenmektedir. Toplumsal şiddetin meşrulaştırılmasında ırk, mezhep, din, dil ve ideoloji gibi araçlar aracı görevi görmektedir.

Toplumsal şiddeti diğer şiddet türlerinden farklı kılan en büyük etken şiddetin büyük topluluklar aracılığıyla gerçekleşmesi ya da büyük toplulukları hedef alan eylemleri kapsamamasıdır.

3.1.4. Ekonomik Şiddet

Ekonomik şiddet, bireyin isteği dışında maddi imkânlarının başkaları tarafından kontrol edilmeye çalışılması neticesinde ortaya çıkmaktadır. Burada amaç kişiyi ya da kişileri gerek yeme-içme, gerek barınma, gerek çalışma durumlarında zor durumda bırakarak sorunlar yaşamalarına neden olmaktır.

Maddi kaynaklar ile birey, kurum ve kuruluşlar cezalandırılarak baskı altına alınmasına ekonomik şiddet denir. Burada birey, kurum ve kuruluşların ekonomik özgürlükleri ellerinden alınarak kontrol edilmeye çalışılmaktadır. Genellikle ekonomik açıdan sıkıntılı durumda olanlar daha çok ekonomik şiddete maruz kalmaktadırlar (Erdem, 2016:79).

Ekonomik şiddet insanları önemli derece de etkilemekte, hayat şartlarını kötü duruma getirerek bu şiddet türünün kaskacında bocalamaya mecbur bırakmaktadır. Ekonomik şiddetin günümüz şartlarında maruz kalınabilecek en kötü şiddet türlerinden biri olduğunu söylemek yanlış olmaz.

4. Terör Şiddeti

Terör ve şiddet kavramları üzerine konuşmaya başlamadan önce şunu unutmamak gerekir ki terörün bizatihi kendisi bir şiddet türüdür ve şiddetin ayrılmaz bir parçasıdır. Terör olaylarının yaşandığı yerde muhakkak herhangi bir şiddet türü de vardır. Terör kavramının kendisinde masum ve silahsız insanlara hedeflenen amaç için şiddet uygulama ya da tehdit vardır. Bu nedenle terör olayları da diğer suçlar gibi şiddeti bir araç olarak kullanmaktadır.

Terör, karşı tarafa zarar vermek, korku salmak ve baskı altına almak amacıyla gerek insanlara gerek nesnelere zarar vermek, yok etmek, yakmak veya yıkmak gibi şeylerin gerçekleşmesini sağlayan şiddet eylemleridir (Köknel, 2013:203). Bu tanımlamadan hareketle şiddetin terörün var oluşunu sağlayan en önemli etken olduğunu söyleyebiliriz.

Schmid ve Jongman terör kavramı üzerine yaptıkları uzun çalışmalar sonucunda terör kavramı üzerine 120 tanım geliştirmişlerdir ve tanımların 109'unda ortak kullanılan kavramlar “şiddet” ve “güç kullanımı” (Schmid ve Jongman, 2005:9) olmuştur. Buradan şiddet olmadan terörün olamayacağını, terörün var olabilmesi için kesinlikle şiddetin olması gerektiğini görmekteyiz.

Yapılan tanımlamalara birşeyler ekleyerek nicel anlamda bunları artırabiliriz. Fakat her ne kadar eklemeler yaparak tanımlamaların sayısını artırsak da tüm tanımlamaları göz önünde bulundurduğumuzda terör için yapılan tüm tanımların ortak noktasının şiddet ve şiddet kullanımı olduğunu görmekteyiz. Terör için genel anlamda belli bir gayeye sahip şiddet eylemi olduğunu söyleyebiliriz. Yaşana terör eylemlerine baktığımızda ortak noktanın şiddet uygulama olduğunu görebilmekteyiz. 2001'de gerçekleşen İkiz Kule saldırıları ve 2015'te yaşanan Hendek/barikat olayları başta olmak üzere gerçekleşen tüm terör olaylarını incelediğimizde terörün amacına ulaşabilmek için şiddetin her türüsüne başvurmadan geri kalmadığını görmekteyiz.

5. Sonuç ve Öneriler

Terör başta ülkemiz olmak üzere uluslararası arenada da büyük bir sorun teşkil etmektedir. Terörün ve terörist eylemlerinin en önemli özelliği şiddettir. Terör örgütleri şiddet öğeleri ile insanlar arasında korku, bıkkınlık, panik vb. durumları oluşturmak istemektedir. Terör örgütlerinin bu durumun yaşanmasına neden olmasındaki en büyük etken yasa dışı arzu ve isteklerinin olmasıdır. Terör bu arzu ve isteklerini elde etmek amacıyla insanlara akla hayale gelmeyecek bir biçimde şiddet uygulayabilmektedir. Terör de amaç bir an önce hedefine ulaşmaktır. Bu nedenle insanlara uyguladığı şiddetin, dozunun ve kötü sonucunun hiçbir önemi yoktur. Terör şiddet eylemleri ile insanları baskı altına almakta, onlara korku salmakta, yılgınlık oluşturmakta ve bu şekilde istediğini elde etmeye çalışmaktadır.

Şiddet terörün olmazsa olmazıdır. Bu minvalde incelediğimiz de şiddet güç ve kuvvet uygulanımı neticesinde saldırganlık eylemi olarak tanımlanabilir. Şiddet tüm yönleriyle ele alınıp incelendiğinde çok boyutlu bir durum meydana gelmektedir. Şiddetin çok boyutlu olup her yerde karşımıza çıkmasındaki en büyük temel neden insanoğlunun doğasında var olan kötü duygu ve düşünceler ile hareket etmeyi seçmesi ve istediği her şeye sahip olup hükmedebileceği düşüncesi ve arzusunun olmasıdır. Bu nedenle insanlar başta birbirlerine olmak üzere tabiatta bulunan her şeye şiddet uygulamış zarar vermiş ve hala da bu eylemlerine devam etmektedir.

Şiddet, terör ve terör eylemlerinin ortak noktasını oluşturmaktadır. Terör eylemlerinde şiddet ve tüm öğeleri amaçlanan hedefe ulaşmak için acımasızca uygulanmaktadır. Eski dönemlerde terör eylemlerinde fiziksel şiddet ögesine başvurulurken, günümüzde fiziksel şiddetten daha büyük etkiye sahip ve daha derin yaralar açan, istenileni elde etmede daha büyük avantajlar sağlayan diğer şiddet öğeleri kullanılmaktadır. Değişen çağ ve gelişen teknolojiler ile terör eylemlerinde kullanılan şiddet öğelerinde de değişiklikler yaşanmaktadır. Terör örgütleri en kısa sürede büyük yankı meydana getirecek ve istediğine ulaşmada daha da etkili olacak şiddet ögesi hangisi ise onu uygulamaktadır.

Netice itibarı ile gerek terör kavramı hakkında gerek şiddet kavramı hakkında yapılan açıklamalar ve tanımlamalara baktığımızda, bu iki kavramın birbirlerini tamamlayan iki olgu olduğunu görmekteyiz. Terörün amaçlarına ulaşmak için şiddeti ve öğelerini bir silah ya da ikna aracı olarak kullandığını, bunlar ile varlığını devam ettireceği gerçeğiyle karşılaşmaktayız.

Kaynakça

- Acer, Y. (2004). *Terörizm Kavramı Açısından Ermeni Terörü ve Genel Nitelikleri*. İstanbul: Kale Yayıncılık
- Altuğ, Y. (1995). *Terörün Anatomisi*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi
- Arslan, H. (2019). *İslam'ın Şiddet ve Teröre Bakışı*. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 6(7). 26
- Ayan, S. (2010). *Aile ve Şiddet: Aile İçinde Çocuğa Yönelik Şiddet*. Ankara: Ütopya Yayınları
- Ayverdi, İ. (2005). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: MAS Matbaacılık A.Ş.
- Bal, Mehmet A. (2003). *Savaş Stratejilerinde Terör*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınevi
- Cirhinlioğlu, Z. (2004). *Terör ve Toplum*. İstanbul: Gündoğan Yayınları
- Çelik, G. (2017). *Öldüren Erkeklikler*. İstanbul: Renas Yayıncılık
- Çitlioğlu, E. Ve Dedemen, F. (2014). *Terörizmi Anlamak*. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*. 3(2). 25-39
- Erdem, H. (2016). *Şiddet ve Şiddet Çeşitleri*. *Din ve Şiddet Tarihi (Ed.) Faruk S.* Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları
- Ergil, D. (2011). *Şiddetin Kültürel Kökenleri*. *Bilim Teknik Dergisi (399)*. 42
- Karataş, S. Ülker, Ş. Otaran, N. (2008). *Kadın Sığınma Evleri Kılavuzu*. Ankara: T.C. Başbakanlık Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü
- Kızmaz, Z. (2006). *Şiddetin Sosyo-Kültürel Kaynakları Üzerine Sosyolojik Bir Yaklaşım*. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 16(2). 247-267
- Köknel, Ö. (2013). *Şiddet Dili*. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Manela, E. (2007). *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*. Oxford: Oxford University Press
- Michaud, Y. (1991). *Şiddet*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Plano, Jack C. Ve Olton, R. (1988). *The International Relations Dictionary*. Forth Edition. Longman. Santa Barbara
- Polat, O. (2016). *Şiddet*. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*. 22(1). 17-26
- Sarı, M. (2021). *Terör(izm) ve Göç: Hendek/Barikat Eylemlerinin İç Göçe Etkisi*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık
- Schmid, Alex P. Ve Jongman, Albert J. (2005). *Political Terrosim*. New York: Harvard University Press
- Sezen, A. (2009). *Kadına Yönelik Aile İçi Şiddetin Boşanma Davalarına Yansması*. *Bilge Kadın Araştırma Merkezi*. 8(5)

- Şen, Yusuf F. (2018). Demokratik Toplumlarda Şiddet ve Terörizm, Nedenlere ve Sonuçlara İlişkin Kavramsal Bir Çözümleme. Ankara: Kilit Yayınları
- Şenol, D., Yıldız, S. (2013). Kadına Yönelik Şiddet Algısı-Kadın ve Erkek Bakış Açılıyla. Ankara: Mutlu Çocuklar Derneği Yayınları
- Yalçın, F. (2012). RTÜK Kararları Çerçevesinde Televizyon Yayınlarında Şiddet. Ankara: Radyo Televizyon Üst Kurulu. Basılmamış Uzmanlık Tezi
- Yıldız, İ. (2020). Kur'an'da Kardeş Şiddeti: Habil-Kabil ve Hz. Yusuf Kıssalarına Psikolojik Bir Bakış. Cumhuriyet İlahiyat Dergisi. 24(1). 73-95

20. Yüzyılda Türk Sosyal Politikasının Gelişimi

Abdurrahman Keskin¹

Erdal Beşoluk²

Özet

Bir ülkede sosyal politikanın gelişimini etkileyen çok sayıda faktör bulunmakta ve ülkelerin sosyal politika gelişimleri birbirlerinden farklı seyretmektedir. Batılı ülkelerde sosyal politika, sosyal politika aktörleri tarafından ortak çabayla biçimlendirilirken, gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkelerde sosyal politikanın gelişiminin başat aktörü devlettir. Osmanlıda, devletin toplumsal sorunlara müdahalesinin koruyucu nitelikten ziyade yasaklayıcı olması, tarım toplumu özelliklerine sahip olması ve endüstrileşmenin zayıf olmasının sonucu olarak toplumsal sınıflar doğup güçlenememişlerdir. Toplumsal sınıfların oluşmaması sosyal politikanın doğması için gerekli koşulları oluşturamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte ekonomik ve sosyal alanda keskin değişimlerden ziyade yumuşak bir geçiş olmuştur. Bu bağlamda Osmanlıda olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti'nde de sosyal politikanın gelişiminde devlet başat aktör konumundadır. Türkiye'de, Cumhuriyetin ilk yıllarında ve sonrasındaki dönemlerinde ortaya çıkan problemlerden dolayı sosyal politikanın gelişimi sınırlı kalmıştır. Bu çalışmada, Türkiye sosyal politikasının 20. Yüzyıldaki tarihsel gelişimini belirli dönemlere göre sınıflandırarak, bu dönemlerde gerçekleşen sosyal politikadaki temel gelişmelerin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

1. Giriş

Sosyal politika uygulamaları tarihin ilk dönemlerinden itibaren var olmakla birlikte, Sanayi Devrimi sonrasında bu uygulamalar modern bir görünüme kavuşarak çok daha geniş bir kesimi kapsayan, oldukça farklı sorunlar ile ilgilenen, sistematik ve kurumsal bir görünüme kavuşmuştur. Nitekim 19. yüzyılın sonlarında hızlı sanayileşme ve kentleşmenin beraberinde getirdiği emek sömürüsü, sefalet ücretleri, kötü çalışma koşulları ve uzun çalışma süreleri, barınma, yoksulluk, hastalık ve suç gibi ekonomik ve sosyal sorunların çözülesine yönelik tedbirler modern anlamda sosyal politikanın ortaya çıkmasını ve kurumsallaşmasını sağlamıştır. Liberal iktisadi anlayışın hâkim

1 Dr., İstanbul Üniversitesi, abdurrahmankeskin@windowslive.com, Orcid: 0000-0003-1547-0358

2 Dr., İstanbul Üniversitesi, erdalbesoluk@hotmail.com.tr, Orcid: 0000-0001-8796-4547

olduğu bu dönemde ilk olarak, işçi hak ve menfaatlerine yönelik dar anlamda sosyal politikalar uygulanmıştır. 1929 Büyük Buhranı sonrasında tüm dünyayı etkileyen iktisadi krize klasik liberalizm düşüncesinin çözüm bulamaması, devlet müdahalesinin ve sosyal söylemlerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Refah devleti anlayışının geliştiği bu dönemde sosyal politikalar işçi refahına ek olarak toplumsal refahın artırılmasına yönelik uygulanmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında uygulanan Keynesyen ekonomik politikaların sağladığı ekonomik büyüme ve refah artışı, refah devletinin altın çağına ulaşabilmesine ve sosyal refah uygulamalarının genişleyerek tüm toplumu kapsayacak şekilde toplumsal sorunlar ile ilgilenmesine olanak tanımıştır. Ancak 1970’li yıllarda Bretton Woods sisteminin çöküşü, petrol şokları ve ekonomik büyümenin duraksaması refah devletinin cömert sosyal harcamalarının sorgulanmasına ve dolayısıyla sosyal politikanın sorgulanmasına sebep olmuştur. 1980 sonrası neoliberal politikaların tüm dünyada uygulanması ile birlikte tekrardan devletin sosyal niteliği arka plana itilerek ekonomik niteliği ön plana çıkmaya başlamıştır. Devletin cömert sosyal harcamalarının pahalı ve gereksiz görüldüğü bu yeni dönemde piyasanın üstünlüğü kabul edilmiştir.

Bir ülkede sosyal politikanın gelişimini etkileyen çok sayıda faktör bulunmakta ve ülkelerin sosyal politika gelişimleri birbirlerinden farklı seyretmektedir. Nitekim Batılı gelişmiş ülkelerde sosyal politika, sosyal politika aktörleri tarafından ortak çabayla biçimlendirilirken, gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkelerde sosyal politikanın gelişiminin başat aktörü devlettir. Sosyal politikanın tarihsel olarak gelişiminin daha iyi analiz edilebilmesi için ülkelerin sosyal, siyasal ve ekonomik yapılarıdaki değişikliklerinin gerçekleştiği dönemlerin ayrı olarak incelemesi gerekmektedir. Türkiye’de de sosyal politikanın ekonomik ve siyasal konjoktüre bağlı olarak belirli dönemlerde sosyal politika zihniyetinde ve uygulamalarında farklılıklar görülmektedir. Cumhuriyet öncesi dönemde sosyal politikanın oluşmasında ve gelişmesinde uygun bir zeminin oluştuğunu söylemek güçtür. Bunun en önemli sebebi Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomisindeki hâkim sektörün tarım olması ve endüstrileşmenin zayıf olmasının sonucu olarak toplumsal sınıflar doğup güçlenememişlerdir. Ayrıca Osmanlıda devletin toplumsal sorunlara müdahalesinin koruyucu nitelikten ziyade yasaklayıcı olması da sosyal politikaların gelişmesi için bir engel teşkil etmiştir. Bunların sonucu olarak toplumsal istek veya toplumsal çatışmaların sınırlı olması dar anlamda sosyal politikanın doğması için gerekli koşulları oluşturmamıştır (Koray, 2012: 127). Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişte ekonomik ve sosyal alanda keskin değişimlerden ziyade yumuşak bir geçiş olmuştur. Türkiye’de, Cumhuriyetin ilk yıllarında ve sonrasındaki dönemlerde ortaya çıkan çeşitli

problemlerden dolayı sosyal politikanın gelişimi sınırlı kalmıştır. Türkiye’de geniş anlamda sosyal politikaların kurumsallaşması ve yaygınlaşması geç bir dönemde ortaya çıktığından dolayı çalışmanın odak noktası olarak iş ilişkileri ve ekonomik yapının sosyal politikalara etkisi olarak belirlenmiştir. Bu çalışmada, Türk sosyal politikasının 21. yüzyıla kadar olan tarihsel gelişimini belirli dönemlere göre sınıflandırarak, bu dönemlerde gerçekleşen sosyal politikadaki temel gelişmelerin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

2. Sosyal Politikanın Tanımı ve Kapsamı

Sosyal politika kavramının literatürde “sosyal siyaset”, “sosyal ekonomi” ve “toplumsal politika” gibi farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir. Bu tür farklı kullanımların temel nedeni olarak, sosyal politikayı bir araya getiren “sosyal” ve “politika” kelimelerinin kökensel ve anlamsal açıdan farklılıklarının bulunması gösterilmektedir (Aydın, 2009: 24). Sosyal politika kavramının tanımına baktığımızda, literatürde yine benzer bir çeşitlilik göze çarpmaktadır. Bu kavramın tanımlarındaki çeşitliliğin sebebi ise tanımlandığı dönemin sosyal ve ekonomik şartlarından etkileniyor olmasıdır.

Albrecht bu kavramı “*toplumun ekonomik yaşamında, ekonomik bağımlılıkları nedeniyle özellikle zarar görebilecek olan, yoksulluk tehlikesiyle karşı karşıya bulunan halk kesimlerinin korunması için sosyal güvenlik ve barışın sağlanmasıyla, halkın ve devletin varlığını koruma ve geliştirilmesini sağlama amacına yönelik önlemlerin ve örgütlerin tümüdür*” şeklinde tanımlamaktadır. Kessler’e göre ise sosyal politika; “*sosyal sınıfların hareketleri, tezatları ve mücadeleleri sonucunda devleti ve hukuk düzenini ayakta tutmaya ve idame etmeye matuf bir siyasettir*” (Altan, 2007: 8). Başka bir tanımlamaya göre sosyal politika “*sosyal kapitalist toplum yapısının meydana getirdiği sosyal soruna barışçıl çözümler üreten ve serbest piyasa ekonomisinin toplumda yarattığı eşitsizliklerin ve dengesizliklerin giderilmesinde ve toplumsal refahın, adaletin ve güvenliğin sağlanarak toplum düzeninin devam ettirilmesini amaçlayan bir bilim dalı*”dır (Güven, 1995: 9). Bu kavramı ayrıca sosyal politikayı bir araya getiren sözcüklerden hareketle “toplum ile ilişkili/alakalı/ilgili olan ve hedef aldığı kesime yönelik devlet tarafından kullanılan yol veya izlenen yöntemler” olarak da tanımlayabiliriz.

2.1. Sosyal Politikanın Kapsamı

Sosyal politikanın tanımlanması hususunda var olan çeşitlilik, bu disiplinin kapsamı açısından da mevcuttur. Kıta Avrupa’sında “sosyal politika” olarak adlandırılan bu kavram, Kuzey Amerika’da “sosyal refah politikası” olarak kullanılmaktadır. Bu politikaları uygulayan devletler Kıta Avrupa’sın-

da “sosyal devlet”, Kuzey Amerika’da ise “refah devleti” olarak adlandırılmaktadır. Bu sınıflandırmanın sonucunda, sosyal politikanın kapsamı farklı politikaları içerecek şekilde değişiklik göstermektedir (Ersöz, 2003: 119-120). Öte yandan tarihsel süreç içerisinde sosyal politikanın kapsamındaki değişime baktığımızda, mevcut olan çeşitlilik çok daha belirgindir. Nitekim sosyal politikaların bu yaklaşımdan hareketle dar ve geniş anlamda sosyal politikalar olarak ikiye ayrıldığı görülmektedir. Modern anlamda sosyal politikalar ilk kez uygulanmaya başlandığı Endüstri Devrimi yıllarında kapsam bakımından oldukça sınırlıyken, değişen iktisadi ve sosyal şartlara bağlı olarak kapsamında ciddi bir genişleme görülmüştür. Sosyal politikalar İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra hem kişi hem de konu bakımından kapsamı giderek genişlemiştir. Nihayetinde sosyal politikanın hedeflerini “sosyal gelişme, sosyal adalet, sosyal barış, sosyal denge, sosyal bütünleşme ve sosyal demokrasinin” sağlanması şeklinde sıralamak mümkündür (Güven, 1995: 19).

2.1.1. Dar Anlamda Sosyal Politika

Modern anlamda sosyal politika ilk defa Endüstri Devrimi döneminde ortaya çıkan son derece kötü çalışma koşullarını, düşük ücretleri, uzun çalışma sürelerini düzenlemeye ve ortaya çıkabilecek sınıf çatışmalarını engellemeye yönelik olarak uygulanmıştır (Güven, 1995: 37-40). Bu dönemdeki politikalar kapitalist ekonomik sistemin ortaya çıkardığı problemlerin sonucunda yükselen toplumsal tepkilerin karşılanması ve mevcut iktisadi sistemin işleyişinin devam edebilmesini amaçlamıştır. Başka bir ifade ile bu dönemde uygulanan politikalarla işçinin sermayeye karşı korunması ve bu yolla da ortaya çıkabilecek bir sınıf çatışmasının önlenmesi hedeflenmiştir (Altan, 2007: 10).

Sosyal politika, Endüstri Devrimi döneminde kapitalist ekonominin ortaya çıkaracağı sorunları önlemeye yönelik olarak toplumsal dengeleri gözetmiştir. Bu nedenle dar anlamda sosyal politika “denge bilimi” olarak da adlandırılmaktadır. Sanayileşmenin hız kazandığı bu dönemde sermaye sahipleri mevcut kazançlarını daha da arttırmaya yönelik olan tavrından dolayı çalışma şartları giderek ağırlaşmıştır. Nitekim bu dönemde insanlar karın tokluğunu geçmeyecek bir ücret karşılığında günde on beş saate varan çalışma süreleri ile istihdam edilmiştir. Bu süreçte sadece yetişkin çalışanlar değil ayrıca çocuklar da işleyen bu acımasız düzenin çarkları arasında ezilmiştir. Bu koşullar sonucunda ortaya çıkan toplumsal tepkiler dönemin devletlerini bazı düzenlemeler yapma konusunda baskılamıştır (Bedir ve Bülbül, 2018: 4). Modern anlamda ilk sosyal politika örnekleri olarak nitelendirilen bu politikalar, işçi işveren ilişkilerine yönelik dar bir içeriğe sahip olduğu için dar anlamda sosyal politikalar olarak sınıflandırılmıştır. Nitekim bu politikalar,

ilk önceleri çoğunlukla kadın ve çocuklar gibi ağır çalışma şartlarına dayanamayacak olan sınırlı bir kesime yönelik uygulamaları içermiştir. 1848 yılında Fransa’da yetişkin erkeklere yönelik bir düzenleme görülse de tüm toplumu kapsayan politikalar daha sonraki yıllarda kendisine yer bulabilmiştir (Engerman, 2003: 10).

2.1.2. Geniş Anlamda Sosyal Politika

Değişen iktisadi ve sosyal koşullara bağlı olarak sosyal politika bilimi bütün sosyal aktörlerin sorunları ile ilgilenmeye ve bu sorunlara çözüm üretmeye başlamıştır. Nitekim Endüstri Devrimi döneminde işçilerin sorunlarına yönelik sınırlı bir kapsamı bulunan sosyal politikalar, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan açlık, sefalet, işsizlik gibi toplumsal sorunlara çözüm üretmeye çalışmış ve çok daha geniş bir kesimin sorunlarıyla ilgilenmiştir. Ayrıca bu dönemde Soğuk Savaşın sebep olduğu ekonomik rekabet ile başa çıkabilmek, iktisadi ve teknolojik gelişmeyi sürdürebilmek adına sosyal politikaların kapsamı sürekli olarak genişlemiş ve günümüzdeki görünümüne ulaşmıştır (Işıklı, 2016: 72). Artık sosyal politikaların kapsamı işçilerden diğer bağımlı çalışanlara, özel olarak bakıma ve desteklenmeye ihtiyacı olan kesimlerden ekonomik yönden güçsüz kişilere kadar çok geniş bir sosyal tabakanın sorunlarını içermektedir. Bu politikaların kişi bakımından kapsam alanı genişlerken, aynı zamanda konu bakımından kapsamı da eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, çevre sorunları gibi çok geniş bir yelpazeyi içerecek şekilde genişlemiştir (Aydın, 2009: 26)

Sosyal politika günümüzde sosyal ve ekonomik hak ve özgürlükler temelinde bir tür vatandaşlık hakkına evrilmiştir. Geniş anlamda sosyal politikalar uygulandığı ülkelere göre hala çeşitlilik taşıdığı bilinse de bu politikaların bazı temel karakteristik özellikleri bulunmaktadır. İlk olarak, bu politikalar insan hakları ve demokratikleşme sürecine bağlı olarak gelişim göstermiş olsa da bu değişimin temelinde sınıf mücadeleleri yer almaktadır. Nitekim Endüstri Devrimi döneminde işçi-işveren mücadelesi bu politikaların temelini oluştururken, günümüzde toplumsal adaleti ve eşitliği sağlayarak toplumsal barışı sürdürebilme amacı taşımaktadır. İkinci olarak sosyal politikaların kapsamı ülkelerdeki ücretli emeğin gücü ile ilişkilidir. Toplumsal güçlerin etkili olamadığı toplumlarda bu uygulamaların kapsamı sınırlı kalır ve mevcut uygulamalar “sosyal hizmet ve yardım” olmaktan öteye geçememektedir. Bu sebeple toplumsal güçlerin etkili olamadığı toplumlarda sosyal politikalar geniş anlamda sosyal politikanın kapsamı ve içeriğinden uzak bir görüntüye sahiptir (Koray, 2018: 36-38).

3. Sosyal Politikaların Tarihsel Seyri

Tarihsel olarak ele alındığında sosyal politikaların ilk ve oldukça sınırlı uygulamalarını Mısır, Yunanistan, Roma gibi ilk çağ medeniyetlerinde görebilmek mümkündür. Nitekim Mısırda Hz. Yusuf Peygamber bolluk zamanında depoladığı tahılları kıtlık zamanında yoksullara dağıtmıştır. Yunanistan'da yeni fetih edilen topraklara iskân olunması için halkın toprak sahibi yapılması ve devlet harcamaları ile işsizliğin önüne geçilmeye çalışılması gibi sınırlı sosyal politika uygulamaları mevcuttur. Bunların yanında savaş ganimetlerinin ailesi ölen kişilerin ailelerine dağıtılması gibi uygulamalar da vardır. Benzer uygulamalar Roma İmparatorluğu'nda da uygulama alanı bulmuştur (Dilik, 1998: 42-47)

Tarihin her döneminde çeşitlilik gösteren sosyal politika uygulamaları görülse de modern olarak nitelendirilen ilk uygulamalar Endüstri Devrimi döneminde görülmektedir. Çünkü kapitalist toplum düzeninin ortaya çıkmasına ve yerleşmesine imkân veren ve toplumsal hayatta yeni bir çağı başlatan Endüstri Devrimi, çözüme kavuşması gereken yeni toplumsal sorunları da beraberinde getirmiştir. Endüstri Devrimi öncesinde sosyal refah hizmetleri daha çok resmi bir uygulama olmaktan ziyade dini kurumlar, zanaat örgütlenmeleri veya gönüllülük esaslı organizasyonlar tarafından sunulan dar kapsamlı uygulamalardır. Endüstri Devrimi toplumsal hayatı yeniden şekillendirmiş, mevcut çalışma ve üretim şekillerini büyük ölçüde değiştirmiştir. Nitekim tarımda çalışan insanların, kurulan büyük şehirlere doğru göç ederek kitlesel üretim yapan fabrikalarda istihdam olması, klasik çalışma şekillerinin değişmesine ve yeni sosyal sınıfların doğmasına sebep olmuştur. Bu dönemdeki teknolojik gelişmeler fabrikaların kurulmasını sağlamış, işverenin kendi nam ve hesabına ücretli olarak çalışan bir işçi sınıfının doğmasına olanak tanımıştır. Köyden kente doğru artan büyük göç hareketleri ile toprağını bırakan çiftçi artık şehirlerde vasıfsız bir çalışana dönüşmüştür. Bu dönemdeki fabrikaların ekonomik varlıklarıyla rekabet edemeyen küçük çaplı işyerlerinin vasıflı işgücü ise bu yeni organizasyonlardaki yarı veya tam vasıflı olan işçi açığını kapatmış ve fabrikalarda usta olarak istihdam edilmiştir. Bu dönüşüm lonca örgütlenmelerini işlevsizleştirmiş ve bu yeni sınıfsal temele dayalı çıkar örgütlenmeleri loncaların yerini almıştır. Bu, çalışma ilişkilerindeki dayanışma mantığının çatışmaya terk edilmesine neden olmuştur (Ersöz, 2003: 124). Diğer taraftan teknolojik gelişmelere bağlı olarak gıda üretiminin yükselmesi nüfusun hızlı bir şekilde artmasına neden olmuştur. Nüfustaki artış, köyden kente yönelik olan göç dalgası ile birlikte şehirlerde emek arzını arttırmış ve insanlar oldukça ağır şartlar altında çalışmak zorunda bırakılmıştır.

Üretim ve çalışma hayatındaki dönüşümün temel karakteristik göstergesi insanların yeni sistemde fabrikalarda işçi statüsünde istihdam edilmesi ve bağımlı çalışan sayısının hızla yükselmesidir. İşçi sınıfı bu dönemde on iki saatten on altı saate kadar varan son derece uzun çalışma süreleri ile emek piyasalarında yer almıştır. Bu dönemde pamuk fabrikalarındaki raporlara göre çalışanlar günde on dört saat seksen ile seksen dört derece arasındaki bir sıcaklıkta çalışmak zorunda bırakılmıştır (Spielvogel, 2009: 616). Ayrıca çalışanlar haftanın altı günü çalışmış ve bu uzun çalışma saatlerine kıyasla dinlenme ve mola saatleri son derece yetersiz kalmıştır. Nitekim gün içindeki beslenme için gerekli mola saatleri yarım saati geçmemiştir. Endüstri Devrimi yıllarında “çalışmak ölmek” anlamına gelmiş ve ücretler çalışanların hayatlarını idame ettirmekten öteye geçememiştir. İşçilerin çok düşük ücretler ile istihdam edilmesinin yanında bazı işverenler kendi mağazalarında geçerliliği olan kupon gibi parasal olmayan ödeme yöntemlerine giderek arşa çıkan kârlarını daha da arttırmayı amaçlamıştır (Altan, 2007: 48-49).

Bu dönemde çalışma şartlarını düzenleyecek, denge oluşturacak ve çalışanı işverene karşı koruyacak bir mevzuat da bulunmamaktadır. Hukuki bir zemini olmayan çalışma ilişkileri içerisinde işverenlerin ücretleri düşürmesi hiçte zor olmamış ve hâlihazırda az maaş alan ve kötü koşullarda çalışan işçilerin durumları zamanla daha da kötüleşmiştir. Ücretlerin olabildiğince düşmesi aile bireylerinin tamamının (kadın, çocuk ve yaşlı) geçinebilmek için beraberce çalışmak zorunda kalmasına neden olmuştur. Nitekim bu dönemde hem kadınlar hem de çocuklar fabrikalardan madenlere kadar çeşitli ve zorlu alanlarda uzun saatler boyunca ve kötü çalışma koşullarında çalışmak zorunda bırakılmıştır. İşverenler tarafından çocuk işgücüne ayrıca bir ilgi olduğu da görülmektedir. Çocuklar çok daha düşük ücretler ile istihdam edilmesinin yanı sıra özellikle pamuk fabrikasında makinelerin altına düşen pamukları kolay toplayabilmesi gibi fiziksel avantajlarından dolayı işverenler tarafından tercih edilmiştir. Nitekim 1821 yılına gelindiğinde pamuk fabrikalarında çocuk işgücü toplam işgücünün %29'unu oluşturmuştur. 1930 ve 1940'lı yıllardaki fabrika ve madenler için yapılan hukuki düzenlemelere kadar çocuklar kötü koşullarda çalışmaya devam etmişlerdir (Spielvogel, 2009: 617).

İşçi sınıfının çok düşük bir ücret karşılığında, uzun sürelerle ve neredeyse hiçbir güvenlik önlemi olmadan çalışmaları toplumsal tepkilerin yükselmesine neden olmuştur. Toplumdaki hoşnutsuzluk kapitalist sistem için bir tehlike oluşturduğu için sosyal politikalar toplumsal barışı ve düzeni sağlamak amacı ile uygulama alanı bulmuştur. Bu dönemde birçok hükümet çalışma süreleri, çalışma koşulları, maden ve fabrikalarda çalışan kadın ve çocukların

istihdamı ve kamu sağlığı için bir tehdit olan sağlık problemlerinin engellenmesi gibi konuları içeren düzenlemeler yapmıştır (Ersöz, 2005: 765-776). İşçi sınıfının hızla gelişmesine paralel olarak, kötü çalışma koşullarından dolayı işçilerin 1848 yılından itibaren bilimsel sosyalizme doğru kaymaya başlaması, işçileri kapitalist sistem için bir tehdit haline getirmiştir. İşçi sınıfının kapitalizm için bir tehdit haline geldiğini fark edip, bu sınıfı sistem ile bütünleşmesini sağlayacak adımları atan ülkelerin başında Bismarck Almanya'sı gelmiştir. Bu dönemde işçileri sisteme ile uyumlu çalışmasını sağlamak için sosyal sigorta modeli teşkil edilmiştir. Özetle bu sigorta modeli zorunluluk anlayışına bağlı ve üç temel yasadana oluşmuştur. İlk yasa 1883 tarihli hastalık sigortası, diğer yasa bir yıl sonra yürürlüğe giren iş kazaları ve son yasa ise 1889 tarihli sakatlık ve yaşlılık yasalarıydı (Akkaya, 2000: 84-85). Almanya'da uygulanan ve modern sosyal güvenlik sisteminin öncüsü sayılan Bismarck modeli, hem kötü çalışma koşullarından çalışanları korumuş hem de işçilerin sosyalist eğilimleri kırılarak onları sistem ile bütünleştirebilmiştir. Almanya'dan sonra benzer uygulamaları izleyen ilk ülke Avusturya olmuş ve diğer Avrupa ülkeleri de çok geçmeden farklı şekillerde bu tür uygulamaları hayata geçirmiştir. Nitekim 1987 yılında iş kazalarını düzenleyen ve bir yıl sonra da hastalık sigortasını çıkartan Avusturya'dan sonra 1891'de Macaristan, 1894'te Fransa, 1895'te Finlandiya, 1900'de İspanya ve 1901'te ise Hollanda, Lüksemburg ve İsveç tarafından modern olarak kabul edilebilecek yasal düzenlemeler uygulamaya konulmuştur (Dilic, 1998: 80).

Keynes'in 1936 yılında yazdığı "General Theory of Employment, Interest and Money" adlı kitabı, kapitalist ekonomi politikalarının içine düştüğü çıkmaza alternatif oluşturmuştur. Nitekim Keynes Büyük Buhranın oluşturduğu kitlesel işsizliğin çözümü olarak, devletin ekonomiye etkin bir şekilde müdahalesini ve endüstri ilişkileri içindeki rolünü güçlendirmesi gerektiğini öngörmüştür. Çünkü Keynes'e göre işsizliğin altında yatan faktör işgücü arzundan değil talep yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Devlet aktif bir şekilde işsizliğe müdahale etmeli ve ekonomide tam istihdam sağlanmalıdır. Keynesyen ekonomi doktrini sosyal politikalar açısından da son derece belirleyici bir etkiye sahiptir. Refah devleti üzerine araştırma yapan yazarlara göre sosyal politikaların yıllar içerisindeki değişimine Keynesyen iktisadi anlayışın etkisi göz ardı edilemeyecek kadar mühimdir (Eikemo ve Bamba: 2008: 4).

Keynesyen ekonomi politikalarının yardımıyla birçok devlet sermaye hareketlerini kontrol edebilmiş, nispeten yüksek bir ekonomik büyüme oranına ulaşabilmiş ve tam istihdama yakın bir işsizlik politikası uygulayabilmiştir. Uygulanan başarılı iktisadi politikaları ve gümrük kotaları ile milli gelir de önemli bir artış yaşanmış ve bu artış ülke içinde daha adil bir şekilde dağıtı-

labilmiştir. Gelirin daha adil dağılmasında ekonomi politikalarının yanı sıra sosyal politikaların da katkısı son derece önemli olmuştur. Çünkü bu yıllarda ücretsiz ve kapsayıcı bir sağlık sistemi hayata geçirilmiş, emeklilik uygulaması ve geliri olamayanlara işsizlik ödenekleri ile düşük gelirli kesim korunmaya çalışılmıştır. Ayrıca istihdam artışının yanında çalışma koşulları geliştirilmiş ve işçi ücretlerinde de bir artış yaşanmıştır (Scharp, 2000: 191-192).

İkinci Dünya Savaşı yıllarından 1970'lerdeki ekonomik bunalımlara kadar sosyal politikalar için ayrılan iktisadi kaynak sürekli olarak artmıştır. Bunun nedeni Keynesyen ekonomi politikalarını uygulayan devletlerin yüksek ve sürdürülebilir bir ekonomik gelişme sağlayabilmiş olması ve geniş kapsamlı sosyal politikaların uygulanabilmesi için gerekli olan iktisadi kaynağın teşkil edilebilmesidir (Özdemir, 2007: 37). Bu dönemde devletin sosyal yönünün oldukça gelişmesi ve devletin gelirlerindeki artışa bağlı olarak sağlık, istihdam, konut, eğitim, istihdam politikaları gibi sosyal refahı artıracak sosyal politika alanlarında yapılan harcamaların büyük bir kısmı devlet tarafından yapılmıştır (Ersöz, 2011: 37). Keynesyen iktisat politikalarının uygulandığı yıllarda OECD ülkelerinin temel ekonomik göstergeleri Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: OECD Ülkelerinin 1960-75 yıllarındaki Ekonomik Göstergeleri

Ülkeler	Büyüme Oranları		Fiyat Artışı		İşsizlik	
	1960-70	1970-75	1960-70	1970-75	1960-70	1970-75
Danimarka	4,9	2	5,9	9,3	1,5	3,1
Fransa	5,6	3,8	4	8,8	1,5	3,1
Almanya	4,7	1,9	2,7	6,1	0,8	1,3
Yunanistan	7,7	5,2	2,1	12,5	-	2,3
İtalya	5,6	2,4	3,9	11,5	3,2	5,9
Hollanda	5,3	3,4	4	7,2	1,1	1,7
İspanya	7,5	5,5	6,1	12,5	1,5	2,4
İsveç	4,6	1,2	4,1	8	1,2	1,8
İngiltere	2,8	1,9	4,1	13,2	1,6	2,8
ABD	3,4	2,2	2,8	6,8	4,5	6,1
OECD	4,8	3,1	3,2	8,8	-	3,8

Kaynak: (Ersöz, 2011: 37)

Tablo 1 incelendiğinde OECD ülkelerinin 1960-75 yılları arasındaki büyüme oranları nispeten yüksek, fiyat artış hızı ve işsizlik ise düşüktür. Bu yıllarda seçili ülkelerdeki işsizliğe bakıldığında, hiçbir göstergenin doğal işsizlik oranını aşmadığı görülmektedir. Çünkü Keynesyen ekonominin kilit taşlarından birisi tam istihdamdır. Ekonomik göstergelerin iyiye gittiği bu dönemde, sosyal politikalar için gerekli olan mali kaynak ihtiyacı da karşılanabilmiştir. Nitekim sosyal politika uygulamaları Keynesyen iktisat politikalarının uygulandığı 1945-1975 yılları arasındaki refah devletinin “altın çağı” döneminde hem çeşitlenmiş hem de daha kapsayıcı bir hale gelmiştir (Bedir ve Bülbül, 2018: 42).

1970’li yıllardaki krizlerle ve Bretton-Woods sisteminin çöküşü ile birlikte refah devletinin “altın çağı” sona ermiş ve refah devletinin uygulamaları ve harcamalarının sürdürülebilirliği tartışılmaya başlanmıştır (Özdemir, 2007: 206). Bu dönemde ekonomik büyümenin yavaşlaması, işsizliğin artması, enflasyonun yükselmesi, bütçe açığının artması gibi önemli problemlerin çözülmesinde ve krizlerin aşılmasında Keynesyen politikaların başarısız olması problemin çözümü için yeni arayışları ortaya çıkarmıştır (Ersöz, 2011: 39). Keynesyen politikalara alternatif olarak ortaya çıkan, klasik liberalizmin çağdaş yorumu olan neoliberal politikalar 1980’den sonra etkinliğini ve hâkimiyetini artırmaya başlamıştır (Özdemir, 2007: 75). Küreselleşme ve neoliberal ekonomi politikalarının 1980 sonrasında etkisinin artması ile birlikte sosyal politika alanında da önemli değişimler yaşanmıştır. Neoliberal yeni dünya düzeninde devletin sosyal niteliğin tekrardan ekonomik niteliğinin arkasında kalmıştır.

Küreselleşme ve neoliberal ekonomik politikaların uygulanmaya başlaması ile birlikte serbest piyasa ekonomisi ön plana çıkmış ve devletin piyasaya müdahalesi tekrardan azalmaya başlamıştır. Diğer bir ifade ile piyasa-devlet ilişkilerinde serbest piyasa sisteminin hakimiyeti artmaya başlamıştır. Keynesyen ekonomi politikaları öncesinde olduğu gibi devletin piyasa mekanizması içerisindeki rolü tekrardan kural koyucu, sınırlı müdahaleci ve denetleyici olmuştur. Piyasanın üstünlüğünü kabul edildiğinden dolayı kuralların konulmasında serbest piyasa içerisindeki özel kesimin de önemli payı vardır. Yeni sistemde devletin sosyal yönü zayıflayarak tavizler verilmiş ve sosyal adalet, eşitlik ve dayanışmada geri adımlar atmıştır (Sapancalı, 2001: 124). Ayrıca sosyal harcamaların gereksiz görüldüğü bu dönemde devletin küçülmesi, sendikaların güç kaybetmesi, ücretlerin düşmesi, devletin temel hizmetleri olan eğitim ve sağlık hizmetleri başta olmak üzere kamu işletmelerinin özelleştirilmesi gibi olgular sosyal politikanın temel alanlarında dahi değişimlerin olduğunu göstermektedir. Neoliberal politikalar ile sosyal

politikanın önemli bir aracı olan sosyal harcamaların azaltılması hedeflenmiştir. Fakat ekonomi politikalarının başarısızlıkları, ekonomik krizler, sosyal sorunlar, gelir dağılımının alt gelir grupları aleyhinde bozulması, işsizliğin ve kayıt dışı istihdamın artması ve yoksullaşma başta olmak üzere birçok nedenden dolayı 1980 sonrasında sosyal harcamalar birkaç ülke haricinde azalmamıştır. Neoliberal politikalar ve küreselleşme toplumun sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel yapısını değiştirmesine bağlı olarak sosyal politikanın da yapısını değiştirmiştir.

4. Sosyal Politika Kurumları

Sosyal politikaların uygulanabilmesi adına tarih boyunca kuruluş amaçları ve uyguladıkları politikalar açısından çeşitlilik gösteren birçok farklı kurum sorumluluk üstlenmiştir. Bu kurumlar ilk başlarda sınırlı bir kesimi kapsayan ve karşılıklı yardım mantığına dayanan politikalar izlemişlerdir. İlk örgütlenmeler arasında en fazla bilinen ve dayanışma mantığıyla kurulan örgütlenme lonca teşkilatlarıdır. Bu tür esnaf örgütlenmelerinin yanında aile, dini örgütlenmeler ve Osmanlıda son derece gelişmiş olan vakıfları da ilk dönem sosyal politika kurumları arasında yer almaktadır. Ekonomik gelişme ve dünya nüfusunun artması ile birlikte sosyal politika kurumları daha kapsamlı bir hale gelmiştir. Nitekim sosyal problemlerin artması, devleti bu problemlerin giderilebilmesi için daha kapsamlı olarak hizmet vermeye zorlamıştır. İlk çağlardan itibaren var olan sosyal politika uygulamaları ekonomik gelişmelere bağlı olarak devlet politikaları haline gelecek ve böylece modern anlamda sosyal politika kurumları doğacaktır. Tablo 2’de sosyal refaha hizmet eden kurumlar ve bu kurumların örgütlenme biçimleri ve fonksiyonları gösterilmektedir.

Tablo 2: Sosyal Politikanın Kurumları ve Fonksiyonları

Sosyal Kurumlar	Örgütlenme Biçimleri	Temel Fonksiyonları	Sosyal Refah Fonksiyonları
Sivil Kesim	Aile, akraba, arkadaş ve komşu	Sosyalleşme, koruma, manevi destek, dostluk	Bağımlı üyelerin bakımı, aile içi destek
Din	Dini kurumlar	Ruhi gelişme	Üyelerine refah, sağlık, eğitim ve sosyal hizmetler sağlamak
İşyeri-İşletme	İş Organizasyonları	İstihdam	İstihdam ödenekleri

Sosyal Kurumlar	Örgütlenme Biçimleri	Temel Fonksiyonları	Sosyal Refah Fonksiyonları
Piyasa (Özel Sektör)	Üreticiler (firma) ve tüketiciler (hanehalkı)	Mal ve hizmetlerin değişimi	Ticari nitelikli sosyal refah malları ve hizmetleri
Gönüllü sektör, karşılıklı yardım	Gönüllü gruplar, kuruluşlar	Karşılıklı yardım, Hayırseverlik	Gönüllülük, topluma yönelik sosyal hizmetler
Devlet	Merkezi, bölgesel ve yerel yönetimler	Toplumsal amaçlarla kaynakların kullanılması	Yoksulluğun önlenmesi, ekonomik güvenlik, sağlık, eğitim ve konut hizmetleri

Kaynak: (Ersöz, 2003: 131)

Tabloda da görüldüğü üzere sosyal politikalar sadece devlet eli ile yürütülen bir uygulama değildir. Ancak Endüstri Devriminden sonra sorunların çözümünde geleneksel yapıların yetersiz kalması, devleti çeşitlenen ve derinleşen toplumsal sorunlar ile mücadelede etkin bir konuma getirmiş ve devlet en önemli sosyal politika uygulayıcısı haline gelmiştir. Öte yandan günümüzde hala diğer kurumlarda sosyal politika açısından önem arz etmekte ve sosyal korumaya destek vermektedir.

5. Türkiye’de Sosyal Politika

Ekonomik, sosyal ve siyasası yapılarıdaki değişimler sosyal politikanın yapısını ve gelişimi etkileyen önemli faktörlerdir. Bu nedenle Türk sosyal politikasının tarihsel gelişiminin sağlıklı olarak incelenebilmesi için ekonomik, sosyal ve siyasası yapılarıda belirgin farkların bulunduğu dönemler alt başlıklara ayrılarak değerlendirilecektir.

5.1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Sosyal Politika

Cumhuriyet öncesi dönemde sosyal politikanın oluşmasında ve gelişmesinde uygun bir zeminin oluştuğunu söylemek güçtür. Osmanlı döneminde endüstrileşme ve demokratikleşme açısından sınırlı gelişmeler olduğundan dolayı sosyal politika koşullarının gelişeceği bir ortam oluşmamıştır (Koray, 2012: 125). Bunun en önemli sebebi Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomisindeki hâkim sektörün tarım olması ve buna bağlı olarak tarım toplumu yapısına sahip olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nda endüstrinin yapısı 18.

yüzyılın ortalarına kadar küçük ölçekli işletmelerden oluşmaktadır. Çalışma ilişkileri ve bu ilişkilerinin denetimi Ahi Teşkilatı tarafından düzenlenmektedir. 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ahilik yerini loncalara bırakmıştır. İmparatorluk 18. yüzyılın ortalarına kadar kendisine yeten bir sanayiye sahiptir. Ancak İngiltere ve Fransa ile olan liberal ilişkiler imparatorluğun sanayisini ilerleyen süreçte çöküntüye uğratmıştır (Tokol, 2000: 8). Bu dönemde imparatorluk batıda gerçekleşen endüstriyel yenilikleri yakalayamamış ve sanayileşememiştir. Buna bağlı olarak batıda sanayileşme ile birlikte çöken küçük zanaat usta ve kalfaları fabrikalarda nitelikli elaman olarak çalışırken imparatorlukta sanayi gelişmediği için zanaat sahipleri işsiz kalmışlardır. Bu durumda bir endüstri ilişkileri sisteminin varlığından bahsetmek zordur (Koray ve Topçuoğlu, 1993: 66).

Tanzimat Fermanı'na kadar varlıklarını sürdürebilen loncalar, değişen sisteme ayak uyduramamış ve 19. yüzyıldan itibaren işlevlerini hızla yitirmeye başlamıştır. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde batı ile olan siyasi ve ekonomik yakınlaşmalar ile birlikte II. Mahmut zamanında başlanılan ve Abdülmecid zamanında da devam eden sanayileşme çabaları gerçekleşmiştir (Altan, 2007: 65). Bu dönemde büyük bir kısmı yabancı sermaye ve ortaklıklar tarafından kurulup işletilen deri, cam, halı, dokuma ve savaş donanımı üzerine işletmeler İstanbul, İzmit, İzmir ve Selanik gibi az sayıda kentte toplanmıştır. Sanayi kurma çabaları sonucunda işçi sayısında artışlar gerçekleşmesine rağmen yeterince sanayileşememenin sonucu olarak işçi sayısı sınırlı kalmıştır (Tokol, 2015: 4). Ancak sanayileşme çabaları ve işçi sayısındaki artışlar sınırlı olmasına rağmen iş ilişkilerinin oluşturulmasına zemin hazırlanmış ve teamüller yerini nizamnamelere bırakarak ilk yazılı hukuk kurallarına geçilmiştir.

Osmanlıda 1845 yılında çıkarılan “Polis Nizamı” doğrudan çalışma ilişkileri üzerine olmayan, polisin görev ve yetkilerini belirleyen bir düzenleme olmasına rağmen nizamda yer alan 12. Madde (“İşini bırakarak ve işlerin durmasını (greve gitmek) hedefleyen işçi/amele topluluklarının cemiyet ve kalabalıklarının ve buna benzeyen kamu düzenini bozacak her türlü fitne ve fesat cemiyet/derneklerin ortadan kaldırılarak ihtilalin önünü almak için sürekli olarak uğraşmak ve çaba harcamak”) çalışma ilişkilerine yönelik ilk hukuksal düzenlemedir (Makal, 2015: 96). İmparatorlukta 1908 yılına kadar çalışma hayatını doğrudan düzenleyen kapsamlı bir hukuksal çerçeve oluşturulmamıştır. Farklı tarihlerde çıkarılan kanunlar ve nizamnameler ise çalışma hayatı ile ilgili çeşitli konularda bir bütün oluşturmayacak şekildedir (Tokol, 2015: 5). İlk nizamname olan “Mevaddı Madeniyeye Dair Nizamname (1863)”, çalışma hürriyetini tescil ederek madenlerde zorla çalışmayı

yasaklamıştır. Çalışma ilişkileriyle ilgili olarak “Dilaver Paşa Nizamnamesi (1865)” ücretler, çalışma süreleri, iş sağlığı ve işçi güvenliği ile ilgili hükümler getirmiştir (Sallan Gül, 2006: 263). “Maadin Nizamnamesi (1869)”, iş güvenliği ve koruyucu kurallara yer vererek “Dilaver Paşa Nizamnamesi” eksiklikleri tamamlanmış ve 1863 yılındaki nizamnameye (Mevaddı Madeniyye Dair Nizamname) göre zorunlu çalışmayı kesin şekilde yasaklamıştır. İlk medeni kanun olan “Mecelle” işçi-işveren arasındaki ilişkilere yönelik sınırlı sayıda düzenlemeler içermiş ve işçi-işveren arasındaki ilişki liberal bir anlayışla değerlendirilmiştir (Tokol, 2000: 10-11). “Mecelle” iş ilişkilerini kira sözlenmesinin hükümlerine göre düzenlenmekte ve işçi, nefisini kiraya veren kimse olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca çalışma sürelerine ilişkin düzenlemeler içermiş ve ücretlerin aynı olarak verilmesini yasaklayan hükümler ile çalışanları korumayı amaçlamıştır (Koray ve Topçuoğlu, 1993: 67).

Osmanlı döneminde endüstrileşmenin yeterince gelişmemesi ve teokratik devlet yapısından dolayı imparatorluğun son yıllarına kadar (II. Meşrutiyet) önemli bir işçi hareketine rastlanılmamaktadır (Koray ve Topçuoğlu, 1993: 66). İlk bilinen işçi örgütlenmesi 1871 yılında kurulan “Ameleperver Cemiyeti”dir. Tophane fabrikası işçilerince 1985’te kurulmuş ve 1 yıl sonra kapatılmış olan “Osmanlı Amele Cemiyeti” diğer önemli işçi örgütlenmesidir (Altan, 2007: 66). II. Meşrutiyet’in (1908) ilanının ardından özgürlük ortamı geçmişe göre biraz daha gelişmiştir. Buna bağlı olarak 1872-1908 yılları arasında 23 grev saptanmasına karşın 1908 yılında grev patlaması meydana gelmiştir. Toplu iş ilişkileri alanında doğrudan ilgili ilk kanun olan “Tatil-i Eşgal Kanunu (1909)” sertleşen işçi eylemlerini baskılamak amacıyla sendikaları yasaklamaktadır (Makal, 2015: 99). Özetle Osmanlıda devletin toplumsal sorunlara müdahalesinin koruyucu nitelikten ziyade yasaklayıcı olması ve endüstrileşmenin zayıf olmasının sonucu olarak toplumsal sınıflar doğup güçlenememişlerdir. Bunların sonucu olarak toplumsal istek veya toplumsal çatışmalar dar anlamda sosyal politikanın doğması için gerekli koşulları oluşturamamıştır. Son olarak ise Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişte ekonomik ve sosyal alanda keskin bir değişimlerden ziyade yumuşak bir geçiş olmuştur (Şişman, 2017: 1).

5.2. 1920-1945 Dönemi Sosyal Politika

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlıdan kalan ilkel bir endüstri ve çökmüş bir ekonomik yapı devralarak tarım toplumu ve tarım toplumunun şekillendirdiği toplumsal yapı üzerine kurulmuştur (Özaydın, 2018: 61). Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayileşerek kalkınmanın sağlanacağı görüşü hâkim olmuş ve ulusal sanayi kurulmasına yönelik hamleler yapılmıştır. 1920’lerde özel sektöre dayalı, özel sektörü destekleyici ve sınırlı devlet müdahaleciliğinin

olduğu bir ekonomik model öngörülmüştür (Pamuk, 2018: 181). Ulusal endüstrileşmede gelişiminin gerçekleştirilmesi için “Teşvik-i Sanayi Kanunu (1927)” ve “Gümrük Tarife Kanunu (1929)” çıkarılmıştır. Devlet tarafından sanayileşmenin gelişmesine yönelik yapılan yasal düzenlemeler ve teşviklere rağmen sermaye ve müteşebbis yokluğu ve 1929’da gerçekleşen “Büyük Buhran” gibi ekonomik nedenlerden dolayı sanayileşme çabaları istenilen başarıya ulaşamamıştır. Özel sektör aracılığı ile sanayileşmenin başarısızlığı kabul edilmiş ve 1932 sonrasında liberal kalkınma yerini karma ekonomik yapıya bırakmıştır (Koray, 2012: 127-129). Korumacılık ve devletçilik bu dönemin iki belirleyici özelliği olmuştur. 1932 sonrasında devletçi sanayileşme politikaları hâkim olmuş ve hedeflerin gerçekleştirilmesi için 5 yıllık planlar oluşturulmuştur. Bu yeni dönemde devlet sanayi gelişimini planlamış ve 1. Beş Yıllık Sanayi Planı’nı (1934-1938) uygulamaya koymuştur. 1. Beş Yıllık Sanayi Planı başarılı olmasına rağmen 2. Beş Yıllık Sanayi Planı (1939-1943) II. Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamamıştır (Tokol, 2000: 13). Ayrıca devlet doküma, çimento, kâğıt, cam, maden ve şeker gibi alanlarda atılımlar göstererek Kamu İktisadi Teşebbüsleri kurarak işveren konumuna geçmiştir (Altan, 2007: 70). Fakat bu dönemde de sanayinin yeterince gelişmemesinin sonucu olarak işçi sayısı sınırlı kalmış ve işçiler sanayi işçisi niteliği kazanamamıştır.

Cumhuriyet sosyal politikası açısından 1921 yılında çıkarılan “Zonguldak ve Ereğli Havzai Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafii Umumiyesine Olarak Furuhtuna Dair Kanun (114 sayılı)” ve “Ereğli Havzai Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun (151 sayılı)” oldukça önemli bir yere sahiptir. 114 sayılı kanun madenden çıkan kömür tozlarının satılarak işçi yararına kullanılmasını ve 151 sayılı kanun çalışma hürriyeti, çalışma yaşı, mesai, asgari ücret, sosyal güvenlik, iş denetimi ve ceza uygulamaları hükümlerini içermekte ve bazı yazarlarca ilk iş hukuku olarak kabul edilmektedir (Özaydın, 2018: 66). 1924’te ise “Hafta Tatili Kanunu” ile nüfusu 10.000 veya daha fazla yerleşim yerlerinde işçilerin haftanın bir günü çalışmasını yasaklamış (en az 24 saat tatil süresi) ve hafta tatilini Cuma günü olarak belirlenmiştir (Tokol, 2015: 34).

Kurtuluş savaşı devam ederken ve cumhuriyetin ilanından sonra tek parti yönetimi ve onun halkçılık ideolojisine bağlı olarak devlet, iş ilişkilerinde bireysel düzenlemeler yapmıştır (Makal, 2015: 113). “1924 Anayasası” ile bireysel hak ve özgürlükler çerçevesinde önemli adımlar atılmış olmasına rağmen liberal olarak nitelendirilebilecek anayasa “sosyal devlet” ilkelerinden uzak kalmıştır. 1926 yılında kabul edilen “Borçlar Kanunu”, işçiyi koruyucu düzenlemeler ve bireysel iş ilişkileri hükümleri içermektedir (Özaydın, 2018:

67). Ayrıca toplu iş ilişkilerine dair “umumi mukavele” adı altında düzenlemeler getirilmiş olmasına rağmen yeterli işçi sınıfının olmaması, sendikalaşmanın yasaklı olması ve grev-lokavt sisteminin olmayışı düzenlemelerin ölü doğmasına sebep olmuştur (Makal, 2015: 125).

Cumhuriyetin ilk döneminin sosyal politikası açısından 1930 yılında çıkarılan iki yasa önemli bir yere sahiptir. Bunlardan birincisi olan “1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu” tüm ücretli çalışanlar için bazı koruyucu tedbirler alınmasının yanı sıra çoğunlukla genç, çocuk ve kadın işçileri kapsayan niteliktedir (Sallan Gül, 2006: 265). Kanun ile gece çalışması ve yeraltı işlerde çalışanların günde 8 saatten fazla çalışmasını yasaklanmış, 12 yaş altı çocukların maden ve sanayide çalışmasını yasaklanmış, 12-16 yaşındakilerin gece çalışmasını yasak olmasına ilişkin hükümler getirilmiş, kadınlara doğum izni ve günde yarımşar saatlik emzirme izni verilmiş ve son olarak iş sağlığı ve güvenliği anlamında en az 50 kişi ve üzeri çalışana sahip işyerlerinde çeşitli sağlık önlemlerini içermektedir (Özdoğan ve Develi, 2020: 20; Tokol, 2015: 39). Fakat kanunun getirdiği kuralları uygulayacak bir denetim mekanizması olmadığı için uygulamada yetersiz kalmıştır. İkinci olarak “Belediyeler Kanunu” ile yoksullara, kimsesizler, muhtaçlar, engellilere yardım ve sağlık denetimine ilişkin yerel yönetimlere yükümlülükler getirmektedir (Özdoğan ve Develi, 2020: 19).

Türkiye 1932 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) üyesi olmuştur. Buna bağlı olarak uluslararası standartlara ulaşabilmesi için gerekli olan bireysel ve toplu düzeyde çalışma ilişkilerinin düzenlenmesine yönelik ilk iş kanunu olan “3008 sayılı İş Kanunu” 1936’da kabul edilmiş ve 1937’de yürürlüğe girmiştir (Sallan Gül, 2006: 266). Kanun, dönemin ekonomik ve politik şartlarına bağlı olarak planlı ve devletçi ekonomi politikasına uygun otoriter bir çalışma ilişkileri sistemini getirerek (Talas, 1961: 108) çalışma yaşamını ilk defa sistematik olarak düzenlemesinin yanı sıra bireysel ve toplu iş ilişkilerine yönelik bütüncül bir yapı içerisinde gerçekleştirmiştir (Makal, 2015: 127). Kanun niteliği gereği en az on işçi çalıştırmayı gerektiren işyerlerini kapsamakta ve deniz taşımacılığı, hava taşımacılığı, tarım sektörü, aile üyeleri tarafından yapılan aile işlerini kapsamı dışında bırakan dar bir yapıya sahiptir. Ayrıca kanunda işçi “başka bir şahsın işyerinde bedenen veyahut bedenen ve fikren çalışan kimse” olarak nitelendirilerek fikir işçilerini kanunun kapsamı dışında bırakmaktadır (Tokol, 2015: 35). Sendikacılıktan bahsetmeyen kanun grevi yasaklamış ve zorunlu hakem uygulamasını getirmiştir. 1938 yılında “3512 sayılı Cemiyetler Kanunu” ile “içtimai sınıf esasına göre cemiyet kurulamayacağı” hükmü getirilerek sendikalaşmanın önü kapatılmıştır (Koray, 2012: 130). Son olarak ise bu yılların en önemli ve tartışmalı

konularından birisi olan köy enstitüleri kurulmuştur. 1935 yılında öğretmen ve okul açığı çok fazlaydı. Nüfusun büyük bölümünün oluşturan köy nüfusa eğitim hizmetleri sağlanması amacıyla 1940 yılında köy enstitüleri kurulmuştur. Köy enstitülerindeki 5 yıllık eğitimi tamamlayan öğrenciler köylere giderek okuma-yazma ve temel bilgilerin dışında kültür, sanat, meslek, ilmi ve tarım teknikleri öğretmek için görevlendirilmiştir. Sonrasında ise kurum başta siyasal sebepler olmak üzere çeşitli sebeplerden dolayı 1954 yılında kapatılmıştır (Sevinç, Davran ve Sevinç, 2016: 262). Birçok açıdan tartışılmasına rağmen köy enstitüleri kır/kent arasındaki uçurumun azaltılması, köy okullarına öğretmen yetiştirilmesi, sosyal sorunların ve ihtiyaçların giderilmesi gibi amaçlarından dolayı önemli bir sosyal politika uygulaması olarak nitelendirilebilir (Şişman, 2017: 10-11).

Osmanlıda eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik ihtiyacının karşılanmasındaki aktörler birey, aile ve vakıflardır. Özellikle vakıflar Osmanlı'nın en gelişmiş sosyal güvenlik müesseseleridir (Alper, 2017: 224). Buna bağlı olarak Cumhuriyet sonrasında eğitim, sağlık ve sosyal güvenliğin kurumsallaşması ihtiyacı ve gerekliliği ortaya çıkmasına rağmen bu dönemde birçok sebepten dolayı gerekli adımlar atılamamıştır. 1920'lerin başlarında sağlık ve eğitim bakanlıkları kurulmuş ve kanunlar çıkarılmış olmasına rağmen hizmetlerin kapsamı ve fiziksel imkanlar sınırlı kalmış ve geniş kapsamlı olarak sunulamamıştır. "3008 sayılı İş Kanunu" ile sosyal sigortaların kademeli olarak kurulması düşünülmüş olmasına rağmen II. Dünya Savaşı sonrasında kadar önemli bir gelişme kaydedilmemiştir (Özbek, 2006: 230).

5.3. 1945-1959 Dönemi Sosyal Politika

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'de ekonomik ve siyasal alanlarda değişimler gerçekleşmiştir. Siyasal anlamda çok partili döneme geçilmiş ve 1950 yılındaki seçim ile ülke yönetimi değişmiştir. 1946 yılı iktisadi açıdan bir dönüm noktasıdır. Korumacı, kapalı, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikalarının gevşetildiği ve dış pazarlara yönelik tarım, sanayi, altyapı, inşaat ve madencilik sektörüne öncelik veren bir kalkınma anlayışı düşünülmüştür (Boratay, 2007: 94). Ekonomik anlamda ise Demokrat Parti'nin 1950'deki seçimleri kazanması ile birlikte devletçi karma ekonomi politikalarından liberal politikalara dönüş başlamıştır (Pamuk, 2018: 226). 1950 yılından 1954 yılına kadar tarıma dayalı bir büyümenin ve refah artışının olduğu bir dönem olmuştur. 1954 sonrasında tarım sektöründe olumlu gelişmeler tam tersine dönmüştür. 1954 yılında başlayan döviz darboğazını aşmak için ithalatta liberalizme son verilerek ithal ikamesine yönelik çabalar gerçekleşmiş ve Kamu İktisadi Teşekküllerine yatırımlar yapılmıştır. Ancak

yapılan hamleler başarısız oluş ve darboğaz aşılammıştır (Tokgöz, 1999: 124).

1945'te "3008 sayılı ilk İş Kanunu'nun" uygulanması ve çalışma yaşamıyla ilgili düzenleme, yürütme ve denetlemenin sağlanması için "Çalışma Bakanlığı" kuruldu. 1946 yılında ise emek piyasasının düzenlenmesi amacıyla "İş ve İşçi Bulma Kurumu" kuruldu (Koray, 2012: 130). "3008 sayılı İş Kanunu'nda" öngörülen modern sosyal sigorta sisteminin kurulması bu dönemde gerçekleşmiştir. 1945 yılında çıkarılan yasa ile Sosyal Sigortalar Kurumu kuruldu. 1958 yılına kadar yapılan yasal düzenlemeler ile işsizlik sigortası haricindeki tüm sigorta kolları kurulmuştur. 1949 tarihinde T.C. Emekli Sandığı Kanunu kabul edilmiş ve dağınık halde bulunan sandıkları ve yasaları birleştirerek tek yapı altında toplanmıştır (Korkusuz ve Uğur, 2018: 44).

1950'li yıllarda "Basın Ve Deniz İş Yasaları" çıkarılarak bu mesleklerdeki çalışmaları koşulları belirlenmiştir. 1952 yılında nüfusu elli binden fazla olan yerleşim yerlerindeki bazı iş kollarında 4-9 işçi çalıştıran işyerleri iş kanununa kapsamına alınarak kanunun kapsamı genişletilmiştir (Tokol, 2015: 55). 1951 yılında kabul edilen kanuna göre, haftanın altı günü muntazam olarak çalışmış işçiye bir iş karşılığı olmaksızın hafta tatili gününde yarım gün çalışma ücreti işveren tarafından ödenir. 1956 yılındaki düzenleme ile işçinin hafta tatili ücretinin tam çalışma günü ücreti ödenmesi olarak yeniden düzenlenmiştir. Ayrıca 1956 yılındaki düzenlemeye göre tatil günlerinde çalışan işçilere günlük ücretlerinin %50 fazlasının ödenmesi gereklidir (Talas, 1961: 130). 1951'de asgari ücretin tespitine yönelik yönetmelik çıkmasına rağmen çeşitli yetersizliklerden ve koordinasyon eksikliğinden kaynaklı olarak asgari ücret saptamaları çalışanların hayat şartları ve ücretler üzerinde önemli bir etki gerçekleştirilememiştir (Tokol, 2015: 56).

Liberalleşme ve demokratikleşme sürecine uygun olacak şekilde cemiyetler kanununda değişikliklere gidilerek sınıf esasına göre dernek kurma yasağı 1946 yılında kaldırılmıştır. 1947 yılında çıkarılan "5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun" ile sendikaya üye olma ve izin olmaksızın sendika kurabilme özgürlüğü getirilmiştir. Fakat sendika kurabilme ve üye olabilmek için iş hukukunda tanımı yapılan işçi ve işveren konumunda olmak gereklidir. Sendikaların siyasete bulaşmasını ve grevi yasaklayan kanun, sendikaların sıkı bir denetime tabii tutulmasını öngörerek çalışma ilişkilerini devletin kontrolü altında tutan otoriter yasa görünümündedir (Tokol, 2000: 17-18). Bu dönemde kamuoyu ve hükümette etki edecek düzeyde işçi sınıfı oluşmamış ve sınırlı düzeyde toplu ilişkilere izin verilmiştir.

5.4. 1960-1979 Dönemi Sosyal Politika

Türkiye’de 1960 yılından itibaren yeni siyasi ve ekonomik bir dönüşüm başlamıştır. 1960 ihtilali sonrası yürürlüğe giren “1961 Anayasası”, iktisadi ve sosyal hayatın tanzimi, geliştirilmesi ve planlanması yönünde devlete görevler ve ödevler getirmiştir. Devletin ödevi olarak belirlenen iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmanın demokratik yollarla gerçekleştirilmesi için kalkınma planları yapılması öngörülmüş ve bu gaye çerçevesinde Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuştur. Bu döneme planlı kalkınma adı verilmiş ve ilk beş yılı içeren kalkınma planı 1963-1968 yıllarında uygulanmıştır. Planlar esas itibarıyla ekonomik yönlü olarak hazırlanarak ekonomik yapının tarımdan sanayiye doğru geçişi hedeflenmiştir (Gökçen, 2017: 204-205). Bu planlar kamu için emredici, özel sektör için ise yönlendirici ve yol gösterici niteliktedir. Bu dönemde ithal ikame politikası izlenmiş, özel sektör ve devlet arasında iş bölümü gerçekleşmiş, gümrük ve kotalar ile iç pazar korunmuş ve özel sektörün piyasadaki ağırlığı artmaya başlamıştır (Pamuk, 2018: 237-238).

Bu dönemde ekonomik düzenlemelerin ve hedeflerin yanı sıra “1961 Anayasası’nın” getirdiği demokratik, özgürlükçü anlayış ve devletin sosyal yaşamın düzenlenmesine ilişkin ödevleri Türkiye sosyal politikası açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir (Özaydın, 2018: 70). “1961 Anayasası” ile birlikte devlet-işçi-işveren ilişkilerinde yeni bir döneme girilmiş ve çalışma ilişkilerinde yeni bir dinamizmin başlangıcı olmuştur (Koray ve Topçuoğlu, 1993: 74). Anayasada, herkesin sosyal güvenlik ve sağlık hakkının olduğu ifade edilmiş ve bu hizmetlerin sağlanması devletin ödevi olarak kabul edilmiştir (Güvercin, 2004: 92). Cumhuriyet öncesi ve sonrasında sosyal güvenlik, çalışma koşullarındaki iyileşmeler, ücretsiz ilköğretim ve sosyal hizmetlerin gelişimi sınırlı kalmasına rağmen “1961 Anayasası’nın” devlete yüklediği ödevler sonucu sosyal politika ve sosyal hizmet uygulamalarında ilerleme ve kurumsallaşma gerçekleşmiştir (Özbek, 2006: 194). 1964 senesinde dağınık halde bulunan sosyal sigorta yasaları derlenerek ve kapsamı genişletilerek “506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu” altında birleştirilmiş ve kanun yürürlüğe girmiştir (Korkusuz ve Uğur, 2018: 44). 1971 yılında bağımsız çalışanların sosyal güvenliğinin sağlanması amacıyla “1497 sayılı Esnaf ve Sanatkarlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigorta Kurumu Kanunu” ile Bağ-Kur kurulmuştur (Özbek, 2006: 315). Türkiye’de modern ve kurumsal anlamda sosyal yardımlar ve sosyal hizmetler görece daha geç ortaya çıktığı ifade edilebilir. 1970’lerin ortalarına kadar gönüllülük esasına dayanmakta olan sosyal yardımlar ve kamunun sosyal yardımları sınırlı bir kesimi kapsamakta ve düzensiz olarak yapılmaktadır. 1976 yılında yürürlüğe giren “65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk

Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanun” modern anlamda uygulanan ilk sosyal yardımdır (Buğra, 2013: 190).

1961 Anayasa’sında toplu sözleşme, grev, sendika hakkı ve özgürlüğü güvence altına alınarak, o deneme kadar süregelmiş grev ve lokavt yasakları kaldırılmıştır. 1963 senesinde sendikaların geniş haklara sahip olacağı “274 sayılı Sendikalar Kanunu” ve “275 sayılı Toplu İş sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu” çıkarılmıştır. Ayrıca 1965 senesinde “Devlet Personeli Sendikaları Kanunu” ile kamu görevlilerine toplu sözleşme ve grev hakkının olmadığı sendikalaşma hakkı verilmesine rağmen 1971 senesindeki muhtıra ile bu hakta geri alınmıştır (Tokol, 2000: 20-21). 1978 yılında kamu kesiminde işçi-işveren ilişkilerinin düzenlenmesi, sağlıklı ve barışçıl çalışma yaşamının tahsis edilmesini amaçlayan “Toplumsal Anlaşma” Türk-İş ve dönemin hükümeti tarafından imzalanmıştır. Ancak hükümetin ömrünün kısa olmasına bağlı olarak anlaşma yalnızca 14 ay yürürlükte kalabilmiştir (Işığıçok, 1999: 20) .

Bu dönemde “3008 sayılı İş Kanunu” dönemin ekonomik ve toplumsal yapısındaki gelişmeler hususunda yetersiz kaldığı gerekçesiyle 1967’de “931 sayılı İş Kanunu” çıkarılmıştır. “931 sayılı İş Kanunu”, şekil hataları nedeniyle 3 yıl sonra Anayasa Mahkemesi kararı sonrasında yürürlükten kalktıktan sonra “931 sayılı İş Kanunu’nda” köklü değişiklikler yapılmadan ve bu kanunun benzeri olan “1475 sayılı İş Kanunu” 1971 senesinde yürürlüğe girmiştir (Altan, 2007: 74). Batıda toplumsal refahın “altın çağının” yaşandığı dönemde, Türkiye’de siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar, politikadaki başarısızlıklar, Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasındaki ambargolar ve toplumsal olaylar gibi iç ve dış etkenler ekonomik, beşerî ve toplumsal gelişimi sınırlandırmıştır. Doğumda beklenen yaşam süresi ve eğitimde az bir düzeyde iyileşmeler gerçekleşmiştir. Fakat sağlık ve eğitim hizmetlerinin dağılımı (kır-kent, bölgesel) hakkında sınırlı bilgi mevcuttur (Pamuk, 2018: 260).

5.5. 1980-1999 Dönemi Sosyal Politika

1980’de gerçekleşen askeri darbe sonrasında ekonomik ve sosyal politikada önemli değişimler gerçekleşmiştir. Dünyada ekonomik alanda yaşanan neoliberal dönüşüme uyum sağlanarak “24 Ocak Kararları” ile istikrarlı, dışa açık ve rekabet edebilir bir yapı oluşturulması öngörülmüş ve ekonomi politikaları bu yönde şekillendirilmiştir (Gökçen, 2017: 207). Bu kararların temel amacı kısa vadede ödemeler dengesini iyileştirme ve enflasyonu aşağıya çekerek ithal ikamenin yerine ihracata dayalı ekonomi oluşturmaktır (Pamuk, 2018: 265). Türkiye’de 3 yıllık demokrasiye verilen aradan sonra 1983 yılındaki seçimleri Turgut Özal kazanarak yeni hükümeti kurmuştur. Bu dö-

nemde rekabetçi bir ortam oluşturmak amacıyla devletin rolünün değişmesi, sendikalarla kısıtlamalar ve özelleştirme politikaları gibi liberal politikaların izlenmesine bağlı olarak 1987 yılına kadar tarım gelirlerinin azaltılmış ve ücretler baskı altına alınmıştır (Pamuk, 2018: 271). Ancak 1980 sonrasındaki piyasa ağırlıklı politikalar 1990'lı yıllarda ekonomik ve toplumsal sorunlara sebep olarak gelir dağılımı adaletsizliğine ve yoksulluğun yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Darbe sonrasında askeri yönetim tarafından sendikalar ve sivil toplum kuruluşları toplumsal olayları olumsuz etkilediği düşüncesi ile kapatılmış, grevler ve lokavtlar ertelenmiştir. Türkiye’de bu dönemde “1961 Anayasası’nın” özgürlükçü yapısından uzaklaşarak 1982’deki yeni anayasa düzenlemesi ile hak ve özgürlükler sınırlandırılmıştır. 1982 Anayasası sermaye-emek ilişkilerinde açık bir şekilde sermayenin tarafında yer almıştır (Boratav, 2007: 150). Örgütlenme haklarına ve toplu iş ilişkilerine önemli sınırlandırmalar getiren ve yeni anayasanın zihniyetinin yansıtıldığı “2821 sayılı Sendikalar Kanunu” ve “2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu” 1983’te yürürlüğe konulmuştur (Tokol, 2000: 22). “2821 sayılı ve 2822 sayılı” kanunlar neoliberal ekonomik politikalara uygun olarak sendikalaşmayı zorlaştıran, sendikalara ağır denetimleri içeren ve grevler üzerinde önemli sınırlamalar getiren bir yapıya sahiptir. Bu dönemde sadece örgütlü işçi kesimine yönelik aleyhte politikalar uygulanmamıştır. Memurların maaşları, emekli ikramiyeleri, kıdem tazminatlarında da reel gerilemeler görülmüştür (Boratav, 2007: 151).

Türkiye’nin siyasal, ekonomik ve sosyal yapısının büyük değişimlere uğradığı bu dönemde “sosyal devlet” anlayışına karşı olumsuz eleştiriler yöneltilmekte ve her şeyi devletten beklememek gerektiği yönünde bir anlayış gelişmiştir. Bu dönemde işsizlik, göç, kentleşme, yoksulluk, adaletsiz gelir dağılımı gibi birçok toplumsal sorunların artması karşısında “sosyal devlet” anlayışı yerine “sosyal yardım” anlayışı ön plana çıkmıştır (Koray, 2012: 134). Sosyal politika uygulamaları bu dönemde piyasaya bırakılma eğilimindedir. Ancak bu yeni sistem içerisinde aile, piyasa ve devlet hem bireysel hem de toplumsal ihtiyaçların karşılanması hususunda yetersiz kalmış ve toplumsal huzursuzlukların artması sonucunda sosyal politikaların planlanması ve uygulanması gerekliliği tekrar ortaya çıkmıştır (Şişman, 2017: 15-16).

Dünyada birçok ülkede uzun süredir uygulanan işsizlik sigortası Türkiye’de geç sayılabilecek bir dönemde uygulanmaya başlanmıştır. ILO 102 sayılı Sosyal Güvenliğin Asgari Normlarına İlişkin Sözleşmesindeki risklerden birisi olan işsizlik sigortası 1999 yılında Türk sosyal güvenlik sistemine dâhil edilmiştir. İşsizlik sigortasının Türk sosyal güvenlik sistemine da-

hil edilmesi ile birlikte aile yardımları (ödenekleri) haricindeki tüm sigorta kolları 1999 yılı itibarıyla kurulmuştur (Güvercin, 2004: 93). Türkiye’de yoksulluk problemi her zaman gündemde olan bir konu olmasına rağmen 1986 yılına kadar yoksullukla mücadele yarı kamusal nitelikteki Kızılay, Darülaceze ve Türk Hava Kurumu gibi kurumlar aracılığıyla gerçekleştirmiştir. 1986 yılında halk arasında “Fakir Fukara Fonu (Fak-Fuk-Fon)” olarak bilinen hayırseverlik vurgusunun olduğu “Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu” kurulmuştur. Sonraki süreçte ise kaynakların ülkedeki bütün ihtiyaç sahiplerine aktarılabilmesi için tüm Türkiye’de Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) kurulmuştur (Demirhan ve Kartal, 2014: 260-261). Sosyal güvenlik şemsiyesi altında bulunmayan ve yoksul bireylerin sağlık hizmetlerinden faydalanabilmeleri için 1992 senesinde “Ödeme Gücü Olmayan Vatandaşların Tedavi Giderlerinin Yeşil Kart Verilerek Devlet Tarafından Karşılanması Hakkında Kanun” çıkarılmış ve “Yeşil Kart” uygulaması başlatılmıştır (Buğra, 2013: 214).

Yaşlılar, engelliler ve muhtaç çocukların korunması amacıyla 1983 yılında “Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu” yürürlüğe girmiştir. Yaşlılar, engelliler ve muhtaç çocukların korunması için 1983 senesinde yürürlüğe giren “Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu” ile o güne kadar dağınık halde bulunan düzenlemeler ve uygulamalar tek kanunda birleştirilmiş ve kanunu yürütecek organlar “Sosyal Hizmetler Danışma Kurulu” ve 1961 yılında kurulması planlanan “Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu (SHÇEK)” olarak belirtilmiştir (Özbek, 2006: 214). Yoksullukla mücadelede diğer bir önlem ise, şehir yoksullarını ev sahibi yapabilmek ve gecekondulaşmayı engellemek için “Toplu Konut ve Yatırım İdaresi” 1984 yılında kurulmuştur (Buğra, 2013: 203). 1990’lı ve 2000’li yılların başlarında Türk sosyal güvenlik sistemindeki sorunlarından dolayı reforma ihtiyaç duyulmuş ve 7. Yıllık Kalkınma Planı’nda tüm sosyal güvenlik kurumlarının tek çatı altında birleştirilmesine yönelik “Sosyal Güvenlik Temel Yasası” çıkarılması planlanmıştır (Güvercin, 2004: 94). Ancak bu düşünce ile ilgili somut adımlar 2000 sonrasında atılarak 2006 yılında “5502 sayılı Sosyal Güvenlik Kurumu Kanunu” çıkarılmıştır. Sosyal sigorta haklarının ve yükümlülüklerin standart hale getirilmesi amacıyla “5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu” 2008 yılında yürürlüğe girmiştir. Sosyal yardım ve hizmetlerin yürütülmesi amacıyla yeni bir kurumun oluşturulması planlanmıştır (Alper, 2017: 237).

Sosyal politikanın etkin bir biçimde uygulama alanı bulabilmesi için devletlerde ekonomik ve siyasal istikrarının olması, demokratik ve özgürlükçü bir ortamın bulunması ve son olarak ise sosyal devlet anlayışının benimsenmiş

olması gerekmektedir. Fakat 1990 sonrasında siyasi ve ekonomik bunalımlar, uygulanan yapısal uyum ve istikrar programları, doğu bölgesinde PKK terör örgütünün güçlenmesi ve terörle mücadele, 17 Ağustos ve 12 Kasım Depremleri, sosyal politika anlayışında ve uygulamasındaki değişiklikler, borçlar, yüksek faiz ve enflasyon gibi nedenlerden dolayı ülke ekonomisi gerekli gelişimi gösteremediğinden dolayı sosyal politikanın gelişimi sınırlı kalmıştır (Pamuk, 2018: 275-278). Bu süre zarfında gerçekleşen yönetim ve politika başarısızlıkları gelir dağılımının alt gruplar aleyhinde değişmesine, işsizlik ve yoksulluk sorununun derinleşmesine, sosyal güvenlik fonlarının erimesine ve gecekondulaşma gibi toplumsal sorunların artışına sebep olmuştur. Ayrıca bu dönemdeki ekonomik başarısızlıklar, afetler, terör ve sosyal politikaların sınırlılığı 2000 sonrasında toplumsal refahını da önemli ölçüde etkilemiştir.

Sonuç

Sanayi Devrimi sonrasında ekonomik ve sosyal yaşam köklü bir değişim geçirmiş ve yeni bir düzen ortaya çıkmıştır. Sanayileşme ile birlikte kentlerdeki hızlı nüfus artışı birçok problemi beraberinde getirmiştir. Liberal iktisadi düzenin hâkim olduğu bu dönemde devletin piyasaya müdahaleden kaçınması problemleri ve toplumsal çatışmaları derinleştirerek toplumsal refahın ve barışın ciddi yaralar almasına sebep olunmuştur. Çatışmaları ve problemleri azaltmak için ortaya çıkan gönüllü sigortaların zaman içerisinde kalıcı hale gelerek sosyal sigortanın ortaya çıkması ile modern anlamda sosyal politikalar ortaya çıkmıştır. Avrupa'da sosyalist düşüncenin yaygınlaşmaya başlaması, işçilerin hakları için verdikleri mücadeleler, demokrasinin yaygınlaşması, Büyük Buhran sonrası neoliberal politikaların krize çözüm üretememesi, sefaletin artması ve sınıf çatışmalarının şiddetlenmesi başta olmak üzere ortaya çıkan birçok problem devletin piyasaya müdahalede etmesini zorunlu kılmıştır. Devletin ekonomik ve sosyal sorunlara çözüm üretme çabası içerisinde olması ve piyasaya müdahalede bulunması devletin sosyal yönünü geliştirerek sosyal politikanın gelişmesini sağlamıştır. Büyük Buhran sonrasında devletin sosyal yönünün gelişmesi ve ardından II. Dünya savaşı sonrasında Keynesyen ekonomi politikalarının hâkim anlayış olması ile devlet temel sosyal politika uygulayıcısı haline gelmiştir. II. Dünya savaşı sonrasında refah devleti anlayışının güçlenmesi ve yaygınlaşması ile birlikte tüm toplumu kapsayacak şekilde sosyal politikalar uygulanmaya başlanmış ve toplumsal refahın artırılması için yüksek miktarlarda sosyal harcamalar gerçekleştirilmiştir. 1970'lerde ortaya çıkan ekonomik sorunlar yeni bir sistem arayışını ortaya çıkarmış ve neoliberal politikalara geçiş başlamıştır. Neoliberal politikalar geçişin başlaması ile birlikte refah devletinin sosyal politika amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik yaptığı cömert sosyal refah harcamaları

sorgulanmaya başlamıştır. Küreselleşmenin etkisiyle birlikte neoliberal politikalar sosyal politikanın gelişimini erozyona uğratmıştır. Refah devleti “altın çağı” döneminde ön plana çıkan devletin sosyal yönü, neoliberal ekonomik politikaları sonrasında arka planda kalarak devletin ekonomik yönü tekrardan ön plana çıkmıştır. Küreselleşme sürecinde sosyal politika yaklaşımı yeni düzenin oluşturduğu problemleri tedavi edici bir nitelik kazanmıştır. Elbette her ülkede sosyal politikanın gelişimi ekonomik ve toplumsal yapıya göre farklı gelişim evreleri izlemiştir.

Osmanlıda sosyal politikanın gelişimi Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde batılılaşma çabaları ile birlikte başlamıştır. Fakat hem Osmanlıda hem de Türkiye Cumhuriyeti’nde sosyal politikanın gelişimi batı ülkelerinden farklıdır. Sosyal politika batı ülkelerinde sanayi devrimi sonrası işçi hareketleri ile şekillenmiş iken Osmanlıda sanayinin gelişmemesine bağlı olarak işçi sınıfı ve sınıf bilinci oluşmamasından dolayı sosyal politikanın gelişeceği bir ortam oluşmamıştır. Osmanlıda işçilerin yoğun olarak bulunduğu Zonguldak ve Ereğli havzalarında ilk sosyal politikaların uygulandığı görülmektedir. Osmanlıda işçi sınıfının oluşmaması ve buna bağlı olarak sınıf bilincinin ortaya çıkmamasından dolayı sınırlı ve dar kapsamlı düzenlemeler yapılmıştır. İşçi hareketlerine ve toplumsal sorunlara baskıcı, yasakçı ve katı yaklaşımların olduğu ve sanayinin gelişmemiş olmasına bağlı olarak toplumsal sınıfların oluşmadığı Osmanlıda dar anlamda sosyal politika gelişim gösterememiştir. Ayrıca Osmanlıda toplumsal sorunların çözümü ve ihtiyaçların karşılanması vakıflar aracılığı ile yapılması ve yardımların düzensiz ve sınırlı olmasına bağlı olarak düzenli bir sosyal politika uygulamasının olduğunu söylemek güçtür.

Osmanlıdan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişte sosyal politika alanında keskin dönüşümler yaşanmamıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra izlenen liberal politikalar işçi sınıfının korunmasını ve örgütlenmesini arka plana itmiştir. Grev ve lokavtlar yasaklanarak cezai hükümler getirilmiştir. 1920-1945 yılları arasında ilk iş kanunu ve sosyal politika kapsamında değerlendirilebilecek kanunlar çıkarılmasına rağmen hem dar anlamda hem de geniş anlamda sosyal politikanın yeterince gelişim gösteremediği bir dönem olmuştur. Bu dönemde sanayi çabalarının başarısız olması, Şeyh Sait İsyanı, ekonomik yetersizlikler, Büyük Buhran ve II. Dünya Savaşı sosyal politikanın gelişiminin belirleyicileri olmuştur. 1945 sonrasında sosyal güvenlik, işçi ve sendikal örgütlenme haklarında önemli gelişmeler gerçekleşmiştir. Bu dönemde sanayinin gelişmesine bağlı olarak işçi sınıfı oluşmaya başlamıştır. Ekonomik olarak ilk önce liberal politikalar ve ardından ithal ikame politikalarının başarısız olmasına bağlı olarak sosyal politika yeterince gelişim

gösterememiştir. 1960 sonrası ekonomik ve sosyal alanda önemli değişimler olmuştur. “1961 Anayasası” ile özgürlük ortamının oluşmasına bağlı olarak sendikal haklar ve grev hakkı yasalarla koruma altına alınmıştır. Türkiye’de 1960-1970 yılları arasında devletin sosyal niteliğinin geliştiği yıllar olmuştur. “1961 Anayasası’nın” sağladığı sosyal haklar ve özgürlük ortamı ilk önce 1971 yılında ve ardından 1980 yıllarındaki müdahaleler ile büyük oranda geri alınmıştır. 1945-1980 arasında batı ülkelerindeki sosyal politikanın oldukça geliştiği dönemde Türkiye’de geniş anlamda sosyal politika uygulamalarının yeterince gelişim gösteremediği bir dönem olmuştur. 1980 yılındaki askeri darbe sonrası “24 Ocak Kararları” ile neoliberal politikalara geçiş başlamıştır. 1982 yılındaki anayasa ve ardından “2821 sayılı Sendikalar Kanunu” ve “2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu” neoliberal ekonomik politika zihniyetini yansıtarak hakları sınırlayıcı ve geçmişte verilen özgürlükleri ortadan kaldırıcı bir yapıdadır. 1980 sonrasında devletin sosyal yönünün zayıflamasına bağlı olarak “hak temelli” politikaların yerini “muhafazakâr hayırseverlik” almaya başlamış ve kurumsallaşmıştır. Sosyal sorunların çözümü için oluşturulan politikalar ve uygulamalar yetersiz kalmış ve 1990’lardaki ekonomik ve siyasi bunalımlar çok sayıda problemi beraberinde getirmiştir. Ekonomik politikalar, krizler, terör ve afetler sonrasında ortaya çıkan yoksulluk ve işsizlik toplumsal refahı dibe sürüklemiş ve etkileri 2000 sonrasında da devam etmiştir.

Sonuç olarak 21. yüzyıla kadar Türkiye sosyal politikasının gelişimi batı ülkelerinin sosyal politika standartlarının oldukça gerisinde kalmıştır. Sanayileşmenin geç bir dönemde gelişmesi, teknolojik ve bilimsel gelişmelerin gerisinde kalınması, küresel ekonomik sisteme entegre olunamaması, ekonomik ve siyasi istikrarsızlık Türkiye’de sosyal politikanın gelişiminin sınırlı kalmasındaki önemli faktörlerdir. Özellikle Türkiye’de belirli kısa dönemler haricinde ekonomik ve siyasal istikrarın sağlanamamasına bağlı olarak devletin sosyal niteliği geri planda kalmış ve buna bağlı olarak sosyal politika alanında yeterli düzeyde ilerleme kaydedilememiştir.

Kaynakça

- Akkaya, Yüksel, (2000), “Sosyal Güvenlik Tarihi Üzerine Notlar”, *Toplum ve Hekim Dergisi*, Cilt:15, Sayı:2, ss.82-91.
- Alper, Yusuf, (2017), “Cumhuriyetten Günümüze Türk Sosyal Güvenlik Sistemi: Yeni Sistem, Yeni Beklentiler”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, 6. Baskı, Ed. Mehmet Zencirkıran, Bursa: Dora Yayınları, ss.221-245.
- Altan, Ömer Zühtü, (2007), **Sosyal Politika**, 1. Baskı, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Aydın, Murat, (2009), **Sosyal Politika ve Yerel Yönetimler**, İstanbul: Yedirenk.
- Bedir, Eyüp ve Okan Güray BÜLBÜL, “Sosyal Politikaya İlişkin Genel Bilgiler ve Sosyal Politikanın Araçları”, **Sosyal Politika**, Ed. Abdurrahman İlhan Oral ve Yener Şişman, Eskişehir, Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2018, ss.2-27
- Boratav, Korkut, (2007), **Türkiye İktisat Tarihi (1908-2005)**, 11. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Buğra, Ayşe, (2013), **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika**, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirhan, Yılmaz ve Nazım Kartal, (2014), “1980 Sonrası Yoksullukla Mücadelenin Başlıca Aracı Olarak Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu’nun Kuruluş ve Varlık Nedenlerine İlişkin Bazı Tespitler”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:42, ss.257-268.
- Eikemo, Terje A. ve Clare Bambra, (2008), “The Welfare State: A Glossary for Public Health”, *Journal of Epidemiology & Community Health*, Vol.62, No:1, pp.3-6.
- Engerman, Stanley L., (2003), “The history and political economy of international labor standards”, **International Labor Standards: History, Theory, And Policy Options**, Ed. Kaushik Basu et. al., Malden: Blackwell Publishing, pp.9-83
- Ersöz, Halis Yunus, (2003), “Doğuştan Günümüze Sosyal Politika Anlayışı ve Sosyal Politika Kurumlarının Değişen Rolü”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:53, Sayı:2, ss.119-144.
- Ersöz, Halis Yunus, (2005), “Sosyal Politika-Refah Devleti- Yerel Yönetimler İlişkisi”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt:55, Sayı:1, ss.760-775.
- Ersöz, Halis Yunus, (2011), **Sosyal Politikada Yerelleşme**, İstanbul: İTO Yayınları.
- Gökçen, Ahmet Mucip, (2017), “Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’de İktisat Politikaları ve Ekonomik Gelişme”, **Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, 6. Baskı, Ed. Mehmet Zencirkıran, Bursa: Dora Yayınları, ss.191-220.

- Güven, Sami, (1995), **Sosyal Politikanın Temelleri**, 1. Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Güvercin, Cemal Hüseyin, (2004), “Sosyal Güvenlik Kavramı ve Türkiye’de Sosyal Güvenliğin Tarihçesi”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt:57, Sayı:2, ss.89-95.
- İşığışık, Özlem, (1999), “Sosyal Diyalog-Temel Nitelikleri ve Türkiye’de Sosyal Diyaloga İlişkin Genel Bir Değerlendirme”, *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, ss.17-22
- İşığışık, Yasemin Mamur, (2016), “Selma Karatepe, Türkiye’de Çocuğa Yönelik Sosyal Politika Uygulamaları ve Tarihsel Analizi”, *Akademik Yaklaşım Dergisi*, Cilt:7, Sayı:1, ss.69-100.
- Koray, Meryem ve Alper Topçuoğlu, (1993), **Sosyal Politika**, 2. Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Koray, Meryem, (2018), **Sosyal Politika**, 5. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Koray, Meryem, (2012), **Sosyal Politika**, 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Korkusuz, Mehmet Refik ve Suat Uğur, (2018), **Sosyal Güvenlik Hukuku**, 6 Baskı, İstanbul: Ekin Yayınevi.
- Makal, Ahmet, (2015), “Osmanlı İmparatorluğunda Çalışma İlişkileri”, “Türkiye’de Tek Parti Döneminde Çalışma İlişkileri:1920-1946”, “Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri:1946-1960”, **Çalışma İlişkileri Tarihi**, 4. Baskı, Ed. Ahmet Makal, Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, ss.78-197
- Gül, Songül Sallan, (2006), **Sosyal Devlet Bitti, Yaşasın Piyasa: Yeni Liberalizm Ve Muhafazakarlık Kısacasında Refah Devleti**, 2. Baskı, Ankara: Ebabel Yayıncılık.
- Özaydın, Mehmet Merve, (2018), “Sosyal Politikanın Türkiye’deki Tarihsel Gelişimi”, **Sosyal Politika 1**, Ed. Abdurrahman İlhan Oral ve Yener Şişman. Eskişehir: Açıköğretim Fakültesi Yayınları, ss.28-62 .
- Özbek, Nadir, (2006), **Cumhuriyet Türkiye’sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Özdemir, Süleyman, (2007), **Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti**, 2. Baskı, İstanbul: İTO Yayınları.
- Özdoğan, Fatma ve Abdülkadir Develi, (2020), “İktisat Politikaları Çerçevesinde Tek Parti Dönemi Hükümet Programlarında Sosyal Politika Hedefleri (1923-1939)”, *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:4, Sayı:3, ss.4-36.
- Pamuk, Şevket, (2018), **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, 9. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Sait Dilik, (1998), “Sosyal Güvelliğın Tarihsel Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:43, Sayı:1, ss.42-80.
- Sapancalı, Faruk, (2001), “Yeni Dünya Düzeni ve Küresel Yoksulluk”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:3, Sayı:2, ss.115-140.
- Scharp, Fritz W., (2000), “The viability of advanced welfare states in the international economy: vulnerabilities and options”, *Journal of European Public Policy*, Vol.7, No:2, pp.191-192.
- Sevinç, Mehmet Reşit, Müge Kantar Davran ve Gönül Sevinç, (2016), “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Kırsal Alanda Uygulanan Eğitim Politikaları”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:15, Sayı:56, ss.253-272 .
- Spielvogel, Jackson Joseph, (2009), **Western Civilization**, Cengage Learning, spielvogel_0495502855_FM.qxd (northernhighlands.org).
- Şişman, Yener, (2017), “Türkiye’de Sosyal Politikanın Dünyü, Bugünü: Hayırseverliğin Kurumsallaşması mı? Gelişim mi?”, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, ss.1-22 .
- Talas, Cahit, (1961), **İçtimai İktisat**, 2. Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ajans-Türk Matbaası.
- Tokgöz, Erdinç, (1999), **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1999)**, 5. Baskı, Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Tokol, Aysen, (2000), **Sosyal Politika**, 2. Baskı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayınları No: 163.
- Tokol, Aysen, (2015), **Türk Endüstri İlişkileri Sistemi**, 4. Baskı, Bursa: Dora Yayınları.

Yalnızlık Çağı'nda “Sorunlu Orta Yer” Kentte Hayvan

Murat Demirel¹

“Türler arasında varlıkların eşit itibara sahip olduğunu reddetmenin
saygıdeğer bir yolu yok gibi görünüyor.”
(Nussbaum, 2006, s. 383)

“Çocuklar oyun diye kurbağaya taş atarlar; oysa kurbağa ölür.”
İskenderiyeli Şair Bion

Özet

Çalışma, sanayi devrimi sonrası kurulan modern kentlerde türler arasındaki bağımlılığın kopma noktasına gelmesinden hareket etmektedir. İnsan, yüzyıllar boyu birlikte ve bağımlı olarak yaşadığı türlerden ve doğadan modern kentlerde uzaklaşmıştır. Kentte hayvan türlerine dönük uzaklaştırma ve insani ihtiyaçları adına nesneleştirilmeleri, metalaştırılmaları eleştirilmektedir. İnsan-merkezli bu bakış açısı sorunlu orta yer olarak tanımlanmaktadır. Modern kentlerde yoğun bir şekilde hayata geçmektedir. Sorunlu orta yerin ve modern kentin insanlığı götüreceği yerin yalnızlık çağı olacağı vurgulanmaktadır. Yalnızlık çağının ise sürdürülemez olduğunun altı çizilmektedir

GİRİŞ

Paleolitik çağda karşı karşıya olduğu hayvan türlerine karşı insan, Neolitik çağ ve yerleşik hayat ile birlikte hayvanlarla olan ilişkilerini hayvan türlerini besin maddeleri ya da güç/enerji kaynakları olarak değerlendirmekle başlatmıştır. Bu dönemde mekanda birlikte bir yaşamdan ve bağımlılıktan söz etmek mümkündür. Ancak, sanayi devrimi insanı yeni mekanı olan kente taşırken, kat ettiği ilerlemeler ile insanın, güç ve besin kaynağı olarak hayvana -en azından kentsel mekanda- olan bağımlılığını asgari düzeye indirmiştir. Mekanda karşılıklı bağımlılık ilişkisini derinden sarsmıştır.

Kendi türünün hayvan türlerine hatta doğaya bağımlılığını azaltabildiği öngörüsü ve cüreti ile insan modern yaşam alanı olan kentlere türleri sokmakta, türleri bazen görünür sınırlar (hayvanat bahçesi, akvaryum vb.) ba-

1 Kafkas Üniversitesi, mrdemirel@gmail.com, Orcid: 0000-0003-0994-545X

zen de görünmeyen sınırlara (pet shop, ev hayvanları vb.) hapsedilmektedir. Sanayinin sağladığı büyüme ve kalkınmaya koşut olarak insan, tarihin önceki dönemlerinde hayvan türlerine karşı geliştirmiş olduğu insani ve bağımlılık üzerinden görece eşit tanımlanabilecek tavrı bir tarafa bırakarak türler üzerinde her türlü baskıyı kendine hak olarak görmekte, onları nesnelere ve metalar haline sokmaktadır.

Sorunun farkına varılması ve durulan yerin sorunlu olması hasebiyle insanlık, modern kentlere türleri kabulüne dair düşünceler geliştirmektedir. Ancak sanayi devrimi ve kapitalizmin körüklediği fayda/kar hırsı ile kaybettiği insani tavrı yeniden canlandırmak zorlu bir mücadele gerektirmektedir. Bunun kolay olmayan bir vazgeçiş ya da fedakarlık ile birlikte var olan tüzemin de güçlendirilerek denetlenmesi aracılığıyla modern kentlerde mümkün olabileceği tartışması sürdürülmektedir. Tartışmalar, yitirdikleri ile yalnızlık çağına doğru koşar adım giden insanlığın, ahlaki ve erdemli bir sorumluluk üstlenmesi gereğinden sıklıkla söz etmektedir.

Çalışma genel olarak insan-hayvan ilişkilerinin kentlerde oturduğu sorunlu orta yer üzerine yoğunlaşmakta ve oturulan yerden kaynaklı memnuniyetin yarattığı/yaratacağı sorunlara değinmeye çalışmaktadır.

1. TÜRLERE BASKI VE YALNIZLIK ÇAĞI

Bilge, uzun vadeli kararlara yanaşmayacak kadar açgözlü, geleceği hesap etmeyen ve kendi arasında rekabete tutuşmuş bir tür olarak insanlık, zamanının çoğunda meyve ağacını ele geçirmek için kavga eden maymunlardan farksızdır. Bu kavganın doğal bir sonucu olarak insan türü atmosferi, iklimi ve nihayet gezegeni yaşanabilir koşullarından uzaklaştırmaktadır. Gelecek nesillerin işini de zora sokarak sürdürülebilirliğe de zarar vermektedir. Kendi türünün geleceğine dahi zarar vermekte olan insanlık bu süreçte canlı hayatın geri kalan büyük bir kısmı olan yeryüzünün biyoçeşitliliğini de yok etmektedir (Wilson, 2020, s. 52).

İnsan türü ve ihtiyaçları üzerinden yapılan tanımlamaya göre insan ihtiyaçları ile fauna arasında hassas bir denge bulunmaktadır. İnsan kanı uzmanı olan sivrisinek türleri, insan bedeni ve besinleri için zararlı kimi bakteri, mantar ve virüs türleri dışında milyonlarca tür insan türü için doğrudan ve/veya dolaylı olarak faydalar sağlamaktadır. Ancak insan türü, en basit gündelik faaliyetleri ile dahi kendi için faydalı türlere zarar vermektedir. Yapılan araştırmalar insan türünün diğer türler üzerinde neden olduğu yıkımın, insan türü öncesi zaman dilimindeki yıkıma oranla yaklaşık bin kat daha ağır olduğunu göstermektedir. İnsan faaliyetlerindeki her genişleme, bu anlamda daha fazla türün yok olmasına, insan türünün yalnızlığa mahkum olmasına

giden süreci hızlandırmaktadır (Wilson, 2020, s. 57-58). Hızlanan bu süreç, gezegeni bu kez tümüyle insan türü kaynaklı altıncı bir yok oluşa doğru sürüklemektedir (Demirel, 2022, s. 969).

1948 yılında kurulan ilk uluslararası çevre örgütü “Doğanın Korunması için Uluslararası Birlik” (IUCN-International Union for Conservation of Nature) tarafından 2019 yılında yayımlanan veriler, takibi yapılan 105 bin türün %27’sinin yok olma riski taşıdığını göstermektedir (iucn.org, 2020). Nüfusu bugün 7.5 milyarı aşan insan türü gezegendeki canlıların sadece %0,01’ini oluştursa da uygarlığı başından itibaren vahşi memelilerin %83’ünü ortadan kaldırmıştır. Son yarım asırda hayvan türlerinin yarısına yakını ortadan kaldıran insan türü, kendi için faydalı gördüğü -örneğin çiftlik hayvanlarının- türlerin sayısını da hızla artırmaktadır. Gezegendeki tüm memeliler içinde çiftlik hayvanları ve insanlar %96 gibi büyük bir oranı oluştururken kalan %4’ü ise vahşi memeliler oluşturmaktadır. Bütün kuşların %70’i kanatlı kümes hayvanları iken besi hayvanı olmayan kuşların oranı %30’dur (Barr-On, Philips & Milo, 2018’den aktaran Alkan, 2020, s. 17). Bu yüzdeler insanın türler arasında faydalı/faydasız ayırımına dayalı olarak durumun vehametini ortaya koymaktadır.

20. yy. itibarıyla gezegenin yaşanılabilir özelliklerini alt üst eden, doğal dengeleri bozan, biyoçeşitliliğe karşı büyük bir suç işleyen insan türü, yabani olarak tanımladığı türler üzerinde dahi baskılar oluşturmaktadır. Türü ya da habitatını yok etme suçları dışında, metalaştırma sürecine dahil ettiği yabani hayvan türlerinin yasadışı ticaretini, dünyadaki yasadışı ticaretler arasında uyuşturucu ticaretinden sonra, silah ticaretinden önce bir sıralama ile ikinciliğe kadar taşımıştır (Cuolun & Nouët, 2018, s. 62-63).

Yalnızlık Çağı (Eremocene); insanlar, evcilleştirilmiş hayvan ve bitki türleri ile geniş ekili arazilerin var olduğu bir çağ olarak tanımlanmaktadır (Wilson, 2020, s. 27). Wilson tarafından kavram ilk kez 2014 yılında yayımladığı “The Meaning of Human Existence” adlı kitabında kullanılmıştır. Yalnızlık çağı insan türünün gezegende önce ehliyelediği ve kendi ihtiyaçlarına hizmet edecek türlere müsaade ettiği ardından onları da yok ederek nihayetinde kendi başına kalacağı bir dönem olarak da değerlendirilmektedir. Antroposen olarak tanımlanan ve sanayi devrimi ile birlikte insan türünün gezegene izini bırakmaya başladığı ve bugün devam eden çağ ile oldukça benzer olan kavram, bir anlamda sürecin devam etmesi halinde varacağı yeri de tanımlamaktadır. Önlem alınmaması halinde diğer türleri ortadan kaldıracak insan türünün nihayetinde yalnız kalacağından; Antik Yunan’daki ‘eremos” kelime anlamı ile ıssız ve terk edilmiş (Biblestudytools, 1999) bir gezegende kendisinin de yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalacağından bahsetmektedir

(Esen, 2019, s. 101-102). Bu anlamda ihtiyaçlarını tanımlar ve karşılarken hiçbir sınır tanımayan insanlık yalnız kalmaya mahkum ekolojik bir seri katil olarak tanımlanmaktadır (Harari, 2012, s. 78).

Yakın gelecekte insan türünü gezegende yalnızlaştıracak olan ve bugün hayvan türleri üzerinde süregelen şiddetin oluşturduğu hayvan hakları ihlalleri tümüyle insan-merkezli, insan faydası temelli bencil düşünceden kaynaklanmaktadır (Yalçın, 2020, s. 7). İnsan sömürmekte/kirletmekte olduğu doğanın her alanında diğer türlerle birlikte ve bağımlı olarak yaşamak zorunda olduğunu kavrayabilmiş değildir (Ertan, 2001, s. 393). Doğa ve türlere bağımlı olan ve onlarsız yalnız başına bir anlam taşımayan insan gezegeni bir yok oluşa sürüklemektedir (Uyumaz, 2016, s. 135).

2. SORUNLU ORTA YER

Kölelik, demokrasi getirme bahanesi ile işgaller, kadınlara uygulanan sistematik eşitsizlikler gibi normalleştirilmesi beklenen ihlallerden (Tamzok vd., 2013, s. 249) biri de hayvanlara karşı girişilen baskıcı tutum ve davranışlardır. İnsan türü kendi türü içerisinde dahi türlü sınıflandırmalar yaparak tür içinde topluluklar arası baskılar uygulamakta ve bunu çoğu kez medeniyetini büyütme ve kalkındırma adına yapmaktadır. Kendi türüne karşı dahi bencil davranışlar sergileyebilmektedir. Oysa diğer türler örneğin hayvanlar besin ve su bulmak; kendilerini, ailelerini ve yaşam alanlarını korumak amaçları dışında başka hayvanlara nadiren saldırmaktadır (Köknel, 1996, s. 27-28). Bu durum, hayvan türleri arasında H. Herzog'un (2020) kitabının adında geçtiği şekilde "Sevdiklerimiz, Tiksindiklerimiz, Yediklerimiz" ya da "evcil/ehlileştirilmiş" veya "yabani/vahşi" gibi insan türü tarafından yapılan sınıflandırmaların yetersizliğini de ortaya koymaktadır. Hatta bazı örnekler bakıldığında hayvan türlerinin de kimi insanlar gibi diğerkamlik davranışı sergiledikleri görülmektedir. G. L. Francione'nin "Hayvan Haklarına Giriş" kitabında sözünü ettiği dişi goril Binti, sergilendiği alana düşen bir çocuğa annelik ve acıma duyguları ile şefkatle davranmış olan diğerkam örneklerden sadece birisidir (Francione, 2008, s. 226).

Dolayısıyla insan türü tarafından yapılmış sınıflandırmanın çarpık ahlaki bir taksonomi olarak tanımlanması olanaklıdır. İnsan türünün kendi türüne karşı taşımakta olduğuna benzer hayvan türlerine karşı da taşınması gereken ahlaki sorumluluklar vardır. Ancak tam da bu alan oldukça çelişkili bir şekilde ele alınmaktadır. Donnelley ve Nolan (1990, s. 2) muğlak bir etik alanı olarak tanımladığı bu alana "*sorunlu orta yer*" demektedir. İhtiyaçları arasında bir kıyas yaparak hayvan türlerinin yok edilmesine onay veren ve/veya vermeyen ortayercilerin varlığından söz etmektedir (Herzog, 2020, s. 21).

Topluma ait özelliklerin insan-dışı canlılara örneğin hayvan türlerine yüklenmesi insan biçimcilik olarak adlandırılmaktadır. İnsanın hayvana dair kavrayışının temelini oluşturan bu bakış açısı ile kültürel, duygusal ve estetik değerlendirmeler yapılmaktadır. Örneğin örnek yavrusu çirkinlikle, köpek yavrusu sevimlilikle, kuğu güzellikle birlikte anılmaktadır. Fareyi iğrenç, domuzu canavar, aslanı ise kral gören yine bu bakış açısıdır. Oysaki doğada, doğal olanın kendisinde krallık da canavarlık da yoktur. İnsana göre biçim veren ve insanı merkeze alan düşünce, insanın diğer türler gibi ancak doğada ve doğa sayesinde var olan doğal bir tür olduğunu insana unutturmaktadır (Çoban, 2020, s. 20-21). Ya da sanayi ve gelişmişlikle insan, geçmişine dair bu izleri unutmak istemekte, hatırlamak istememektedir. İhtiyacı olanlardan bir bir sıyrılmakta, hala ihtiyacı olduklarını da yanı başında nesnelere ve metalar olarak türlerin yaşamını hiçe sayarak hapsedmektedir. İnsan da doğanın sadece bir parçasıdır ve ancak onunla birlikte var olabilecektir. Doğayı ve türleri ortadan kaldırarak yalnızlaşan insan nihayetinde bağımlı olduğu doğa ve türler olmaksızın yaşamını sürdüremeyecektir. Ancak kendi yaşamının sürdürülebilirliği adına türlerle bir ilişki kurmak insanın yine aynı hataya düşmesine de neden olma potansiyeline her zaman için sahiptir.

Antrozooloji ve psikoloji kimi ortayercilerin çocukluklarında hayvan türlerine uyguladıkları eziyetler ile yetişkinliklerinde ortaya çıkan kendi türüne dönük şiddet davranışı arasında sağlam bağlantılar olduğunu iddia etmektedirler. Ancak gücünü farketmek adına bir köpek yavrusunu dövdüğünü otobiyografisinde yazan C. Darwin örneğinde ise yetişkinlikte bu davranışın ağır bir vicdani yük olarak tanımlandığı görülmektedir (Herzog, 2020, s. 43-44). İnsanın çocukken hayvan türleri üzerinde gücünü/kudretini test etmek, patronun kim olduğunu bildirmek oyunuyla başlayan süreç yetişkinlikte hayvan türlerinin araç ya da kaynak türleri olarak kullanılmaları ile devam ettirilmektedir. R. Cohen'in belirttiği şekli ile etik olarak ve ahlaken hiçbir geçerliliği olmamasına karşın insan sevimli bulduğu türler ile başka, sevimsiz/tiksindirici bulduğu türler ile başka türlü bir ilişki içerisine girmektedir. Örnek olarak insanların tehlike altındaki türlere yardım ederken bağışladıkları para miktarının tercihini etkileyen faktörlerin en önemlilerinden birisinin hayvanın göz büyüklüğü olduğu tespit edilmiştir. Bu anlamda Dünya Doğayı Koruma Vakfı'nın logosu (WWF), Dev Çin Semenderi gibi insanlara tiksindirici (!) gelen bir hayvan yerine yine semender gibi tehlike altındaki nadir türlerden biri olan sempatik (!) Dev Panda'dır. 65bine yakın türün arasında Dev Panda türü gibi insana sevimli, sempatik gelen tür sayısı oldukça azdır. Diğer bir ifadeyle hayvan türlerinin büyük çoğunluğu bu anlamda insan tarafından sevimli, sempatik bulunmamaktadır. Bulunulan sorunlu yeri açıklamak için E. O. Wilson 1984 yılında yazdığı kitapta insanla türler ara-

sında içgüdüsel bir yakınlıktan söz etmekte, bu durumu “biyofili” şeklinde adlandırmaktadır. Walt Disney’in Bambi’sinden Mickey Mouse’unun geçirdiği dönüşümlere; Patron Bebek sinema filminden örnekle büyüdülerinde dahi yavru gibi gözüken köpek türlerinin üretilmesinden, Kanada tarafından yapılan protestolara rağmen bebek fokların değil sevimli (!) bebek fokların avlanmasına son verilmesine kadar biyofiliyi destekler çokça örnek verilebilir (Herzog, 2020, s. 49-53).

Hayvan türlerine dair orta yerci bu tutum ve bulunulan sorunlu orta yer itibariyle bazı türler diğer türlere oranla -insan türü ile karşılaştığında- daha az ya da daha fazla yaşam şansına sahip olmaktadır. Kimi türlere biyofilik yaklaşan insan türü, çoğu türe karşı ise biyofobik olarak yaklaşmaktadır. Biyofobik yaklaşım öylesine baskındır ki örnek olarak Tanzania köylüleri tarafından karşılaşılan yılan türünün zehirli ya da zehirsiz olduğuna bakılmaksızın öldürülmesine neden olmaktadır (Herzog, 2020, s. 57).

Sorunlu orta yerde özgür ve bağımsız (hayvanat bahçesi, akvaryum vb. bir alan içerisinde hapsedilmemişse) orada bir yerlerde yaban hayatı süren yaban hayvanları bir taraftadır; evcil hayvan olarak evlerde, denek olarak laboratuvarında ve besi hayvanı olarak çiftliklerde insan idaresi altında yaşayan hayvanlar başka bir taraftadır (Philo & Wibert, 2000, s. 11’den akt. Donaldson & Kymlicka, 2016, s. 75).

3. HAYVAN HAKLARI (?) KURAMI

Kant, insanın hayvana karşı doğrudan herhangi bir sorumluluk taşımadığını belirtirken, Descartes hayvanları basit bir makine gibi değerlendirmektedir (Doğan, 2006, s. 33-34). Hayvanları birer makine olarak değerlendirmek türleri, aletler ya da araçlar olarak ele almak demektir. Bu halde düşünce için hayvan özne olmak yerine araçsallaştırılmış birer nesne olarak değerlendirilmektedir (Aşar, 2018, s. 244). Yine Kant (2002, s. 45), hayvan türlerine ilişkin olarak “varoluşları bizim istememize değil de, doğaya dayanan varlıkların, akıl sahibi olmayan varlıklar olunca yine de araç olarak ancak görelî bir değeri vardır” ifadesini kullanmaktadır. Tüze ise hayvan kavramını net bir şekilde tanımlamak yerine farklı özelliklerine göre türler arasında bir sınıflandırma yapmaktadır. Bilimsel olarak türü tanımlayan “animalia” kavramı “yaşayan” veya “ruh” anlamına gelmekte olan anima’dan türeyen animal kelimesinin çoğul halidir. Animal kavramı üzerinden hayvanı yaşam, his ve zaman zaman bilinçle ilişkilendirmek olanaklıdır (Uyumaz, 2016, s. 137-138).

İnsana hizmet etmek, insanı beslemek ve rahat ettirmek için dünyada bulunmaları ya da insanın bu amaçlarına araç olarak hayvan türlerini kulla-

nabiliyor hatta üretebiliyor oluşu Geleneksel Hayvan Hakları Kuramı görüşünün çerçevesini belirlemektedir. Oysa hayvan türlerinin de kendilerine ait öznel davranışları ve bu varoluşları ile birlikte eşit ve ihlal edilemez yaşam ve özgürlük hakları bulunmaktadır. Ancak sahip oldukları haklar, insanlar tarafından zarar verilmelerinin, öldürülmelerinin, hapsedilmelerinin, mülk edinilmelerinin ve köleleştirilmelerinin önüne geçmektedir. Tür için olumlu sonuçlar doğurabilmesi için bu hakları, insan hakları gibi ihlal edilemez ve evrensel haklar olarak ele almak gerekmektedir. İhlal edilemezlik durumu insanların hayatta kalabilme amacı ile zorunda kaldığı durumlarda esnetilebilmektedir. Burada Arne Naess tarafından geliştirilen ve insan-doğa birlikteliği ve bağımlılığını vurgulayan (Demirel, 2021, s. 193) Derin Ekoloji Düşüncesi'nin temellendirildiği sekiz ilkedен birisinin de “*Yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak dışında insanlığın, bu zenginlik ve çeşitliliği azaltma hakkı yoktur*” ilkesi olduğu hatırlamak gereklidir (Naess, 1994, s. 94). Yani özne olarak insanın yaşamını sürdürebilmesinde bir araç olarak hayvan türü kullanılabilir. Burada bir türün yaşamı için diğer türün araçsallaştırılmasından bahsedilmektedir. Hayvan türlerinin araç olarak kullanımın tek amacı insan yaşamının devamına kaynaklık etmesidir. Bu itibarla mutlak ve koşulsuz bir ihlal edilemezlik hakkından bahsetmek olanağı yoktur. Burada konu, insan hakları konu ilişkilendirerek öz savunma (nefsi müdafaa) amaçlı olarak insan öldürülmesi örneği verilmektedir. Hakkın evrenselliği karşısında ise kültürel muafiyet fikri savunulmaktadır. Oluşturulmaya çalışılan küresel etik yerel ve ulusal kültürel gelenekler ile sekteye uğratılmaktadır. Örneğin AB'ye katıldığında İspanya'nın boğa güreşlerinin yasallaştırma formülü olarak kültürel geleneklere saygı gerekçesi sunulmuştur (Donaldson & Kymlicka, 2016, s. 51-56).

Hayvan hakları kuramcılarının birçoğunun yaptığı şekliyle, yukarıda değinilen sorunlu taksonomiden yola çıkmak hayvan türüne dair insanın düşüncesinin yersiz hatta tür üzerindeki tahakkümün sürdürülmesinin bahanesi olarak görülebilir. Geleneksel Hayvan Hakları Kuramı, insanların yabani türleri kendi haline bırakması gerektiği düşüncesini savunmaktadır. Yabani hayvanlar için geliştirilmeyen insani vatandaşlık rejimi evcil hayvanları ise içine alarak onları kapsamaktadır. Bu kapsayış, insan-hayvan koruma topluluklarında daha adaetli bir tavırla karşı karşıya kalmalarını sağlamakla birlikte bu bağımlılık statüsü aynı zamanda istismarcı ve baskıcıdır. Bu nedenle bazı kuramcılar evcilleştirmeye de son verilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Evcilleştirme, insan dünyasına zorla katılımın getirdiği baskıcı ilişkiye yapılan ahlaki bir cila olarak değerlendirilmektedir. Yabani hayvanlara yapılan müdahalelerin de evcil hayvanların evcilleştirilmesi süreçleri ve onlara yapılan muamelelerin de adil olmadığı ortadadır. Geleneksel Hayvan Hakları Kuramı

görüşü insan-hayvan ilişkilerinde insanın özne olduğu düşüncesini benimsemektedir. Özne olarak insan, hayvan türlerini kendi hallerine bırakmak ya da onları avlamak, yakalamak, üretmek gibi eylemleri gerçekleştirmektedir. Ancak Hayvan Hakları Kuramı'nın asıl görevi, iki türün de özne olduğu ilişkilerde de adaletin nasıl sağlanabileceğini ve adaletin gerekli koşullarını tasarlamaktır (Donaldson & Kymlicka, 2016, s. 75-79).

Hayvanların birer benlik olarak kabulü ile onlara dönük evrensel negatif haklar (işkence görmeme, deneye tabi tutulmama, mülk edinilmeme, köle edinilmeme, hapsedilmeme ve öldürülmeme hakkı) tanınacaktır. Hayvan Hakları Kuramı'nın asıl gündemini oluşturması gereken bu hakların tanımında dahi hayvan türü, insan öznesi karşısında bir nesne ya da araç gibi tanımlanmakta, haklar insan için negatif durumlar üzerinden adlandırılmaktadır. Negatif haklar ile mevcut avcılık, çiftçilik, evcil hayvan endüstrisi, hayvanat bahçesi, hayvan deneyi pratikleri ortadan kaldırılmaktadır. Bu hakların kabulünün nasıl işlerlik kazanacağı ise en önemli tartışma konusudur (Donaldson & Kymlicka, 2016, s. 61). İnsan türü, bu kabulün aşırı fedakarlık içermekte olduğunu; insan çıkarları ile benlik algıları arasında uçurum var olduğunu düşünmektedir. Hayvan türleri ile yeni ve etik ilişkiler kurma çabasında olan insanların azınlıkta da olsalar varlıklarını kabul ederek insan-hayvan ilişkisinin haklardan öte bir ailevi birlikteliğe dönüşmekte olduğu görülmektedir (Donaldson & Kymlicka, 2016, s. 277-279).

4. İNSAN-HAKİM KENTLER

Yalnızlık tehlikesi ile karşı karşıya kalan tür olarak insan, "işe yarar" bulunduğu türleri çoğaltırken "işe yarar" bulmadığı türleri yok etmekten çekinmemektedir. Medeniyetlerini yarattığı kentler aracılığıyla insan gezegende daha önce yaşanmış yok oluşlardan farklı olarak tümüyle insan kaynaklı bir yok oluşa neden olmak üzeredir. Hayvan türünün habitatlarını yok eden ve onlara kendi yaşam alanı olan kentte yaşam hakkı tanımayan insan türü insan-hakim yerleşimler yaratmaktadır. İlk kez 2007 yılında küresel nüfusun dağılımında kentsel alanların payının kırsal alanları geçmesi ile birlikte modern kentsel alanlar, insan türü için kalabalık ve yoğunluğu hayvan türü için de yokluğu tanımlayan alanlara dönüşmüştür (Alkan, 2020, s. 17-23). ABD'de 2000 yılında yapılan bir araştırma, tehdit altında bulunan türlere etki eden on sekiz etmen kategorisinin sıralamasında kentleşmeyi ilk sırada göstermektedir (Czech vd., 2000'den akt. Alkan, 2020, s. 22). İnsanın kendine habitat olarak seçtiği kentler, hayvanlar için sonu başlangıcı görevi görmektedir. Modern kentleşmeye ait anahtar metinlerden biri olarak 1941 tarihli Atina Şartı'nda da hava, güneş ışığı ve yeşil alandan bahsedilirken hay-

vanlara yer verilmemiştir. Modern kent ideolojisi kendini hayvanların varlıklarını sürdürmekte olduğu kırsal alana ve kırsal geçmişe karşıt olarak konumlandırmaktadır. İnsan ile hayvan arasında kırsal alanda sürmekte olan ilişkiyi “geri” ve “zalimce” olarak değerlendiren ideoloji, orta sınıflar ve burjuvanın hayvanlarla kuracağı ilişkilere dair de sınıflandırmalar sunmaktadır. Cinsiyetler üzerinden yapılan sınıflandırmalarda ise erkekler yabani hayvanlar ile “spor olarak avlanma” ritüelini devam ettirmekte, kadınlar evcil hayvanlarla insancıl ilişkiler kurmaktadır. Kentte insanlarla hayvanlar arasında kurulacak ilişki türlerinden biri de hayvanat bahçesindeki hayvanlar ile eğlence ya da çocukların eğitilmesi olarak gerçekleşmektedir. Maddi bir temele sahip olan ideoloji, beslenme, ulaşım, estetik arzu ve sembolik ihtiyaçların (statü sembolü olmak vb.) giderilmesine yaradıkları müddetçe hayvanların varlığını hoş görmektedir. O halde kentte hayvan varlığının pazaryeri, ulaşım aksları ve hayvanat bahçeleri gibi mekanlarla sınırlı olduğu söylenebilir. Sanayi öncesi kente demiryolu, soğutma/dondurma sistemleri ve nihayet karayolu ulaşım ve taşınımının eklenmesi ile besi ve yük hayvanları dahi kentten uzaklaştırılmıştır. Kentte besi hayvanlarına da yük hayvanlarına da artık ihtiyaç yoktur (Alkan, 2020, s. 23-27). Kırdan kentte göç etmek zorunda kalan Şener Şen’in canlandırdığı Züğürt Ağa karakterinin atı Şahin’i köyde bırakmak zorunda kalmasındaki gibi, insan açısından gerekli olduğu kadar hüznü bir geride bıraktı bu. Doğa ile bağlarını teker teker koparan insan kentte kendi türü ve yalnızlıkla karşı karşıya kalacaktır.

Sanayileşmenin ardından 19. yy. itibariyle baskın ve yaygın üretim tarzı olarak ortaya çıkan kapitalist üretim ilişkileri, insan hayvan ilişkilerinin bugünkü durumunun temel nedeni olarak gösterilmektedir. Berger (2007’den akt. Uzar Özdemir, 2020, s. 207) tarafından modern kentlerde hayvanların nesne ya da araç vasıfları dışında yer almaması “gerçek hayvanların kayboluşu” olarak nitelendirilmektedir. Porcher (2014’ten akt. Uzar Özdemir, 2020, s. 207) de bu süreci doğaya ve hayvanlara el konularak sömürüldüğü bir süreç olarak tanımlamaktadır.

Hribal (2003, s. 435’ten akt. Uzar Özdemir, 2020, s. 208) de hayvan emeğinin kapitalizmde önemli bir yeri olduğunu ve emeğini kullanmadan türün yaşamasının olanaksızlığı üzerinde durmaktadır. Bu anlamda türün metalaştırıldığından bahsetmektedir. Sanayileşmenin ilk dönemlerine oranla “ücretsiz” hayvan emeği kullanımı azalmış olsa da Wadivel (2018, s. 530’dan akt. Uzar Özdemir, 2020, s. 208) tarafından tanımlanan iki tür hayvan emeğinden “yiyecek hayvanlarının emeği”, “koşum hayvanlarının emeği”ne oranla et, süt ve süt ürünleri sanayisi ile varlığını sürdürmekte, kapitalist sistemi ihya etmektedir (Uzar Özdemir, 2020, s. 208-209). Canlı olarak değil

bir meta olarak ele alınan hayvan türleri kentte varlıklarını metalaştırmalarla sürdürebilmektedirler. Fayda ve kar sağladığı her tür, insan için kıymetli ve değerli iken türe biçilen değer artık sadece ekonomik bir meblağ üzerinden hesaplanmaktadır.

Yaratılış teorisinden dini referanslara sahip, Aristoteles'e (Animals and Ethics, n.d.: 1. Indirect Theories, 2nd paragraph) göre "doğal ve uygun" olan, acımasız kapitalizm ile sınır tanımaksızın güçlenen insan-merkezli bakış açının oluşturduğu mevcut durum gerçek/canlı hayvanları yok ederken nesne/meta hayvanları kente sokmaktadır. Örnek olarak hayvanlarından fayda sağlayamayan kimi zaman zarar gören homo economicus, bu anlamda onların da yaşamını çoğunlukla gereksiz ve kimi zaman da zararlı görmektedir. Nesne ya da metaya dönüştüremediğı türlerin yaşamına son verme kararlıdır. Ve yahut belki de bir günah çıkarma eylemi gibi değerlendirilebilecek bir şekilde petshoplar, evcil türler yaratmaktadır. Özne olarak değerlendirilmesi mücadelesinde hayvanın karşısına her defasında maddi ve/veya manevi faydası peşinde türü nesneleştiren insan çıkmakta, mücadeleye karşı duruş sergilemektedir. Sorunlu orta yerin terk edilmesi, Profitopolisin Zoopolis'e dönüştürülebilmesi, kısaca hayvan türüne yapılan kötü muamelelerin farklılaştırılabilmesi ve insan ve hayvan arasında yaşam kaynaklı, eşit bir ahlaki statü sağlanabilmesi hedefi, çoğu kez insan tarafından kuşku ya da ret ile karşılanmaktadır (Arıkan, 2016, s. 111-112).

Hakim düşünceye göre kentin başlıca faili insandır ve çağdaş kent kuramına göre kent, insan merkezli bir tarafgirlikle doğaya karşıt olarak kurulmaktadır. Doğa karşıtı modern kentte hayvan da kente dahil edilmemektedir. Aksi istikamette ise kent-doğa ilişkilerinde yakın yabancılar başlığı altında insan, bitki ve hayvanlara kentte yer veren Hincliff (1999) tarzı düşüncelerden bahsetmek gerekmektedir. Hincliff'e göre kent ve doğa ayrı dünyalar olarak değerlendirilmemektedir (Alkan, 2020, s. 33-34).

İnsanların hayvanlarla karşılaştıkları mekanlar üzerinden geliştirilen tanımlamalarını (çiftlik/laboratuvar/ev/yaban) veri kabul eden mekânsal düzenleri sorgulayan eleştirel coğrafya yaklaşımından beslenen eleştirel hayvan coğrafyası düşüncesi de insan-merkezli oluşturulmuş hiyerarşinin hakim ekonomi ve politikaları oluşturduğu ve türlerin baskı altına alınmasını meşrulaştırdığını kendine dayanak almaktadır (Gillespie & Collard, 2015, s. 9-10; 15'ten akt. Alkan, 2020, s. 39-40). Eleştirel hayvan coğrafyası düşüncesi, türler ötesi bir kentsel kuram yaratma ve insan dışındaki türleri de kent kuramına dahil etmek hedefindedir.

West ve Gaines ile birlikte 1995 yılında “Türler Ötesi Kentsel Kuram”ı yayımlayan Wolch da hayvan türlerinin de insan türü gibi kendi dünyalarını sosyal olarak inşa ettiklerini ve bu dünyaların insanınkinden farklı olmasının, daha az gerçek olduğunu anlamına gelmediğini vurgulamaktadır. Hayvanlar bu anlamda insan türünün özne olduğu bir dünyanın nesnelere değil, kendi gerçeklikleri ve dünyalarına sahip öznelerdir. Nadirlik kavramından ayrıracak şekilde eşsizlik kavramı üzerinden bir türün eşsiz ve yerine konulamaz oluşunun türe asli bir değer kazandırdığı savunulmaktadır (Doğan, 2006, s. 40). Dolayısıyla nadir olması gerekmez her canlı türü, eşsizlik üzerinden kazandığı asli değer üzerinden birer özne olarak kabul etmek çözüm önerilerinden birini oluşturabilecektir.

Küresel karşılıklı bağımlılığı hem türler hem de kentler düzeyinde kabul eden Wolch’ün Zoopolis’i insanların hayvanlarla ve doğa ile yeniden bütünleştirilmesi hedefindedir. Ancak, profitopoliste yaşayan homo economicuslar olarak ele alınan kentli insanın bu endişeyi taşımadığı, işine yarayan türleri belli şartlar ve mekanlarla hapsettiği, işine yaramayan türleri ise hiçbir şekilde “kentli insanın” mekanı olan kentte görmek istemediği açıktır. Dolayısıyla kenti doğaya ve hayvanlara hoş geldin diyecek, onlara da ev sahipliği yapacak bir forma kavuşturma hedefi oldukça zorlu bir mücadeledir. Mücadele- nin başarısı için kökten değişimler ve denetlenen hukuki yaptırımlar dışında insanın insan-merkezli bakış açısını değiştirmesi gerekmektedir. Kentin yeniden doğallaştırılması ve hayvanların tekrar kente daveti için ele alınması gerekenler ise kentleşmenin hayvan türü üzerindeki etkileri, kent insanının hayvan türünün yaşamıyla ilgili düşünce ve davranışları, hayvan türünün kent koşullarına uyumu ile kent hayvanlarına dair güncel politika ve pratikler şeklinde sıralanmaktadır (Alkan, 2020, s. 42-45).

5. ZORLU MÜCADELE

İnsan hayvan ilişkileri T. Regan’ın yalnızca bir insanın hayatını kurtarmak için bir milyon köpeği denize atmayı bir zorunluluk; milyonlarca çocuğun hayatını kurtaracak tıp araştırmaları için bir milyon fareyi gözden çıkarmayı ise yanlış olarak değerlendirmesindeki gibi tutarsızlıklara sahiptir. Benzer şekilde et tüketimini sağlıklı ya da zevkle ilişkilendirmek ya da bu tüketimin bir cinayet olduğunu düşünmek gibi ahlaki tutarsızlıklardan da söz edilebilmektedir. Hayvan hakları savunucusu G. Dean, bu tutarsızlığa “ahlaki hakikatın kesinlikle kişisel kanaate dayanmadığını” belirterek yanıt vermektedir (Herzog, 2020, s. 300-302).

İnsan ve hayvanlar arasındaki türler arası ilişkiler üzerine geliştirilen düşüncelerden deontolojik bakış açısı, türlere asli bir değer yüklerken, faydacı

bakış açısı türçülüğe karşı çıkmaktadır (Doğan, 2006, s. 33). Faydacı filozof Bentham tarafından “*krizin temel sebebinin Batı metafiziği boyunca süregelen insanın akıllı bir varlık olmasından dolayı elde ettiği üstünlük*” olduğunu vurgulaması hayvan haklarına dair ilk olumlu gelişme olarak öne çıkarılmaktadır (Aşar, 2018, s. 243). Bentham’ın düşüncesini olumlu ancak yetersiz gören Faydacı P. Singer (1990, s. 9) ise türçülere karşı çıkararak türçülerin (ırkçılar) kendi türlerinin çıkarlarını -diğer türlerin aleyhine de olsa- önecelemekte olduğunu hatırlatmaktadır.

Faydacı yaklaşımın aksine Hursthouse tarafından oluşturulan erdem etiği düşüncesi ise ilkelerini “merhametli olanı yap, zalimce olanı yapma” erdem ve zaaf kuralları üzerine kurmaktadır (Arıkan, 2016, s. 112). Erdem etiği yalnız eylemler ile değil aynı zamanda eylemlerin hangi amaçla yapıldığı ve eylemler yapılırken hissedilen duygularla da ilgilenmektedir. Çıkarı için doğru söyleyen ve doğru sözün karşı tarafta neden olduğu üzüntüyü hissetmeyen bireyin eyleminde erdemden bahsetme olanağı bulunmadığı belirtilmektedir. Bu anlamda erdem; eylem, amaç ve duygular bütünü olarak değerlendirilmekte ve insanın hayvan türleri ile ilişkisinde de erdemli davranması gerektiği vurgulanmaktadır. (Hursthouse, 2000, s. 150-151). Hursthouse erdem etiğinin pratikliğinin üzerinde durarak pratik bilgiye sahip bireyin hayvanlarla kurulan erdemli ilişkisine de dönük diğer insanlardan gelecek tepki ve garipsenmelere göğüs gerecek cesarete sahip olması gereğinden, diğerlerini ikna etme çabasından bahsetmekte ve erdem etiğinin pratiklerinin denetimi üzerinde durmaktadır (Arıkan, 2016, s. 127).

Çevre etiğini de kapsayan erdem etiği hayvan haklarının oluşturulması sürecinde kamuoyu bilinçlendirme ve ikna aşamasıyla tüzenin giriş ve amaç kısmının tasarlanmasında fayda sağlayabilecektir (Arıkan, 2016, s. 136). Hukuki metinlerin denetlenebilir ve takip edilebilir kılınması önerilerinin yanı sıra tüze bakış açılarının da sorunlu orta yeri terk edecek bir şekilde erdemle tasarlanması gerekmektedir.

SONUÇ

Hayvanat bahçesindeki kafesinde insanı eğlendirmek, emeği ve gücü sömürülerek yük hayvanı olarak insana hizmet etmek, sevimli bulunarak beslenip insana kendisini iyi hissettirmek gibi bir bakış açısı türü araçsallaştırmakta, nesneleştirmektedir ve hatta metalaştırmaktadır. Hayvan türünün özne olarak yaşamı ve insanın yalnız kalmaması için sorunlu orta yerdeki ilişki gözden geçirilmek zorundadır.

Geliştirilmesi gereken Hayvan Hakları Kuramı insanın hayvan sömürüsünden elde ettiği haksız kazançlardan vazgeçmesini gerektirmektedir. Ku-

ram, oluşturacağı tüzenin öngördüğü fedakarlıkların yanı sıra adaletli bir faydalı ilişkiler bütünüdür. İnsan muameleleri, hayvanların sahip oldukları negatif haklara saygı ve hayvanlara karşı pozitif görevler üstlenmek insan hayvan ilişkilerinin gelişmesine katkı sunacaktır (Donaldson & Kymlicka, 2016, s. 278-279). Nietzsche (1994, s. 64) tarafından yapılan adalet tanımındaki gibi özellikle bir denge üzerinde önemle durulması gereklidir. Zira dengenin bulunmadığı ya da önemsenmediği her durum, bir türün kendi türü de dahil olmak üzere diğer türler üzerindeki zulmünü keskinleştirmektedir (Zeybek, 2020, s. 18).

Kötü muamale, ağır istismar ve zulmü cezalandıran ancak denetim mekanizması etkin işletilemeyen tüzedan, hayvanları insan türünün kolektif şiddetinden kurtaracak; çıkarlarını nesne olarak insana bağlı kılan mevcut durumdan, hayvanın ne bir mülkiyet objesi ne de basit bir çevre bileşeni olmaktan çıkararak özne olarak kendi yaşamları üzerinden değerlendirecek etik ve hukuki bir zafere ihtiyaç vardır. İnsanın bu ihtiyacı gidererek kat edeceği ahlaki ilerleme, kendine, doğaya ve hayvanlara ilişkin bir zihinsel devrimi gerektirmektedir (Cuolun & Nouët, 2019, s. 173-174).

İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet askerleri tarafından aç bırakılan ve tankların altında yiyecek bulmaya alıştırlan köpekler, Alman tanklarına karşı canlı bombalar olarak kullanılmıştır. Almanlar ise karşılık olarak savaş alanında gördükleri her köpeği kurşuna dizerek cezalandırmıştır. Yine Almanlar tarafından Fransa İşgali sırasında yirmi altı bin köpek infaz edilmiştir (Zeybek, 2020, s. 42). En yakın dostu olarak tanımladığı türü dahi -ki bu dost ya da düşman tanımının yanlışlığı ve insan biçimcilik olduğu burada tekraren vurgulanmak zorundadır- icat ettiği en insanlık dışı eyleminde araçsallaştırılan insan türüne ait bu kavrayıştan ve kendine atfettiği tanrısal özelliklerden vazgeçmediği müddetçe insan hayvan ilişkilerindeki “sorunlu orta yer”de bulunma durumu ve bulunduğu yerden duyulan memnuniyet sürecektir. Bu memnuniyetin ise bugüne kadar mevcut şartlarda yaşanmış süre kadar dahi süremeyeceği, insanı önce yalnızlığa mahkum kılacağı, araçsallaştırma ve mahkumiyetin insan türünün kendi arasındaki topluluklara yansıtılacağı ve ardından kendi neden olduğu altıncı yok oluşa taşıyacağı açıktır.

Yeni bir etik ortaya konularak insan-merkezci düşünce ile bir hesaplaşmaya girişilmelidir. İnsan-merkezçiliğin temel varsayımına cevap veren aynı zamanda yeni bir değerler sistemi oluşturulabilmesi gerekmektedir (Aşar, 2018, s. 250). Bu anlamda yeni etik, etik topluluğun kapsamını genişleterek içeriğine tüm canlıları, çevreyi ve doğayı dahil etmek zorundadır (Callicott, 1984, s. 299).

İkinci Dünya Savaşı öncesinde J. Bruller tarafından belirtildiği şekliyle, büyüklük ve büyüme hevesinin insanlığın başına açtığı bütün belaların nedeni "*türrin ne olduğunu bilememesi ve gelecekte ne olacağı konusunda kendi arasında anlaşamaması*"dır (Wilson, 2020, s. 53).

KAYNAKÇA

- Alkan, A. (2020). Giriş: Hayvanları dahil eden bir şehir kuramına doğru, *Şehir ve hayvan* (Der. A. Alkan) içinde ss.17-60, İstanbul: Patika Kitap.
- Animals and Ethics. (n.d.). *Internet Encyclopedia of Philosophy A Peer-Reviewed Academic* içinde., <http://www.iep.utm.edu/anim-eth/>, Erişim Tarihi: 17.01.2023.
- Arıkan, E. (2016). *Hayvan hakları insan hukuku*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Aşar, H. (2018). Hayvan haklarına yönelik temel görüşler ve yanlışları, *Kaygı*, 30/2018: 239-251.
- Barr-On, Y., Philips, R. & Milo, R. (2018). The biomass distribution on Earth, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 115 (25), 6506-6511.
- Berger, J. (2007). Why look at animals?, *The animals reader: the essential classic and contemporary writings* (Der. L. Kalof & A. Fitzgerald) içinde ss. 251-261, Oxford & New York: Berg Publishers.
- Callicott, J. B. (1984). Non-Anthropocentric value theory and environmental ethics, *American Philosophical Quarterly*, 21(4)/2012: 299-309.
- Cuolun, J-M. & Nouët, J-C. (2018). *Hayvan hakları*, S. İ. Ortaer Montanari (Çev.), İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Czech, B., Krausmann, P. R. & Devers, P. K. (2000). Economic associations among causes of species endangerment in the United States, *BioScience*, 50/7, 593-601.
- Çoban, A. (2020). *Çevre politikası: Ekolojik sorunlar ve kuram*, 1. Baskı, Ankara: Imge Kitabevi.
- Demirel, M. (2021). Derin Ekoloji, *Kamu Yönetimi Ansiklopedisi Genişletilmiş İkinci Cilt* (Ed. Y. Mamur Işıkcı, E. Alacadağlı & E. Akcagündüz) içinde, ss. 196-205, Ankara: Astana Yayınları.
- Demirel, M. (2022). Ekolojik ayak izi tarih yazıyor: Dünya limit aşım günü. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23 (4), 963-980. DOI: 10.37880/cumuiibf.1135975.
- Doğan, A. (2006). Hayvan hakları sorununa biyosantrik bir yaklaşım, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (1), ss. 33-43
- Donaldson, S. & Kymlicka, W. (2016). *Zoopolis: Hayvan haklarının siyasal kuramı*, 1. Baskı, M. Yıldırım (Çev.), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Donnelley, S. & Nolan, K. (1990). *Special supplement: Animals, science, and ethics*, The Hastings Center Report, 20(3), 1-32. <https://doi.org/10.2307/3563167>, Erişim Tarihi: 18.01.2023.
- Ertan, B. (2001). "Hayvan Hakları ve Türkiye", Cevat Geray'a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 25, ss. 393-416.

- Esen, E. (2019). Eko'nun yalnızlığı: Çağdaş ses sanatında yalnızlık teması, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (43), 95-104 . DOI: 10.32547/ataunigsed.559996
- Francione, G. L. (2008). *Hayvan haklarına giriş - Çocuğunuz mu köpeğiniz mi?*, I. Basım, E. Gen, R. Akman (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları
- Harari, Y. N. (2012). *Hayvanlardan tanrılara sapiens insan türünün kısa bir tarihi*, E. Genç (Çev.), İstanbul: Kolektif Kitap.
- Herzog, H. (2020). *Sevdiklerimiz, tiksindiklerimiz, yediklerimiz: Hayvanlar hakkında tutarlı düşünmek neden bu kadar zordur?*, 2. Baskı, Y. Seber (Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hincliff, S. (1999). *Cities and natures: Intimate strangers*, Unsettling cities: Movement/Settlement (Der. J. Allen, D. Maskey & M. Pryke) içinde ss. 141-185, Londra & New York: Routledge,.
- <https://www.iucn.org/about>, Erişim Tarihi: 23.01.2023.
- Hursthouse, R. (2000). *Ethics, human and other animals*, Londra & New York: Routledge.
- Kant, I. (2002). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi*, İ. Kuçuradi (Çev.), Ankara: TFK Yayınları.
- Köknel Ö. (1996). *Bireysel ve toplumsal şiddet*, İstanbul: Altın Kitaplar.
- Naess, A. (1994). Derin ekolojinin temelleri, *Derin ekoloji* (G. Tamkoç Der.) içinde (ss. 9-17). İzmir: Ege Yayınları.
- Nietzsche, F. (1994). *Human, all to human*, S. Lehmann (Çev.), Londra: Penguin Classics.
- Nussbaum, M. (2006). *Frontiers of justice: Disability, nationality, species membership*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Philo, C. & Wilbert, C. (2000). *Animal spaces, beastly places: New geographies of human-animal relations*, Londra: Routledge.
- Porcher, J. (2014). The work of animals: A challenge for social studies, *Humanimalia: A Journal of Human/Animal Interface Studies*, 6 (1), 1-9.
- Singer, P. (1990). *Animal Liberation*, New York: The New York Review of Books
- Tamzok, H., Kük, M. & Çobanoğlu, N. (2013). Hukuki ve etik boyutlarıyla sokak hayvanları, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2013, 4(1), DOI:10.1501/sbeder_0000000056
- Biblestudytools (1999). *Greek Lexicon entry for Eremos*, <https://www.biblestudytools.com/lexicons/greek/nas/eremos.html>, Erişim Tarihi: 22.01.2023
- Uyumaz, A. (2016). Bir hukuk sorunsalı olarak güncel gelişmeler ışığında Türkiye'de hayvan hakları, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XX, Y. 2016, Sa. 3

- Uzar Özdemir, F. (2020). Zonguldak'taki emekçi katırlar: Hayvan emeği ve direnişi üzerine bir inceleme *Şehir ve hayvan* (Der. A. Alkan) içinde ss.199-222, İstanbul: Patika Kitap.
- Wilson, E. O. (2020). *Yarım dünya: Gezegenimizin hayatta kalma mücadelesi*, 1. Baskı, S. Oğuz (Çev.), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Yalçın, H. (2020). Sunuş: Şehrin öbür nefesi, *Şehir ve hayvan* (Der. A. Alkan) içinde ss.7-17, İstanbul: Patika Kitap.
- Zeybek, S. O. (2020). *Türkiye'nin yakın tarihinde hayvanlar: Sosyal bilimleri insan olmayanlara açmak*, 1. Baskı, İstanbul: Notabene Yayınları.

Türkiye’de Çevre Vergisi Olarak Motorlu Taşıtlar Vergisinin Değerlendirilmesi ve OECD Ülkeleri İle Karşılaştırma

Özgür Mustafa Ömür¹

Özet

Özellikle 2000’li yılların başlarından itibaren başta gelişmiş Avrupa ülkeleri olmak üzere çoğu ülke motorlu taşıtlar vergisinde (MTV’de), taşıtların karbondioksit yayılımına, yakıt türüne ve tüketimine dayalı bir vergi sistemi uygulamaktadır. Bu şekilde çevreye zararlı taşıtlardan daha fazla vergi alınması, buna karşın çevre dostu taşıtların ise daha az vergilendirilmesi sağlanmaktadır. Türkiye’de ise bu ülkelerin aksine motorlu taşıtlar vergisi özel bir servet vergisi olarak kabul edilmekte, araçların yaşı, motor hacmi gibi fiziki özellikleri ve Katma Değer Vergisi (KDV) hariç satış değeri esas alınarak bir vergilendirme yolu tercih edilmektedir. Bu çalışmada, diğer ülke uygulamaları da dikkate alınarak, Türkiye’de motorlu taşıtların vergilendirilmesinde çevresel faktörlerin dikkate alınmasının önemi üzerinde durulacaktır. Bu kapsamda öncelikle, motorlu taşıtlar vergisinin çevre vergisi olarak uygulanabilirliğinin önemi üzerinde durulacak ve OECD ülkelerindeki uygulamalar incelenecektir. Sonraki bölümde, Türkiye’de uygulanan motorlu taşıtlar vergisi, çevreye duyarlılığı bakımından diğer ülkelerdeki uygulamalar da dikkate alınarak değerlendirilecek ve daha sonra Türkiye’de motorlu taşıtlar vergisinin yeniden ele alınmasına yönelik yapılan çalışmalar incelenecektir.

Giriş

Son yıllarda artan çevre kirliliği, küresel ısınma ve iklim değişikliğinin etkilerinin giderek artması ve bu etkilerin insan sağlığını olumsuz etkilemesinin anlaşılmasıyla beraber, uluslararası düzeyde çevre dostu uygulamaların ve bu alanda yapılan çalışmaların önemi daha da artmaktadır. Bu bağlamda vergilerin mali, iktisadi ve diğer birçok alanda olduğu gibi çevre sorunlarıyla da mücadelede etkili olabileceği düşüncesi, gelişmiş ve gelişmekte olan çoğu ülkenin verginin toplumu yönlendirici etkisinden yararlanama yolunu tercih etmesine ve çevre kirliliği ile mücadelede çevre vergilerini politika aracı

1 Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Alucra Turan Bulutçu MYO, Maliye Prog. ozgur.omur@giresun.edu.tr, Orcid: 0000-0001-5624-1020.

olarak kullanma yolunu seçmesine neden olmuştur. Özellikle motorlu kara taşıtlarının çevre kirliliği, küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi sorunların nedenleri arasında yer aldıkları dikkate alındığında, motorlu taşıtların vergilendirilmesinde çevreci yaklaşımların ön planda tutulması çevre kirliliği ve küresel ısınma ile mücadelede oldukça önemlidir.

Özellikle 2000’li yılların başlarından itibaren başta gelişmiş Avrupa ülkeleri olmak üzere çoğu ülke motorlu taşıtlar vergisinde (MTV’de), taşıtların karbondioksit yayılımına, yakıt türüne ve tüketimine dayalı bir vergi sistemi uygulamaktadır. Bu şekilde çevreye zararlı taşıtlardan daha fazla vergi alınması, buna karşın çevre dostu taşıtların ise daha az vergilendirilmesi sağlanmaktadır. Türkiye’de ise bu ülkelerin aksine motorlu taşıtlar vergisi özel bir servet vergisi olarak kabul edilmekte, araçların yaşı, motor hacmi gibi fiziki özellikleri ve Katma Değer Vergisi (KDV) hariç satış değeri esas alınarak bir vergilendirme yolu tercih edilmektedir. Bu şekilde araçlar vergilendirilirken çevreye verdikleri zarar dikkate alınmamaktadır. Hatta yeni teknolojilerle çevre dostu üretilen araçlardan, çevreye zararı daha fazla olan eski araçlara göre daha fazla vergi alınmaktadır.

Bu çalışmada, diğer OECD üyesi ülke uygulamaları da dikkate alınarak, Türkiye’de motorlu taşıtların vergilendirilmesinde çevre kirliliği ile mücadelede bir politika aracı olarak kullanılabilirlik, karbondioksit yayılımının dikkate alındığı, çevreyi daha fazla kirleten araçların daha fazla vergilendirildiği, çevre dostu araçların ise teşvik edilmesine dayalı bir vergilendirmenin önemi üzerinde durulacaktır. Bu kapsamda öncelikle, motorlu taşıtlar vergisinin çevre vergisi olarak uygulanabilirliğinin önemi üzerinde durulacak ve OECD ülkelerindeki uygulamalar incelenecektir. Sonraki bölümde, Türkiye’de uygulanan motorlu taşıtlar vergisi, çevreye duyarlılığı bakımından diğer ülkelerdeki uygulamalar da dikkate alınarak değerlendirilecek ve daha sonra Türkiye’de motorlu taşıtlar vergisinin yeniden ele alınmasına yönelik yapılan çalışmalar incelenecektir. Sonuç bölümünde, Türkiye’de motorlu taşıtlar vergisinin çevreye daha duyarlı olmasının önemi vurgulanacak ve bu yönünde öneriler sunulacaktır.

1. Çevre Vergisi Olarak Motorlu Taşıtlar Vergisinin Uygulanabilirliği ve OECD Ülke Uygulamaları

Son yıllarda özellikle çevre kirliliğinin etkilerinin daha da artması ve bu etkilerin de insan sağlığını olumsuz etkilemesi sonucu çevre kirliliğinin önlenmesi ve bu yönde yapılan çalışmaların önemi uluslararası seviyede artarak devam etmektedir (Üyümez, 2016: 437). Çevre kirliliği ile mücadelede vergiler birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede bir araç olarak kullanılmakta-

dır. Çalışmanın bu bölümünde özellikle karayolu ulaşım araçlarının çevreye verdiği zararı azaltmaya yönelik motorlu taşıtlar vergisinin bir araç olarak kullanılabilmesi konusu tartışılacak ve ülke uygulamaları incelenecektir.

1.1. Çevre Vergisi Olarak Motorlu Taşıtlar Vergisi

Karbon fiyatlandırması, ülkelerin iklim hedeflerine ulaşmalarına ve temiz bir çevrenin oluşumuna yardımcı olabilecek güçlü bir araçtır. İyi karbon fiyatlandırması, yerel kirlilikle mücadelede yardımcı olabileceği gibi, devlet hizmetlerini finanse etmek için gereken yerel gelirin sağlanması konusunda etkili olabilir. Karbon fiyatlandırmasında ilerleme kaydedilmesi, gelişmekte olan ülkelerin karbondan arındırılmış bir küresel ekonomiye başarılı bir şekilde katılma şansını da artıracaktır (OECD, 2021a: 4). İyi tasarlanmış karbon fiyatlandırması reformları, özellikle gelişmekte olan ekonomilerde çevre kirliliği ve iklim değişikliği ile mücadelenin ötesinde çok sayıda diğer olumlu etki ile onların çıkarlarına en iyi şekilde hizmet edecektir. Örneğin karbon fiyatlandırması, kalkınma için gerekli olan yerel kirlilikle mücadelede yardımcı olabileceği gibi aynı zamanda devlet hizmetlerini finanse etmek için gereken yerel gelirin sağlanmasını da destekleyebilir (OECD, 2021b: 16).

Karbon tüketimine göre alınan vergiler karbon fiyatlandırma politikalarında önemli bir rol oynamaktadır. OECD tarafından yapılan araştırmalar da bu durumu destekler niteliktedir. İyi tasarlanmış vergiler, kirliliği ve sera gazı emisyonlarını çok etkili bir şekilde azaltabilir. Karbon vergileri aracılığıyla uygulanan karbon fiyatlandırması vatandaşları ve yatırımcıları daha temiz seçimler yapmaya teşvik ederken, devlet gelirlerinin artmasına da önemli oranda katkı sağlayabilir (OECD, 2021a: 7). OECD tarafından yapılan çalışmalarda karbon yayılımına dayalı vergilerin devletin kamu gelirlerine de olumlu etkisi olacağı, bazı ülkelerde etkili olarak uygulanan bu vergilerin vergi gelirlerini ortalama %5 arttıracığı ifade edilmektedir (OECD, 2021b).

Vergilerin öncelikle kamu harcamalarını finanse etme gibi mali fonksiyonunun yanı sıra çevre sorunlarıyla da mücadelede etkili bir araç olabileceği beklentisi, bazı vergilerin mali fonksiyondan çevresel fonksiyona geçişini beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda son yıllarda çevre vergileri, çevre üzerinde olumsuz etkilere sahip olan mal ve hizmetlerin maliyetini arttırarak, kişilerin tercihlerini daha çevre dostu kaynaklara yönelmesini sağlayarak, çevre kirliliği ile mücadelede en etkili araçlar arasında yer almaktadır. Özellikle AB üyesi çok sayıda ülke vergileri çevre kirliliği ile mücadelede bir politika aracı olarak kullanmaktadır (Üyümez, 2016: 437-438). İlk olarak AB üyesi ülkelerde kullanılan ve başarılı sonuçlar veren daha sonra yayınlık kazanarak diğer ülkelerde de uygulanan çevre vergileri, “kirlüten öder” prensibine dayalı-

lı olarak çevreye zararı olan faaliyetlerin piyasa mekanizması içinde optimize edilmesine yönelik vergilerdir (Yalçın, 2013: 155).

Ulaştırma faaliyetleri, gün geçtikçe artan çevre kirliliğinin ve karbondioksit yayılımının en önemli nedenleri arasında yer almaktadır. Ulaştırma faaliyetleri arasında karayolu taşıtları, çevreye verdiği zarar bakımından açık ara ilk sırada yer almaktadır. (Yalçın, 2013: 141). Hükümetler, karayolu taşımacılığında kaynaklanan CO₂ emisyonlarını azaltmak amacıyla tüketici davranışını etkilemek için vergilendirmeyi giderek daha fazla kullanmaktadır. Karbon fiyatlandırmasına yönelik vergi uygulamaları ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir. Örneğin bazı ülkeler, yoğun karbon yayan faaliyetlere ek vergiler uygulama veya yasaklama (örneğin kömürün yasaklanması veya karbon yayılımı fazla oran araçlara yüksek vergi uygulamaları gibi) yönünde düzenlemeler yaparken, bazı ülkelerde ise temiz teknolojileri sübvansede edici (örneğin elektrikli araçları ve bisikletlere yönelik vergi teşvikleri gibi) düzenlemeler yapılmaktadır. Caydırıcı düzenlemeler kamu gelirlerine olumlu yansırken, teşvik etmeye yönelik sübvansiyonlar kamu harcamalarını arttırmaktadır. Ancak, emisyonları azaltmak için vergilerin ya da fiyata dayalı teşviklerin gücü, belirtilen politika niyetine değil, uygulanan vergi veya teşvikin oranına, tabanının genişliğine ve talebe olan duyarlılığına bağlıdır (OECD, 2021a: 4-7).

Son yıllarda dünya nüfusunun hızla artmasına paralel bir şekilde araç sayısının da artmasıyla beraber, motorlu taşıtların çevreye verdiği zarar da hızla artmaktadır. Dünyada her yıl motorlu taşıtların doğaya 900 milyon ton karbondioksit yaydığı tahmin edilmektedir. Bu da motorlu taşıtların vergilendirilirken çevresel faktörlerin ön planda tutulmasının önemini arttırmaktadır. Çoğu ülkede motorlu taşıtları vergilendirirken önemli bir mali kaynak sağlamanın yanı sıra, bu vergileri enerji ve çevre gibi alanlarda bir politika aracı olarak kullanmaktadır. Özellikle enerji tasarrufu sağlanmaya ve çevre kirliliğinin azaltmaya yönelik uygulanan vergi politikaları tüketici davranışlarını yönlendirmede etkili bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu şekilde karbondioksit yayımı dikkate alınarak düzenlenen motorlu taşıtlar vergisi de çevre kirliliğinin önlenmesinde tüketici davranışlarını yönlendirici etkisi olan önemli bir politika aracı olabilir (Üyümez, 2016: 438). Motorlu taşıtlar içinde özellikle binek araçlar yaydıkları karbondioksitle çevreyi daha fazla kirletmekte ve küresel ısınmaya yol açan faktörler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla çevreyi daha fazla kirleten araçların caydırılması buna karşın çevre dostu araçların teşvik edilmesi daha yaşanabilir bir dünya için gerekmektedir (Üstün, 2012: 184). Motorlu taşıtların çevreye verdikleri zararın dikkate alınarak vergilendirilmesi, çevre vergilerinde atılan en somut adımlardan bi-

risi olarak kabul görmektedir. Küresel ısınmada karayolu araçlarının oldukça önemli bir payının olduğu bu alanda yapılan akademik çalışmalarda ispatlanmıştır. Dolayısıyla motorlu taşıtların vergilendirilmesinde çevreci yaklaşımların ön planda tutulması çevre kirliliği ve küresel ısınma ile mücadelede oldukça önemlidir (Yalçın, 2013: 142). Çevrenin korunmasına yönelik düzenlenen bu vergiye toplumda ve ekonomide önemli bir direnç olmaması da verginin uygulanabilirliği açısından oldukça önemlidir (Yalçın, 2013: 155).

Karbon yayılımına dayalı vergiler, fosil yakıt arzının karbon içeriğine göre ilave bir ücret yükleyerek, idari açıdan basit bir karbon fiyatlandırma aracıdır. Motorlu taşıtlardan yaydığı karbon miktarına göre vergi alınmasının dışında, günümüzde taşıtların yakıt türüne ve tüketimine dayalı vergilerde çevreci vergiler arasında yer almaktadır. Bu vergiler de etkinliği bakımından karbon yayılımına dayalı vergileriyle aynı grupta yer almaktadır. Akaryakıt türüne ve tüketimine dayalı vergiler, öncelikli amaçları gelir sağlamak olsa bile, örtülü karbon vergileri olarak görülebilir. Bu vergiler, kullanılan yakıtın karbon içeriği ile uyumlu olarak çevre dostu yakıtların teşvik edilmesi, buna karşın çevreye zararlı yakıtların kullanımıyla orantılı olarak vergi yükümlülüğünün de artması bakımından karbon vergilerine benzemektedir (OECD, 2021a: 6-7). Özellikle küresel ısınmada önemli etkiye sahip olan sera gazlarının yayılımının artmasında ulaşım sektörünün önemli payı olduğu kabul edilmektedir. Günümüzde motorin, benzin ve LGP gibi yakıtlar hala yaygın olarak kullanılması karbon emisyonlarının artmasına neden olmaktadır. Bu emisyonların azaltılması için alınacak önlemler gelecek nesillere daha temiz ve yaşanabilir bir çevre bırakılması için oldukça önemlidir (Kılıç vd., 2021: 953).

1.2. OECD Üyesi Ülkelerde Motorlu Taşıtlar Vergisi Uygulamaları

Motorlu taşıtların satın alınması, mülkiyet hakkına sahip olunması ve kullanımına ilişkin vergiler çoğu ülkede 20. yüzyılın ilk yarısında uygulanmaya başlanmış ve bu vergiler birçok ülke için önemli bir vergi geliri kaynağı haline gelmiştir. Zamanla, birçok ülke bu vergilerden gelir elde etme amacını ikinci planda tutarak, daha çok çevre ve iklim hedeflerine ulaşabilmek amacıyla bu vergileri bir araç olarak kullanma yoluna gitmiştir (OECD, 2022: 200).

Vergilerin çevrenin korunması bakımından olumlu etkilerinin olduğu bilinmekte olup, birçok ülke çevresel politikalarda vergilerden faydalanmaktadır. Çevreye verdikleri zarar dikkate alındığında, motorlu taşıtlar vergilendirilirken çevreye yaydıkları etkilerin ön planda tutulması, çevre kirliliği ile mücadele adına oldukça önemlidir. Gelişmiş Avrupa ülkeleri özellikle 1990'lı yıllarda motorlu taşıtların vergilendirilmesinde çevreci yaklaşımları ön plan-

da tutarak, mali amacı geri plana almıştır (Üyümez, 2016: 427). Özellikle 2000’li yılların başından itibaren gelişmiş ve gelişmekte olan çok sayıda ülke karbondioksit yayımını esas alarak motorlu taşıtların vergilendirilmesinde yeni bir tarife uygulaması başlatmıştır. Bu verginin uygulamaya başlandığı 2000’li yılların başında araç başı yayılan ortalama karbondioksit miktarı kilometre başı 175 gramken, 2010 yılında 145 grama gerilemiş ve 2020 yılında ise 116 gram seviyelerine gerilemiştir. Son yıllarda üye ülkelerin genelinde uygulanan verginin karbon yayımını azaltma yönünde olumlu sonuçlar verdiği görülmektedir (Yalçın, 2013: 155).

OECD’ye üye çoğu ülkede motorlu taşıtlar üzerinden alınan vergiler üç gruba ayrılmaktadır. Bunlardan ilki; motorlu taşıtın satın alınması veya tescil edilmesi karşılığında bir defaya mahsus olarak alınan vergilerdir. Katma Değer Vergisi (KDV) ve diğer perakende satış vergileri örnek olarak gösterilebilir. Bu ilave vergilerin çoğu, arabaların lüks eşya olarak kabul edildiği durumlarda uygulanmıştır. Zaman içinde motorlu taşıtların kullanımının genişlemesi (bugün pek çok düşük gelirli hanenin bile en az bir arabaya sahip olması) motorlu taşıtları lüks eşya olmaktan çıkartarak, daha düşük oranda vergilendirilmesini sağlamıştır. İkincisi, motorlu taşıtların mülkiyet hakkına sahip olma ya da kullanma karşılığında düzenli ve periyodik olarak ödenen vergilerdir. Sonucusu ise motorlu taşıtların yakıtları üzerinden alınan vergilerdir. Ülkeler motorlu taşıtları fiyatı (ad-valorem) ve kirletici emisyon yayma, yakıt verimliliği, yakıt türü, motor gücü, yaş, ağırlık, kat ettiği mesafe, silindir hacmi, koltuk sayısı, ekipmanları gibi fiziki özelliklerini (ad-quantum) dikkate alarak vergilendirmektedir. OECD ülkelerinin çoğunda kamu makamları (itfaiye, polis, silahlı kuvvetler, yerel makamlar, kurtarma hizmetleri vb.), engelliler ve diplomatik görevliler için kullanılan motorlu taşıtların satın alma, kayıt ve/veya kullanım sırasında vergiden muaftır (OECD, 2022: 200).

Günümüzde OECD’ye üye çoğu ülke motorlu taşıtların mülkiyet hakkına sahip olma veya kullanma karşılığı periyodik olarak alınan vergilerde farklı kriterler uygulamaktadır. Bu kriterlerden en yaygın olanlardan birisi de motorlu taşıtın yaydığı emisyon miktarı ve kullanılan yakıtın türüdür. Tablo 1’de OECD ülkelerinde 2022 yılında motorlu taşıtların mülkiyet hakkına sahip olma veya kullanma karşılığı periyodik olarak alınan vergiler ve bu vergileri belirleyen kriterlere yer verilmiştir.

Tablo 1: Motorlu Taşıtların Mülkiyet Hakkına Sahip Olma veya Kullanma Karşılığı Periyodik Olarak Alınan Vergiler

Ülkeler	Vergiler	Vergiye Belirleyen Kriterler
Avustralya	Yıllık kayıt ücreti , Eyaletler ve Bölgeler yıllık kayıt, üçüncü şahıs zorunlu sigortası ve sürücü belgeleri için ücret almaktadır. Ticari araç ücretleri genellikle özel araç ücretlerinden daha yüksektir. Lisans yenileme ücretleri, geçerlilik sürelerini yansıtacak şekilde bir ila beş yıl arasında değişir.	Ticari ve özel kullanım / araç kütlesi
Avusturya	Motorlu taşıtlar vergisi , tüm motorlu taşıtlar vergiye tabidir. Otomobillerde motor gücü, motosikletlerde kübik kapasite ve CO ₂ emisyonları, kamyon aracın ağırlığı, yolcu arabaları motor gücü ve CO ₂ emisyonlarına göre vergi belirlenir.	Ağırlık / Motor gücü / Kübaj / CO₂ emisyonları / elektrikli tahrik
Belçika	Federal vergi : Bir şirket arabasının özel kullanımı için vergi matrahı, CO ₂ emisyonlarına dayalıdır. Yıllık Yol Vergisi : Bölgelere veya Eyaletlere göre değişmekle birlikte, motorlu taşıtların motor gücü, silindir kapasitesi, kullanılan yakıt, çevresel özellikler, CO ₂ emisyonlarına göre vergi belirlenmektedir. Tüm bölgelerde tamamen veya kısmen Sıvılaştırılmış Gaz Petrol ile çalışan araçlara ek yıllık yol vergisi uygulanır . Vergi, motor gücüne bağlı olarak 89,16 Euro'dan 208 Euro'ya kadar artan bir ölçüğe dayanmaktadır.	Motor gücü / Silindir kapasitesi / Kullanılan yakıt / çevresel özellikler / CO₂ emisyonları
Kanada	Yıllık vergi , aracın türü ve ağırlığına göre periyodik vergi alınmaktadır.	Araç türü / ağırlığı
Şili	Yıllık motorlu taşıtlar vergisi belediyeler tarafından motorlu araçların kamuya açık yollarda kullanılması karşılığı alınmakta olup, binek araçlarda sabit ücret ve ticari kargo araçlarında aracın yüklenme kapasitesine göre vergi alınır.	Ticari değer / Sabit ücret / Yüklenme kapasitesi (kamyonlar)
Kolombiya	Yıllık motorlu taşıtlar vergisi belediyeler tarafından motorlu araçların kamuya açık yollarda kullanılması karşılığı alınmakta olup, oranlar aracın ticari değerine göre artan oranlı olarak %1,5 - %2,5 - %3,5 olarak değişmektedir.	Ticari değer

Ülkeler	Vergiler	Vergiye Belirleyen Kriterler
Kosta Rica	Yıllık motorlu taşıtlar vergisi , enflasyon oranları, yıllık amortisman oranları (%10) ve ortalama vergi yükleri (ithalat vergi yükü) takip edilerek Maliye Bakanlığı tarafından hesaplanan ve her yıl güncellenerek oluşturulan tablodaki mali değerlere göre vergi ödenir.	Enflasyon oranı, ithalat vergi yükü ve amortisman oranı dikkate alınarak Maliye Bakanlığı tarafından belirlenen değerler.
Çek Cumhuriyeti	Yol vergisi . 2022'den itibaren, Çek Cumhuriyeti'nde kayıtlı ağır yük taşıtlarına azami yük kütlelerine göre uygulanmaktadır.	Yük kütlesi
Danimarka	Binek otomobiller ve minibüsler altı aylık vergi, CO ₂ emisyonlarına dayalıdır.	CO ₂ emisyonları
Finlandiya	Binek otomobiller ve teslimat kamyonetleri için CO ₂ emisyonuna dayalı yıllık vergi , motorlu taşıtın Araç ve Sürücü Veri Kaydı'nda emisyon verileri yoksa, vergi aracın toplam ağırlığına göre hesaplanır. Vergi oranları 0g CO ₂ /km yayan araçlar için 53,29 Euro'dan 400g CO ₂ /km veya daha fazla yayan araçlar için 654,44 Euro'ya kadar değişmektedir. Dizel binek otomobiller ve minibüsler için, aracın toplam kütlelerine göre sürüş gücü vergisi uygulanır . Sürüş gücü vergisi, benzinden daha az vergilendirilmiş yakıt kullanan diğer otomobiller ve minibüsler için de geçerlidir	CO ₂ emisyonları / Ağırlık / Aks sayısı (kamyon)
Estonya	Ağır vasıta vergisi , bazı faktörlerin kombinasyonuna bağlı olarak 0 ila 232,60 EUR arasında değişir. Bu faktörler; ağırlık aralığı (12 ton ila 40 ton ve üzeri), dingil kombinasyonu (2, 3, 4, 2+1, 2+2, 2) +3, 3+2, 3+3), süspansiyon tipi (havalı, diğer).	Ağırlık aralığı / Aks kombinasyonu / süspansiyon tipi
Fransa	Birinci bileşen: CO ₂ emisyonları ve diğer hava kirleticiler. CO ₂ emisyonları için oranlar, 21g CO ₂ /km ila 60g CO ₂ /km yayan otomobiller için salınan her gram için 1 EUR'dan 269g CO ₂ /km'den daha fazla yayan otomobiller için salınan her gram için 29 EUR'ya kadar değişir. Diğer hava kirleticiler için oran, kurşunsuz benzin için 20 Euro ve dizel yakıt için 40 Euro'dur.	Motor gücü / elektrikli tahrik / yakıt türü / CO ₂ emisyonları

Ülkeler	Vergiler	Vergiye Belirleyen Kriterler
Almanya	İlk kaydı 1 Temmuz 2009'dan itibaren olan binek otomobiller için Motorlu Taşıtlar Vergisi esas olarak CO ₂ emisyonlarına dayanmaktadır. Taban vergi oranları sırasıyla 100 cc (benzin) başına 2 Euro ve 100 cc (dizel) başına 9,50 Euro'dur. CO ₂ vergi oranı, ilk kayıt yılına ve CO ₂ emisyonlarına bağlıdır ve g CO ₂ / km başına 2 EUR ile 4 EUR arasında değişir. 1 Temmuz 2009 tarihinden önce ilk kez tescil edilen otomobiller, kirlenici emisyonlarına (EURO-Norm) ve silindir kapasitelerine göre vergilendirilir.	Kirlenici emisyonlar / Silindir kapasitesi / CO₂ emisyonları / elektrikli tahrik
Macaristan	Motorlu taşıtlar vergisi , binek otomobil ve motosikletlerin motor kapasitelerine ve aracın yaşına bağlı olarak 140 HUF/kW ila 345 HUF/kW arasında (araç ne kadar eskiyse, ödenmesi gereken vergi o kadar azdır) alınır. Otobüsler, yarı römorklar ve karavanlar için vergi matrahı, aracın yüksüz ağırlığıdır. Kamyonlar için vergi, net ağırlık artı yük ağırlığının %50'si üzerinden hesaplanır. Motor kapasitesi 100 kW'ı aşmayan çevre dostu motorla donatılmış binek otomobiller muafittir.	Motor kapasitesi / Yaş / Ağırlık (kamyonlar için) / Dingil tipi (ağır hizmet tipi araçlar için) / elektrikli tahrik
İzlanda	Binek araçlara altı ayda bir yol vergisi , araç üreticisi tarafından şehir içi ve yol sürüşü kombinasyonu için beyan edilen aracın karbondioksit emisyonlarına göre alınır. Emisyon verilerinin mevcut olmadığı durumlarda, vergi oranı aracın ağırlığına bağlıdır. Her altı aylık dönem için her araçtan 900 ISK imha ücreti alınır. Bu ücret, aracın ödeme yılının başında 25 yaşında olması ve aracın İzlanda'daki ilk tescil tarihinden itibaren on beş yıl geçmesi kaydıyla ödenir. <i>Harç, aracın faydalı ömrünün sonunda elden çıkarılmasını finanse etmeyi amaçlayan bir çevre vergisidir.</i> Araç hurda olarak teslim edildiğinde, sahibine 20.000 ISK geri ödeme yapılacaktır. 10 tonu aşan dizel yakıtlı motorlu araçlar, aracın ağırlığına ve kat edilen kilometreye göre hesaplanan özel ağırlık/mesafe vergisine tabidir. 10 tonun altındaki dizel araç sahipleri ağırlık/mesafe vergisi ödemezler.	Ağırlık / Mesafe / CO₂ emisyonları

Ülkeler	Vergiler	Vergiye Belirleyen Kriterler
İrlanda	Özel araçlarda CO ₂ emisyonlarına dayalı yol vergisi , 120 EUR (0g CO ₂ /km için) ile 2350 EUR (225g CO ₂ /km üzerinde) arasında değişmektedir. Elektrikle çalışan araçlar; 120 EUR sabit ücret özel ve 92 EUR sabit ücret ticari (1 500 kg geçmemelidir). Ticari araçlarda net ağırlığa dayalı vergi: 333 Euro'dan (< 3000 kg) 5195 Euro'ya (> 20 000 kg) kadar	CO ₂ emisyonları / Ağırlık (ticari Araçlar) / elektrikli tahrik
İsrail	Yıllık ruhsatlandırma ücretleri , toplam ağırlığı 3500 kg'a kadar olan özel ve ticari araçlar genelde fiyatlarına göre yedi gruba ayrılır. Yıllık lisans ücretleri aracın üretim yılına ve aracın ait olduğu gruba göre farklılık göstermektedir. 3 500 kg'ın üzerindeki dizel motorlu ticari araçlar farklı tarife tabidir.	Fiyat / Yaş / Kategori
İtalya	Yıllık Mülkiyet Vergisi , motor silindir kapasitesi ve kirlenici emisyonlara göre KW başına 2,58 Euro'dan KW başına 4,95 Euro'ya kadar. Elektrikli ve LPG araçlara ilk 5 yıl (ilk tescilden itibaren) %100, sonrasında ise birçok bölgede %75 oranında mülkiyet vergisinden muafiyet sağlanmaktadır. İnsan ve yük taşımaya yönelik araçların kullanımına, motor gücünde 185 KW'ı aşan her KW için 20,00 Avro oranında bir ek vergi uygulanır. Bu ek vergi, aracın yapımından beş, on veya on beş yıl sonra sırasıyla %40, %70 ve %85 oranında azaltılır.	Motor gücü / Kirlenici emisyonlar / elektrikli tahrik
Japonya	Motorlu Araçlar Tonaj Vergisi (Ulusal) özel ve ticari araçlardan ağırlıklarına göre alınır. Çevre üzerinde düşük etkiye sahip araçlarda indirim uygulanır. Ticari araçlardan silindir kapasitesine göre Otomobil Vergisi alınmaktadır.	Ağırlık/ Silindir kapasitesi / Çevre üzerindeki etki (Elektrik/yakıt hücreli tahrik)
Kore	Yıllık Araç Vergisi , ticari ve ticari olmayan araçlar farklı oranlara sahiptir. Ayrıca Yıllık Taşıtlar Vergisinin %30'u kadar Taşıtlar Eğitim Vergisi alınmaktadır.	Silindir kapasitesi

Ülkeler	Vergiler	Vergiye Belirleyen Kriterler
Letonya	<p>Binik otomobiller için yıllık vergi, 31 Aralık 2008 tarihinden sonra ilk tescili yapılan otomobiller için CO₂ emisyonları esas alınmıştır. 2005'ten 2008'e kadar ilk kaydı olan otomobiller için vergi brüt ağırlık, motor kapasitesi ve maksimum motor gücüne bağlıdır. 2005 yılından önce tescil edilen binik otomobiller için yıllık vergi, yalnızca brüt ağırlığa dayanmaktadır.</p> <p>Motosikletler için yıllık vergi, motor kapasitesine göre ve</p> <p>Ağır vasıtalar için yıllık vergi, brüt ağırlık, aks sayısı ve brüt ağırlık 12 000 kg'ı aşarsa süspansiyon tipi esas alınır.</p>	<p>CO₂ emisyonları / Ağırlık / Motor kapasitesi / Maksimum motor gücü</p>
Litvanya	<p>Otobüsler ve ağır vasıtalar için, yıllık vergi oranı eşiği 304 Euro'dan (otobüsler için) 1071 Euro'ya kadar (brüt yüklü ağırlığı 12 tondan fazla olan ağır araçlar için) uygulanmaktadır.</p>	<p>Araç tipi, kategorisi</p>
Lüksemburg	<p>Otomobil Vergisi: yıllık sirkülasyon vergisi, CO₂ emisyonlarına (WTLP) ve kullanılan yakıt türüne göre belirlenir.</p> <p>Elektrikli araçlar (BEV) için 30 EUR tutarında götürü vergi uygulanır.</p> <p>Ağır taşıtlar vergisi, karayolu kullanımı için brüt ağırlığı 12 ton veya daha fazla olan kamyonlardan alınır.</p>	<p>CO₂ emisyonları / yakıt türü / elektrikli tahrik</p>
Meksika	<p>Eyalet hükümetleri, 10 yaşına kadar olan araçlar için mülkiyet ve/veya periyodik tescil üzerine vergi uygulayabilir. Mülkiyet Vergisi değeri, araç türü ve yolcu sayısına göre genellikle %3,0 ila %19,1 arasında değişir. Yolcu taşımacılığında kullanılan hibrit ve elektrikli araçları muaf tutuyor.</p>	<p>Değer / Araç cinsi / Yolcuların sayısı / elektrikli tahrik</p>
Hollanda	<p>Motorlu taşıt vergisi, net ağırlık ve kullanılan yakıt türüne bağlıdır. CO₂ emisyonu 0 olan araçlar muafır. Düşük emisyonlu araçlar (CO₂ 50 g/km düzeyini aşmayan) vergilerin %50'sini öder.</p> <p>Ağır taşıtlar vergisi, Hollanda'da otoyollarda kullanılmak üzere brüt ağırlığı 12 ton veya daha fazla olan kamyonlardan alınır.</p>	<p>Motorlu taşıtlar vergisi için, Kullanılan yakıt /Ağırlık / CO₂ emisyonları Ağır vasıta vergileri için, aks sayısı / Kirletici emisyonlar</p>

Ülkeler	Vergiler	Vergiyi Belirleyen Kriterler
Yeni Zelanda	Araç lisans ücretleri, çoğu aracın halka açık yollarda çalışabilmesi için sürekli olarak ruhsat alması gerekir. Araç ruhsatları 12 aya kadar geçerlidir. Ücretler, ruhsatlandırılan aracın türüne göre değişir.	Araç tipi
Norveç	Trafik sigortası vergisi , 2018’den itibaren yıllık motorlu taşıtlar vergisinin yerini aldı. 28 Şubat 2022 tarihine kadar elektrikle çalışan araçlar için indirimli oran vardı. 1 Mart 2022’de elektrikle çalışan araçlar için de standart oran getirildi. Günlük vergi , Partikül filtresi fabrikada takılmayan dizel araçlar için 9,47 NOK ve diğer araçlar için 8,12 NOK, motosikletler için 5,65 NOK. Moped, traktör vb. için NOK 1.31	Araç tipi / elektrikli tahrik
Polonya	Belediye düzeyinde alınan yıllık Motorlu Taşıtlar Vergisi , azami brüt yüklü ağırlığı 3,5 tonun üzerinde olan ağır yük taşıtları, karayolu çekicileri, römorklar ve otobüsleri kapsamaktadır.	Ağırlık / Araç cinsi / Otobüs yolcu sayısı
Portekiz	Bir aracın mülkiyetine ilişkin yıllık eyalet ve belediye vergisi , brüt ağırlığı 2500 Kg’ı geçmeyen binek araçlar ve karma kullanımlı araçlar için vergi oranı, motor kapasitesi ve CO ₂ emisyonlarına göre belirlenir. 1981’den beri kayıtlı olan araçlar için, yenileme oranları motor kapasitesine veya voltajına, ruhsat tarihine ve yakıt türüne göre değişir.	Motor kapasitesi / CO₂ emisyonları / elektrikli tahrik / Ağırlık / aks sayısı / Araç tipi ve yakıt
Slovakya	Motorlu Taşıtlar Vergisi , yalnızca Slovak Cumhuriyeti’nde kayıtlı olan ve vergi döneminde ticari faaliyetlerde kullanılan araçlara uygulanır. Vergi aracın cinsine, ağırlığına, silindir hacmine, dingil sayısına (ticari araçlar ve otobüsler için) ve motor tipine göre değişmektedir. Hibrit elektrikli, sıkıştırılmış doğal gaz (CNG) veya sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) kullanan, hidrojenle çalışan araçlara %50 vergi indirimi uygulanır.	Kullanım / Araç tipi / Ağırlık / Silindir kapasitesi (ticari taşıtlar ve otobüsler) / aks sayısı / motor tipi / elektrikli tahrik

Ülkeler	Vergiler	Vergiye Belirleyen Kriterler
Slovenya	Dolaşım vergisi (yıllık olarak alınır) motorlu taşıtların ve römorkların araç sahipleri tarafından kullanımı için yılda bir kez karayolu ulaşım araçlarının kullanım ücreti ödenir. Harç, kayıt belgesinin yenilenmesi sırasında ödenir. Bir kişi, yıllık vergi ödeyerek, kayıtlı bir aracı önümüzdeki 12 ay boyunca karayolu trafiğinde kullanma hakkını elde eder. Yaşlılar için vergi indirimi (%-80) ve dört veya daha fazla çocuğu olan ailelerin ulaşımı için alınan araçlar (%-50). Güç için özel olarak elektrik kullanan araçlar ve düşük kirletici kamyonlar için vergi indirimi uygulanmaktadır.	Silindir kapasitesi /Motor gücü / Ağırlık / Kirletici emisyonlar / elektrikli tahrik / /süspansiyon tipi / koltukların sayısı
İspanya	Binek otomobiller için motor gücüne, otobüsler için yolcu kapasitesine, kamyonlar için yüklenme kapasitesine ve motosikletler için silindir hacmine dayalı Motorlu Taşıtlar Vergisi (belediyeler tarafından alınır) .	Araç tipi / Motor gücü / Silindir kapasitesi
İsveç	2006 ve sonrası otomobiller veya en az Euro 4 emisyon standartlarını karşılayan daha eski otomobiller için yıllık dolaşım vergisi , CO ₂ emisyonlarına dayalıdır. 2011 yılı ve sonrasında kullanıma alınan karavanlar, hafif ticari araçlar ve hafif otobüsler CO ₂ emisyonlarına göre vergilendirilir. Ayrıca vergi yakıt türüne göre değişmektedir. İlk beş yıl boyunca yeşil arabalara yıllık dolaşım vergisinden muafiyet uygulanır.	Ağırlık / CO₂ emisyonları / / yakıt türü / elektrikli tahrik / Elektrik tüketimi
İsviçre	Yıllık motorlu taşıt vergisi - Aracın ağırlığına veya motor hacmine göre alınan Kanton (eyalet) vergisi . Bu vergide indirimli oran genellikle elektrikli ve tarımsal araçlar için geçerlidir. İsviçre otoyollarının kullanımı, bir otoyol ücret etiketi şeklinde alınan federal bir ücrete tabidir. Binek araçları, motosikletleri, kamyonetleri, römorkları vb. içermektedir. Performansa bağlı ağır araç ücreti (LSVA) , İsviçre'de kat edilen toplam ağırlığa, kirletici emisyonlara ve kat edilen kilometreye bağlıdır.	Ağırlık /motor hacmi / Katedilen kilometre / Kirletici emisyonlar / elektrikli tahrik

Ülkeler	Vergiler	Vergiye Belirleyen Kriterler
Birleşik Krallık	Ağır Vasıta Taşıtlarında Taşıt ÖTV’si (VED) , aracın dingil sayısı, ağırlığı ve cinsine göre belirlenir. Otobüsler için VED oturma kapasitesine bağlıdır. Minibüsler için VED, standart bir orana dayalıdır. Birleşik Krallıkta 1 Mart 2001 tarihinden itibaren karbondioksit (CO ₂) emisyon rakamını belirten bir tip onay sertifikası alan otomobiller, emisyonuna göre farklı bir VED oranına tabidir.	Araç tipi / CO ₂ emisyonları /yakıt türü / elektrikli tahrik
Birleşik Devletler	Ağır Karayolu Taşıtların Kullanım Vergisi 55 000 pound ve üzeri ağırlığa sahip kamyonların kullanımından alınmaktadır.	Ağırlık (kamyonlar için)

Kaynak: OECD (2022), Consumption Tax Trends 2022

Üye ülkeler arasında karbondioksit yayılımını ya da kullanılan yakıt türünü dikkate alarak çevre vergisi olarak motorlu taşıtlar vergisini kullanan ülkeler arasında; Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, İzlanda, İrlanda, İtalya, Japonya, Letonya, Lüksemburg, Meksika, Hollanda, Portekiz, Norveç, Slovakya, Slovenya, İsveç, İsviçre ve Birleşik Krallık yer alırken, bu ülkelerden öne çıkanlar şu şekildedir:

Belçika, motorlu taşıtlardan yıllık yol vergisi alırken, vergiyi belirleyen kriterler arasında taşıtların çevresel özellikleri, karbondioksit emisyonuna ve kullandığı yakıt türü de yer almaktadır. Ayrıca ülkede sıvılaştırılmış gaz petrol ile çalışan araçlara ek yıllık yol vergisi uygulanır. Vergi, motor gücüne bağlı olarak 89,16 Euro’dan 208 Euro’ya kadar artan bir ölçeğe dayanmaktadır.

Finlandiya, otomobillerde ve kamyonetlerde motorlu taşıtın “Araç ve Sürücü Veri Kaydı’nda” olan emisyon verisine göre karbondioksit emisyonuna göre vergisi belirlenmektedir. Emisyon verisi olmayan araçlarda ise vergi aracın toplam ağırlığına göre hesaplanmaktadır. Vergi, 0g CO₂ /km yayan araçlar için 53,29 Euro’dan, 400g CO₂ /km veya daha fazla yayan araçlar için 654,44 Euro’ya kadar değişmektedir. Dizel binek otomobiller ve minibüsler için ek sürüş gücü vergisi uygulanmaktadır.

Fransa, motorlu taşıtlar karbondioksit emisyonu ve yakıt türüne göre vergilendirilmektedir. CO₂ emisyonları için oranlar, 21g CO₂ /km ile 60g CO₂ /km yayan otomobiller için salınan her gram için 1 Euro’dan 269g CO₂ /km’den daha fazla yayan otomobiller için salınan her gram için 29 Euro’ya kadar değişir. Kullanılan yakıt türüne göre de, kurşunsuz benzin için 20 Euro ve dizel yakıt için 40 Euro’dur.

Almanya, ilk kaydı 1 Temmuz 2009'dan itibaren olan binek otomobiller için Motorlu Taşıtlar Vergisi esas olarak karbondioksit emisyonlarına dayanmaktadır. Taban vergi oranları sırasıyla 100 cc (benzin) başına 2 Euro ve 100 cc (dizel) başına 9,50 Euro'dur. CO₂ vergi oranı, ilk kayıt yılına ve CO₂ emisyonlarına bağlıdır ve g CO₂ /km başına 2 Euro ile 4 Euro arasında değişir. 1 Temmuz 2009 tarihinden önce ilk kez tescil edilen otomobiller, kirletici emisyonlarına (Euro-Norm) ve silindir kapasitelerine göre vergilendirilir.

İzlanda, binek araçlarda altı ayda bir alınan **yol vergisi**, araç üreticisi tarafından şehir içi ve yol sürüşü kombinasyonu için beyan edilen aracın karbondioksit emisyonlarına göre hesaplanmaktadır. Emisyon verilerinin mevcut olmadığı durumlarda, vergi oranı aracın ağırlığına bağlıdır. Ayrıca ülkede, her altı aylık dönem için her araçtan **900 ISK imha ücreti** alınır. Bu ücret, aracın ödeme yılının başında 25 yaşında olması ve aracın İzlanda'daki ilk tescil tarihinden itibaren on beş yıl geçmesi kaydıyla ödenir. ***Harc, aracın faydalı ömrünün sonunda elden çıkarılmasını finanse etmeyi amaçlayan bir çevre vergisidir.*** Araç hurda olarak teslim edildiğinde, sahibine 20.000 ISK geri ödeme yapılacaktır. 10 tonu aşan dizel yakıtlı motorlu araçlar, aracın ağırlığına ve kat edilen kilometreye göre hesaplanan özel ağırlık/mesafe vergisine tabidir.

İrlanda, özel araçlardan karbondioksit emisyonlarına dayalı yol vergisi alınmaktadır. Vergi, 120 Euro (0g CO₂ /km için) ile 2.350 Euro (225g CO₂ /km üzerinde) arasında değişmektedir. Elektrikle çalışan araçlar için, öze araçlarda 120 Euro ve ticari araçlarda 92 Euro sabit vergi alınmaktadır. Ayrıca ticari araçlarda net ağırlığa dayalı vergi: 333 Euro'dan (< 3.000 kg) 5.195 Euro'ya (> 20.000 kg) kadar vergi alınmaktadır.

İtalya, motorlu taşıtlardan motor silindir kapasitesi ve kirletici emisyonlara göre KW başına 2,58 Euro'dan KW başına 4,95 Euro'ya kadar yıllık mülkiyet vergisi alınmaktadır. Elektrikli ve LPG'li araçlara ilk 5 yıl (ilk tescilden itibaren) %100, sonrasında ise birçok bölgede %75 oranında mülkiyet vergisinden indirim uygulanmaktadır.

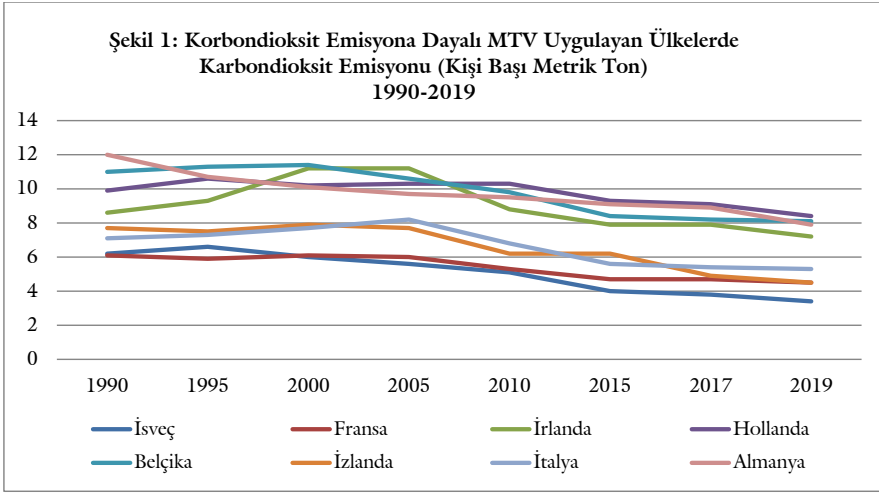
Lüksemburg, yıllık alınan otomobil vergisi karbondioksit emisyonuna ve kullanılan yakıt türüne göre belirlenmektedir. Elektrikli araçlar için 30 Euro tutarında götürü vergi uygulanır. Elektrikli araçlara yönelik indirim uygulayan diğer ülkelerden Meksika'da hibrit ve elektrikli araçlar motorlu taşıtlar üzerinden alınan mülkiyet vergisinden muaf tutulurken, Norveç ve Slovakya'da %50 oranında indirim uygulanmaktadır.

Hollanda, Motorlu taşıt vergisi taşıtların karbondioksit emisyonu, net ağırlık ve kullanılan yakıt türüne bağlı olarak değişmektedir. Karbondiok-

sit emisyonu 0 olan araçlar vergiden muaf tutulurken, düşük emisyonlu araçlara (CO₂ 50 g/km düzeyini aşmayan) %50 oranında indirim uygulanır.

İsveç, 2006 ve sonrası kayıtlı otomobiller veya en az Euro 4 emisyon standartlarını karşılayan daha eski otomobiller için **yıllık dolaşım vergisi**, CO₂ emisyonlarına dayalı olarak alınmaktadır. 2011 yılı ve sonrasında tescil ettirilen ve kullanılmaya başlanan karavanlar, hafif ticari araçlar ve hafif otobüsler CO₂ emisyonlarına göre vergilendirilir. Ayrıca vergi yakıt türüne göre değişmektedir. İlk beş yıl boyunca yeşil arabalar yıllık dolaşım vergisinden muaf tutulmuştur.

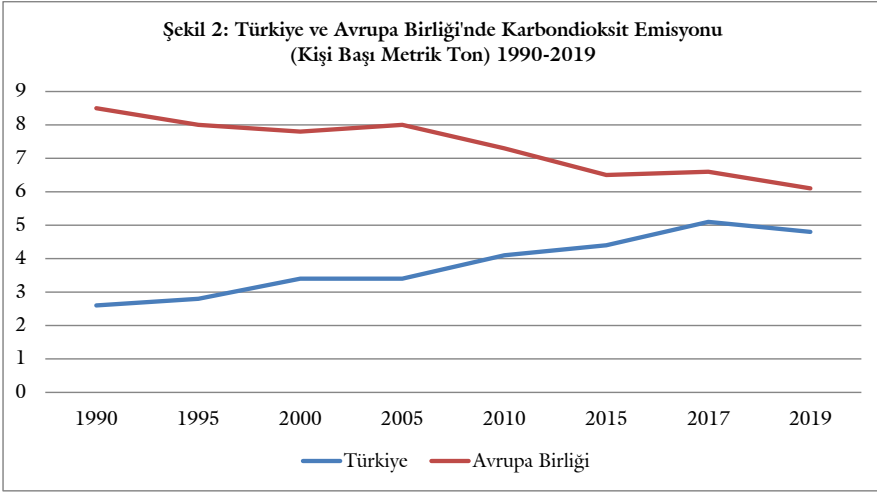

Kaynak: Word Bank, CO₂ Emissions, <https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.PC?locations=BE-FI-IE>.

Örnek olarak verilen ülkelerde vergilerin uygulamaya başlandığı yıldan günümüze kadar geçen sürede karbondioksit emisyonunda değişim olup olmadığını anlayabilmek için, ülkelerde 1990-2019 yılları arası dönemde kişi başı karbondioksit emisyonuna Şekil 1’de yer verilmektedir. Buna göre ülkelerde genel olarak 1990 yılından 2005 yılına kadar karbondioksit emisyon miktarında artış gözlenirken, özellikle 2005 yılından itibaren tüm ülkelerde gözle görünür bir şekilde azalma olmuştur.

Karbondioksit emisyonuna dayalı olarak motorlu taşıtlar vergisi uygulayan ülkelerde karbondioksit emisyonundaki değişim incelendikten sonra, aynı dönemde Türkiye ve Avrupa Birliği’ndeki kişi başı karbondioksit emisyon miktarındaki değişime Şekil 2’de yer verilmektedir. Buna göre, üye ülkelerin büyük çoğunda çevre vergisi olarak MTV uygulanan Avrupa Birliği’nde karbondioksit emisyonununun 1990 yılından 2005 yılına kadar yatay seyirde

devam etmektedir. Daha sonra 2005 yılından 2019 yılına kadar kişi başı 8 tondan 6,1 tona kadar gerilemektedir. Türkiye’de ise belirtilen dönemde örnek verilen ülkeler ve Avrupa Birliği’nin aksine kişi başı karbondioksit emisyon miktarı düzenli olarak artmıştır. 1990 yılında 2,6 ton olan emisyon miktarı 2005 yılına gelindiğinde 3,4 tona, 2019 yılında ise 4,8 tona yükselmiştir. Buna göre, Türkiye’de 1990’lı yıllarda ve 2000’li yılların başlarında kişi başı karbondioksit emisyonu AB ortalamasının oldukça altındayken, son yıllarda aradaki farkın kapandığı görünmektedir.

Kaynak: World Bank, CO₂ Emissions, <https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.PC?locations=BE-FI-IE>.

2. Türkiye’de Uygulanan Motorlu Taşıtlar Vergisinin Çevre Vergisi Olarak Değerlendirilmesi

Türkiye’de ilk olarak 1957’de yürürlüğe giren Motorlu Taşıtlar Vergisi, daha çok özel otomobillerden alınan (net ağırlığa göre) bir servet vergisi olarak kabul edilmektedir. Daha sonra birçok kez yapılan değişikliklerle (1980, 1984, 1988 ve 1992) vergi miktarı değiştirilmiş ve Bakanlar Kuruluna verilen yetkiler arttırılmıştır. Daha sonra 2004’de yapılan değişiklikle otomobillerde net ağırlıktan vazgeçilerek, MTV tarifelerini silindir hacmine göre belirleme yöntemine geçilmiştir. Bu düzenleme ile bir özel servet vergisi olarak kabul edilen MTV aynı zamanda çevre vergisi özelliği de katılmıştır. Ancak bu özelliği diğer ülke uygulamaları ile karşılaştırıldığında oldukça yetersiz kalmaktadır. Türkiye’de yaşı fazla olan dolayısıyla çevreyi daha fazla kirleten taşıtların vergisi daha düşük ya da sıfırdır (Karadeniz, 2018: 194-195).

Türkiye’de özel servet vergisi niteliğinde olan motorlu taşıtlar vergisi spesifik matrahlı ve aracın cinsi, yaşı, değeri, motor silindir hacmi, oturma yeri, azami toplam ağırlığı ve kalkış ağırlığı gibi birden fazla kriteri esas alan karma tarifeli bir vergidir (Şenyüz vd., 2020: 413). Türkiye’de **31/12/2017 tarihinden (bu tarih dâhil) önce kayıt ve tescil edilen** otomobil, kaptıkaçtı, arazi taşıtları ve benzeri taşıtlarda vergi aracın yaşı ve motor silindir hacmine göre belirlenirken, **1/1/2018 tarihinden (bu tarih dâhil) sonra kayıt ve tescil edilen** otomobil, kaptıkaçtı, arazi taşıtları ve benzeri taşıtlarda vergi, aracın yaşı, motor silindir hacmi ve değerine göre belirlenmektedir. Ancak burada aracın yaşı ve motor silindir hacminin ödenecek vergiyi belirlerken daha fazla dikkate alındığının altını çizmek gerekir. 2023 yılı için örnek vermek gerekirse, 2018 ve sonrası tescilli araçlarda, aracın değeri; 114.000 TLye kadar, 114.000 TL ile 199.700 TL arası ve 199.700 TLden fazlası olarak sınıflandırılmaktadır. Motor silindir hacmi 1.300 cm³ ve aşağısı 1-3 yaş aralığındaki araçlar için aracın değeri 114.000 TLye kadar 2.120TL, 114.000 TL ile 199.700 TL arası 2.330TL ve 199.700 TLden fazlası 2.545 TL vergi hesaplanmaktadır. Yaş ve motor hacmi eşitken en düşük vergi ile en yüksek vergi arasında yaklaşık %20 oranında fark vardır. Bir üst dilimde motor hacmi 1.301 ile 1.600 cm³ aracı 1-3 yaş aralığındaki araçlarda hesaplanan vergi aracın değerine göre; 3.693 TL, 4.064 TL ve 4.434 TL olarak değişmektedir. Burada aynı yaş ve değerdeki araçlarda motor hacmi bir üst dilime geçildiğinde hesaplanan vergideki artış oranı yaklaşık %74 olmaktadır. Benzer biçimde motor hacmi ve değeri aynı olan araçlarda 1-3 yaş aralığı ile 4-6 yaş aralığı arasında hesaplanan vergi arasında da yaklaşık %43 oranında fark olduğu tespit edilmiştir.

Türkiye’de elektrikli taşıtlara indirimli motorlu taşıtlar vergisi tarifesi uygulanmaktadır. 2023 yılında uygulanan elektrikli araç MTV oranlarına göre, normal otomobillerde uygulanan MTV oranları elektrikli araçlarda dörtte bire düşmektedir. Fakat daha önceki yıllarda ciddi bir fiyat avantajı sağlayan bu düzenlemenin günümüzde, elektrikli birçok modelin yüksek motor gücüne sahip araç üretmesi nedeniyle, çoğu elektrikli taşıtın üst seviyeden MTV dilimine girmesi sebebiyle bu avantajı azalmaktadır. Diğer araçlarda olduğu gibi 2018 sonrası tecil ettirilen elektrikli araçlarda da MTV miktarı aracın motor gücü, yaşı ve değerine göre belirlenmektedir. Ancak vergiyi belirleyen temel kriterler benzin ve dizel araçlarda olduğu gibi aracın yaşı ve motor gücüdür. 2023 yılında motor gücü 70 kW kadar 1-3 yaş arası taşıtlar için en fazla 636 TL vergi hesaplanırken, 70-85 kW araçlar 1.015 TL, 86-105 kW arası araçlar için en fazla 1.957 TL, 105-120 kW araçlar 3.084 TL, 121-150 kW arası araçlara 4.628 TL ve 241 kW üzeri araçlara en fazla 25.287 TL vergi hesaplanmaktadır. Türkiye’de 2023 yılında fiyatı en uygun olan ve en

fazla satılan elektrikli araçlar arasında yer alan Renault Zoe 80 kW, Fiat 500e 87 kW, Citroen eC-4 100 kW, Opel Corsa 100 kW ve Peugeot e-2008 100 kW motor gücü en düşük araçlar arasında yer almaktadır (ntv.com.tr).

Türkiye’de daha önce yukarıda belirtilen araç gruplarında MTV hesaplanırken aracın yaşı ve motor hacmi dikkate alınırken, 2018 yılında yapılan düzenleme ile 2018’den sonra tescil edilen araçlarda hem motor hacmi ve yaşı hem de aracın KDV’siz satış fiyatı dikkate alınmaktadır. Taşıtın değeri, taşıtların teslimi, ilk iktisabı ve ithalinde, katma değer vergisi matrahını oluşturan unsurlardan (vade farkı ile hesaplanan özel tüketim vergisi hariç) oluşan değeridir. Yapılan düzenleme ile araçların değerlerinin kısmen esas alınması, önceki uygulamaya göre daha adil görünmektedir. Fakat son düzenleme ile ödenen vergilerin araçların değerini tam olarak yansıtmadığı bu alanda Karadeniz (2018) tarafından yapılan çalışmada da ileri sürülmektedir. Çalışmada, Türkiye’de 2017 yılında en fazla satılan çeşitli modellerdeki 188 araç için 2017 ve 2018’de ödenen vergiler ile araçların kaskoları arasındaki korelasyon hesaplanmış ve vergilemede araçların değerlerinin tam olarak dikkate alınmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmaya göre, araçların kasko değerlerine göre MTV oranı uygulanarak artan oranlı tarife ile yapılacak vergilendirmenin daha adil olabileceği savunulmaktadır (Karadeniz, 2018: 198).

Motorlu taşıtların vergilendirilmesi hususunda Türkiye ve diğer birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında farklılıkların olduğu göze çarpmaktadır. Türkiye’de MTV servet vergisi olarak kabul edilmekte ve vergileme bu doğrultuda yapılırken, diğer birçok gelişmiş ülkede MTV yol veya çevre vergisi olarak kabul edilmekte ve ona göre vergileme yapılmaktadır (Sugözü vd., 2014: 126). Türkiye’de MTV mevcut durumuyla çevre kirliliği ile mücadele edebilecek bir özellik taşımamaktadır. Çünkü aracın yaşı artıkça teknolojisi eskimekte, yakıt sarfiyatı artmakta ve çevreye daha fazla karbondioksit yaymaktadır. Fakat ülkemizde yaşlı araçların sahipleri nispeten ödeme güçleri düşük kesimlerden oluşmaktadır. Karbondioksit yayılımı esaslı bir vergilendirmeye geçildiğinde bu kesimler değişiklikten olumsuz etkilenecek ve bir vergi adaletsizliği de ortaya çıkabilecektir (Yalçın, 2013: 155).

Sonuç olarak, Türkiye’de uygulanan MTV düzenlemesinde iki önemli husus göz ardı edilmektedir. Bunlardan birincisi, mükelleflerin gelirleri tam olarak dikkate alınmadığı için vergilemede adalet ilkesidir. İkincisi ise çevrenin korunmasıdır. Günümüzde uygulanan MTV çevreyi korumaktan tamamen uzaktır (Çitçi vd., 2016: 2; Karadeniz, 2018: 195). Hatta mevcut uygulama ile günümüzde son teknolojiler ile üretilen, çevreyi daha az kirlüten, daha az gürültü yayan araçlardan daha fazla vergi alınırken, daha eski olması nedeniyle çevreyi daha fazla kirlüten ve gürültü çıkartan araçlardan daha fazla

vergi alınmakta veya hiç vergi alınmamaktadır. Bu bakımdan motorlu taşıtlar vergisinin çevre vergisi ve servet vergisi özelliği uygulamada yetersiz kaldığı görülmektedir (Karadeniz, 2018: 195-200). Çevre dostu elektrikli araçlara yönelik indirimli vergi oranı uygulaması başlangıçta bu araçlar için önemli vergi avantajı sağlasa da, son yıllarda üretilen elektrikli araçların motor gücünün yükselmesi bu avantajı ortadan kaldırmaktadır.

3. Türkiye’de Motorlu Taşıtlar Vergisi Hakkında Yapılan Öneriler

Türkiye’de motorlu taşıtların vergilendirilmesini belirleyen kriterler çevresel koşulların dikkate alınması, vergilemede mali güç ilkesi ve belediyelere de vergiden pay aktarılması hususunda geçmişten günümüze tartışmalara konu olmaktadır. Bu bölümde Türkiye’de motorlu taşıtlar vergisinde düzenleme yapılması önerilen çalışmalar incelenmiş olup, bunlar şu şekildedir:

Üstün (2012), çalışmada diğer ülke uygulamaları da dikkate alınarak Türkiye’de motorlu taşıtların vergisinin taşıtların karbondioksit yayılımı dikkate alınarak yeniden düzenlenmesi gerektiği önerilmektedir. Ayrıca yapılacak yeni düzenleme de mali güç ilkesinin de göz ardı edilmemesi ve verginin adil olması savunulmaktadır. Bu bağlamda araçların vergilendirilirken kasko değerlerinin dikkate alınması gerekliliği ön plana çıkarılmıştır.

Ulusoy ve Akdemir (2013), Türkiye’de motorlu taşıtlar vergisinin yerel yönetimlere tahsis edilmesinin rasyonel olup olmadığının araştırıldığı çalışmada, yerel yönetimlerin gelir ve gider dengesizliğinin azaltılması ve motorlu taşıtlar vergisinin çevre kirliliği ile mücadelede etkili bir araç olabilmesi için tahsisinin yerel yönetimlere bırakılması gerektiği tavsiye edilmektedir. Ayrıca çalışmada, MTV’nin AB mevzuatı ile uyumlaştırılması gerektiği, bu bağlamda verginin aracın ekonomik değeri, karbondioksit yayılımı ve çevreye verdiği zarar, yakıt tüketimi ve enerji sarfıyatı, ağır taşıtların ulaşım altyapısına neden olduğu hasar gibi etkenlere göre belirlenmesi gerektiği önerilmektedir.

Yalçın (2013), çalışmada Türkiye’de MTV uygulamasında mali güç, adalet ve çevre kirliliği ile mücadele kavramlarını dikkate alarak, motorlu taşıtların vergilendirilmesinde karbondioksit emisyonuna ve araçların kasko değerlerine dayalı artan oranlı tarife yapısının dikkate alınmasını önermektedir. Çalışmaya göre, mevcut durumda yaşı fazla ve dolayısıyla teknolojisi eski ve yakıt tasarrufu düşük araçlardan daha az vergi almaya yönelik olan MTV diğer gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında çevre kirliliği ile mücadelede oldukça yetersiz kalmaktadır.

Sugözü vd. (2014), çalışmada Türkiye’de motorlu taşıtlar vergisinin daha hakkaniyetli vergilendirilmesi için, taşıtların piyasa değerlerini doğru belirleyip vergilendirmek için kasko değerlerinin dikkate alınması gerektiğini savunulmaktadır.

Türkiye’de motorlu taşıtlar vergisinde adalet, çevre korunumu ve maliye gelirleri ilkeleri dikkate alınarak alternatif bir yaklaşım araştırıldığı çalışmada, karbondioksit yayılımına dayalı yöntemin, karbon yayılımını ufak bir oranda (%9,4) azaltmak için yüksek vergi oranları (%168) uygulanması gerektiğini, bunun da mükelleflerin vergi yükünü çok fazla arttırdığı için uygulamanın oldukça güç olduğunu savunulmaktadır. Çalışmada, adalet ilkesi, mali gelir ve çevre korunması ilkesi açısından araç fiyat aralığı ve satış fiyatı yüzdesine dayalı motorlu taşıtlar vergisinin daha etkili olacağı ön plana çıkarılmıştır (Çitçi vd., 2016: 1).

Üyümez (2016), Türkiye ve AB üyesi ülkelerde motorlu taşıtlar vergisi uygulamalarının karşılaştırıldığı çalışmada, Türkiye’de de karbondioksit emisyonuna dayalı çevreye duyarlı bir yapıya geçilmesi önerilmektedir.

Karadeniz (2018), Türkiye’de Motorlu Taşıtlar Vergisinin vergi adaleatine göre incelendiği çalışmada, verginin araçların değerine göre alınması için araçların kasko değerlerinin dikkate alınması gerektiği, araçların kasko değerine MTV oranı uygulanarak yapılan hesaplamaların daha adil olacağı savunulmaktadır. Ayrıca çalışmada, verginin çevreye daha duyarlı hale getirilebilmesi için taşıtların karbondioksit emisyonunun vergi hesaplamalarında dikkate alınması ve çevreyi daha fazla kirleten yakıt türlerine göre farklı düzenlemelerin getirilmesi önerilmektedir.

Çevreye duyarlı olarak karbondioksit yayılımına dayalı olarak hesaplanan verginin kamu gelirleri üzerine yaratacağı etki hakkında uluslararası düzeyde yapılan çalışmada OECD (2021b), karbon fiyatlandırması ile alınan vergilerin, kamu gelirlerine olumlu yansıtacağı tespit edilmiştir. Yapılan analizde, gelir potansiyeli farklı olan 15 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede, fosil yakıtlara karbondioksit tonu başına uygulanacak yaklaşık 30 Euro karbon vergisinin GSYH’nin yaklaşık %1’i kadar gelir artışına yol açacağı sonucuna ulaşılmıştır. Vergi gelirlerinin GSYH içindeki payı 15 ülkenin ortalaması %19 seviyelerindeyken, uygulanan karbon vergileriyle bu oran ülkeler arasında büyük farklılıklar olmakla birlikte yaklaşık olarak %5 arttırılabilir.

Bu alanda son on yıldır yapılan çalışmalar, Türkiye’de motorlu taşıtlar vergisinin daha adil bir yapıya kavuşturulması ve çevre kirliliği ile mücadelede bir araç olarak kullanılması gerektiği konularına dikkat çekmektedir. 2018 yılında yapılan düzenleme ile Türkiye’de MTV eskiye göre daha adil bir yapıya

kavuşturulmuştur. Fakat çevre kirliliği ile mücadelede etkili bir araç olabilmesi yönünde henüz herhangi bir adım atılmamıştır.

Sonuç

Verginin başta mali, iktisadi ve sosyal olmak üzere birçok fonksiyonun olduğu bilinmektedir. Her ne kadar kamu harcamalarının en önemli finansman kaynağı olsa da ekonomik ve sosyal birçok amaca ulaşmada toplumu yönlendirici etkisinin yüksek olması verginin birçok amaca hizmet etmesine yol açmaktadır. Çevre kirliliği, küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi çevresel sorunlar tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de daha yaşanabilir bir çevreyi tehdit eden önemli sorunlar arasında yer almaktadır. Artan nüfusa paralel olarak motorlu taşıtların artması, bu taşıtların çevreye verdiği zararın daha da artmasına neden olmaktadır. Özellikle karayolu motorlu taşıtların yaydığı karbondioksit çevreye olumsuz etkilemekte ve küresel ısınmanın nedenleri arasında yer almaktadır. Bu bağlamda motorlu taşıtların vergilendirilirken mali amaçlardan ziyade çevresel amaçların ön planda tutulması, tüketici tercihlerinin daha çevre dostu taşıtlara doğru yönlendirilmesine hizmet edebilir.

Başta gelişmiş Avrupa ülkeleri olmak üzere çoğu ülke, motorlu taşıtlar vergisini enerji ve çevre gibi alanlarda bir politika aracı olarak kullanmakta ve taşıtları karbondioksit emisyonu, yakıt türü ve tüketimine göre vergilendirmektedir. Bu ülkelerde kişi başı karbondioksit emisyonu miktarının 1990 yılından 2019 yılına kadar önemli miktarlarda azaldığı dikkat çekmektedir. Türkiye’de ise bu ülkelerin ve Avrupa Birliği’nin aksine aynı dönemde kişi başı karbondioksit emisyonu miktarı sürekli olarak artmaktadır. Türkiye’de motorlu taşıtlar vergilendirilirken çevresel koşullar dikkate alınmamakta, araçların yaşı ve motor hacmi gibi fiziki özellikleri ve KDV’siz değeri üzerinden vergi hesaplanmaktadır. Elektrikli araçlara uygulanan indirimli MTV uygulaması ise başlangıçta bu araçlara yönelik önemli vergi avantajı sağlasa da, günümüzde yüksek motor gücüne sahip elektrikli araçlar üretilmesi nedeniyle bu avantaj azalmaktadır. Bu araçların vergisi hesaplanırken en düşük tarifenin 100 kW’a kadar motor gücüne sahip araçlar olarak güncellenmesi yapılan indirimin etkinliğini arttırabilir. Türkiye’de diğer birçok önemli vergi türü mali güç ilkesine göre alınmakta ve mali fonksiyona hizmet etmektedir. Motorlu taşıtlar vergisinin bir çevre vergisi olarak bu vergilerden ayrışması kamu gelirlerinin aksamasına neden olmayacaktır. Zira bu alanda yapılan çalışmalarda da bu vergiye çevre vergisi statüsünün kazandırılmasının kamu gelirlerini olumsuz etkilemeyeceği hatta arttırdığı ifade edilmektedir.

Türkiye’de motorlu taşıtlar vergisi diğer gelişmiş Avrupa ülkelerinde olduğu gibi çevre kirliliği ve iklim değişikliği ile mücadelede bir politika aracı

olarak kullanılmalıdır. Motorlu taşıtların karbondioksit yayılımının dikkate alınarak vergilendirilmesi ve elektrikli araçlara uygulanan indirimli vergi tarifisinin daha da arttırılması çevre kirliliğinin önlenmesinde başta tüketici davranışlarını ve dolayısıyla devamında üreticileri yönlendirici etkisi olacaktır. Bu şekilde motorlu taşıtlar vergisinin çevre dostu araçların teşvik edilmesine, buna karşın çevreyi daha fazla kirleten araçların caydırılmasına yönelik uygulanması daha yaşanabilir bir çevre için önemli bir adım olacaktır. Çevrenin korunmasına yönelik uygulanan böyle bir vergiye toplumda da önemli bir direnç olmayacağı düşünüldüğünde verginin uygulanabilirliği de kolay olacaktır.

Kaynakça

- ÇİTÇİ, S. H., KARAKAŞ, M. & ERDOĞAN, U. (2016). “Türkiye’de Motorlu Taşıtlar Vergisine Alternatif Yaklaşımlar”, *Maliye Dergisi*, (171), 1-18.
- KARADENİZ, H. K. (2018). “Otomobiller Üzerinden Alınan Motorlu Taşıtlar Vergisinin Vergi Adaleti Açısından İncelenmesi”, *International Journal of Public Finance*, 3(2), 193-204.
- KILIÇ, M.Y., DÖNMEZ, T. & ADALI, S. (2021). Karayolu Ulaşımında Yakıt Tüketimine Bağlı Karbon Ayak İzi Değişimi: Çanakkale Örneği, *GÜFBED*, 11(3), 943-955
- NTV (2023). Türkiye’de Satılan Elektrikli Otomobiller ve Güncel Fiyatları, <https://www.ntv.com.tr/galeri/otomobil/turkiyede-satilan-elektrikli-otomobiller-ve-guncel-fiyatları,uzO8fADG-UGxFg5I0H7GEQ/BJ67u-9vMkEGoXdOaJTSaPA>, (12.03.2023).
- OECD (2021a). Carbon Pricing in Times of COVID-19: What Has Changed in G20 Economies? OECD, Paris, https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=1113_1113772-m02sbpd0to&title=Carbon-Pricing-in-Times-of-COVID-19-What-Has-Changed-in-G20-Economies, (16.02.2023).
- OECD (2021b). “Carbon Pricing in Times of Covid-19 What Has Changed in G20 Economies?” <https://www.oecd.org/tax/tax-policy/carbon-pricing-in-times-of-covid-19-what-has-changed-in-g20-economies.htm>, (03.03.2023).
- OECD (2022). Consumption Tax Trends 2022, VAT/GST and Excise, Core Design Features and Trends, https://www.oecd-ilibrary.org/taxation/consumption-tax-trends-2022_6525a942-en. (15.02.2023).
- SUGÖZÜ, İ. H., YILDIRIM, H. & AYDIN, H.İ. (2014). “Vergi Adaleti Açısından Motorlu Taşıtlar Vergisinin Analizi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (32), 115-128.
- ŞENYÜZ, D., YÜCE, M. & GERÇEK, A. (2020). Türk Vergi Sistemi (17. Baskı), Ekin Yayınevi: Bursa.
- ULUSOY, A. & AKDEMİR, T. (2013). “Yerel Yönetimlerin Finansman Sorunlarının Çözümünde Motorlu Taşıtlar Vergisi Önerisi”, *Sosyoekonomi*, (1), 87-116.
- ÜSTÜN, Ü. S. (2012). “Motorlu Taşıtlar Üzerinden Alınan Vergilerin Çevreyi Korumaya Yönelik ve Adil Olarak Düzenlenmesi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16(1), 153-190.
- ÜYÜMEZ, M. E. (2016). “Bir Çevre Vergisi Olarak Motorlu Taşıtlar Vergisi: AB ve Türkiye Uygulamalarının Karşılaştırmalı Analizi”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(3), 427-440.

- World Bank (2023). CO2 Emissions, <https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.PC?locations=BE-FI-IE>, (05.03.2023).
- YALÇIN, A.Z. (2013). “Potansiyel Bir Çevre Vergisi Olarak Motorlu Taşıtlar Vergisi: Avrupa Birliği ve Türkiye Arasında Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(2), 144-158.

AB Yeşil Mutabakatı'nın ve Dijitalleşmenin Türkiye'deki Beyaz Eşya Sektörü Bağlamında Değerlendirilmesi¹

Aydan Arasan Türe²

Betül Yüce Dural³

Özet

AB Yeşil Mutabakatı, iklim krizini önlemek için döngüsel ekonomiye geçiş yapmayı ve özellikle üretimde yapacağı değişimleri dijital çözümlerle destekleyerek kaynakları verimli kullanmayı hedeflemektedir. Birçok sektörün bu değişimlerden etkileneceği, tehdit ve fırsatlarla karşı karşıya kalacağı öngörülmektedir. Türkiye beyaz eşya sektörü AB'nin önemli bir ihracatçısı olduğundan, rekabet edilebilirliğini korumak ve avantaj sağlamak için bu değişime uyum sağlamak zorundadır. Bu çalışma, sektörün mevcut durumunu değerlendirerek yeşil ve dijital dönüşümün sektördeki uygulanabilirliğini SWOT ve PEST analizi yöntemlerini kullanarak değerlendirmektedir. Yapılan analizler sonucunda Türkiye beyaz eşya sektörünün gelişimi için, Türkiye'nin özellikle teknolojik altyapısının güçlendirilmesi gerektiği, kur dalgalanmalarının sektörün gelişmesinde olumsuz etki yarattığı ve dolayısıyla yeşil ve dijital dönüşüm sürecine uyumu yavaşlattığı belirlenmiştir. Türkiye beyaz eşya sektörünün uluslararası pazardaki olgun ekosisteminin korunması ve geliştirilmesi için Yeşil Mutabakat ve dijital dönüşümün öncelikli bir konu olduğu sonucuna varılmıştır.

1. Giriş

Uluslararası anlaşmalar ve çeşitli panellerle yıllardır gündeme gelen iklim krizi artık bütün dünya için kaçınılmaz bir gerçek olmuştur. Avrupa Birliği'nin 2019 yılında sunduğu Yeşil Mutabakat, iklim krizinin çözümü için gerekli adımları içermektedir. Özellikle üretim yöntemlerinde yapılacak değişimler, yenilenebilir enerjinin kullanımı, fosil yakıtlarının kullanımının durdurulması gibi eylem planlarıyla 2050 yılına kadar sıfır karbon hedefini benimse-

1 Bu makale Aydan Arasan Türe'nin Anadolu Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 30 Eylül 2022 tarihinde Betül Yüce Dural danışmanlığında sunduğu yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

2 Kurum Bilgisi: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, aydanarasan@anadolu.edu.tr, Orcid: 0000-0003-4089-9076

3 Anadolu Üniversitesi, İİBE, byuce@anadolu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-2016-7110

mektedir. Türkiye'nin de Yeşil Mutabakatı imzalamasıyla birçok sektörün bu dönüşümden etkilenmesi beklenmektedir. Türkiye beyaz eşya sektöründeki üretiminin ağırlıklı kısmının Avrupa'ya ihraç edilmesi sebebiyle Yeşil Mutabakata uyumu önem arz etmektedir.

Yeşil Mutabakat kapsamlı ve dönüştürücü planlar içermekle birlikte özellikle dijitalleşmenin de desteğiyle hızlı çözümlerin üretilmesini gerektiriyor. Ancak maliyetlerin yüksek olması sebebiyle dönüşümde stratejik planlamaların yapılması oldukça önemli. Yeşil Mutabakata uyum sağlayamayan ülkeler, karbon vergisi gibi ek maliyetler oluşturabilecek tehditler karşı karşıya kalacak. Çalışma Türkiye beyaz eşya sektöründe Yeşil Mutabakatın ve dijitalleşmenin uygulanabilirliğini sorgulamakta ve gelecekte oluşacak makro ve mikro ölçekte ortaya çıkacak fırsat ve tehditlerin belirlenip sektörel bakımdan değerlendirilmesini amaçlar.

Sanayi kuruluşlarının ve AB komisyonun yaptığı bilgilendirmelerden yararlanarak yeşil dönüşümü ve dijital dönüşümün Türkiye'deki beyaz eşya sektörüne etkisini incelenmiş, SWOT ve PEST analiz yöntemleri kullanılarak mevcut durum değerlendirilmiştir.

Türkiye beyaz eşya sektörü uyum sürecinde güçlü bir Pazar oyuncusu olarak avantaj sağlıyor. Ancak özellikle teknolojik altyapının zayıflığı hem iç hem de dış faktörlerin değerlendirilmesinde bir tehdit olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Avrupa'da enerji krizinin ortaya çıkışıyla Avrupa ülkelerinin Yeşil Mutabakat takvimlerinin yavaşlaması Türkiye'nin rekabet avantajını arttıracığı ve böylece beyaz eşya sektörü için olumlu sonuçlar doğuracağı tahmin edilmektedir.

2. AB Yeşil Mutabakatı

Covid-19 pandemisinin ardından bırakılan hasarların toparlanması için AB komisyonu çeşitli girişimlerde bulunarak belirli bütçeler ortaya koymuştur. Aynı zamanda iklim krizinde geri dönülmez bir yola girilmesi sebebiyle AB komisyonu tarafından Dünya için acil bir eylem planı gerekli görülmektedir. Tüm bu değişimler ekosistemi etkilemesi ve kalıcı hasarlar yola açabilecek düzeyde olması sebebiyle önemlidir. Örneğin, 2 derecelik bir sıcaklık artışında mercan resiflerinin %99'nun yok olacağı, Grönland buz tabakasının kaybedileceği tahmin edilmektedir (European Commission, 2018). Bu nedenle Avrupa Birliği acil bir iklim eylem planının gerekliliğini esas almıştır.

Avrupa Birliği sera gazı salınımının azaltılması için, Yeşil Mutabakat adıyla geçen bir eylem planı ortaya koymuştur. 4 Kasım 2016 tarihinde yürürlüğe giren Paris Anlaşması, sera gazı salınımından kaynaklı sıcaklık ar-

tışını sanayileşme öncesiyle karşılaştırıldığında 2 santigrat derecenin altına düşürmeyi hedeflemekte ve tüm ülkelerin bu plan doğrultusunda belirli sorumlulukları olduğuna dikkat çekmektedir. (<https://www.mfa.gov.tr/pa-ris-anlasmasi.tr.mfa>). Avrupa Birliği bu hedef doğrultusunda öncelikle politika değişikliklerine gitmeyi sonrasında tüm üye devletlerle birlikte çalışarak 2050 yılına kadar sera gazı emisyonunu 1990 seviyelerini baz alarak en az %55 oranında azaltmayı hedeflemektedir.

Döngüsel ekonomiyi amaçlayan Yeşil Mutabakat, toplumun her bireyinin bilinçli tüketime yöneldiği, üretimde kaynakların verimli kullanıldığı ve sera gazı emisyonun sıfırlandığı bir ekonomik büyüme stratejisini içermektedir. Yeşil Mutabakat, iklim dostu endüstrilerde öncü olmak ve temiz teknolojilerde standart belirleyici konumda olmak amacıyla Avrupa'nın yeni bir büyüme stratejisi olarak tanımlanırken; bir yandan da sanayi politikası, iklim finansmanı ve iklim diplomasisi açısından 30'dan fazla AB yönetmeliğinin de incelendiği ve tekrar yeni bir çerçeve ile ticaretin ve iklim değişikliği ile mücadelenin önemli bir parametresi haline getirilmiştir. (Özkadı, 2021). Sektörler üzerinde dönüştürücü bir etkisi olması beklenen Yeşil Mutabakat'ın sektörlerin iklim değişimine yaklaşımını da etkilemesi beklenmektedir. Birçok alanda çalışma yöntemini ve yaşam tarzını değiştiren bir etki yaratacaktır.

Yeni politika reformları oluşturarak, üretimde ortaya çıkan karbon salınımına göre yapılan fiyatlandırma ile tüketici davranışlarında da bir dizi değişim öngörülmektedir. Bunun yanı sıra kullanımdan ötürü ortaya çıkan zararlara göre yapılacak vergilendirmeyi kapsayan sınırdaki karbon düzenlemesi oluşturulan politika reformları içinde yer alıyor. Enerji verimliliğine önem veren Yeşil Mutabakat, üretimde ve tüketimde büyük ölçüde yenilenebilir enerji kullanımına geçişi planlamaktadır (European Commission, 2019). Üye devletlerin yeni ve temiz enerji planlamaları ile sadece üretim sektörüyle sınırlı kalmayarak, her haneye ulaşım evlerde dahil temiz enerji kaynaklarına ulaşmasını ve bu dönüşümde ihtiyaç duyulacak finansal desteği sağlamayı hedeflemektedir. İklim krizi günümüzün kaçınılmaz bir tehdidiyken Yeşil Mutabakat, tüm bu değişimin hızlı şekilde planlanması gerektiğinin altını çizmektedir. Bu geçiş aynı zamanda birçok fırsatı da beraberinde getirmektedir. Karbon nötr ekonominin gerekliliği olan dijital dönüşüm ve sürdürülebilir planlamalar ile maliyetlerdeki düşüşün yanı sıra yeni iş kollarının doğmasıyla istihdamda da katkı sağlayacaktır. AB ekonomisinde büyük önem taşıyan endüstrinin dönüşümü için sürdürülebilir ürünlerin kullanımı, daha az atık ile üretimin devamının sağlanması planlanmaktadır. İşletmelerin kullandığı ambalajlarının tümünün 2030'a kadar dönüştürülebilir olması hedeflenmekte ve tüketicinin de yeşil ürünler hakkında bilinçlendirilerek, kamu satın alım-

larını denetleyerek tüm birimlerin sürdürülebilir ekonomi hedefinde aktif rol alması beklenmektedir (European Commission, 2019). Dijital teknolojileri sürdürülebilir hedeflerin ayrılmaz bir parçası olarak gören AB komisyonu, bulut sistemleri, yapay zekâ vb. gibi sistemlerin geliştirilmesi ve sürece katılmasını önemsemektedir. Buna ek olarak, enerji verimliliğinin sağlanmasında binaların yenilenmesi de gündemdedir. Çünkü yenilenen binalarda kullanılacak teknolojik çözümler, yeşil malzemeler ve enerji verimliliğini koruyacak planlamalar sayesinde emisyonun dengelenmesi beklenmektedir. Ulaşımın kaynaklanan sera gazı ise iklim krizinin ilerleyişinde önemli bir faktördür. Bu bağlamda; karayolları, deniz, hava ve demiryollarında yapılacak temiz enerjili alternatiflerin oluşturulması ve kullanıcıların tercihlerinin yeşile yönlendirilmesi AB komisyonunun hedeflerinden biridir. Özellikle fosil yakıtın yerini alacak alternatif enerjili araçların ulaşılabilirliği ve kullanımının kolaylaştırılması ile kolay bir geçiş sağlanabilir (European Commission, 2019).

Bir başka önemli bir başlık olarak karşımıza çıkan gıdanın üretimi ve tüketiminde ortaya çıkan kirlilik ve israf konusu, Yeşil Mutabakat'ta çözüme kavuşturulmak isteniyor. "Çiftlikten çatala" stratejisiyle doğayı ve biyolojik çeşitliliği korumayı hedefleyen Yeşil Mutabakat, oluşturulan ortak tarım politikalarıyla çiftçiyi destekleyecek, dijital teknolojilerin de yardımıyla gıda üretimindeki karbon izi hakkında tüketiciye bilgi verecek, bu sayede sürdürülebilir gıda politikasının gelişimine katkı sağlayacaktır (European Commission, 2019). Bu geçiş sürecinin desteklenmesinde eğitim ve öğretimdeki yenilikler de anahtar rol oynamaktadır. Tüm bu uygulamaların gerçekleştirilmesi için yatırımlar oldukça önemlidir. Komisyon bu noktada belirli fonlama planlarını da Yeşil Mutabakat'a dahil etmiştir. Özetle, AB komisyonu Yeşil Mutabakat'la üye devletlerin üretim, tüketim ve hatta bireylerin gündelik alışkanlıklarında yapacağı yeşile geçişle ekonomik faydayı maksimize ederken, doğaya verilen zararı minimize etmeyi hedeflemektedir.

3. Dünyada Beyaz Eşya Sektörü

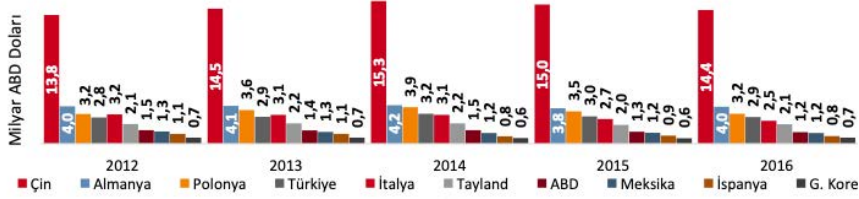
2. Dünya Savaşı döneminde ABD'nin ilk mekanik çamaşır makinesini üretmesiyle beyaz eşya sektörü ortaya çıkmıştır (Çeşmecioğlu, 2001). Teknolojik gelişmeler ve globalleşmenin getirisiyle gün geçtikçe büyüyen beyaz eşya sektöründe markalar pazar paylarını büyütmüş ve sıkı bir rekabet ortamı ortaya çıkmıştır. Beyaz eşya sektörünün yüksek teknolojik ihtiyaçları, büyük yatırımlar gerektirmesi, rekabet ortamının dışlı olması gibi sebeplerle sektör oligopol yapıya sahip bir piyasadır (Akiş, 2019).

Dünya beyaz eşya sektörü istikrarlı bir büyüme eğilimi göstermektedir. Sektör 2015-2019 yılları arasında miktar olarak %9, değer oranında ise %16

büyüme gerçekleştirmiş ve Euromonitor perakende verilerine göre, dünya beyaz eşya pazarının büyüklüğü 2019 yılında ölçülen veriler doğrultusunda 247 milyar dolar ve 493 milyon adete ulaşmıştır. Önümüzdeki 5 yıl içinde büyümesi beklenen beyaz eşya sektöründe satış adetlerinde ve değerinde büyüme beklenmekte olup, 2024 yılında yaklaşık olarak 557 milyon adete ve 285 milyar dolar büyüklüğüne ulaşacağı öngörülmektedir. (“Geleceği Bugün Şekillendirmek”, 2021)

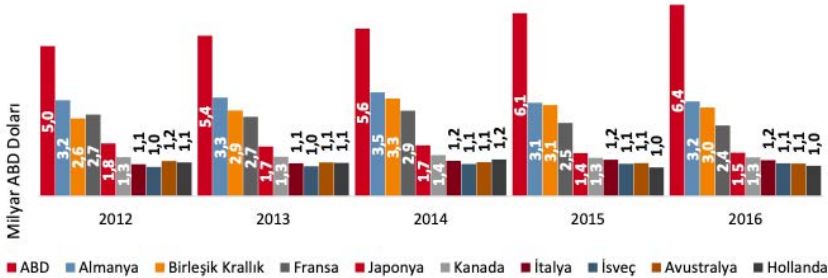
Dünyanın en büyük beyaz eşya ihracatçısı konumunda olan Çin’in yanı sıra Türkiye, Almanya, Polonya, İtalya, Tayland, ABD, Meksika, İspanya ve Güney Kore de önde gelen ihracatçı ülkeler arasındadır. Şekil 3.1.’de beyaz eşya ihracatçısı ülkeler gösterilmektedir. (“Geleceği Bugün Şekillendirmek”, 2021)

Şekil 3.1. Önde Gelen Beyaz Eşya İhracatçısı Ülkeler
(Sektörel Görünüm: Beyaz Eşya, 2018)

Önde gelen ithalatçı ülkeler ise genel olarak gelişmiş ülkeler olmakla birlikte ABD, Almanya, Birleşik Krallık, Fransa, Japonya, Kanada, İtalya, İsveç, Avustralya ve Hollanda bu ülkeler arasındadır (“Sektörel Görünüm: Beyaz Eşya”, 2018). Şekil 3.2.’de önde gelen beyaz eşya ithalatçısı ülkeler gösterilmektedir.

Şekil 3.2. Önde Gelen Beyaz Eşya İthalatçısı Ülkeler
(Sektörel Görünüm: Beyaz Eşya, 2018)

Teknolojinin gelişmesi ve tüketici davranışlarındaki değişim ile dünya beyaz eşya sektörünün hedefleri de değişmiş, üretimde kullanıcı dostu, enerji verimi yüksek, doğaya saygılı ürünlerin üretimi ve gelişimi için AR-GE faaliyetlerinin önemi artmıştır (Altay ve diğerleri, 2019). Tüm bu beklentileri karşılayacak ve dönüşüme hızlı uyum sağlayacak firmalar küresel pazarda ön plana çıkacaktır.

3.1. Türkiye Beyaz Eşya Sektörünün Gelişimi

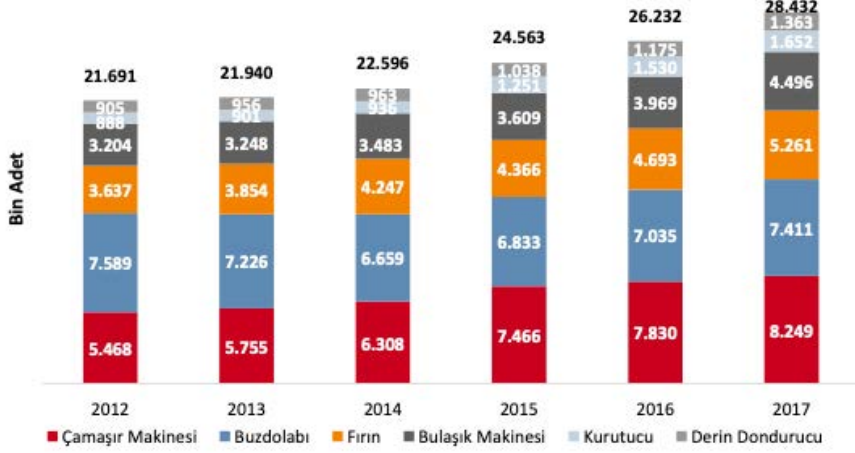
1950'li yılların sonlarında temelleri atılan Türk beyaz eşya sektörü günümüzde ekonomimiz için en önemli sektörlerden biri halini almıştır. İmalat sektörü içinde yer alan beyaz eşya sanayisi katma değer yaratması, istihdam gücü ve ihracattaki üstün başarısıyla dikkat çekmektedir.

Günümüzde teknolojik bakımdan öncü sektörlerden biri olan beyaz eşya sanayii ilk defa 1955 yılında Sütlüce'de faaliyete geçmiş ardından 1959'da çamaşır makinesi, 1960'da buzdolabı, 1963'te fırın, 1965'te ise elektrik süpürgesi ve yarı otomatik çamaşır makinesi üreterek gelişmiştir. (Yaşar, 2013, s. 152)

1980 sonrasında piyasa ekonomisine geçişle birlikte sektördeki gelişme oranı artmaya başlamış ve firma sayısı da çoğalmıştır. Yabancı yatırımcıların da katılmaya başladığı sektör, Avrupa Birliği ile 1 Ocak 1996'da yürürlüğe giren Gümrük Birliği ile yeni bir rekabet pazarına girmiştir. Bu rekabet ortamı ürünlerin gelişmesinde önemli rol oynamış, teknolojik transferlerin gelişmesini sağlamıştır. Günümüzde pek çok yerli markamız uluslararası pazarda rekabet gücüne ulaşabilmiştir. (Eroğlu ve Özdamar, 2005, s. 12)

Şehirleşmenin artması, teknolojinin gelişmesi ve tüketici taleplerindeki değişimle birlikte giderek gelişen beyaz eşya ürünleri her eve, iş merkezlerine girmiş ve sektörde gün geçtikçe büyüyen başarılı iç satış rakamlarına ulaşmıştır. 2020 yılındaki verilere göre Türkiye'de yaklaşık 29 milyon adet beyaz eşya üretilmiş ve 7,8 milyon adetlik beyaz eşya iç piyasa satışı gerçekleşmiştir, bu satışların %2,78'i kurutuculara, %11,61'i derin donduruculara, %13,64'ü fırınlara, %18,81'i bulaşık makinelerine, %26,05'i buzdolaplarına, %27,10'u ise çamaşır makinelerine aittir ("Sektörel Görünüm: Beyaz Eşya", 2018). Şekil 3.3.'te ürün gruplarına göre beyaz eşya sektörü üretim miktarları gösterilmiştir.

**Şekil 3.3. Ürün Gruplarına Göre Beyaz Eşya Sektörü Üretim Miktarları
(Sektörel Görünüm: Beyaz Eşya, 2018)**

Üretimin ağırlıklı kısmı ihraç edilirken, Türkiye beyaz eşya sanayisi Çin’den sonra gelen ikinci en büyük üretici konumundayken, Avrupa’nın ise en büyük ihracatçısıdır. Bunun yanında yılda 4,5 milyar dolara ulaşan ihracat rakamlarına sahip ve cari fazla vererek ekonomik gelişimi ve ülke kalkınmasını destekleyen bir sektördür (“Geleceği Bugün Şekillendirmek”, 2021). Aynı zamanda sektör Ar-Ge yatırımları dolayısıyla Türkiye’de en fazla patent sayısına sahiptir.

Büyük ölçekli bir sektör olan beyaz eşya sanayinin istihdam kapasitesi de oldukça büyüktür; dolayısıyla işsizlik oranının düşürülmesinde de Türkiye ekonomisine katkı sağlamaktadır. TÜRKBEŞD (Türkiye Beyaz Eşya Sanayicileri Derneği)’nin sunduğu son rapora göre, Doğrudan istihdamın 60.000 kişi, çarpan etkisiyle 600.000 kişinin olduğu belirlenirken, AR-GE personeli istihdamında da öncü olması sebebiyle sanayinin gelişiminde katma değer oluşturduğu anlaşılmaktadır (“Geleceği Bugün Şekillendirmek”, 2021).

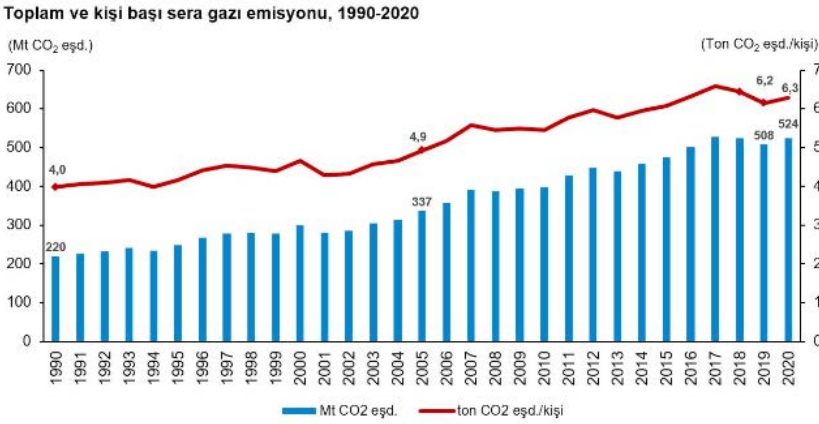
Türkiye’nin beyaz eşya sektöründeki en büyük ihracatçısı %72 oranla Avrupa Birliği’dir. Yıllar içinde gittikçe büyüyen bu pazarın önemi büyüktür. Bu nedenle Avrupa Birliği’nin pazardaki beklentilerini karşılamak gereklidir. Özellikle Avrupa Yeşil Mutabakatının getirdiği yeni üretim kriterlerine uyum Türkiye beyaz eşya sektörü için oldukça önemlidir.

Türkiye beyaz eşya sektörünün küresel başarısının devam edebilmesi için teknolojik dönüşümü tamamlayabilmesi ve buna bağlı olarak gereken yatırım teşviklerinin sağlanması gereklidir.

3.1.1. Türkiye Beyaz Eşya Sektörü ve Yeşil Mutabakat

Türkiye beyaz eşya sanayisi, AB düzenlemelerine ve tedarik zincirine yoğun entegrasyonu sebebiyle Avrupa Yeşil Mutabakatındaki yeni düzenlemelerle yakından ilgilidir. Avrupa Türkiye'nin en önemli ihracat pazarıdır. Bu nedenle Avrupa'nın yeni eylem planına uyum, beyaz eşya sektörü için de hem tehditleri hem de fırsatları ortaya çıkarabilecektir. TÜİK verilerine göre Türkiye'de kişi başı sera gazı emisyonu 1990 yılında 4 tonken, 2020 yılında 6,3 tona yükselmiştir. Sera gazı emisyon salınımı yıllara göre sürekli bir artış göstermektedir. Aşağıdaki Şekil 3.4.'te 1990-2020 yılları arasında toplam ve kişi başı sera gazı emisyonu salınımı gösterilmiştir.

Şekil 3.4. Toplam ve kişi başı sera gazı emisyonu (TÜİK, Mart 2022,)

Sınırdaki karbon düzenlemesi, ambalaj, elektronik atıklar, enerji etiketleri vs. gibi kriterlerle değer zincirinin yeniden oluşmasını sağlayacak Yeşil Mutabakat, doğaya saygı duyan vizyon ile üretimi öngörüyor. Pek çok sektör doğrudan etkileyecek olan yeni mevzuatlara uyumda beyaz eşya sektörünün de etkilenmesi beklenmekte, firmaların ve kamunun birleşerek geçiş sürecinin hızlandırması gerekmektedir.

Sınırdaki Karbon Düzenlemesi ile AB yeni bir vergilendirme sistemine geçerek ticari ortaklarını düşük emisyonlu ülke olmaya teşvik etmektedir. Özellikle adil bir rekabetin sağlanması için çevre konusunda dikkatli şirketlere avantaj yaratmaktadır. Sektör bu düzenlemeyle oluşan fırsatları değerlendirecektir ancak belirli riskler için de önlem alması gerekmektedir. TÜRK-BESD'in 2020 yılında yayınladığı sektörel raporuna göre Germanwatch ve New Climate Institute tarafından yayınlanan yıllık "İklim Değişimi Perfor-

mans Endeksi'nde Türkiye 58 ülke arasında 48. sırada yer alarak çok düşük performans göstermiştir. Sınırdaki Karbon düzenlemesiyle oluşacak vergi yükünden etkilenmemek, AB ihracat pazarını korumak ve büyütme için emisyon azaltımında hızla önlemler alınması gerekmektedir.

Avrupa Ev Cihazları Endüstrisi raporuna göre sektör üretim sürecinde ortaya çıkan atık, kullanılan enerji ve su tüketimini azaltma eğilimindedir. Buna göre 2011'den 2018'e %12 oranında üretim sırasında atıktaki azalma, %61 oranında su tüketiminde ve %17 oranında enerji tüketiminde azalma kaydedilmiştir ("By the Numbers: The Home Appliance Industry in Europe, 2018-2019", 2019).

Avrupa Birliği Komisyonu beyaz eşyaları da kapsayan eko tasarım önlemlerini sera gazı emisyonlarını azaltmada, iklim değişikliğiyle mücadelede ve Yeşil Mutabakat hedeflerine ulaşmada kilit bir unsur olarak görmektedir. Yeni eko tasarım önlemlerinde cihazların geri dönüştürülebilirliği, yeniden kullanımı, tamir edilebilirliği, kullanım ömrü gibi başlıklara dikkat çekilmektedir. Böylece hem karbon ayak izini azaltmayı hem de tüketiciler için faturaların düşmesine katkı sağlamayı hedeflemektedir. Ülkemizin de Mart 2021 tarihinde geçiş yaptığı yeni enerji etiketleriyle, tüketicinin daha detaylı bilgilendirilip bu sayede enerji tasarrufunu arttırması beklenmektedir. (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_19_5895)

AB komisyonunun oluşturduğu eko-tasarım gereksinimleri kapsamında beyaz eşya sektörü de düzenlemeye katılmış; bulaşık makineleri, buzdolapları ve derin dondurucular, çamaşır makineleri, kurutucular ve fırınlar için belirli kriterler getirilmiştir ("Geleceği Bugün Şekillendirmek", 2021). Düzenlemeler ürün gruplarına göre aşağıda sıralanmıştır.

- Bulaşık makineleri; tüm ev tipi otomatik bulaşık makinelerini kapsayan mevzuat değişikliğinde, bulaşık makinelerinde 1 Mart 2021 tarihinde yürürlüğe giren yeni enerji etiketlerinin kullanılmasına, enerji verimliliği yüksek, tamir edilebilirliği arttırılmış, enerji tasarruflu ürünlerin kullanılmasına karar verilmiştir.
- Buzdolapları ve derin dondurucular; yeni enerji etiketlerine uyumlu şekilde etiketlenmesi, eko-tasarım gereklilikleri doğrultusunda geri dönüşüme uygun, ürünün yaşam döngüsü arttırılmış ve enerji tasarrufuna uyumlu biçimde verimli cihazlar üretilerek ürünlerin kullanımından kaynaklı sera gazı yayılımının düşürülmesi beklenmektedir.
- Çamaşır makineleri: enerji etiketlerin yenilenmesi, eko tasarım direktifleri doğrultusunda su tüketimi, enerji verimliliği, bekleme ve kapalı durumu, ürün bilgileri gibi kriterler dikkate alınacaktır. Verimliliği

arttırılmış çamaşır makineleri sayesinde elektrikten tasarruf edilecek ve karbon salınımı azaltılmış olacaktır.

- Kurutucular: ev tipi kurutuculardaki verimlilik arttırıldığında enerji maliyetlerinin %50 oranında düşürülmesi beklenmektedir. Enerji verimliliği, performans ve ürün bilgisi kurutucu ürünlerde eko-tasarım gerekliliklerindedir.
- Fırınlr: Yeni enerji etiketleri, eko tasarım gereklilikleri fırınlar içinde geçerli olup, enerji verimli fırınlar ile enerji tüketiminden tasarruf sağlayıp sera gazı salınımının düşürülmesi öngörülmektedir.

Covid-19 salgını sonrasında dijital dünyayı daha fazla keşfeden tüketicilerin tercihlerinde büyük değişimler yaşanmıştır. TÜRKBEŞD Yönetim Kurulu Başkanı Can Dinçer'in TÜSIAD (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği) Avrupa Yeşil Mutabakatı söyleşilerinde belirttiğine göre; global araştırmalar yepyeni bir tüketici grubunun geleceğini ve sürdürülebilirliğe önem veren, doğaya saygı gösteren markaların Pazar büyüklüğünün 6 kat daha artacağını, yeni tüketicilerin %73 oranında alışveriş alışkanlıklarının değişeceğini, iklim krizine önem veren markaları tercih edeceğini, bunun yanı sıra yatırımcıların da yatırımlarını %78 oranında sürdürülebilirlik ve iklim kriziyle ilgili konulara yönlendireceğini belirtmektedir (Dinçer, 2021)

Yoğun enerji kullanan tüm sektörleri etkilemesi beklenen Yeşil Mutabakat, kendisine uyum sağlayan sektörler için fırsatlar da sunuyor. Örneğin, beyaz eşya sektöründe uluslararası pazardaki sıkı rekabette öne geçebilmek için Yeşil Mutabakat için önem arz eden lojistik kaynaklı emisyonların azaltılması; Türkiye'nin coğrafi konumu sayesinde diğer ülkelere kıyasla daha az karbon salınımı yapmasıyla bir avantaj oluşturuyor.

Beyaz eşya sektörünün ana üreticilerinin ve yan sanayi üreticilerinin tümünün uyumunu gerektiren Yeşil Mutabakat ile ortaya çıkan dijital dönüşüm konusunda yeni Ar-Ge teknik çalışmaları gerekmektedir. Kaynakların etkin kullanımı ve çıktılarının ortak paylaşımı geçiş hızını arttırmakta oldukça önemli bir faktördür. "Endüstri 4.0" olarak adlandırılan dijital dönüşümün temelini 9 ana unsur oluşturmaktadır. Bunlar; büyük veri ve analitik, otonom robotlar, simülasyon, dikey ve yatay sistem entegrasyonları, endüstriyel nesnelerin interneti, siber güvenlik, bulut sistemler, eklemeli imalat, arttırılmış gerçekliktir. Tüm bu unsurlar birbirine bağlanarak yeni imalat süreçleri ortaya çıkmakta ve verimlilik maksimize edilmektedir. Dijital dönüşümün en önemli etkileri arasında; tüketicilerin özel taleplerini karşılayabilme kapasitesiyle fiyat çeşitlendirmesine bağlı gelir artışı, istihdamda yetkinlik dö-

nüshümü, verimlilik, üretimdeki teknolojik gereksinimden kaynaklı yatırım ihtiyacı olarak sıralanabilir (“Geleceği Bugün Şekillendirmek”, 2021).

Avrupa Yeşil Mutabakatı beyaz eşya sektörünü etkileyecek pek çok unsur bulundurmaktadır. Bu sebeple ürünlerin tasarımının, ambalajlarının, enerji tüketimi gibi konularının yeniden ele alınarak, süreçlerde değişim ve uyum dijital desteklerle hızlanmalı, tüm paydaşların katılımı ve kamu desteğiyle kaynaklara ulaşılabilmeli, en verimli şekilde yararlanılması gerekmektedir.

4. AB Yeşil Mutabakat’ının ve Dijitalleşmenin Türkiye Beyaz Eşya Sektörü Bağlamında Değerlendirilmesi

AB Yeşil Mutabakatının getirdiği yeni düzenlemeler tıpkı geçmişteki sanayi devrimi gibi sektörlerin üretim faaliyetlerinde köklü bir değişimi beraberinde getirmektedir. Hem tüketicinin doğaya saygılı ürünlere yönelmesi, hem de iklim krizinin boyutlarının tüm ekosistemi tehdit etmesi sebebiyle bu değişime ayak uydurmak oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra, Covid-19 pandemisinden sonra gittikçe hayatımızla bütünleşen dijital dünya, sektörleri de oldukça etkiliyor ve dijital çözümlere yöneliyor. Yeşil Mutabakatın en önemli başlıklarından biri olan verimliliğin sağlanmasında dijitalleşme önemli aktörlerden biri konumundadır. Dijital çözümlerden destek alarak, tüm sektörlerin en hızlı şekilde Yeşil Mutabakata uyum sağlaması hem Dünya’nın iklim dengesini korumak hem de sektörlerin rekabet gücünün arttırmak için oldukça önemlidir. Çalışmanın amacı, AB Komisyon’un yayınlamış olduğu belgelerin, beyaz eşya sektörü raporlarının ve literatürde konuyla ilgili yapılan çalışmalar vasıtasıyla Yeşil Mutabakat açıklanarak ülkemizdeki son durumun belirtilmesi ve beyaz eşya sektörü için Yeşil Mutabakatın ve dijital dönüşümün değerlendirilmesidir.

Avrupa Birliği beyaz eşya sektörünün en önemli ihracat pazarı konumundadır ve bu nedenle Yeşil Mutabakata uyum tüm sektör için gereklidir. Ortaya çıkan tehdit ve fırsatların önceden belirlenip hazırlıklı olunması; ticari ilişkiler, rekabette gücün artırılması ve iklim krizinin de önlenmesi için önem arz etmektedir. İklim krizinin hızla ilerlemesi ve önlemlerin bir an önce faaliyete geçmesi gerekliliği nedeniyle sektördeki çözümlerin hızla anlaşılıp ortaya konulması faydalı olacaktır. Bu nedenle çalışma, sektörün değişim yolculuğunda dikkate alınması gereken noktaları ortaya koyması sebebiyle önem arz etmektedir.

4.1. Alan Yazımı

Mirici ve Berberoğlu (2022), Türkiye açısından Yeşil Mutabakatı değerlendirmiş, karbon ayak izinin hesaplanması hakkında açıklık getirmeyi amaç-

lamıştır. Türkiye'nin ihracatlarının atması, ekonomik büyümeyle gelecek istihdamın artması gibi fırsatları kaçırmaması için Yeşil Mutabakatın büyük bir avantaj olduğu belirtilmiştir. Avrupa iklim paktının Yeşil Mutabakatın bir tamamlayıcısı olduğunun altı çizilmiş, geçiş sürecinin zorlu olmasına rağmen gelecek nesiller için umut verici olduğu sonucuna varılmıştır.

Küçük ve Dural (2022), 15 farklı enerji senaryosunu inceleyerek, Avrupa Birliği Yeşil Mutabakatı doğrultusunda 2050 yılına kadar koyduğu iklim nötr hedefine ulaşmadaki uygulamalarını ve ne derece etkili olacağını belirlemeyi amaçlamışlardır. Senaryoların incelenmesi sonucunda edinilen bulgulara göre, hedeflere ulaşmak için politikaların yeterli olmadığını yeşil ekonomiye geçişin ve dönüşümün daha hızlı olmasının gerekliliği vurgulanmış, 2050 hedeflerine ulaşmak için yeni politikaların geliştirilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Yılmaz (2022), Avrupa Yeşil Mutabakatı'nın Türkiye enerji sektörüne etkisini incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, döngüsel ekonomiye geçişin Türkiye için fırsatlar yaratacağına, uyum sürecinde işletmelerin karbon ayak izinin tespit edilip daha sonra eylem planlarının oluşturulması gerektiğine, Yeşil Mutabakat ile gündeme gelen karbon sınırlarının ihracattaki rekabete etkisi açısından değerlendirilip sektörel stratejilerin oluşturulması gerektiğine değinilmiştir.

Barret (2009), çalışmasında teknolojik inovasyonların iklim değişikliğiyle mücadelede gerekliliğine dikkat çekmiş, dengenin sağlanması için nispeten kısa bir sürede teknolojik devrimin gerekliliğini vurgulamıştır. Teknolojilerin kendi içinde avantaj ve dezavantajları olduğunu, küresel iklim krizinin yaklaşan bir gerçek olduğunu belirtmiş, ancak iklim değişikliği, teknoloji ve kurumların sebep olduğu belirsizlik sebebiyle akıllı politikaların uygulanması gerektiğini, yatırımların geniş portföylere yayılmasını ve böylece olasılıklara hazır olunmasını tavsiye etmiştir.

Grubb (2004), sera gazı azaltma hedeflerinde özellikle enerji ve diğer sektörlerde teknolojik inovasyonların oldukça önemli olduğunu ancak gerekli teşviklerin ve politikaların tartışma konusu olduğunu belirtmiş, bu konu hakkında farklı görüşleri açıklayıp, teknolojik inovasyonun ekonomisine değinerek ulusal ve uluslararası politikalara açıklık getirmeyi amaçlamıştır. Sonuç olarak, birçok teknolojik iş birliğinin faydalı ve güvenilir yanları olduğunu ancak iklim değişikliğiyle mücadelede daha net ve gerçekçi sonuçlar veren iş birliklerinin belirlenmesinde zorluğun olduğunu belirtmiştir.

Apilioğulları (2019), endüstri 4.0'ın getirdiği dijitalleşmenin anlaşılması sebebiyle Kobilerin uygulamalardaki başarısını arttırmak için ilgili kav-

ramların ilişkilerini incelemiş ve yol haritası modeli çıkarmayı hedeflemiştir. Çalışmanın sonucunda, dijital dönüşümün başarılı olabilmesi için stratejik yaklaşımın önemli olduğunu, standartların belirlenmesinin gerekliliğini vurgulamış ancak dijital rekabette öncelikli olarak bilgili olunmasının başarıda ön koşul olduğu kanısına varmıştır.

Demirbağ ve Yıldırım (2021), endüstri 4.0'ın durumunu beyaz eşya sektöründe önce iki şirket ve bir yan sanayi şirketi üzerinden inceleyerek durum çalışması yapmıştır. Çalışmanın sonucunda elde edilen bulgulara göre şirketlerin dijital dönüşümü bir zorunluluk olarak gördüğü, dönüşüm stratejileri geliştirdiği ancak çeşitli zorluklar sebebiyle Türk beyaz eşya sektörünün dönüşümünün henüz başlangıç seviyelerinde olduğu kanısına varılmıştır.

Özkul (2011), Türkiye ekonomisinde beyaz eşya sektörünün önemini inceleyen çalışmasında Arçelik ve Vestel markalarını değerlendirmiş, firmaların fason imalatçı olarak başlayarak küresel değer zincirlerinde yükseldiklerini ve daha sonra kendi değer zincirlerini kurarak yükseldiklerini vurgulamıştır. Buna ek olarak, beyaz eşya sektörünün patent alma sayısının yüksek olması sebebiyle, AR&GE çalışmalarının imalat sektöründe öneminin artırılması gerektiği sonucuna varmıştır.

Soyer ve Türkay (2020), Türkiye'deki beyaz eşya sektöründe vaka analizi tekniği ile yeşil satın alma ve yeşil tedarikçi seçim süreçlerini incelemiştir. Araştırma sonucunda yeşil tedarikçi seçiminde en önemli iki kriterin yeşil imaj ve yeşil yetkinlikler olduğu belirlenmiş, yeşil algıların satın alma kararlarında kritik bir nokta olduğu, yalnız maliyet odaklı planlamanın yetersiz olduğu çıkarımı yapılmıştır.

4.2. Yeşil Mutabakatın Uygulanabilirliği Açısından Türkiye Beyaz Eşya Sektörünün SWOT Analizi

SWOT analizi ile farklı senaryolar için oluşturulacak stratejilerin belirlenmesinde güçlü ve zayıf yönlerin araştırılarak fırsatların ve tehditlerin belirlenmesine fayda sağlar. SWOT, güçlü yönler (Strengths), zayıf yönler (Weaknesses), fırsatlar (Opportunities) ve tehditler (Threats) anlamına gelir ve şirketlerin, organizasyonların ve hatta kişilerin performanslarını etkileyen iç ve dış faktörleri belirlediği bir analiz yöntemidir. SWOT analizindeki güçlü yönler, firmaların amaçlarına ulaşması ve müşterilerine verimli bir şekilde hizmet etmesi için ilgili olan iş kuruluşlarının iç yetenekleri ortaya koyan faktörleridir. Zayıf yönler, bir organizasyonun performansını engelleyebilecek aktörler veya kısıtlamalardır. Bu nedenle şirketin güçlü ve zayıf yönleri içsel unsurlardır. SWOT analizindeki fırsatlar, stratejileri dışarıdan destekleyebilecek veya kolaylaştırabilecek faktörler veya özelliklerdir. Avantaj oluşturan

rabilecek dış faktörlerdir. Tehditler ise ulaşılabilir hedefleri engelleyebilecek veya geciktirebilecek şirket dışındaki olumsuz faktörleri inceler. Bu nedenle, fırsatlar ve tehditler çevresel faktörler olarak görülmektedir (Gurl, 2017). Aşağıda Yeşil Mutabakatın uygulanabilirliği açısından Türkiye beyaz eşya sektörünün SWOT analizi yapılmıştır.

4.2.1. Güçlü yönler

Türk beyaz eşya sektörü dünyanın ikinci en büyük üretim üssü konumundadır. Birinci sırada ise Çin yer almaktadır. Avrupa'nın en büyük üreticisi konumunda olan sektör 2020 yılında beyaz eşya ürün gruplarında toplamda 29,1 milyon adet üretim gerçekleştirmiştir. Aynı yıl 22 milyon adet beyaz eşya ihracatı gerçekleştirerek ihracat gücünü kanıtlamıştır ("Geleceği Bugün Şekillendirmek", 2021). Sektörün katma değer üreten yapısı Türkiye ekonomisine büyük katkı sağlamaktadır. İhracat odaklı üretim küresel piyasada da etki yaratan güçlü yönlerden biridir.

Türk beyaz eşya sektörü yaklaşık olarak doğrudan 60.000 kişiye istihdam sağlamaktadır. Bu rakam yardımcı sanayiler, perakende satış noktaları ve servis ağlarıyla birlikte dolaylı olarak 600.000 kişiye istihdam sağlamaktadır ("Geleceği Bugün Şekillendirmek", 2021). Sektörün yüksek kapasitesi ülke ekonomisine de katkı sağlamaktadır.

Türkiye'nin bulunduğu coğrafik konum Türk beyaz eşya sektörü için değer yaratmaktadır. Asya ve Avrupa kıtalarını bağlayıcı konumda olması sebebiyle tedarik zincirinin oluşturulmasında özellikle Avrupa kıtasına yakınlık hem sektörün güçlü yönüdür hem de avantajlar ortaya koymaktadır.

Arçelik ve Vestel gibi pazarda önemli etkiye sahip güçlü Türk markaları beyaz eşya sektörünün geleceği için olumlu bazı etkenler ortaya koymaktadır. Bu markaların uzun yıllardır pazarda olması olgun ekosistem ile sektörün pazar hakimiyetindeki gücü artmaktadır. Uluslararası pazarda etkin rol alan Türk beyaz eşya markalarının, Yeşil Mutabakat'a uyumlu değişimlerde öncü olması sektördeki diğer yerli markaların dönüşümünde yol gösterici olacaktır. Bu da yeşil dönüşümün hızının artmasına fayda sağlayabilecek bir faktördür.

TÜİK verilerine göre Türkiye toplam nüfusunun %15,4'ünü genç nüfus oluşturmaktadır (<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Genclik-2020-37242>). Türkiye genç nüfusu sebebiyle iş gücü piyasası talebini karşılayabilecek kapasitededir.

4.2.2. Zayıf yönler

Uluslararası Yönetim Geliştirme Enstitüsü'nün (IMD) hazırladığı verilere göre Türkiye Dijital rekabet Gücü Endeksinde 64 ülke arasında 48. Sırada yer aldı. 100 puan üzerinden değerlendirilen ülkeler arasında Türkiye'nin puanı 52.8 olarak belirlendi. (IMD, 2022) Aşağıdaki Tablo 4.1.'de ülkelere göre 2020 ve 2021 yıllarında dijital rekabet edilebilirlik sıralamaları listelenmiştir. Türkiye dijital güç olarak gelişmiş ülkelerin oldukça gerisinde yer almaktadır. Doğrudan beyaz eşya sektörünü etkileyen bu eksiklik zayıf yönlerdir biridir.

Tablo 4.1. Dijital Rekabet Gücü Endeksi Sıralamaları (IMD raporundaki verilerden düzenlenmiştir)

Ülke	2020	2021	Ülke	2020	2021
ABD	1	1	Çek Cumhuriyeti	35	33
Hong Kong	5	2	Portekiz	37	34
İsveç	4	3	Slovenya	31	35
Danimarka	3	4	Suudi Arabistan	34	36
Singapur	2	5	Letonya	38	37
İsviçre	6	6	Tayland	39	38
Hollanda	7	7	Şili	41	39
Tayvan	11	8	İtalya	42	40
Norveç	9	9	Polonya	32	41
Birleşik Arap Emirlikleri	14	10	Rusya	43	42
Finlandiya	10	11	Kıbrıs	40	43
Güney Kore	8	12	Yunanistan	46	44
İngiltere	13	14	Hindistan	48	46
Çin	16	15	Slovakya	50	47
Avusturya	17	16	Türkiye	44	48
İsrail	19	17	Ürdün	53	49
Almanya	18	18	Romanya	49	50
İrlanda	20	19	Brezilya	51	51
Avusturya	15	20	Bulgaristan	45	52

Ülke	2020	2021	Ülke	2020	2021
İzlanda	23	21	Endonezya	56	53
Lüksemburg	28	22	Ukrayna	58	54
Yeni Zelanda	22	23	Hırvatistan	52	55
Fransa	24	24	Meksika	54	56
Estonya	21	25	Peru	55	57
Belçika	25	26	Filipinler	57	58
Malezya	26	27	Kolombiya	61	59
Japonya	27	28	Güney Afrika	60	60
Katar	30	29	Arjantin	59	61
Litvanya	29	30	Moğolistan	62	62
İspanya	33	31	Botsvana	-	63
Kazakistan	36	32	Venezuela	63	64
Kanada	12	13	Macaristan	47	45

Ülkelerin politik, ekonomik ve finansal istikrarsızlığı büyüme hızlarını doğrudan etkileyecek olumsuzluklar ortaya çıkarmaktadır. Soyu, Demirtaş ve Özgür'ün araştırmasına göre Türkiye'nin son dönemdeki ekonomik ve finansal risklerinin ekonomik büyüme üzerine etkisinin fazla olduğu, kişi başına GSYH, döviz kuru, cari denge gibi göstergeleri iyileştirmeye yönelik tedbirler alınmasının gerekliliği ortaya konulmuştur (Soyu, Demirtaş ve Özgür, 2021). Tüm bu negatif etkiler beyaz eşya sektörünün gelişimini de olumsuz etkileyecektir. Örneğin, gelirlerdeki düşüş sebebiyle iç piyasadaki talebin azalması söz konusu olacaktır bu nedenle son dönemde yaşanan ekonomik ve finansal istikrarsızlıklar sektörün rekabet gücünü zayıflatmaktadır.

Son dönemde yaşanan enflasyonist ortam maliyetlerin artmasına sebep olmuştur. Politika faizlerin düşmesi ve parasal tabanın artması sonucunda spekülasyona açık hale gelen Türk lirası, dövizler karşısında ucuz duruma gelmiş, ithal ürünler de Türk lirası cinsinden pahalılaşmıştır (Timur, 2022). Hammadde ve ara girdilerde maliyetin artması beyaz eşya sektörünü olumsuz etkilemektedir.

Sanayi sektörünün yaşadığı sorunlardan biri de nitelikli iş gücü sayısının gittikçe azalmasıdır. İşverenler de eğitim durumu yeterli adaylardan ziyade tecrübeli usta ve teknisyenleri tercih etmektedir. Türkiye'deki uygulamalı

mesleki eğitim bu bağlamda zayıf kalmaktadır (Özdemir, Aksoy ve Avcioğlu, 2022). Buna ek olarak, Türkiye Makine Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi'nin 2021 yılında yaptığı araştırmaya göre yakın gelecekte ülke değiştirmeyi düşünen mühendislerin oranının %17,24 ve en öncelikli motivasyonlarının da ekonomik durumlar olduğu ortaya konulmuştur (TMMOB,2021). Türk beyaz eşya sektörü için önemli bir kayıp olan bu göçler sebebiyle nitelikli iş gücü giderek azalacağı tahmin edilmektedir.

4.2.3. Fırsatlar

Beyaz eşya sektörünün büyüme temposunu önümüzdeki yıllarda da sürdüreceği 2024 yılına kadar satış değerinde %2,9, satış adedinde ise %2.5 oranında büyümesi beklenmektedir (“Geleceği Bugün Şekillendirmek”, 2021). Gelişen sektörde doğru stratejiler uygulanırsa Türk beyaz eşya sektörü de bu ivmeden yarar sağlayacaktır.

On Birinci Kalkınma Planı'nda 379.2. maddesinde “Beyaz eşya sektörünün ana ihracat pazarı olan AB’de 1 Mart 2021 tarihinde yürürlüğe girecek olan, yeni eko tasarım ve enerji etiketi regülasyonuna uyumlu ürün tasarımları sebebiyle oluşacak ilave yatırım ihtiyacı, yatırım teşvikleri kapsamında desteklenecektir.” ifadesiyle belirtilen teşvik yaklaşık 250 Milyon dolar civarındadır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018). Bu tür destekler sektörün gelişimine katkı sağlayacaktır.

Yeşil Mutabakata uyum Türk beyaz eşya sektörü açısından birçok fayda sağlayacağı öngörülmektedir. Fırsat olarak değerlendirilebilecek ilk unsur Türkiye'nin coğrafi konumundan ortaya çıkabilecek lojistik avantajlardır. Karbon emisyonlarının azaltılması amacıyla havayolu taşımacılığının yerine karayolu, deniz taşımacılığı veya demiryolunun tercih edilmesi sebebiyle Türkiye'nin lojistik avantajları sektöre ve ülkeye fayda sağlayacaktır. Yeşil Mutabakatın 1 milyondan fazla iş kolu oluşturması beklenmektedir (European Commission, 2020). Yeşil dönüşümle ortaya çıkacak yeni iş kolları sayesinde beyaz eşya sektörünün de istihdam gücü daha da artacaktır. AB yeni bir değer zinciri oluşturmak için ürün ve hizmetlerin birbirine bağlamasını hedeflemektedir. Türkiye beyaz eşya sektörü bu zincirin bir parçası olmayı başarırsa birçok fırsattan yararlanabilir. Örneğin, Avrupa Batarya İttifakı ile birçok ülke üretimin farklı aşamalarındaki döngüye katılmış bu sayede maliyetler azaltılmış, paydaş katılım sağlanmış ve ülkeler arasında güçlü bir değer zinciri oluşturulmuştur. Yeşil Mutabakata uyum sağlandığı takdirde pazardaki rekabette fark yaratmak ve sektörde öncü olmak ortaya çıkabilecek en büyük fırsattır.

4.2.4. Tehditler

Türkiye'nin AB üyelik sürecinin belirsiz bir hal alması sebebiyle, 1996 yılında yürürlüğe giren Gümrük birliği anlaşması öngörülen süreyi aşmıştır ve küresel ekonominin hızlı değişimi sebebiyle Gümrük Birliği'nin modernizasyona ihtiyacı vardır ("Geleceği Bugün Şekillendirmek", 2021). Aksi takdirde her iki tarafında çıkarlarını etkileyecek olumsuzluklar ortaya çıkabilir.

Haksız rekabeti önlemek amacıyla, çevre ve hava kirliliğini önleyen standartlara uyan firmaları koruyan Sınırda Karbon Düzenlemesi ile yüksek emisyonlu ülkeler için tehdit unsuru olarak görülmektedir. Germanwatch ve New Climate Institute tarafından hazırlanan 2022 İklim Değişikliği Performans Endeksi'ne göre Türkiye 64 ülke arasından 41. Sırada yer almış ve düşük performans gösteren ülkeler kategorisinde değerlendirilmektedir (Burck vd., 2021). Türkiye sınırda karbon uygulamasından olumsuz etkilenebilecek performansa sahiptir, gerekli iyileştirmeler yapılmazsa ekstra vergiler ve maliyetler rekabet gücünü olumsuz etkileyecektir.

Türkiye'deki ekonomik istikrarsızlığın getirdiği kur dalgalanmaları da hem sektörün gelişimi hem de dönüşümün işleyişi bakımından tehdit olarak gözükmektedir. Kaynakların verimli kullanımını gerektiren yeni stratejilerin kurulması için üretim tesislerinin modernizasyonu büyük bir mali yük oluşturmaktadır. Bu sebeple gerekli finansmanın sağlanması için destekler gereklidir.

Dijital dönüşümün Yeşil Mutabakat'ın iklim nötr hedefine ulaşabilmek için olmazsa olmaz bir unsurdur. Ancak teknolojik altyapının yetersizliği sebebiyle bu dönüşüm Türkiye açısından bir tehdit oluşturacaktır. Eğer teknolojik yeterlilik sağlanmazsa dijital dönüşümde geri kalınacak ve rekabet avantajları kaybedilecektir. Aşağıda Tablo 4.2.'de SWOT analizi oluşturulmuştur.

Tablo 4.2. Yeşil Mutabakat'ın Uygulanabilirliği Açısından Türkiye Beyaz Eşya Sektörünün SWOT Analizi

Strength (Güçlü Yönleri)	Weaknesses (Zayıf Yönler)
<ul style="list-style-type: none"> İhracat odaklı üretim İstihdam gücü Coğrafik konum Olgun ekosistem Genç nüfus 	<ul style="list-style-type: none"> Dijital rekabet gücünün düşük olması Nitelikli iş gücünün giderek azalması Maliyetlerin artışı Politik, ekonomik ve finansal riskler

Opportunities (Fırsatlar)	Threats (Tehditler)
<ul style="list-style-type: none"> • Yatırım teşvikleri • Yeni iş kolları • Lojistik fırsatlar • Yeni değer zinciri • Büyüyen sektör 	<ul style="list-style-type: none"> • Gümrük Birliği'nin güncellenmemesi • Kur dalgalanmaları • Sınırdaki karbon uygulaması • Dijital dönüşümde yetersiz teknoloji

4.3. Yeşil Mutabakatın Uygulanabilirliği Açısından Türkiye Beyaz Eşya Sektörünün PEST analizi

PEST analizi Politik, Ekonomik, Sosyolojik ve Teknolojik olmak üzere dört farklı dış faktörü inceleyerek, örgütler için uzun vadede olası etkilerini ortaya koymayı amaçlar. Dış çevre, örgütlerin kontrolü dışındadır ve rekabetçi konum üzerinde büyük etkisi olabilecek birçok faktörü içerir.

Politik faktörler; ticaret, vergilendirme, mevzuatları kapsayan ve politikacıların ticari çevreye hangi ölçüde müdahale edebildiğini gösteren önemli faktörlerdir. Ticari kısıtlamaların bulunduğu ortamlar örgütlerin başarısını olumlu veya olumsuz yönde etkileyebilir. Örneğin Çin'de uygulanan sansür yasakları sebebiyle Google ülkeden çekildi. AB'nin tütün reklamı yasağı sebebiyle Formula 1 endüstrisi ağır etkilenmiş birçok anlaşma iptal edilmek zorunda kalmıştır. (Bonnucci ve Galea, 2015) Politik faktörlerin analizinde yerel ve uluslararası mevzuatlar, vergilendirme, ticari politikalar, maliye politikaları, düzenleyici kurumlar ve süreçler incelenebilecek konulardır.

Bir pazarın genel çekiciliğinin belirlenmesinde önemli etkiye sahip olan ekonomik faktörlerin en popüler göstergesi Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'dır. Buna ek olarak, enflasyon da satın alma gücünü belirlemede ve hammadde gibi girdilerin hesaplanmasında stratejileri etkileyen bir faktördür. Ülkeler arası ekonomik performansların bağımlılıkları da bazı durumlarda ortaya çıkabilmektedir. Örneğin, AB üyesi ülkelerden birinde yaşanan ekonomik olumsuzluk birçok üye devletin piyasalarında olumsuzluk yaratmaktadır. Ekonomik faktörlerin analizinde yerel ekonomi, uluslararası ekonomi, pazar ve ticaret döngüleri, GSYİH, enflasyon oranları gibi başlıklar incelenebilir (Bonnucci ve Galea, 2015).

Sosyal faktörler ürün ve hizmetlerin tüketicilerin değişen beklentilerine uyum sağlayacak şekilde konumlandırılmasına fayda sağlar. Politik ve ekono-

mik faktörlere kıyasla daha öngörülemezlerdir çünkü insanların talep ve istekleri birçok sebebe bağlı olarak değişebilir bu nedenle tahmin edilemezdir. Sosyal faktörlerin analizinde tüketicilerin zevklerinin, davranış ve tutumlarının anlaşılması doğru stratejilerin oluşturulmasında yarar sağlar. Örneğin, artan sağlık bilinci, sağlıklı gıda için yeni bir pazar oluşturdu ve fırsatlar getirdi. Sosyal faktörlerin analizinde nüfus artışı, yaş grupları, yaşam tarzları, satın alma davranışları, ırk, etnik kökenler, dini etkinlikler incelenebilecek bazı örnek başlıklardır (Bonnucci ve Galea, 2015).

Teknolojik gelişmeler örgütlere hem fırsatlar hem de tehditler ortaya koymaktadır. Gelişen teknoloji ile sektörler yeniden şekilleniyor. Örneğin, internet ve e-ticaret sitelerinin gelişimi araçların çoğunu ortadan kaldırdı. Teknolojinin hızlı değişimi rekabet avantajları yaratır. Örgütler bu değişime ayak uyduracak şekilde kendini hazırlamalıdır. Sürekli güncel kalmalı ve etkileri tahmin etmelidir. Teknolojik faktörler için incelenebilecek başlıklar yeni yazılımlar, elektronik yenilikler, teknolojik ürün tasarımları, veritabanları, dağıtım zincirleri vb. (Bonnucci ve Galea, 2015).

PEST analizi yukarıda açıklanan dört ayrı dış faktörün olası etkilerinin incelenmesiyle başlar. Daha sonra bu etkilerden doğacak fırsat ve tehditler belirlenir. Olumlu etkiler için stratejiler oluşturulurken olumsuz etkiler için de çeşitli önleyici planlar yapılmalıdır. Yeşil Mutabakat'ın Türkiye beyaz eşya sektörüne uygulanabilirliği aşağıda PEST analizi ile incelenmiştir.

4.3.1. Politik Faktörler

Türkiye Ticaret Bakanlığı Yeşil Mutabakat Eylem Planı'nı Temmuz 2021 yılında yayınlamıştır. Sürdürülebilir bir büyüme modelinin rekabet ortamının korunması ve güçlendirilmesi için bir zorunluluk olarak tanımlayan eylem planında Yeşil Mutabakata paralel olarak hedefler belirlenmiştir. Öncelikle hedefleri arasında "Sınırdaki Karbon Düzenlemesi" başlığı altında enerji yoğun ve kaynak yoğun sektörler için etkisinin belirlenmesi eylem planına dahil edilmiştir. Bu doğrultuda Türkiye ve AB ticaretini etkileyecek olumsuzlukların sınırlandırılması, Gümrük birliği entegrasyonunun bozulmaması için konuya ilişkin değerlendirmeler yapılması amaçlanmaktadır. Bunlara ek olarak, ulusal bir karbon fiyatlandırma mekanizmasının oluşturulması, sanayiden kaynaklı sera gazının izlenmesi gibi uygulamalar planlanmaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021). Sınırdaki Karbon uygulaması sektörel bakımdan büyük bir risk olarak görülmektedir ancak bakanlığın alacağı önlemler ve AB'den talep edilebilecek inisiyatifler ile beyaz eşya sektörünün Yeşil Mutabakata uyumu kolaylaştırılabilir ve fırsatlar doğabilir.

Türkiye'nin yayınladığı On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında yer alan "Çevrenin Korunması" başlığında Niyet Edilmiş Ulusal Katkı çerçevesinde sera gazı emisyonunun kontrolüne yönelik sanayinin de dahil olduğu sektörlerde çalışmalar yapılacağı, 7 bölgemiz için İklim Değişikliği Eylem Planları hazırlanacağı, ulusal ve bölgesel uyum stratejilerinin oluşturulacağı, çevre bilincinin artırılması ve çevre yönetiminin sağlanması için tüm paydaşların koordinasyonunun sağlanacağı belirtilmiştir. (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018) Burada bahsedilen çevresel denetimlerin artırılması da geçiş sürecinin daha kontrollü ve hatasız ilerlemesine katkı sağlayacaktır.

Ülkeler arası ticaret savaşlarından kaynaklı gelişmeler de sektörün istikrarsız ilerlemesine sebep olmaktadır. ABD ve Çin arasındaki politik gerilimler, gümrük vergileri gibi olumsuzluklar gelişmekte olan pazarları, küresel ticareti ve iş yapma kolaylıklarını engellemektedir. Ticaret savaşları beyaz eşya sektörü bakımından tehdit oluşturmaktadır bu nedenle korumacı politikaların geliştirilmesi gerekmektedir.

Yeşil Mutabakatın uygulanmasıyla ortaya çıkacak sürdürülebilir hareket bazı tarife dışı bariyerler oluşturabilir. Kapsamlı bir dönüşümü gerektiren Yeşil Mutabakatın içerdiği mevzuatlar uluslararası ticareti engelleyici bariyerler oluşturabilir. Dış ticarete sektörün rekabetini engelleyebilmek için ülkeler ihracatı kısıtlayabilecek maddeler ortaya koyabilir Türkiye beyaz eşya sektörünün ihracatının devamı için koruyucu önlemler oluşturulmalı olası tehditler engellenmelidir.

AB'nin Yeşil Mutabakat hedeflerinden biri olan enerji verimliliği, Rusya-Ukrayna savaşının ortaya çıkmasıyla giderek önemli bir konu olmuştur. Rusya'ya AB'nin uyguladığı yaptırımlar sonrası Rusya'nın Avrupa'ya ihraç ettiği doğalgazı kısıtlamasıyla hedefler yeniden hesaplanmak zorunda kalmıştır. Enerji fiyatlarının artmasıyla temiz enerjiye geçişin oldukça önemli olduğunu vurgulayan Komisyon Yeşil Mutabakatın uygulanmasının hızlandırılması gerektiğini belirtmiştir. Komisyon, Enerji Verimliliği ve Yenilenebilir Enerji Direktiflerinin hedeflerinin sırasıyla yüzde 9'dan 13'e ve yüzde 40'tan 45'e çıkarılmasını önermiştir. (Homeyer, Oberthür ve Dupont, 2022) Avrupa'da bu kısıtlamalardan ötürü sert geçecek kış sebebiyle, kömür kullanımının da artması beklenmektedir. Tüm bu sebeplerden Yeşil Mutabakat takviminin Avrupa için yavaşlayacağı tahmin edilmesiyle birlikte Türkiye için avantajlar ortaya çıkacaktır. Türkiye'nin bu engeller dışında kalması sebebiyle dönüşüm takvimini uygulayabileceği için fırsatlardan yararlanabilir.

4.3.2. Ekonomik faktörler

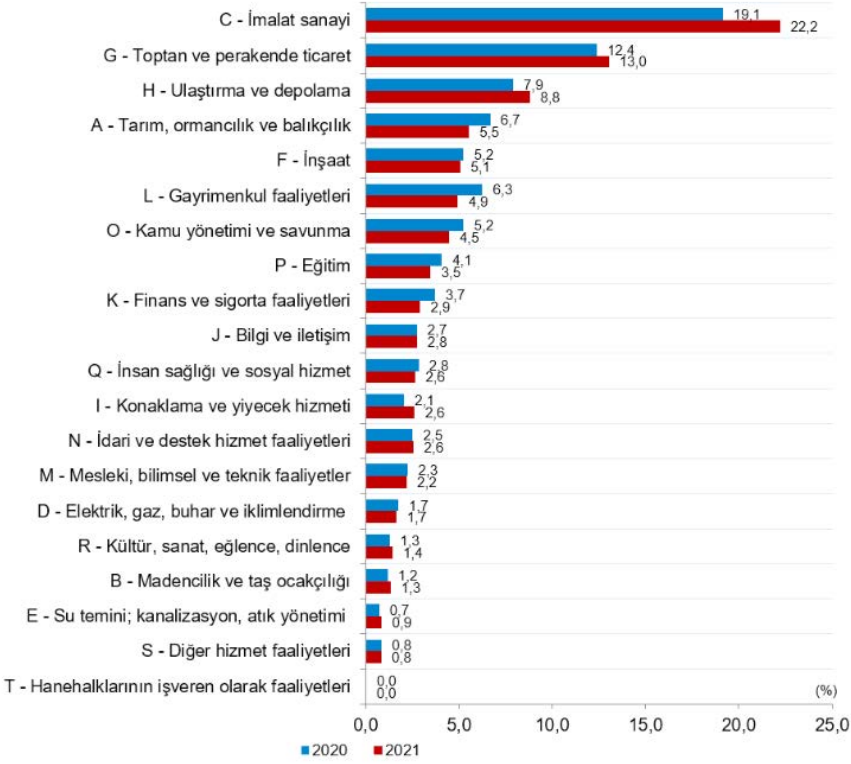
Yeşil Mutabakatın uygulanmasında ekonomik etkenler oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Albayrak ve Gökçe yaptıkları çalışmada 1975-2010 yılları arasındaki verilere göre Türkiye'deki ekonomik büyüme hızıyla çevre kirliliği arasında ters-U şeklinde bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. (Albayrak ve Gökçe, 2015) Özellikle Covid-19 virüs salgınından sonra küresel ölçekte ekonomik dengeler değişmiş Türkiye ekonomisi de olumsuz etkilenmiştir. Türkiye'de ekonomik büyüme hızının yavaşlamasıyla sürdürülebilir ekonomik değişime geçişte negatif yönlü bir etki yaratabilir ve Yeşil Mutabakata uyumu zorlaştırabilir.

Türkiye'nin ekonomik istikrarsızlığı, kur dalgalanmaları da bir tehdit olarak görülmektedir. Türk Lirası'nın Dolar ve Euro karşısında hızlı değer kaybetmesi maliyetlerdeki dengesizliği oluşturmakta ve dönüşümün ekonomik yükünü de arttırmaktadır. Türkiye'de günden güne artan enflasyon beyaz eşya üreticilerini ve hedef müşterinin satın alma gücünü doğrudan etkilemektedir. Hammadde fiyatlarındaki değişim sebebiyle sektörün maliyetleri etkilenmekte ve büyümesini engellemektedir. Buna ek olarak, tüketicinin artan maliyeler ve yüksek enflasyon sebebiyle alım gücünün düşmesi yine sektörün gelişimini doğrudan etkilemektedir. Tüm bu faktörler beyaz eşya sektörü için risk oluşturmaktadır.

TÜİK verilerine göre imalat sanayi GSYH hesabında en büyük payı olan sektördür. Aşağıdaki Şekil 4.3.' te listelenmiştir. Bu nedenle beyaz eşya sektörünün ekonomik katkısı oldukça önemlidir.

Şekil 4.3. Üretim yöntemine göre GSYH hesabında sektörlerin payları (TÜİK)

Üretim yöntemine göre GSYH hesabında sektörlerin payları, cari fiyatlarla, 2020, 2021

Yeşil ve dögüsel ekonomik hedeflerin oluşturulması Türkiye beyaz eşya sektörü için birçok fırsat ortaya çıkacaktır. Türkiye'nin On Birinci Kalkınma Planı'nda yeşil ekonomiye dönüşümün AB ilişkileri ve ticaretin devamı için önem teşkil ettiğinin altı çizilmiş ve bazı hedefler belirlenmiştir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018). Bu doğrultuda dögüsel ekonomi eylem planının hazırlanması, AB sürdürülebilir ürün politikalarına, eko-tasarım mevzuatlarına uyumun sağlanması gibi amaçlar oluşturulmuştur. Tüm bu maddeler Türkiye beyaz eşya sektörünün Yeşil Mutabakata uyum sürecini hızlandıracak pozitif yönlü gelişmelerdir.

4.3.3. Sosyolojik faktörler

Yeşil Mutabakatın uygulanabilirliğinin artırılması için toplumun da aktif rol alması gerekmektedir. Özellikle eğitim seviyelerinin yükselmesiyle daha bilinçli tüketiciler ortaya çıkmakta ve beyaz eşya sektörünü doğrudan etkilemektedir. "Euromonitor Uluslararası Yaşam Tarzı Araştırması" sonuçlarına göre tüketicilerin iklim değişikliği ve çevreye etkisi hususunda hassasiyetle-

rinin arttığı gözlemlenmiştir (“Geleceği Bugün Şekillendirmek”, 2021). Bu etik duyarlılık tüketicileri sürdürülebilir cihazlara yönlentmektedir, dolayısıyla sürdürülebilir çözümler beyaz eşya sanayisinin gelişimi için fırsatlar ortaya koyacaktır. Enerji verimli ürünlerin tercih edilmesi, ambalajların geri dönüştürülebilir olması, daha dayanıklı ürünlere yönelimin artması gibi konularda Yeşil Mutabakat ile tüketicinin beklentileri uyuşmaktadır. Bu konulara üretim planlarında ve tasarımlarda önem verildiği takdirde hedef müşteriye ulaşım daha kolay olacağı ve karlılık oranı artacağı için fırsatlar içermektedir.

Tüketiciler artan internet kullanımı sebebiyle satın alma kararlarından önce arama motorlarından, sosyal medyadan, e-ticaret sitelerinden ve ürün videolarından yararlanarak kapsamlı araştırmalar yapmaktadır. TURKBESD raporuna göre Covid-19 sonrası tüketiciler akıllı uygulamalardan kullanabilecekleri ürünleri tercih etmektedir (“Geleceği Bugün Şekillendirmek”, 2021). Yapay zekâ, nesnelerin interneti, metaverse gibi teknolojiler hızla gelişmekte ve günlük hayatlarımıza entegre olmaktadır. Beyaz eşya sektörünün dijital gelişimini hızlandırması tüketici beklentilerini karşılamak için önemli bir unsurdur ve sektör için fırsatlar içerir.

4.3.4. Teknolojik faktörler

Teknolojik gelişmeler beyaz eşya sektörünü doğrudan etkilemektedir. Günümüz dünyasında artan dijital çözümler birçok yeniliği beraberinde getirmektedir. Küresel çevrimiçi cihazların 2015 yılına kıyasla 5 kat artarak 2025 yılında 75 milyar adete ulaşması beklenmektedir. Akıllı cihazların giderek yaygınlaşmasıyla akıllı telefonların en önemli koordinasyon cihazı olması öngörülmüştür (“Geleceği Bugün Şekillendirmek”, 2021).

Türkiye On Birinci Kalkınma Planı'nda yer alan “Dijital Dönüşüm” başlığında sürecin hızlandırılması ve rekabet gücünün artırılması temel amaç olarak ortaya konulmuştur. (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018) Özellikle imalat sanayisinin dijital dönüşümü için harekete geçilmesi hedeflenmiş, sürecin yönetimi için Dijital Dönüşüm Platformu oluşturulması hedeflenmiştir. Aşağıda Tablo 4.5.'te kalkınma planında yer alan dijital dönüşüm hedefleri yer almaktadır.

**Tablo 4. 5. Türkiye'nin Dijital Dönüşüm Hedefleri
(On Birinci Kalkınma Planı, 2018)**

	2018	2023
Öncelikli Sektörlerde Endüstriyel Bulut Platformu Üzerinden Alan KOBİ Sayısı (Kümülatif)	-	10.000
Yetkinlik ve Dijital Dönüşüm Merkezi Sayısı (Kümülatif)	1	14
Öncelikli Sektörlerde Faaliyet Gösteren KOBİ'lerin Yerli Ürün ve Hizmet Sağlayıcılarla İş birliği İçerinde Geliştirdikleri Dijitalleşme Proje Sayısı (Kümülatif)	-	20.000

Türkiye'nin hedefleri umut verici olmasına rağmen henüz dijital dönüşüm performansı gelişmiş ülkelere kıyasla oldukça düşük kalmaktadır. Bu nedenle bu dönüşüm bir tehdit olarak görülmektedir. Dijital dönüşüm yeşil dönüşüm sürecinin hızlandırılmasında oldukça önemli bir eylemdir ve Türkiye beyaz eşya sektörünün uyumu için yatırımların artırılması gerekmektedir.

Speedtest Global Index Eylül 2022 verilerine göre Türkiye sabit 29.43 Mbps sabit internet hızıyla 182 ülke arasında 107. Sırada, mobil internet hızında ise 28.72 Mbps ile 140 ülke arasında 66. sırada yer alıyor. Mobil İnternet hızında 1. sırayı 122.77 Mbps ile Norveç, sabit internette ise Singapur 219.01 Mbps hızla yer alıyor (<https://www.speedtest.net/global-index#mobile>).

Türkiye internet hızıyla oldukça geride kalmaktadır. Bu unsur teknolojik dönüşüm hızında bir tehdit oluşturmaktadır. Gerekli iyileştirmelerin yapılması ve altyapı çalışmalarının geliştirilmesi gereklidir.

Ülkelerin Ar-Ge yatırımları da ekonomik güçlerini oldukça etkilemektedir. TURKBESD raporuna göre Türkiye'deki Ar-Ge harcamalarının GSYİH içindeki payı 2019 yılında %1,06'yken 2023 yılında bu payın %1,8'e çıkarılması hedeflenmektedir. Türkiye'nin ekonomik kalkınmanın sağlanması için Ar-Ge faaliyetlerine yatırımların artırılması gerekmektedir. Türkiye beyaz eşya sektörünü için yatırımların artması fırsatlar doğuracak ve gelişimini etkileyecektir.

COVID-19 pandemisinden sonra tedarik zincirlerinde çıkan aksaklıklar çip kriziyle gündeme oturdu. Öncelikle otomotiv sektörünü etkileyen bu krizin çözüme tam olarak ulaşamaması sebebiyle sorun beyaz eşya sektörüne de sıçradı. Beyaz eşyaların üretiminde önemli bir bileşen olan çiplerin tedarik sürecinin zorlaşması üretimi de olumsuz etkilemekte. Türkiye Risk

Raporu'nda 6. Sırada yer alan tedarik zincirinde aksama ve mal-ürün kıtlığı riski öncelikle çip krizinin altını çizmektedir (Pehlivanlı, 2021). Türkiye beyaz eşya sektörünün gelişiminde bir tehdit oluşturan bu risk hedeflenen büyümeyle sekteye uğratabilir.

5. Sonuç

Günümüzde iklim krizinin boyutları kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Bu kriz, dünya üzerindeki tüm canlı yaşamını tehdit etmektedir. Hızla önlem alınmadığı takdirde geri dönüşü olmayan kayıplar yaşanacaktır. Özellikle enerji yoğun sanayilerin ortaya çıkardığı sera gazı salınımları iklim krizini tetiklemektedir. Bu nedenle Avrupa Birliği komisyonunun oluşturduğu Yeşil Mutabakat kapsamında tüm sanayi işleyişini değiştirecek bir dizi yenilikler ortaya çıkmıştır. Atık yönetimi, yenilenebilir enerji kaynaklarının tercihi, yeni tasarım direktifleri, dijital çözümler gibi pek çok kavramı yol haritasına ekleyen Avrupa Birliği, Türkiye'nin önemli ihracat kapılarından olduğu için bu dönüşümlere ayak uydurmak hem sektörel rekabette öncü olmak hem de ekonomik dengeyi sağlamak açısından oldukça önemlidir. Türkiye beyaz eşya sektörü AB Yeşil Mutabakatı'ndan etkilenen sanayilerden biridir. Karbon emisyonlarının düşürülmesi, eko-tasarım direktiflerine uygun geliştirilen ürünlerin tasarlanması, enerji verimliliğinin doğru ve etkili yönetimi, atık yönetiminin uygulanması, döngüsel ekonomi eylem planı doğrultusunda yeni teknolojiler geliştirilerek ürünlerde geri dönüştürülmüş materyaller kullanılması ve dijitalleşme eylemlerini tüm yeni teknolojilerle desteklenerek, Ar-Ge yatırımlarının artırılması gibi faaliyetler sektörün her oyuncusu için gerekli olacaktır.

Araştırmada kullanılan SWOT analizi tekniği ile Türkiye beyaz eşya sektörünün iç ve dış çevresindeki etki edecek unsurlar belirlenmiştir. Elde edilen bulgularda sektörün pazarda etkin bir oyuncu olduğu ve ekosistemi iyi tanıdığı ancak Türkiye dijital rekabet edilebilirlik oranlarının düşük olması ve diğer teknolojik göstergelerin de zayıf kalması sebebiyle yeşil dönüşümün özellikle dijitalleşme ayağında oluşacak eksiklik olumsuzluklar yaratabilir. Yeşil dönüşüm hızlanması için muhakkak teknolojik destek gereklidir. Son dönemde Türkiye ekonomisinde yaşanan olumsuz gelişmeler, sanayi sektörünün gelişmesinde negatif etki yaratmaktadır. Türkiye burada ortaya çıkan açığı kapatmak için yatırım teşviklerini değerlendirebilirse zayıf yönlerini geliştirebilir ve fırsatlar ulaşabilir. Uluslararası pazarda rol alıp dönüşüme başlayan güçlü Türk markaları olmasına rağmen tüm sektörün bu dönüşüme katılması gereklidir. Sektörün çıkarlarının korunabilmesi için kamu desteği oldukça önemlidir. Türkiye AB ilişkilerinin korunması ve Gümrük Birliği

Anlaşması'nın modernizasyonu kritik önem taşımaktadır. İç faktörlerdeki bu zayıflıklar ortaya çıkan fırsat ve tehditlerin değerlendirilmesinde önemli unsurlar olarak karşımıza çıkmakta. Örneğin, AB Yeşil Mutabakatı çerçevesinde oluşan yeni değer zincirlerinde Türkiye'nin rol alması için teknolojik eksikliğin giderilmesi gerekmektedir. Yeşil Mutabakat Türk beyaz eşya sektörünün rekabet avantajı sağlayabilmesi, maliyetlerin düşürülmesi, verimliliğin artırılması ve yeni pazarlara ulaşabilmesi için fırsatlar doğurur. Ancak Yeşil Mutabakat, geniş ve kapsamlı bir dönüşüm olması sebebiyle özellikle teknolojik açığın kapatılmaması sektörün dönüşümünde riskleri ortaya çıkarır. Sınırdaki Karbon uygulamasına uygun üretim yapılmadığı takdirde ek maliyetler doğuracağı için sektörün maliyet avantajlarını olumsuz yönde etkiler. Türk beyaz eşya sektöründe bu dönüşümü desteklemek için bilgilerin paylaşımı, değer zincirlerinin oluşturulması oldukça önemlidir. Tüm bu dönüşümde Türkiye geride kalırsa fırsatlardan ziyade tehditlerle karşılaşacaktır.

PEST analiziyle de Türkiye'nin politik, ekonomik, sosyal ve teknolojik çevresinde risklerin ve fırsatlar bulundurduğu ortaya konmuştur. Türkiye Yeşil Mutabakat'ı imzalayan ülkelerden biri olarak beyaz eşya sektörünün rekabet avantajını yakalayabilmesi için büyük bir adım atmıştır. Ancak bu bir başlangıçtır, uzun ve kapsamlı bir değişimi gerektirir. Mevzuatlara uyum için standartların yükseltilmesi gerekmektedir. Dünyada süre gelen ticaret savaşları, uluslararası ticaret akışını etkilemesi sebebiyle Türk beyaz eşya sektörünü de etkilemektedir. Bu politik gelişmelerden daha az etkilenmek için sektörün sürdürülebilir üretimi artırmasıyla dışa bağımlılığı azalacak böylece kur dalgalanmaları gibi ekonomik faktörlerin de olumsuz etkileri ortadan kalkacaktır. Rusya Ukrayna savaşının etkisiyle patlak veren enerji krizi özellikle Avrupa ülkelerini olumsuz etkilemektedir. Böyle bir krizle baş etmeye çalışan ülkelerin Yeşil Mutabakat takvimlerinin yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Türkiye'nin bu krizin dışında olması sebebiyle Yeşil Mutabakat takvimine uyumlu ilerlemesi çeşitli avantajlar ortaya çıkaracaktır. Bu politik faktörlere karşı hazırlanacak uygun eylem planları sektörü de olumlu etkileyecektir. Türkiye'nin sınırdaki karbon uygulaması gibi ek maliyetler oluşturabilecek riskleri engellemesi için kendi karbon fiyatlandırma sistemini uygulaması gerekmektedir. Buna ek olarak, tüketicilerin bilinçlenmesi ve yeşil ürünlere yönelmesi ise Yeşil Mutabakat'ın uygulanabilirliği açısından fırsatlar yaratır. Eko-tasarım yönergelerine göre üretilen ürünler hem iç hem de dış pazarda yeni tüketici kitlesine ulaşımı kolaylaştıracaktır. Elde edilen bulgulara tüketicilerin giderek bilinçlenmesi, yeşil ürünlere yönelmesi ve özellikle ürünlerde dijital kolaylıkları tercih etmesi sebebiyle Yeşil Mutabakat'a ve dijitalleşmeye uyumun sektörün yeni tüketicilere ulaşmasına da katkı sağlayacağı göstermektedir. Teknoloji ise Türkiye'nin eksiklerini gidermesi için

odaklanması gereken en önemli unsurlardan biridir. Rekabet avantajının sağlanması ve dijital dönüşüm için yenilikçi ve fark yaratan bir teknolojik altyapıya sahip olmak şarttır. Günümüzde ise Türkiye'nin internet hızında gelişmiş ülkelere kıyasla oldukça geride yer aldığı görülmüştür. Yeşil Mutabakat'a uyumda dijital dönüşüme ayak uydurabilmek için teknolojik açığı kapatmak öncelikli konulardandır. Türkiye beyaz eşya sektörünün hedeflerine ulaşabilmesi için bu temel alanların iyileştirilmesi ve geliştirilmesi esastır. İklim krizine üretilen çözümlerin yalnız başına etki etmeyeceği bilinmesi sebebiyle beyaz eşya sektörü ve ilgili tüm sektörlerin bu dönüşümde iş birliği oldukça önemlidir. Süreçlerden elde edilen sonuçlar ortak havuzda toplanmalı ve elde edilen faydalardan tüm birimler yararlanmalıdır. Teknolojilerin yeni olması, geçiş sürecinde maliyetlerin yüksek olması sebebiyle, hızlı, düşük maliyetli ve en etkili çözümlere ulaşılması gerekmektedir.

Yeşil Mutabakat sektörlerin kurallarını yeniden yazan birçok mevzuatı içermekle birlikte hem iklimi koruyan hem de maliyetleri düşürerek işletmelere ve ülke ekonomilerine katkı sağlayan uygulamaları içermektedir. Bu değişimlere uyum sağlayacak sektörlerin döngüsel ekonomi avantajlarından yararlanarak gelişeceği kaçınılmaz bir gerçektir. AB ve Türkiye ticari ilişkilerinin güçlü kalması Türkiye beyaz eşya sektörü için oldukça önemli olduğundan Yeşil Mutabakat ve dijitalleşme sürecindeki iç ve dış çevrede ortaya çıkan fırsatların ve tehditlerin belirlenmesi önemlidir. Araştırmada yapılan analizlerle mevcut durumda sektördeki dönüşümün özellikle teknolojik yetersizlikten dolayı yavaşlayacağı, zayıf yönlerin giderildiğinde avantajlardan fayda sağlayarak rekabette öne çıkabileceği sonucuna varılmıştır. Türkiye beyaz eşya sektörünün önemli ihracat kapısı olan AB ile ticaretin devamlılığın sağlanabilmesi için uyum sürecini en iyi şekilde yönetmek hem sektöre hem de ülkeye fayda sağlayacaktır. Gelecek çalışmalarda, farklı sektörlerde AB Yeşil Dönüşüm ve dijitalleşme süreçlerine uyumları incelenip karşılaştırma yapılması aradaki farkları ortaya koyması bakımından önerilmektedir.

KAYNAKLAR

- Akiş, E. (2019). Türk Beyaz Eşya Sanayii'nin Rekabet Gücü. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(4), 232-247.
- Albayrak, E. N., Gökçe, A., 2015. Ekonomik büyüme ve çevresel kirlilik ilişkisi: çevresel kuznets eğrisi ve Türkiye örneği. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*
- Altay, A. T., Bayhan, D., Durtaş, P., Kiper, M., Tahhan, S. (2019). ESO Beyaz Eşya Yan Sanayi Kümlenmesi Ur-Ge Projesi İhtiyaç Analizi Sonuç Raporu. *TTGV*
- Apilioğulları, L. (2019). Üretim Endüstrisi Dijital Dönüşüm Süreci Kavramsal İlişki Haritası. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(3), 153-162.
- Barrett, S. (2009). The Coming Global Climate-Technology Revolution. *Journal of Economic Perspectives*, 23(2), 53-75.
- Bonnici, S. T., Galea, D., 2015. PEST analysis. *Wiley Encyclopedia of management*.
- Burck, J., Uhlich, T., Bals, C., Höhne, N., Nascimento, L., Wong, J., Tamblyn, A., Reuther, J. (2021)
- Çeşmecioglu, S. (2001). Beyaz eşya sektörü araştırması: Vol. 1. bs. İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Demirbağ, K. Ş., Yıldırım, N. Endüstri 4.0 ve Verimlilik: Türk Beyaz Eşya Sektöründe Keşfedici Durum Çalışması. *Verimlilik Dergisi*, 206-223.
- Dinçer, C. (13 Nisan 2021). Youtube. Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=pP_73TKSzUU
- Eroglu, D., Özdamar, A. (2005), TÜRK İMALAT SANATİİNİN REKABET GÜCÜ CE BEYAZ EŞYA SEKTÖRÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 10 (2), 1-21. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduiibfd/issue/20840/223355>
- European Commission. (2018). A clean planet for all a European strategic long-term vision for a prosperous, modern, competitive and climate neutral economy. COM (2018) 773 final. Erişim adresi: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52018D0773>
- European Commission. (2019). The European green deal. COM (2019) 640 final. Erişim adresi: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN>
- European Commission. (2020). A New Industrial Strategy for Europe. COM (2020) 102 final. Erişim adresi: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/european-industrial-strategy_en

- Grubb, M. (2004). Technology Innovation and Climate Change Policy: An Overview Of Issues and Options. *Keio economic studies*, 41(2), 103-132.
- Gurl, E. (2017). SWOT analysis: A theoretical review.
- Homeyer, V. I., Oberthür, S., ve Dupont, C. (2022). Implementing the European Green Deal during the evolving energy crisis. *JCMS-JOURNAL OF COMMON MARKET STUDIES*.
- IMD, W. (2022). IMD World Digital Competitiveness Ranking 2022.
- Küçük, G., Dural, B. Y. (2022). Avrupa Yeşil Mutabakatı ve Yeşil Ekonomiye Geçiş: Enerji Senaryoları Üzerinden Bir Değerlendirme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 137-156.
- Mirici, M. E., Berberoğlu, S. (2022). Türkiye Perspektifinde Yeşil Mutabakat ve Karbon Ayak İzi: Tehdit Mi? Fırsat Mı? *Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, 8(1), 156-164.
- Özdemir, F. N., Aksoy, A., ve Avcıoğlu, Ü. (2022). Nitelikli işgücü sorunu üzerine çalışma. *JOURNAL OF LIFE ECONOMICS*, 9(3), 159-169.
- Özkadı F. (2021). KAGİDER Mart Ayı Kahvaltı Toplantısı. Youtube.
- Özkul, M. (2011). Türkiye Ekonomisinde Beyaz Eşya Sektörünün Önemi. *Ekonomik Yaklaşım*, 22(78), 119-136.
- Pehlivanlı, D. (2021). *Türkiye Risk Raporu 2022*.
- Soyer, A., Türkay, B. (2020). Yeşil Satın Alma ve Yeşil Tedarikçi Seçimi: Beyaz Eşya Sektöründe Bir Uygulama. *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, 8(4), 1202-1222.
- Soyu, E. , Demirtaş, C. ve İlıkkan Ö, M. (2022). Ekonomik, Finansal ve Politik Risk ile Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği . *Journal of Economic Policy Researches* , 9 (1) , 165-186 . DOI: 10.26650/JEPR1016857
- T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2018, *On birinci kalkınma planı (2019-2023) kamu özel iş birliği uygulamalarında etkin yönetim özel ihtisas komisyonu raporu*, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/04/KamuOzelIsbirligiUygulamalarindaEtkinYonetimOzelIhtisasKomisyonuRaporu.pdf>
- T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021, *Yeşil Mutabakat Eylem Planı*, <https://ticaret.gov.tr/data/60f1200013b876eb28421b23/MUTABAKAT%20YE%C5%9E%C4%B0L.pdf>
- Timur, M. C. (2022). ENFLASYONİST DÖNEMLERDE BİR YATIRIM VE TASARRUFU ARACI OLARAK PARA: TÜRK LİRASI ÖZELİNDE BİR İNCELEME . *Erciyes Akademi* , 36 (2) , 898-919 . DOI: 10.48070/erciyesakademi.1117747
- TMMOB. (2021). *İSTANBUL'DA YAŞAYAN MÜHENDİSLER ARAŞTIRMASI*

- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. Toplam ve Kişi Başı Sera Gazı Emisyonu (Mart 2022).
- TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. Üretim yöntemine göre GSYH hesabında sektörlerin payları (Ağustos 2022)
- Yaşar, O. (2013). TÜRKİYE'DE BEYAZ EŞYA SANAYİ . Marmara Coğrafya Dergisi , 0 (21) , 150-183 . Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marucog/issue/468/3781>
- Yılmaz, F. (2022). Enerji Yönetimi ve Türkiye: Avrupa Yeşil Mutabakatı Çerçevesinde Bir Değerlendirme. *Akademia Doğa ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(1), 19-37.
- (2018). Sektörel Görünüm: Beyaz Eşya. *Türkiye Sınai Kalkınma Bankası*. Erişim Adresi: <http://www.tskb.com.tr/i/assets/document/pdf/beyaz-esya-sektorel-gorunum-subat-2018.pdf>
- (2019). By the Numbers: The Home Appliance Industry in Europe, 2018-2019. *Applia*. Erişim Adresi: <https://applia-europe.eu/statistical-report-2018-2019/files/applia-statistical-report-2019.pdf>
- (2021). Geleceği Bugün Şekillendirmek. *TURKBESD*. Erişim Adresi: <http://www.turkbesd.org/userfiles/files/T%C3%9CRKBESD%20Beyaz%20E%C5%9Fya%20Sekt%C3%B6r%20Raporu%20.pdf>
- <https://www.mfa.gov.tr/paris-anlasmasi.tr.mfa> (Erişim tarihi: 10.01.2022)
- https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_19_5895 (Erişim tarihi: 10.05.2022)
- <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Genclik-2020-37242> (Erişim tarihi: 07.08.2022)
- <https://www.speedtest.net/global-index#mobile> (Erişim tarihi: 01.09.2022)

The revitalisation of the Silk Road: Theoretical Challenges and Policy implications

Canan Çetin¹

Abstract

Considered as the ‘Heartland of the World’ by Mackinder, Central Asia has an essential influence on the power dynamics of the world. With the advantage of the revitalisation of the ancient Silk Road, Russia, United States of America, European Union, China and Turkey have different outcomes with their policy implications on the framework of complex interdependency. Due to the different bargaining powers, vulnerabilities and purposes of the states, each power has focused on the region in a different way. So, this paper aims to analyse the power dynamics on the region via revitalisation of the Silk Road on the concept of complex interdependency. Within the selected articles and journals, literature reviews for the theoretical framework and policy papers for the policy implications is used to deepen the analysis. To do so, the complex interdependency model will be analysed under three different aspects to explain its policy implications on the region, such as economic dimension, energy security section and human rights and democratization issues.

Introduction

For centuries, Central Asia has always been considered as a strategically and militaristically essential region for the world. This was particularly the case for Russians who had lived for three centuries under the rule of the Turkish Islamic state-the Golden Horde-which had captured its principalities one by one in order to balance and take advantage of the Turkish-Russian relations (Kappeler, 2014). Due to concerns about the security of the south coast, Russia adopted a new ideology by deploying to Central Asia. The region is also important for Russia because of its trade capacity and contributions to the Russian economy. Once Peter the Great came to the throne and unified Russia as an empire, the perspectives and politics towards Central Asia changed, because Central Asia was the most important way for Indian trade relations (ibid,2014).

---

¹ Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, canantune@gmail.com, Orcid: 0000-0001-6228-6313

During the 19th century, Russian expansionist policies had arisen due to the fact that British merchants came as serious competitors for Russian merchants in the region (ibid, 2014). Nicholas I of Russia wanted to limit British activities in the region, so he increased the diplomatic and military initiatives towards Central Asia. In the 1880s, Central Asia was almost totally located within the Russian borders (Saray, 1982). The annexation of the region to Russia took three centuries (Kappeler, 2014). On the 31st August 1907, Russia and the United Kingdom (UK) signed an agreement which claimed that Central Asia was under Russian rule, while Afghanistan was Great Britain's (Purtas, 2006). Consequently, Russia has had power over the region for centuries and has seen itself as the unique power and owner of the region. After the collapse of the Soviet Union however, the global world order and the balance of power between actors changed. Since the 1990s, states' foreign policies have prioritised the economy rather than the military.

The historical East-West Silk Road started from Kashgar following the southern way, across Hotan and arrived to the source of the Chinese silk (See, appendix I) (Ligeti 1997). Known as the Sea Silk Road, it started from the northern coast of China to the Indian peninsula, Strait of Malacca, then to the Ganges. From the West to the Far East, India to China, the Silk Road has travelled over the Central Asian territory for two thousand years (Kirpik, 2012). At the golden age of the Silk Road, it was 7.500 km as the crow flies, and 10.000 km in the normal way (Hedin 1974). The road was also a combination of both sea and land roads which was used to travel between continents. When it was closed due to natural disasters or other reasons, the Far Eastern products were carried via the sea or caravan routes. For years, Islamic and Turkic states took the rich profits of the Silk Road. The Silk Road itself was not just a road which helped to transfer goods; it also helped to transfer culture, technology and ideas from east to west, or vice versa. Going across Asia's mid-zone, however, this route had several problems due to its length and journey. Geographical discoveries of new routes shaped the trade relations between the east and west, and eventually resulted in the Silk Road being increasingly deemed as less important, unlike in previous years (Kirpik, 2012). It further lost its importance once Istanbul was conquered by Mehmed the Conqueror (Georgiyev, 2015).

After giving a brief historical explanation of the region and of the Silk Road, it is easier to consider power relations and conditions at different levels, using the theory of complex interdependence. This is because the new global world order includes different actors who all differ in terms of their vulnerability and bargaining power. That is why it is essential to use com-

plex interdependency theory to explain power relations, states' potentials and their impact on Central Asia (Garrison & Abdurrahmonov, 2011). It is necessary to recognise and acknowledge Russian influence and the importance of the historical Silk Road, in order to examine the power dynamics at work in the Central Asian region.

Complex interdependence is an International Relations (IR) theory which was proposed by Robert Keohane and Joseph Nye. Complex interdependence examines the world from two perspectives. While nations are considered as actors, they are also interconnected to each other based on their common interests, vulnerabilities, opportunities for cooperation, and bargaining power (Garrison & Abdurrahmonov, 2011). Although the international system is anarchical, this concept creates a new form of 'hierarchy' for the world order and promotes something other than the use of the conventional "hard" power. The vulnerability and power of the states is measured by their ability to affect asymmetrical relationships (Garrison and Abdurrahmonov, 2011).

In this context, common interests and vulnerabilities make actors have both opportunities and limits on the path to decision-making. For example, although energy sources in the region are seen as essential for actors formulating their policies in relation to Central Asia, other factors also have an important effect on their decisions. These factors vary-from human rights and democracy issues in the region, to economic relations-as countries are bound in a web of complex interdependency through these different issues. Sometimes the economic capability and/or the historical bonds of the countries are not enough to empower them to influence or control activities in the region. For instance, in order for Russia to use its energy resources effectively, it has to allow for Chinese investment and Japanese technological developments (Aron, 2006).

After the collapse of the Soviet Union, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan became independent, while the international system evolved into a more multi-polar system (Kirpik, 2012). Although Russia is one of the most important actors in the Central Asian region, in this paper it will not be considered, due to its historical, colonial and regional impact on the region. Instead, this paper will examine Turkey as a regional developing power, China as a regional and global power, the United States (US) as a global power, and the European Union (EU) as a global power. The shared interests of these actors are their energy demand, as well as the desire for the region to be stable and independent from Russia in every aspect.

Each actor has a different approach towards the region. Turkey for example, claims that it has the right to create its own politics in the region due to the nationalistic historical bonds with Turkic republics. The US on the other hand, has a more liberal approach and wants to eliminate Russia, which was seen as the only power over the region for years, particularly during the Cold War era. In addition, they all have different bargaining power. For instance once an economic crisis occurs in the region, its impact on the other countries' foreign policies will vary depending on the country's capability and vulnerability (Garrison & Abdurrahmonov, 2011). As Gilpin (2001) asserts, the economic system relies on a specific political order with particular values, expectations and norms which shape the decisions and behaviour of the actors.

This paper aims to analyse the influence of the revitalisation of the Silk Road on the power relations between regional powers: the EU, Turkey, the US and China, using the 'Complex Interdependency Model'. Thus, the study seeks to address the ways in which the revitalisation of the Silk Road shapes power relations between regional actors. In order to explain the effects of the new Silk Road on power relations, an examination will be conducted on three different areas: the economic dimension of the Silk Road, the security challenges in the region, and human rights and democratisation initiatives.

Firstly, the main part will analyse in three sub-sections, three determinants of states' foreign policies towards each other. In the economy section, the trade and cooperation for the regional infrastructure development will be examined in relation to the Silk Road. Next, in the security section, energy security, energy resources and pipelines, as well as other security challenges in the region will be analysed. In the final section, there will be a study and an evaluation of Russia-friendly state leaders, the democratisation process and human rights issues.

It is important to emphasise that these issues are determined based on the states' priorities, which can differ from one to the other. China for example, is seen as pushing for the revitalisation of the Silk Road for the main purpose of developing its trade relations with the West; while for the US it is seen as an attempt to prevent Russian monopoly in the region-thus it is from a more political perspective. Mackinder's Heartland theory will be used to explain the importance of the region for countries, after which the complex interdependence model will be used to structure a theoretical framework to clarify the implementations of the new Silk Road on the states' relations.

Theories applied to Central Asia and Methodology of Study

Why Central Asia is essential for the new world order

'Who rules East Europe commands the Heartland; who rules the Heartland commands the World-Island; Who rules the World Island commands the World.'- Sir Halford Mackinder (1962, pg.150).

According to Mackinder, Eurasia or Central Asia is considered as a key region for world dominance (Fettweis, 2000). Although Mackinder's Heartland theory seems out of date, it is still a pioneer study for contemporary scholars who analyse the region. As it can be easily understood from history, Central Asia has been subject to different wars and conflicts between states over the centuries. Following the two world wars in particular, Central Asia arguably became the most important region to rule, thus causing conflicts of interest between countries-especially the US and Soviet Russia during the Cold War era.

With the collapse of the Soviet Union, the attention over the region from regional and global powers has gradually increased. Undoubtedly, the most radical and transformative initiative for the region is the revitalisation of the historical Silk Road which had once been used as a main trade route from China to Europe through Central Asia for centuries, until the conquest of Istanbul in 1453 (Filis,2008). In order to revive the Silk Road most of the regional powers have different initiatives in the region. China helps the development of infrastructure for transportation, while the US attempts to re-create political stability and security (ibid, 2008). The transformation of the region inevitably disturbs Russia as a regional and historically unique power over the Central Asian states. Different purposes, aims and initiatives result in different outcomes for the countries. Furthermore, each country is different in its vulnerability, sensitivity and bargaining power over the region. For instance, the energy crisis in Central Asia has an influence on both Turkey and the EU, but its *impacts* all differ depending on each country's vulnerability. Therefore it is important to emphasise that this vulnerability shaped countries' foreign policies with regards to Central Asia.

From a geopolitical perspective, the Black Sea region is generally seen as a 'natural geopolitical centre' or a new 'geopolitical pivot' which has rich natural resources including uranium and other energy reserves, as well as geopolitically critical transport roads, as highlighted by Georgiev (2015). He also implies that this geopolitical significance makes the region more attractive not only for neighbouring countries such as China and Russia, but also for the European countries like Turkey, Germany or even more

non-Eurasian countries like the US (Georgiev, 2015). As stated earlier, Mackinder argued that the power which has control over the Heartland will be the global power (Iseri, 2006). For the West and Russia, Central Asia is seen as a security layer for the constraints from China, or vice versa. Furthermore, those countries see the region as a base upon which to improve their activities and efficiencies (Turan, 2014).

In order to explain the actors' behaviours and strategies, we need to look at the different geopolitical perspectives related to the region. On the one hand, Kim and Indeo (2013), claim that competition on the region occurs between the 'great powers' such as China, the US and Russia. On the other hand, some scholars argue that rather than there being solely one big game, there are several 'small' games between these three big powers-China, Russia and the US-on the region (Laruelle and Peyrouse, 2013). Other readings suggest that power relations in the region can easily be considered on the framework of the balance-of-power, which consists not only of global powers, but also includes the rising regional powers (Kubicek, 2013). Another important perspective is that in the new world order, countries are not the sole actors in politics, and therefore other actors such as international organisations or multinational companies should also be included in the equation (Kuzsnir and Stegen, 2015).

It is important to emphasise that unlike several other scholarly approaches which consider power relations as a 'game', here power relations will be examined using the concept of interdependency, and power dynamics will be analysed from the liberal perspective rather than the realist one. To illustrate the necessity of the liberal arguments, Joseph Nye implies that the oil crisis and the OPEC embargo resulted in a change of power relations, where power shifted to developing countries from the industrialised ones (Garrison and Abdurrahmonov, 2011). As Smith Stegen (2015) argues, it is hard to say that all actors have the same power, objectives or interests in the region. He also suggests that China would be considered as the 'winner' of the region due to its capabilities and geopolitical strategies-such as trade agreements with energy-rich countries Kazakhstan and Turkmenistan (Stegen, 2015).

The US' Silk Road initiatives officially started in 1999, when it accepted and put into practice the Silk Road Strategy Act (Turan, 2014). According to the Act, the US agreed to help improve communication, transportation, education, health, trade and the energy infrastructure, in order to support the developmental activities in the region and promote the international organisation and multinational companies' investments in the region (ibid, 2014). At first glance, China was disturbed by the newly independent states,

because of their national bond with the Turkish community in its Xinjiang Uyghur autonomous region. When China recognised the energy reserves in the region which would compensate its energy demand for its rising economy, it changed its policies' base towards the region (ibid, 2014). Included in these policies was the idea of eliminating US and Russian influence in the region and reducing their power to manipulate. In this complex interdependency, China inched toward Russia in order to balance the relations and further engage itself in the region by using Russia's historical ties (ibid, 2014).

For the EU, after recognising the independent post-Soviet states, the region was not seen as a strategically-important territory until the Ukraine-Russian crisis. When Russia used its energy card against the EU, they realised how much they relied on Russian energy supply. So the EU started to change its energy policies and search for new sources. They then increased their initiatives, but to address more energy-based and economic concerns. From this viewpoint, the EU just wants to be a trade and energy partner for the region, rather than eliminate any super power (Belkin and Morelli, 2007). Although it is not seen as a big power in the region, Turkey is also geopolitically important as a regional power and due to history. Just after their independence declaration, Turkey immediately recognised all Central Asian countries and started to develop its diplomatic relations with them (Turan, 2014). Similarly with the EU, Turkey wants to create a strong energy and trade partnership instead of uprooting other powers or reducing their capabilities in the region.

In order to revitalise the historical Silk Road, nearly each country has a new Silk Road project. For China it is called 'One Belt, One Road', while the US called its own project 'The new Silk Road'. Through the concept of interdependency, all countries agree to act together, because they are all aware that the stability of the region, as well as more advanced transportation infrastructure would result in a win-win for all parties (ibid, 2014).

Methodology

In order to explain the power relations between countries, it is important to use several policy papers related to policy implications, initiatives of countries, agreements, bilateral or multilateral negotiations related to revitalisation of the ancient Silk Road. To do so, in this paper policy papers, articles related to region and those global powers, and books particularly to clarify the theories applied into the study. To exemplify some theoretical issues, current political issues will be narrated from newspapers as well. As journals, Oil and Gas Journal, Energy Policy for the energy security section,

Chinese Business Review, International Journal of emerging Markets for the economic dimension and Asian perspective, Bilig for the general information about the region. Both Turkish and English articles will be considered to reach the perfect explanation for the condition of power relations in the region. Apart from books, within selected journals, articles will be chosen by their relevance to the region and the theory, then their date because of the contemporaneity of the study. As it is explained above, theory challenges in the region is explained to contrast the different perspectives, then as a main theory, complex interdependency model will be embedded into three different sections by considering different aspects of the theory and the policy implications related to it on the region. In addition to study, in the appendix section the map of the projects will be provided to illustrate the routes clearly.

Economic Dimension of the Silk Road

Turkish minister Hayati Yazici declared: “The trade volume of the Silk Road countries has quadrupled in the last decade and there is a noticeable shift in the growth of these countries in contrast to Europe and other regions.” (Haberler, 2012). As such, it is essential to emphasise the economic significance of the region and its influence on power dynamics (Fedorenko, 2013). There have been dramatic developments in Chinese and other Asian states’ economies for a few decades, so the revitalisation of the Silk Road would be a great chance to introduce their goods to the European market by using Central Asia as a bridge between the two continents (ibid, 2013). This route would not only be an advantage for trade and for the economy, but also for the travel and transportation of new ideas and culture too (Georgiev, 2015).

In the 19th century, Pax economica was introduced as a reflection of power dynamics and a result of interdependency between powers (Kantarci, 2012). Pax economica can essentially be understood as having little to no conflict between economic powers, so that states could have more trade agreements and relations under peace circumstances rather than spending their money and time on military power and war (ibid, 2012). Within this context, trade agreements and developed economic relations can be seen as the only thing able to avoid war. Looking from a global perspective, liberal economics scholars argue that the global system would be discouraged from using military power, if liberal economics and foreign trade result in engaging countries’ national interests (ibid, 2012). This argument overlaps with the neo-liberal complex mutual interdependency concept.

The new global order requires multi-national coalitions which can deal with common problems and threats. Until the new world order, instant conflicts occurred; but countries could not resist the liberal system and sooner or later they recognised that conflict is only a zero-sum game (ibid, 2012). For example in 2016, Russia and Turkey froze their trade relations for a couple of months due to the air strike crisis. They only resisted the system for 8 months, and soon enough both Putin and Erdogan held a subsequent meeting, agreeing to develop their economic relations (Walker and Rankin, 2016). As this example shows, this tense process-familiar in our anarchical international system-shifted to the coalition and agreement period after only a few months (Kantarci, 2012).

Central Asia with its rich natural resources and its specific topography makes the global powers on the region focus more on economic and technological factors rather than on security challenges. Global competition in Central Asia is structured based on political economy, so that the complex interdependency between power dynamics is shaped on the context of a geo-economic perspective. It is generally argued that powers first focus on oil and natural resources in the region, then on its trade potential (Budak, 2013).

In addition to how power relations shape and maintain the region, it is also important to emphasise the well-being of the regional economies. Developmental economics could be used to describe the recovery of Central Asian states' economies after Soviet Russia. As Daron Acemoglu proposed 'institutionalism' for economic development, Central Asian countries also need to improve their institutions and make them more transparent and democratic for the sake of their economies (Acemoglu and Robinson, 2012). In order to create and maintain the institutions in the region, there is greater need for the initiatives to focus on the economy and democracy, which will bring political stability for the region and make the region more attractive for foreign investments (ibid, 2012).

In the next section, countries will be analysed one by one in order to explain their economic initiatives in the region and what they expect in return.

Initiatives for the region

This section will examine the effect of the economic initiatives of the active powers in the region from the concept of complex interdependency. Starting with the US, it can be observed that the main purpose of the US' 'New Silk Road Strategy' is for more developed liberal trade, incentives for economic cooperation, and enhanced trade bonds with Central Asia (Fed-

renko, 2013). At this point, the US Silk Road policies appear to be more economically-oriented and are focused on pumping liberal values into the region. The very first initiatives of the New Silk Road Strategy started in 2011 with the call of former US Secretary of State Hillary Clinton, for the revitalisation of the historical Silk Road:

“Let’s build an international web and network of economic and transit connections. That means building more rail lines, highways, [and] energy infrastructure, like the proposed pipeline to run from Turkmenistan through Afghanistan through Pakistan into India (TAPI). It means upgrading the facilities at border crossings. And it certainly means removing the bureaucratic barriers and other impediments to the free flow of goods and people.” Fedorenko (2013, p.4)

According to Vladimir Fedorenko (2013), the US mainly aims to develop Afghanistan’s condition with its Silk Road initiatives, so that when Afghanistan engages with Central Asia’s economies, it will become more attractive for foreign investments, which will result in advancing the opportunities and facilities for both the economy and for its society.

The ‘New Silk Road’ can be seen as a chance to trigger economic growth and engagement with the world economic system, with more developed infrastructure and advanced cross-border trade. The US has introduced nearly 40 infrastructure projects which mostly focus on initiatives for the Silk Road strategy since 2012 (Georgiev, 2015). Although there are lots of bilateral negotiations between Central Asian states and the US, there is only limited information about the contents of those meetings. Those undisclosed data from the bilateral meetings create doubt regarding the US’ purpose, particularly from the perspective of neighbouring states (ibid, 2015). Furthermore, military negotiations are also done privately between Central Asian states and the US, so those initiatives and meetings are only limited and specific to countries, rather than being a means for the *region* to integrate (ibid, 2015).

Turkey, parallel to the US’ purpose, wants to create integration in the region and revitalise the ancient Silk Road between Asia and Europe through its own territory. Turkish initiatives to the region are essential for the reconstruction of the Silk Road, particularly for its transportation web, free trade procedures, securitisation of the crossroads and logistics. As mentioned by Vladimir Fedorenko (2013), Turkish minister Hayati Yazici emphasised the importance of the Silk Road for the global economy and for transporting Asian products to Europe and vice versa. From the Turkish perspective, in order to reconstruct the Silk Road, it is essential to develop railroads, crossroads, custom borders, energy corridors and pipelines; thus the region

would undoubtedly become the ‘heartland’ of the world. Turkey’s Central Asian Silk Road-based initiatives were introduced in 2008 in Antalya Forum, which hosted discussions about how to simplify border crossing procedures through the Silk Road. Not only did seventeen Silk Road countries attend the meeting but so did many international organisations, including the World Customs Organization (WCO) and the United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) (ibid, 2013).

Here it is important to highlight that as liberal theories suggest, states are not unique actors in the new global order; international organisations, NGOs and multinational companies also have enough power to affect the international system. The next meeting was held in Georgia in 2011, the Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia (TRACECA) was mentioned for its contribution towards creating the Permanent secretariat for the management of further applications and decisions of the forum (Karaman and Karluk, 2014).

Despite several initiatives from Turkey, some scholars argue that current initiatives and investments focusing on specific sectors do not guarantee a strategic long-term interdependence between Central Asian states and Turkey (ibid, 2014). It is also argued that Turkey needs to consider the 20 years’ impact since the collapse of the Soviet Union on the region and needs to develop a new strategic agenda which contains energy policies, trade relations and other important factors for the stability, integration and development of the region (ibid, 2014). While developing relations with Central Asian states, Turkey should also consider its European trade partners and the revenue of the reconstruction of the Silk Road (Budak, 2013). Contrary to the US, Turkey carries out all initiatives and meetings with Central Asian states transparently, so that Central Asian governments hardly think about any potentially suspicious aims behind Turkish initiatives in the region.

Although the EU has attended several meetings related to the reconstruction of the ancient Silk Road, its initiatives towards the region is limited to energy and human rights issues. In particular, the economic integration of the region and the development of trade relations have hardly found a place on the EU’s Central Asia agenda (Sally, 2010). The TRACECA project includes the Silk Wind initiative for the construction of the high-speed train railways between European countries, Caucasus and Central Asia, the development of the technology used in the transportation or communication between countries, and simplifications of custom trade procedures (Fedorenko, 2013). Another important project supported by the EU is the Viking Railroad, which is a railway project aimed at linking Scandinavia to

China via Central Asia, creating new trade opportunities and developing current political relations amongst those states (Stegen and Kuszniir, 2015). As mentioned above, the EU has hardly recognised the importance of the region. Nevertheless, there have been two main events which enabled the EU to understand the power dynamics in the region and how they solely relied on Russian energy. Firstly, the energy demand from EU countries has risen rapidly due to technological developments in the industry sector and rising demography by migrants. Secondly, the Ukrainian crisis in 2014 resulted in gas interruptions in the EU by Russia, due to their political position during the crisis (ibid, 2015). The EU was forced to recognise that it needed to diversify its energy source, or Russia's monopoly would give it the power to manipulate the EU.

From the Central Asian perspective, perceptions towards the EU make Central Asian states less willing to cooperate and undertake common projects. East European countries want to control the possible trade route coming from Central Asia, rather than encourage the cooperation between the whole region, China and other members of the Silk Road (Georgiev, 2015). Scholars have also addressed these qualms, stressing that the EU needs to analyse both its interests and Central Asian states' interests, and create a new agenda for the region which contains common goals, shared interests, cooperation and financial aid to the region (ibid, 2015).

Undoubtedly, Chinese initiatives also focus on their own interests when it comes to the revitalisation of the historical Silk Road. Central Asia attracts China's attention with the idea of boosting its own economic interests by using the ancient Silk Road route (Fedorenko, 2013). Furthermore, China considers the energy resources in the region to be beneficial to its energy demand (Dhakal, 2009). That is why China has increased its economic initiatives with great vigour, to advance the region's infrastructure. Differing from Turkish initiatives, Chinese investments are quietly sent to the region for the construction of crossroads and railways. An example of this is when in 2013 the Chinese government invested 2 billion dollars to Kyrgyzstan and Uzbekistan for the construction of a new railway, because China believes that the returns of the low transportation costs and dramatic reduction in other costs and time would complement the initiatives for Central Asia (Fedorenko, 2013).

Officially announced by the Chinese president in 2013, the One Belt One Road project aims to develop integration between states in the region via two main determinants; one of them is land-based 'Silk Road economic Belt' and sea route-based 'Maritime Silk Road' (See appendix II) (Georgiev,

2015). With the advantage of those two initiatives, the output of the cross-road web would rise, while China would connect to the European market by becoming less reliant on the maritime route which is generally under US control (ibid, 2015). In addition to those revenues, China would also guarantee and secure the natural resources and energy reserves. By achieving these goals, China will increase its power in the world order. Chinese investments are kindly welcomed to the region due to the fact that the initiatives are seen as a chance to improve the quality of life, economic development and securitisation of the region.

Another initiative which is a joint cooperation by two regional powers-Turkey and China-is the 'New Eurasian Land Bridge' which aims to connect China, Central Asia to Europe through Turkey, crossing the Bosphorus via Marmaray (See appendix III). In Istanbul, Marmaray provides the opportunity to cross the Bosphorus under the sea, and proceed to the North-west of Europe such as Bulgaria, Czech Republic and Germany (Georgiev, 2015). Turkey has been vigorously focusing on accomplishing the high speed railroad route from its Georgian Border, which is 1500 km and will take 8 hours when the whole project will be completed (ibid, 2015). This 35 billion dollar high-speed railway project depends on China, not only for the investments but also for its advanced technology (ibid, 2015). Therefore one can reason that from the liberal perspective, countries would have more power to improve the facilities in the region through cooperation and diplomacy. This can be seen in the example of the New Eurasian Land Bridge. Another such cooperation and initiative to revitalise the Silk Road has been attempted by China and the EU in 2015 (ibid, 2015). The main purpose of this initiative is for the advanced railways and crossroads to ease and increase the volume of trade between those two continents. A further benefit is that China will have greater opportunity to reach the raw materials and energy sources (ibid, 2015).

According to scholars, Chinese initiatives for the revitalisation of the ancient Silk Road are more extensive than Russian and US initiatives, which put China at the heart of the energy and trade sector. China provides both its own security and the region's stability through its energy-based investments (Svaine, 2015). In doing so, China may arise as a regional and global power against the EU and the US in the region, so that the more power China gains, the less powerful the EU and the US will be in the region. Consequently, this will also affect their complex interdependency.

Joseph Nye presents the three aspects of relational power as: dominate the transformation, create the agenda and determine the choices (2004).

Undoubtedly, the most critical aspect is shaping perceptions, beliefs and choices, because in doing so one could have enough power to dominate the power dynamics (Stegen and Kuszniir, 2015). China has increased its global prestige by using 'soft power' in its diplomatic relations and spreading its Confucius Institutes to the world (Nye, 2004). In order to create those power dynamics in the region as Nye proposes, China started its initiatives and meetings in 1996 and has created the Shanghai Cooperation Organization (SCO) with Russia, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Tajikistan (Azer, 2012). On the other hand, due to the common interest in the region with the US and the EU, China needs to maintain its good relationship with the EU and the US, with the advantage of trade as proposed by Henry Kissinger (Ibid, 2012).

Security Challenges in the Region

This section will analyse energy security, energy resources and pipelines, other security challenges in the region and the initiatives for those challenges. Rising demand in energy, limited access to the resources and high natural gas prices have led the world to evolve in the search for new reserves (Azer, 2012). Energy sources and energy-rich territories became the most important strategic part of the policy agendas of global powers. The implementation of those policy agendas are reflected differently, depending on the country and its level of dependency, possessions, accessing the energy sources, and influence on the territory. Thus, Central Asia became a subject of big debate between global powers (Georgevic, 2015).

Russia has an advantage over the rest due to its historical, cultural and political bonds. In addition to its historical ties, Russia also has enough energy pipelines and infrastructure from the Soviet Russia era with Central Asia. Therefore any serious energy negotiation regarding Central Asia should always contain Russia, as long as they are ready to use pipelines belonging to Russia (Fedorenko, 2013). Contrastingly, China does not have such a relationship with Central Asian states, but it can still easily reshape the power dynamics, as it has the money and technology to build new pipelines and reach energy sources.

It is important to highlight that, whichever way their efforts go the real winners of this competition would be the Central Asian states and their societies with the profits of the Silk Road-based initiatives (Garrison & Abdurrahmonov, 2011). On the energy competition, the whole picture could be described as financial aids from China, more advanced technology provided by the EU and Russia, to which it is bound together by history (ibid,

2011). So as Bahgat Gawdat (2009) emphasises, the energy competition over Central Asia has occurred mostly between the EU, China and Russia (Turan, 2012).

The US' desire to deploy the national air defence system has been directly rejected by China and Russia (Turan, 2012). According to scholars, Russia would intensify its strategies on the securitisation of the region due to the nuclear threats from the other global powers (ibid, 2012). Furthermore, the US' missile shield project is seen as a breaking point of the relations between the two countries since the Cold War era (Fedorenko, 2013). The US increasingly penetrated the region, particularly since 9/11, but due to the active Russian policies in the region, the US started to lose its edge (Turan, 2012). Starting from Putin's vision, Russia has started to transfer 1 trillion of the energy income to the military modernisation and armaments (ibid, 2012). During these tense periods of conflict, Central Asian states have not known how to balance these two global powers.

Uranium which is used in the production of nuclear weapons is plentiful in Kazakhstan and Uzbekistan (World-nuclear, 2016). So, Central Asia became the heart of the energy and securitisation policies of the states who want to procure uranium or nuclear weapons. After independence, Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan dramatically developed their economies with the advantage of their energy and natural resources whilst becoming important regional powers in a short time period. The demand of uranium from Central Asia attracts global powers' attention (Turan, 2012). Therefore in order to become a global power, those countries need to transmit their sources efficiently to the world market (Fedorenko, 2013).

In the last decade, Central Asian states started to be part of a couple of agreements aimed at the construction of new pipelines and transportation web for the transmission of their natural resources. Unsurprisingly, Russia objected to those projects and tried to block them using its political and historical clout in the Central Asian region, particularly with the Russia-friendly presidents of those states (ibid, 2013). Kazakhstan resisted Russia's oppression and agreed to take part in the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline project (Budak, 2013). By attending this project, Kazakhstan portrayed less dependence on Russia and gained the power to behave more like an independent state.

In comparison, due to the lack of energy resources Kyrgyzstan and Tajikistan still rely on Russian energy (ibid, 2013). While Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan and Russian energy relations are based on a complex interdependency, Kyrgyzstan, Tajikistan and Russian energy relations are still

under Russian control. Turkey does not have a distinct energy relation within the concept of complex interdependency. The current energy relations between Central Asian states and Turkey could not be called a strategic policy. In comparison, the Turkish role in the energy and nuclear sector in the region has been very limited compared to Russia, China and the US (ibid, 2013).

Energy security includes the ability to control energy prices, which is to do with more than being a global power. China is really sensitive to energy prices due to its rising energy demand for its booming and developing economy (Azer, 2012). That is why energy security not only includes the goal to be a global power, but also to exercise major control over energy prices. The most powerful energy strategy is undoubtedly investing in countries that have rich natural reserves. This strategy strengthens the regional power while restraining the entrance of the global powers to the region (Mearsheimer, 2005). Accordingly, China has not only gained dominance on its own territory, but also in Central Asia by using its soft power, as seen through initiatives and investments (Azer, 2012).

The most important way of maintaining a certain degree of independence in the global market is for a state to diversify its energy supplier. Hence with the advantage of complex interdependency, countries could have the opportunity to act without any pressure from other states, and eliminate monopolisation in a specific sector, so they can exercise their policies. According to realist scholars, complex interdependency cannot provide equality (or equality of power) amongst states or players in the international system (Georgievic, 2015). They argue that the dependent side shows weakness towards the powerful country (ibid, 2015) For example, the EU relied on Russian gas for a few decades, so this condition made the EU weaker and more vulnerable to policies related to Russia or to the other part of the post-Soviet world.

At the same time, European countries became more sensitive to energy prices because of Russian monopoly on the sector. From a realist perspective, energy security can only be provided by *states*, due to the rejection of other actors within the global order such as OPEC or other energy organisations (ibid, 2015). The 1973 oil crisis showed us the importance of international organisations and their impact on the new world order. From a general perspective, the realist approach does not have enough arguments to address the changes and the new power dynamics in contemporary politics (Azer, 2012).

Considering the complex interdependency model's main principles, there are three outstanding points on the framework of energy security (Sohret, 2014). First of all, states are not solely effective actors on the determination of energy security strategies. According to the neo-liberal approach, in the global system there are also non-state actors such as international organisations, non-governmental organisations and multi-national companies (ibid, 2014). Secondly, there is no hierarchy or sequence of problems in the system; no specific subject has priority (AZer, 2012). Therefore, different interest groups can have different perspectives and interests which let them use different approaches and employ different policies. For example, some of them can focus on energy security whilst others consider the economic and environmental factors as well. This shows us how the concept of energy security can be diversified.

Thirdly, according to this approach the use of military power should be reduced between developed countries (Sohret, 2014). The liberal approach argues that cooperation between democratic states is predictable, and that in addition to this, there are lots of other factors to convince those states to cooperate. The factors enabling states to cooperate are international law, international organisations and states' rational strategies (ibid, 2014).

Initiatives

As stated above, Central Asian states are already at the heart of the US' energy and securitisation strategies. In order to eliminate Russian influence from the region, the US accomplished different projects and investments related to the region (Fedorenko, 2013). From 2010 to 2012, 520 million dollars were invested in Central Asia to construct a more secure region by regulating law enforcement related to terrorism and drug trafficking (ibid, 2013). In the same period, the US also invested 380 million dollars for the development of the region. The US has spent nearly 3.9 billion dollars to help the construction of the transportation, the development of trade relations, and making the region secure since their independency (Georgevic, 2015).

Despite several initiatives towards regional energy security, the US has still been criticised regarding its nuclear stance. The idea of accumulating nuclear weapons and other armaments runs contrary to the region's energy security; it hardly encourages regional states to cooperate with each other, nor does it support the concept of the democratisation of energy security (Azer, 2012). Apart from nuclear weapons, the US' energy security initiatives could be considered using the liberal approach. They have a degree of

influence on the region, which aims to provide peace, stability and reduce Russian dominance.

China has also been achieving its initiatives, brought about in order to revitalise the energy routes and their securitisation by cooperating with Central Asian states. For instance, China and Central Asian governments agreed to construct a new 1100 mile natural gas pipeline which transfers the Turkmen gas to China through Kazakhstan and Uzbekistan (Turan, 2012). Furthermore, China invested 4 billion dollars into Turkmenistan to develop its local gas field and 10 billion dollars to Kazakhstan in 2009 (ibid, 2012). According to Jeffrey Woodruff, Central Asian states would have enough financial power from Chinese loans to reduce their debts to Russia (Fedorenko, 2013). This shows us therefore, how states can use cooperation and interdependent relations to eliminate one country, or reduce its power in the region. By providing more loans and investments to Central Asia, the region will rely less on Russia, and this will reshape the power dynamics for China's own interests.

In the context of energy security, Central Asian regional energy security is developing gradually with the advantage of Chinese initiatives. China is willing to pay significant amounts for the energy in the region (ibid, 2013). China with its energy securitisation strategy, aims to secure the region while contributing to the construction and route of the pipelines for its increasing energy demands. The country has adopted a pragmatic, trade-based approach in its contribution towards revitalising the Silk Road. For instance by 2020 the gas portion will be tripled which will have a good influence on the Central Asian-Chinese relations (Turan, 2012). In contrast to Russia's socialist approach, China does not appear to have any ideological strategy towards Central Asia by reconstructing the Silk Road (Fedorenko, 2013). In addition to its investments in the region, China also uses international organisations such as the Shanghai Cooperation Organisation (SCO) to effectively engage in the region and promote energy cooperation with Central Asian states (Garrison & Abdurrahmonov, 2011).

Europe's main initiatives related to Central Asian energy security is TRACECA which aims to develop transport sections; marine transport, air routes, crossroads and railways, transport infrastructure and transport security (Fedorenko, 2013). INOGATE is another important energy-oriented cooperation between European countries and post-Soviet countries such as Azerbaijan, Belarus, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Turkey, Turkmenistan, Ukraine, Uzbekistan and Tajikistan (ibid, 2013). It aims to gather together energy markets on the framework of the EU international

energy market, to develop energy security by highlighting the issues of energy supply and demand, to encourage sustainable energy developments such as renewable energy and to make the region more attractive for investors. The president of the European Commission-Jose Manuel Durao Barroso emphasized the current energy policies as the age of energy interdependence, due to the supply-demand balance between the two continents (Garrison & Abdurrahmonov, 2011). Despite its serious negotiations between other countries and cooperation with energy-based organisations, the EU is not seen as a rational security partner for the Central Asian states (Stegen and Kuszniir, 2015).

Turkey needs to develop a new energy strategy in order to compensate for having a lack of energy sources to address its increasing demand. Thus the country has been participating in several multilateral agreements and meetings, to develop and to secure new pipelines from or through Central Asia, to its own territory (Georgevic, 2015). The Trans Anatolian Natural Gas Pipeline Project (TANAP) is the one of those initiatives which aims to transport Central Asian gas to the EU via Turkey and support the diversification of Turkey's energy suppliers. This project will help to secure energy suppliers for the EU and for Turkey (Stegen and Kuszniir, 2015).

Following the Ukraine-Russia crisis, the EU and Turkey realised that the possibility of a gas cut-off from Russia highlighted the strategic importance of pipeline projects like TANAP (ibid, 2015). It is important to emphasise that the timing of the project is also crucial, especially when considering the tense relations and rising energy demand in the region. However from a political perspective, the Turkish Stream makes Turkey more dependent on Russia. Volkan Ozdemir stated that the new nuclear power station which will be built by the Russian state company would make Turkey to rely on Russia by nearly 60%. This is in conflict with the idea of the diversification of one's energy supplier and thus reduces the attractiveness of the TANAP (Al Jazeera, 2016).

Human Rights and Democratisation Initiatives

In the final section of the evaluation part, there will be a study of Russia-friendly state leaders, the democratisation process and human rights issues.

The most important subject which creates closer relations between Central Asian states and Russia is undoubtedly Russia-friendly governments. Russia during Putin's rule has introduced a new term related to democracy: 'controllable democracy' for the region (Azer, 2012). Central Asia has also

found this policy attractive, particularly because most Central Asian governments argue that the Western-type democracy is not suitable for their region (Georgevic, 2015). Thus Russia is actively dominating the region by using its ties with the ruling parties and eliminating oppositions or counter-arguments. Furthermore, Russia blocks external intervention from the Western world into the Central Asian-type of democracy, so that most of the western countries are not capable of intervening in the situations surrounding the region (ibid, 2015).

This section will therefore be shorter than the previous economy and energy security sections, due to the Russian impediments to the development of human rights and democracy in the region. As Daron Acemoglu (2012) explained, the function of the institutions of a country is considered as the most important factor for the development of the country. This means that in Central Asia there is an urgent need for effective, independent institutions which could only be provided in a proper democracy. One can argue that as long as democracy and human rights issues are solved in the region, Central Asia would become more stable and attract more investment.

Thus it is important to highlight here that democracy and human rights are undoubtedly two of the most important determinants of the region's development, so it needs to be taken into further consideration. For the benefit and stability of the region, China needs to take greater care than other states due to its regional neighbourhood and its problems with its minorities and autonomous regions. For example, the accretion of Taiwan to China, the Tibet Autonomous Region and conflicts in East Turkestan could all be considered as a threat to its economic development (Azer, 2012). Therefore in order to secure its own place and the region, China needs to give greater space to democracy and human rights on its policy agenda (ibid, 2012).

Initiatives

With the influence of the liberal approaches, the US knows how state regime and other soft power issues affect a country's development. It understands that in order to stabilise the region, democratisation and human rights are indispensable. As the US has laid claim to being the world's provider of security and democracy, it has lots of initiatives towards the region to structure the 'Western' type of democracy (Fedorenko, 2013). This section will illustrate the initiatives from the US-its investments to enhance the conditions of civil society groups and minorities, the rule of law and human rights issues (ibid, 2013).

To achieve these goals, the US uses “liberal” methods. It lets Central Asian states cooperate with each other and with regional powers through bilateral and multilateral initiatives and agreements, in order to solve those issues and develop the quality of life in the region (ibid, 2013). For the revitalisation of the Silk Road, as mentioned above, the US introduced the idea of the Northern Distribution Network, but according to Graham Lee, 93% of investments for this project go to the local governments and unfortunately there is no substantial evidence that this increases the quality of life in the societies (Fedorenko, 2013).

It is important to explain why those investments and other economic initiatives are not enough to contribute to the development of human rights and democratic conditions. According to developmental economist Nancy Qian (2015), foreign aids and investments cannot always bring welfare with it. This can be due to the entrenched habits of the society or the corruption at the state level, which could easily block those investments from trickling down to the people. As can be seen in the Solow model which was applied to Sri Lankan micro enterprises by Woodruff, McKenzie and De Mel (2008), the poverty trap is not easy to get rid of, due to habits and practices, meaning that aid or investments cannot filter to the society. But from the US perspective, it could easily be said that Central Asian governments seem willing to accept investments and to cooperate with other states, even though there are criticisms that Central Asian states have concerns about the western type of democracy from the Western world (ibid, 2008). The US’ new Silk Road strategy aims to manipulate the Russian-influenced Eurasian Union by imposing western type of democracy (ibid, 2008).

As a regional actor, Turkey on the other hand has several initiatives related to democratisation and human rights issues in the region through its multilateral negotiations and bilateral meetings with the local governments (Turan, 2012). TIKA (Turkish International Cooperation and Development Agency) is an example of these initiatives. It started in 1992 by not only encouraging the development of the economy, but also of the social life structure (Fedorenko, 2013). The main purpose of TIKA is the elimination of poverty and continuous development in the region with its 30 partner countries (TIKA, 2016).

Turkey has been active through this, and its historical and national bonds with Central Asian people largely help Turkey and its initiatives to reach the region. Turkey is not only investing for economic development, but it also has a lot of initiatives related to education, for Turkish schools, universities and civil society centres which protect Turkish culture in the region and en-

hance the quality of education (Georgevic, 2015). Turkey's democracy and human rights policies towards the region are transparent. Another important difference between the US and Turkish initiatives is that the US aims to block Iran from the new Silk Road project, while Turkey sees it as a regional and strategic partner (Fedorenko, 2013).

Another important advocator of democracy and human rights, the EU's initiatives are not specifically related to democracy in Central Asia because of the location of the region and its importance in the EU policy agenda (EU Parliament, 2016). The EU has important initiatives for civil society activities, LGBT groups and their conditions in the region, and other important human rights and democratisation concerns (ibid, 2016). Neither the EU nor Central Asian governments are willing to find a common ground for the regional democratic stabilisation, however, because Central Asian governments think that the Western type of democracy is not suitable for their region (Georgevic, 2015).

In 2013 for example, the EU started negotiations with Central Asian states for their social development, but the Central Asian governments only sent their ambassadors rather than ministries or other high-level officials (ibid, 2015). Another important meeting was organised for May 2014, but Tajikistan cancelled its participation (EU Parliament, 2016). From a general perspective, Central Asian countries have welcomed Turkish initiatives due to their historical and national ties, the US initiatives due to the big amount of loans and investments, but the EU's initiatives have not really had a good impact on the region due to the concerns about the type of democracy the institution might seek to impose upon them.

Conclusion

This study aimed to discuss how geopolitics and the complex interdependency model exemplify the conditions of global and regional powers' policies towards the revitalisation of the ancient Silk Road. In order to do so, the study gave a brief account of the century-old Russian influence and presence in the Central Asian region. This account served to understand Russia's dominance in Central Asia.

Then, it undertook an evaluation of the ways in which the revitalisation of the Silk Road shapes power relations between regional actors. The study analysed and concluded that there are three main areas which have a direct impact on the power relations and strategies of the states in the region: economic initiatives, energy security and last but not least, human rights and democratisation, within the context of complex interdependency. From

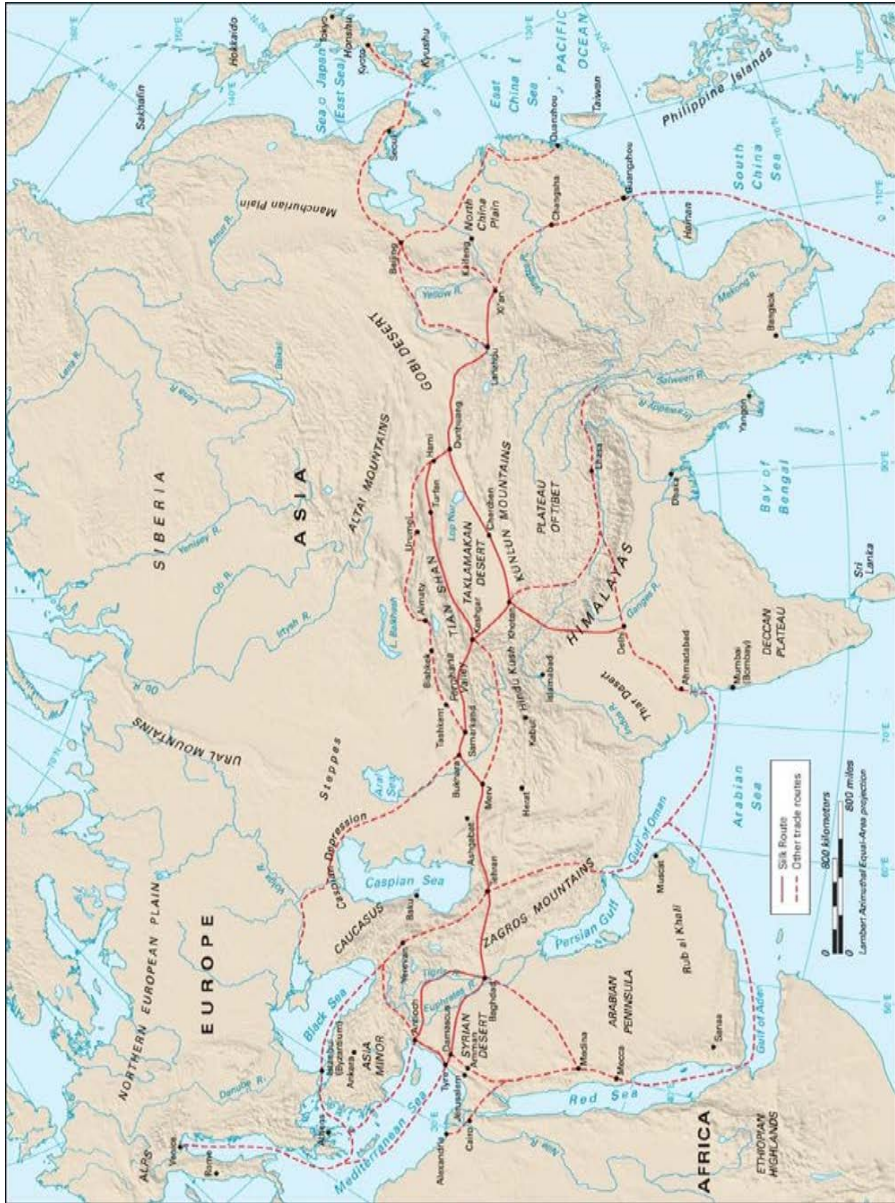
an economic perspective, all global and regional powers undoubtedly have their own interests as well as shared interests regarding the revitalisation of the Silk Road and the Central Asian region.

The study carried out an in-depth analysis on the power struggle associated with this revitalisation. While the US aims to eliminate Russian penetration in the region, China wants to become a global superpower and improve its trade routes by using the new Silk Road. Turkey and the EU have less ambitious economic purposes in the region due to their perspectives towards the region. Whilst Turkey has economic agreements and initiatives by using its national and historical ties with the region, the EU has more concerns about the trade routes and energy pipelines in the region.

In the energy security section, it is clear that all powers want to eliminate Russian monopoly in the energy sector and let Central Asian states sell their own energy sources via their own pipelines and trade routes by reconstructing the crossroads, railways, pipelines and maritime routes. In the last section, perhaps due to the fact that all western countries claim to be democracy and human rights pioneers, there are less initiatives and investments in the region. This is because of fears by Russia-friendly Central Asian governments, of a 'Western-type' of democracy. These fears can be a source of friction and unwillingness to cooperate with western countries. China as a regional power also shares these concerns, as the country has no room for the development of democracy and human rights because of its own human rights issues with its autonomous regions and minorities.

In summary, it is important to highlight that each country has largely focused on *their* own interests rather than on the general regional interest. The US focuses more on economic and trade relations, while the EU focuses more on energy securitisation and trade routes. Although China has invested billions of dollars to develop the trade routes for its business interest, it has also focused on energy security to meet its needs. Turkey has more initiatives for but presently it is not considered as a global power by the Central Asian states.

I would like to add that this study analyses only four different types of powers to understand their aims in reconstructing the historical Silk Road and consequently, their goals in the Central Asian region. In future studies, Russia and Iran could also be considered. Their policies and actions could be analysed to see how, and the extent to which they affect the power relations and the complex interdependency in the Central Asian region.

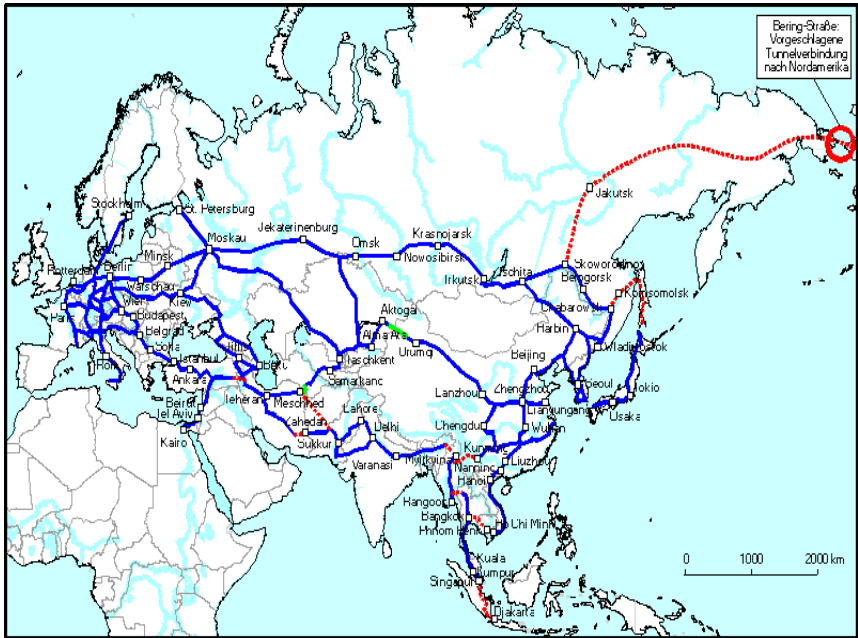

Appendix I ²

2 Vladimir Fedorenko, 2013, pg. 2

Appendix II ³

Appendix III⁴

3 <http://en.xinfinance.com/html/OBAOR/> Accessed 19/12/2022
4 <http://www.eirna.com/html/reports/eurasiae.htm> Accessed 19/12/2022

References

1. Acemoglu, D. and Robinson, J., 2012. *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. Crown Business.
2. Al Jazeera Turk - Ortadoğu, Kafkasya, Balkanlar, Türkiye ve çevresindeki bölgeden son dakika haberleri ve analizler. (2016). Enerji boru hatları rekabeti ve Türkiye. [online] Available at: <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/enerji-boru-hatlari-rekabeti-ve-turkiye> [Accessed 19 Nov 2022].
3. Anon, (2016). [online] Available at: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/535019/EXPO_IDA\(2016\)535019_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/535019/EXPO_IDA(2016)535019_EN.pdf) [Accessed 19 Nov 2022].
4. Aron, Leon. 2006. "Russia's Oil: Natural Abundance and Political Shortages." American Enterprise Institute for Public Policy Research (Spring)
5. AZER, Ö.A., 2012. Çin'in Enerji Güvenliği Bağlamında Kafkasya ve Orta Asya Politikası. *Avrasya Ekonomileri Üzerine Uluslararası Konferans*.
6. Bahgat, Gawdat G. 2009. "Central Asian, Caucasus Energy Rivalries Intensify." *Oil and Gas Journal* (June 22)
7. Belkin, P. and Morelli, V.L., 2007, January. The European Union's energy security challenges. LIBRARY OF CONGRESS WASHINGTON DC CONGRESSIONAL RESEARCH SERVICE.
8. Budak, T., 2013. Orta Asya'da Küresel Jeoekonomik Rekabet ve Türkiye. *Bilge Strateji*, 5(9).
9. Dhakal, S., 2009. Urban energy use and carbon emissions from cities in China and policy implications. *Energy Policy*, 37(11), pp.4208-4219.
10. Emre İşeri, "Amerika'nın Soğuk Savaş Sonrası Büyük Stratejisi, Avrasya Heartland'ında Petrol ve Boru Hatları Jeopolitiği", Geçmişten Günümüze Orta Asya ve Kafkasya, Der: Yelda Demirağ ve Cem Karadeli, Palme Yayıncılık, Ankara, 2006, s.51.
11. F. Purtaş, "Rusya'nın Orta Asya'ya Yeniden Dönüşü", Rusya. Stratejik Araştırmaları- 1, ed. İ. Çomak, TASAM Yayınları, İstanbul 2006, s. 163
12. Fettweis, C.J., 2000. Sir Halford Mackinder, geopolitics, and policymaking in the 21st century. *Parameters*, 30(2), p.58.
13. Filis, G., 2008. *Russia and Turkey in the Geopolitics of Eurasia & the Theory of Median Space: Thesis-Synthesis-Antithesis* (Doctoral dissertation, Durham University).
14. Garrison, J.A. and Abdurahmonov, A., 2011. Explaining the Central Asian energy game: complex interdependence and how small states influence their big neighbors. *Asian Perspective*, 35(3), pp.381-405.
15. Georgiev, G.T., 2015. The Chinese "One Belt, One Road" Initiative—new opportunities for the European Union and its neighbours in the Black Sea region. *KSI Transactions on KNOWLEDGE SOCIETY*, 8(2), pp.33-40.

16. Gilpin, Robert. 2001. *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton, NJ: Princeton University Press
17. Haberler.com. (2012). *Reviving Silk Road Trade Route Remains Turkey's Goal, Minister Says*. [online] Available at: <http://en.haberler.com/reviving-silk-road-trade-route-remains-turkey-s-245969/> [Accessed 19 Nov 2022].
18. Hedin, Sven (1974). *İpek Yolu*. Çev. A. Arpad. İstanbul: Milliyet Yay.
19. KANTARCI, Ş., 2012. Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı? Koalisyonlar Dönemi mi?'. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 16(16), pp.Sayfa-47.
20. Kappeler, A., 2014. *The Russian empire: A multi-ethnic history*. Routledge.
21. Karluk, S.R. and Karaman, S.C., 2014. Bridging civilizations from Asia to Europe: The silk road. *Chinese Business Review*, 13(12), pp.730-739.
22. Kim, Y., & Indeo, F. (2013). The new great game in Central Asia post-2014: the US 'New silk road' strategy and Sino-Russian rivalry. *Communist and Post-Communist Studies*, 46(2), 275e286.
23. Kirpik, G., 2012. Haçlılar ve İpek Yolu. *Bilgi*, 61, p.173.
24. Kubicek, P. (2013). Energy politics and geopolitical competition in the Caspian basin. *Journal of Eurasian Studies*, 4(2), 171e180.
25. Laruelle, M., & Peyrouse, S. (2013). *Globalizing Central Asia: Geopolitics and the challenges of economic development*. Armonk, NY: M.E. Sharpe.
26. Ligeti, Layoş (1997). *Bilinmeyen İç Asya I-II*. Çev. Sadrettin Karatay. İstanbul: M.E.B. Yay.
27. Mackinder, H.J., 1962. *Democratic Ideals and Reality: With Additional Papers* (No. 184). Norton.
28. Mearsheimer, John J., 2005. *Tartışma, FB Özel Raporu, Foreign Policy, Mart-Nisan 2005, s.31-34*
29. Nye, J.S., 2004. *Soft power: The means to success in world politics*. PublicAffairs.
30. Qian, Nancy, "Making Progress on Foreign Aid", *Annual Review of Economics*, Vol 7, August 2015.
31. Sally, R., 2010. Regional economic integration in Asia: the track record and prospects. *ECIPE Occasional paper*, 2, p.2010.
32. Saray, M., 1982. The Russian conquest of central Asia. *Central Asian Survey*, 1(2-3), pp.1-30.
33. Smith Stegen, K. (2015). Understanding China's global energy strategy. *International Journal of Emerging Markets*, 10(3)
34. ŞÖHRET, M., *ENERJİ GÜVENLİĞİ'NİN EKONOMİ POLİTİĞİ VE ULUSLARARASI ÇATIŞMALARA ETKİSİ*.

35. Stegen, K.S. and Kuszniir, J., 2015. Outcomes and strategies in the 'New Great Game': China and the Caspian States emerge as winners. *Journal of Eurasian Studies*, 6(2), pp.91-106.
36. Swaine, M.D., 2015. Chinese views and commentary on the 'One Belt, One Road' initiative. *China Leadership Monitor*, 47, pp.1-24.
37. Turan, S. and Usta, Y., KÜRESEL VE BÖLGESEL NÜKLEER GÜÇLERİN KISKACINDA ORTA ASYA. 2014
38. Walker, S. and Rankin, J. (2016). *Erdogan and Putin discuss closer ties in first meeting since jet downing*. [online] the Guardian. Available at: <https://www.theguardian.com/world/2016/aug/09/erdogan-meets-putin-leaders-seek-mend-ties-jet-downing-russia-turkey> [Accessed 19 Nov 2022].
39. *World-nuclear.org*. (2016). *Uranium in Kazakhstan | Nuclear Power in Kazakhstan - World Nuclear Association*. [online] Available at: <http://www.world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-g-n/kazakhstan.aspx> [Accessed 19 Nov 2022].

Tarihi Perspektifte İnovasyondan Günümüz İnovatif Okuryazarlığına

“Çok uzun bir süre önce farkettim ki, başarılı insanların hiçbir şey yapmadan oturduğu zamanlar çok nadir. Böyle insanlar, muhakkak kafalarını kaldırap bir şeye yön veriyorlar.”

Leonardo da Vinci

Asiye Yüksel¹

Özet

Küreselleşen dünya ekonomisinde devlet himayesinde kontrollü bir serbest piyasa mekanizmasının hâkimiyeti söz konusudur. Bu mekanizma mülkiyetin, ticaretin ve endüstrinin kâr elde etmek amacıyla devlet yerine özel mülk sahipleri tarafından kontrol edildiği bir ekonomik ve politik sisteme dayanmaktadır. Ancak COVID 19 pandemisi sürecinde görüldüğü gibi özel sektörün işlevlerini ekonomik, sağlık, hukuki ve güvenlik kaynaklı sorunlardan dolayı kısmen veya tamamen yitirdiği durumda devlet bir düzenleyici olarak devreye girme gereği duymaktadır. Öte yandan makroekonomik kuramlar kıt kaynakların sonsuz ihtiyaçların karşılanması noktasında denge ve sürdürülebilir bir politika geliştirilmesini temel almaktadır. Bu makroekonomik kuramlar liberal ve sosyalist düşünceler ışığında şekillenmektedir. Ancak gerek liberal gerekse sosyalist makroekonomik politika uygulamaları her dönemde yoğun eleştiri konusu olmaktadır. Ayrıca dünyada ekonomik ve sosyal gelişmeler küresel bir boyut kazandığı için günümüzde salt liberal veya sosyalist makroekonomik politikalar yerine Keynesyen karma makroekonomik modeller ağırlık kazanmaktadır. Konunun bu önemine binaen bu çalışmada liberal ve sosyalist makroekonomik kuramlar karşılaştırmalı bir analizle mercek altına alınmıştır. Böylece bu kuramların birbirlerine alternatif, tamamlayıcı veya karşıt olup olmadıkları, ortak yönleri ve temel farklılıkları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler ekonomik politika belirleme sürecinde bilinçli bir tercihte bulunmasını önermektedir. Çalışmada geniş bir literatür taraması ve betimleyici bir değerlendirme ile konu kapsamlı bir boyutta değerlendirilmiş olduğundan alana önemli bir katkı sağlamayı öngörmektedir.

¹ Kocaeli Üniversitesi, asiye.yuksel@kocaeli.edu.tr, orcid: 0000-0003-0749-3576.

İnovasyon bugün her yerde karşımıza çıkmaktadır. Kuruluşlar beyanlarında inovasyon terimini kullanmakta, politikacılar konuşmalarında düzenli olarak inovasyon teriminden bahsetmektedir. İnovasyonun ne olup ne olmadığını belirlemek için öncelikle onu tanımlamak önemlidir. İnovasyonun günümüzdeki tanımlarına geçmeden anlam yolculuğunu gözden geçirmek güncel sandığımız kavramın önemini daha pekiştirecektir. Kavramın tarihsel yolculuğuna bakıldığında anlamının negatiften pozitifte yol aldığını söylemek doğru olacaktır.

Godin'in Tarihsel Tanımı

İnovasyon» kelimesi bir zamanlar oldukça farklı bir anlama sahiptir. İnovasyonla ilgili ilk uzun tartışma, Yunan filozof ve tarihçi Ksenophon (MÖ 430-355) tarafından yapılmıştır. İnovasyon için kullandığı «kainotomia» sözcüğü daha önce Aristophanes'in iki oyununda geçmiştir. Filozof ve tarihçi Ksenophon (M.Ö. 430-355), daha çok yaşadığı dönemin tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınır. Kenophon, *καινотомία*'yı Platon ve Aristoteles'ten önce kullanan (çok az) yazardan biridir (durumu belgeleyen eski metinlere göre). Kenophon'a göre inovasyon (*καινотомία*) «yeni kesimler yapmaktır». Kelime, *καίνος* (yeni) ve radikal *τομή* (kesmek; kesmek) birleşimidir. Godin'e (2012b) göre Yunanistan ve Roma'da birçok yazar tarafından savunulan inovasyon her yerde görülmektedir. Zevk (sanat) ve ilimde (bilim) inovasyon, eşyanın ilahî veya tabii düzenini değiştirmedeği için kabul edilir, öyle farz edilir. Yunan filozofları ve tarihçileri inovasyon için çeşitli kelimeler icat ettiler - bunlardan biri, «*kainotomia*», uzun süredir kullanılmaktadır. Yunanistan'da hala günceldir ve böylece o zamandan beri kelime dağarcığında kalan bir kavramın ortaya çıkmasına neden olduğu belirtilmektedir. Yunan hekim Galen (MS 129-199), «*On the Natural*» fakültesinde, balgamı blennaya (sümük) çevirdiği için Prodicus'a terminolojide bir «inovasyon» atfettiğinde, hiç şüphesiz inovasyonu bir pozitif anlamda bilimde kullanan birkaç eski yazardan biri olarak anılacaktır. Ondan önce Aristophanes de bu kelimeyi mecazi anlamda iki komedi metinde kullanmıştır. 3 Wasps'ta (875), bir kişi ilk kez yaptığını söylediği bir dua ile Tanrı'ya seslenir²:

Oh! Powerful god, Apollo Agnius, who watchest at the door of my entrance hall, accept this innovation [fresh sacrifice]; I offer it that you may deign to soften my father's excessive severity; he is as hard as iron, his heart is like sour wine; do thou pour into it a little honey. Let him become gentle toward other men, let him take more interest in the accused than in the accusers,

2 Bu bilgiler Godin'in 2010-2012 yıllarında yaptığı çalışmalardan derlenmiştir.

may he allow himself to be softened by entreaties; calm his acrid humour and deprive his irritable mind of all sting.

ah! Giriş salonumun kapısında gözetleyen kudretli tanrı Apollon Aguius bu yeniliği [taze kurban] kabul ediyor; Babamın aşırı sertliğini yumuşatmaya tenezzül etmenizi teklif ediyorum; demir gibi serttir; kalbi ekşi şarap gibidir; İçine biraz bal döker misin? ...

Plutarch'tan önce Aristoteles, *καινοτόμος* sıfatının tarafsız biçimi olan *καινοτόμων* (*kainotomon*)'u ("yeni") bu anlamda, ancak yalnızca bir kez kullanmıştır. Bir noktaya kadar *καινοτομία*, yenilik yapan biri hakkında konuşmak için kullanılır. Aristoteles, anayasaların biçimi konusunda Sokrates'i şiddetle eleştirmeden önce, "Sokrates'in tüm söylemlerinin parlaklığa, zekâya, yenilikçiliğe [orijinalliğe] ve araştırma keskinliğine sahip olduğu doğrudur" der. *καινοτομία*'nın (Ksenophon) Platon'da da kullanılmıştır. Kanunlarda Platon, kelimeyi olduğu gibi kullanarak *καινοτομία*'yı tartışır. İnovasyon için tek bir güzel sözü vardır: kanunlar yapan ve «sıklıkla yeniliklere zorlayan» [devrimler] (IV, 709a) insanlar değil, tesadüfler ve kazalardır (felaketler, hastalıklar ve savaşlar). Godin'in 2012 yılında yaptığı derinlemesine araştırma inovasyonun Yunan tarihindeki yerine ışık tutar.

Godin'e (2012a) göre inovasyon en çok tarihte kullanılır. Ksenophon'u Aristophanes'ten ayıran şey, inovasyon üzerine bütün bir söylem ve inovasyon bilincidir. Ksenophon'un inovasyon temsiline üç özelliğinden bahsetmek gerekirse ilki, Ksenophon'un "yeni kesimler yapmak" sözcüğü, kelimenin tam anlamıyla inovasyonu ifade eder. İkincisi ve asıl önemli noktası da, inovasyonun "Devleti" ilgilendirmesidir. Kenophon'un önerisi, kendi deyişiyle bir "plan" veya "proje"dir (bir eylem planı) - *κατασκευή* (*kataskeue*) - ve planı politiktir. Böyle bir plan, zamanın bağlamı göz önüne alındığında, Xenophon'un dediği gibi üçüncüsü tehlikeli veya risklidir: *κίνδυνος* (*kindunos*). "Politik iktisatçı", Devletin kendisinin "risk" almasını önerir. Aristoteles, *Politics*'te (II, viii, 1268b), yeni fikirler ve değişen kanunların "çok riskli" olduğunu ve "anayasal altüst oluşlara" yol açabileceğini öne sürmüştür. Hem Xenophon hem de Aristophanes *καινοτομία*'yı olumlu anlamda kullanırken, kelime daha sonraki filozoflar arasında aşağılayıcı hale geldiği söylenmektedir. Platon *Kanunlar*'da bu kelimeyi eğitim ve yabancı gelenekler üzerine ol-

mak üzere iki kez kullanır. Yunan tarihinde inovasyona rastlanılan kaynaklar Godin (2012b) çalışmasında yer almaktadır. Bunlar:

Aristophanes (446-386 BC),

Wasps 422 BC,

Ecclesiazusae 392 BC,

Xenophon (430-355 BC),

Ways and means 355 BC,

Plato (427-347 BC),

The Republic 380-370 BC,

Laws 350-340 BC,

Aristotle (384-322 BC),

Politics 350 BC,

Polybius (200-118 BC), T

The History of Rome 200-118 BC.

4. yüzyıldan önce Roma’da novitas ve res nova / nova res kelimeleri, inovasyon hakkında olumlu ya da olumsuz bir yargı ile kullanılır. Bu kavram “yenileme” anlamına geliyordu ve sonraki yüzyıllarda yeni Latince fiil kelimesi innovo’ya (“yeniledim” veya “yenilendim”) dahil edildi. Antik Yunan tarih yazarları siyasi değişimi tartışırken bu kelimeyi dinde, siyasette ve sosyal konularda aşağılayıcı ve devrimci çağrışım olarak kullanmışlardır. Bu bilgiye göre inovasyon ancak yirminci yüzyılda pozitifte dönmüştür.

Skinner’e (2002a) göre Antik çağda kavramın daha sonraki tarihinin izini sürmek için Romalılara, özellikle Livy ve Sallust gibi tarihçilere ve Juvenal, Seneca, Cicero ve Tacitus gibi ahlakçılara, siyasi düşüncenin kilit yazarları olarak bakılmalıdır Livy’de olduğu gibi inovasyon kavramının en çok kullanıldığı alan şüphesiz tarihtir. Kullanılan kelimeler *novare, novitas ve res nova’dır*. Livy’nin düşünceleri, on altıncı yüzyılda Machiavelli’nin eserlerinde meyvelerini veriyor. Machiavelli, yeniliği Prens’in bir aracına, olumlu bir kullanıma dönüştürür, ancak olumsuz karşılanır. Machiavelli’nin Prens’i (1513), yeniliği politik bir ortamda tartışır. Machiavelli, bunu bir Prens’in sürekli değişen dünya ve içindeki yozlaşma ile başa çıkmak için kullanabileceği bir strateji olarak tasvir eder. Burada yenilik, hükümette değişiklik (yeni yasalar ve kurumlar) getirmek olarak tanımlanır; Machiavelli’nin sonraki kitabı The Discourses (1528), yeniliği taklit olarak, insanlar ve zamanla bozulmuş

orijinale dönüş olarak nitelendirir. Ancak bu, 16. yüzyıldan itibaren yenilik kavramının kullanımında bir istisnadır.

İnovasyonun Sözlük Anlamları

İnovasyonun günümüzdeki anlamının oluşmasında sözlük anlamlarına da bakılmış ve aşağıda yer alan bilinen en popüler tanımlar sıralanmıştır:

Türk Dil Kurumu (TDK) anlamı: “*yenileşim*”

İbranice: *doalogue*

Latince: *kökü novus*

Oxford sözlüğü>ndeki anlamı: *yeni metod, fikir, ürün (a new method, idea, product, etc.)*.

Cambridge sözlüğü>ndeki anlamı: *yeni bir fikir veya yöntem veya yeni fikir ve yöntemlerin kullanımı (new idea, design, product, etc.)*

Vocabulary sözlüğü>ndeki anlamı: *Bir yenilik, yeni bir şeyin tanıtılmasıdır. An innovation is the introduction of something new.*

Collinsdictionary sözlüğü>ndeki anlamı: *Sayılabılır (İnovasyon, yeni bir şey veya bir şeyi yapmanın yeni bir yöntemidir). Örnek..vejetaryen burger, hızla İngiltere’ye ihraç edilen bir yeniliktir....endüstriyel çağın teknolojik yeniliklerinin yarattığı bir dönüşüm.. Eşanlamlılar: *değişim, devrim, ayrılma, giriş* Sayılamayan: *İnovasyon, yeni fikirlerin, yöntemlerin veya şeylerin tanıtılmasıdır.Eşanlamlılar : yenilik , yenilik , orijinallik , tazelik**

Vocabulary.com sözlüğü>ndeki anlamı: *Bir yenilik, yeni bir şeyin tanıtılmasıdır. Yeni teknoloji hakkında bir dergi yayınlıyorsanız, sürekli olarak bir sonraki yeniliği arıyorsunuz demektir.*

18. ve 19 yy.’da Anlamı

Malthus ekonomisinde ise çoğu icat zanaatkarlar tarafından yapılmaktadır. Zanaatkarlar genellikle zanaat loncalarında örgütlenir. Loncalar, yenilik tarihinde kötü bir üne sahiptir ve genellikle muhafazakar kuruluşlar olarak tasvir edilirken Loncaların eğitim ve örgütlenmedeki rolü ne olursa olsun, çok sayıda iyi eğitilmiş vasıflı zanaatkarın mevcudiyetinin Britanya’nın 18. yüzyılda sahip olduğu en büyük avantajlardan biri olduğuna şüphe yok gibi görünür. Yetenekleri, zamanın en yaratıcı zihinlerinin fikirlerini fiilen hayata geçirmelerini ve tasarladıkları cihazların spesifikasyonlara göre inşa edilmesini yalnızca bir kez değil, tekrar tekrar mümkün kılmıştır. Bunlar mekanikçiler, çok yetenekli saat ve alet yapımcıları, metal işçileri ve marangozlardır (Epstein, 1998; Epstein & Prak, 2008; Erwin, 2015).

Bir zamanlar siyasi olarak devrim anlamında kullanılan bu sözcük modern dönemde pozitif yöne doğru yönelmeye başlamıştır. Reformasyondan itibaren, insanlar İngiltere’de ve başka yerlerde inovasyondan çokça yararlanmışlardır. Bugün inovasyon, özellikle ekonomi (teknoloji) ve politika konularında moda bir kelime halindedir. John Pockock’un ilgili açıklaması “inovasyon terimi, sürekli aşırı kullanımla tüm anlamından boşaltılarak kısa süre sonra geçerliliğini yitirebilir” yönündedir (Pockock, 1971).

İnovasyon, on dokuzuncu yüzyılda bilim ve endüstri ile ilişkilendirilen bir terim olarak da kök salmaya başlamıştır ve o dönemin dili buluşa, özellikle de teknik buluşa daha güçlü bir şekilde odaklanmış olsa da, Sanayi Devrimi’nin ilerleyişiyle daha çok eşleşmiştir. Özellikle tüketim kültürünün yükselişi, artan sayıda patent ve hükümetin araştırma ve geliştirme için laboratuvarlar oluşturmaya güçlü bir şekilde odaklanması da dahil olmak üzere, buluşun prestijli ve olumlu bir çağrışım geliştirmesine yardımcı olan birkaç faktör olmuştur.

20 yy. Anlamı

Buluş ile inovasyonun karıştırılması 19.yy’dır denilebilir. 20. yüzyılın başlarında da hâlâ inovasyon kavramı, 1939-1945 İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar popüler değildir. Bu, insanların teknolojik ürün yeniliği hakkında konuşmaya ve bunu ekonomik büyüme ve rekabet avantajı fikrine bağlamaya başladığı noktaya kadardır. Bu sıralarda Joseph Schumpeter (1883–1950) terimi popüler hale getiren kişi olarak inovasyon ekonomisi çalışmasına büyük katkıda bulunmuş ve kavramın popülerliğini sağlayan ilk kişilerden olmuştur.

İnovasyonun odağı ne zaman buluştan inovasyona değişmiştir. Godin (2012b), bu farklılaşmayı Avusturyalı iktisatçı Joseph Schumpeter tarafından sunulan 1939 tarihli bir tanıma bağlar. “Buluşu, olası ekonomik önemi hiç düşünülmeden gerçekleştirilen bir entelektüel yaratıcılık eylemi iken, inovasyon; firmalar buluşları iş modellerinde yapıcı değişikliklere dönüştürmeyi bulduklarında gerçekleşir”der.

Teknolojik değişim geleneği Amerikan kökenlidir ve 1930’larda ortaya çıkmıştır. Teknolojik buluşların ticarileştirilmesi fikri oluşunca inovasyonla ilgilenenler artmaya başlamıştır. Bu yıllarda Freeman araştırmalarıyla öne çıkar. Freeman’a göre teknolojik yenilik, «ekonomik ilerlemenin temel bir koşulu ve işletmelerin ve ulus-devletlerin rekabetçi mücadelesinde kritik bir unsurdur.» Yaşam kalitesini yükseltmek için de önemlidir. Teknolojik yeniliğin modern toplumdaki merkeziliği göz önüne alındığında, Freeman’ın *The Economics of Industrial Innovation*’daki amacı, olgunun arkasındaki

“sistem”in, yani “profesyonelleştirilmiş endüstriyel Ar-Ge sistemi”nin incelenmesidir. Freeman bir dipnotta şu tanımları getiriyor: “Teknik yenilik veya kısaca yenilik, ekonomide yeni ve geliştirilmiş ürün ve süreçlerin tanıtılması ve yayılmasını, teknolojik yenilik ise bilgideki ilerlemeleri açıklamak için kullanılır”. Bununla birlikte, kitap temelde inovasyonun buluştan farklı bir tanımını takip etmekle ilgilidir, Çalışmalarında henüz hiçbir ülkede olmayan inovasyonu teşvik etmek, izlemek ve düzenlemek için sosyal bir mekanizmaya” ve “tüketici odaklı yenilikler sürecine halkın katılımına” daha fazla ihtiyaç duyulduğunu belirtir (Freeman, 1974).

21 yy. Anlamı

Yirminci yüzyılı en iyi ifade eden sözcük olan “rekabet”, yerini 21.yy’da “inovasyon” kavramına bırakmıştır. Dünyada artan rekabet kavramı teknolojiyle birlikte gelişen yeni paradigma oluşturmuştur. İnovasyon her ne kadar kelime anlamı olarak yeniliği ifade etse de herkes için aynı anlamı taşımamaktadır. Kaynakları, süreçleri ve değerleri bir firmanın inovasyona bakışını filtreler. Farklı kaynakları, süreçleri ve değerleri olan firmalar aynı inovasyona bakabilir ancak çok farklı şeyler görebilir (Christensen, Anthony & Roth, 2004). Bu tanım ilk başta biraz karışık gelebilir ama iş dünyasında zaten var olan ile yeni yaratılan unsurlar arasındaki ayırım çok önemlidir.

Joseph Alois Schumpeter (1883-1950) Avusturyalı bir ekonomist, ekonomi tarihçisi ve yazardır. 20. yüzyılın en büyük entelektüellerinden biri olarak kabul edilir. Schumpeter en çok iş çevrimleri ve kapitalist ekonomilerin gelişimi üzerine teorileri ve girişimcilik kavramını tanıtmalarıyla tanınır. Schumpeter’e göre girişimci, kapitalizmin mihenk taşıydı - kapitalist bir ekonomiyi yönlendiren hayati güç olan yeniliğin kaynağı idi. Schumpeter, Nazi Partisi’nin yükselişi nedeniyle göç etmeye zorlanmadan önce Avusturya hükümetinde maliye bakanı, özel bir bankanın başkanı ve bir profesör olarak görev yaptı. Ekonomist, eskinin nasıl sürekli olarak yeniyi değiştirildiğini açıklamak için “yaratıcı yıkım” terimini icat etti. Schumpeter ayrıca girişimcilik kavramını da tanıttı. Schumpeter’in çalışmaları başlangıçta çağdaşı John Maynard Keynes’in zıt teorilerinin gölgesinde kaldı, ancak şimdi ekonomilerin nasıl geliştiğine dair modern düşüncenin en önemli parçası haline geldi. Schumpeter, kariyerinin ilk yıllarında, bireysel seçim ve eyleme odaklanma lehine, ekonomik teoride istatistiksel toplamların kullanılmasıyla alay etti-muhtemelen Keynes’i hedef aldı. Keynes, ekonomiyi statik dengedeleyen sağlıklı olarak görüyordu. Schumpeter, dengenin sağlıklı olmadığını ve inovasyonun ekonominin itici gücü olduğunu iddia ederek bu teoriyi reddetti. Her ikisinin de hükümet müdahalesi konusunda zıt görüşleri vardı. Keynes, kalıcı bir refah dengesine merkez bankası para politikalarıyla ulaşabilece-

ğine inanıyordu. Schumpeter, hükümet müdahalesinin enflasyonu artırdığını ve ekonomiyi mahvettiğini savundu. 1950’de öldüğü sırada Schumpeter, *Ekonomik Analiz Tarihi* adlı yeni bir kitap üzerinde çalışıyordu. Kitapta Schumpeter, antik Yunanistan’dan günümüze (II. Dünya Savaşı’nın sonu) kadar ekonomi alanının eksiksiz bir tarihini deniyor. Kitap sadece ekonomi ile sınırlı değil, aynı zamanda siyasi ve felsefi fikirlerin tarihinin izini sürdü ve önemli olayların bir kaydı olarak hizmet etti. Joseph Schumpeter’in çalışması, kısmen çağdaşı John Maynard Keynes’in büyük popülaritesi nedeniyle başlangıçta çok az beğeni topladı. Bu zamanla değişti ve o şimdi modern zamanların en büyük iktisatçılarından biri olarak görülmeye başladı. Girişimci kavramını ve girişimciliğin ekonomik sistemler üzerindeki etkisini tanıttı. Onun yaratıcı yıkım teorisi, ekonomilerin, özellikle de kapitalist ekonomilerin nasıl geliştiğine dair modern düşüncenin en önemli parçası haline geldi.

Schumpeter, inovasyonu ekonomik değişimin kritik boyutu olarak tanımladı. Ekonomik değişimin yenilik, girişimcilik faaliyetleri ve pazar gücü etrafında döndüğünü savundu. İnovasyon kaynaklı pazar gücünün görünmez el ve fiyat rekabetinden daha iyi sonuçlar verebileceğini kanıtlamaya çalıştı. Teknolojik yeniliğin genellikle geçici tekeller yarattığını ve kısa süre sonra rakipler ve taklitçiler tarafından rekabet edilerek ortadan kaldırılacak anormal kârlara izin verdiğini savundu. Bu geçici tekeller, firmaları yeni ürünler ve süreçler geliştirmeye teşvik etmek için gereklidir.

Avrupada yapılan çalışmalar da Oslo Kılavuzunda yer alan tanım inovasyonun tüm dünyada konuşulmasına yol açmıştır. İnovasyon icat değildir, bir yenileme faaliyetidir. İşletme içi uygulamalarda, işyeri organizasyonunda veya dış ilişkilerde yeni veya önemli derecede iyileştirilmiş bir ürün (mal veya hizmet) veya sürecin, yeni bir pazarlama yöntemi ya da yeni bir organizasyonel yöntemin gerçekleştirilmesi bir inovasyondur. Bunun için ürün, süreç, pazarlama yöntemi veya organizasyonel yöntemin firma için yeni (veya önemli derecede iyileştirilmiş) olması asgari koşuldur. Bu süreç, firmaların ilk defa geliştirdikleri ve diğer firma veya organizasyonlardan uyarlamış oldukları ürünler, süreçler ve yöntemleri kapsar. İnovasyonun uygulanmasına yol açan veya yol açması öngörülen tüm bilimsel, teknolojik, organizasyonel, finansal ve ticari adımlar inovasyon faaliyetlerini oluşturur. Ürün, süreç, pazarlama ve organizasyonel inovasyon olmak üzere dört tür inovasyon vardır (Oslo Kılavuzu, 2002).

Keynes ve Schumpeterden dersler alan Peter Drucker’da inovasyon kavramının şekillenmesine destek verdi. Drucker’a (1998) göre “İnovasyon disiplinine ihtiyaç vardır, çünkü hızla değişen bir toplumda sorunlar değişiyor. Yeni problemler inovatif çözümler gerektirir. Gerçekten yapılan şey,

inovasyonun disiplinini öğrenmek olmalıdır” Peter Drucker, 21. Yüzyıl İçin Yönetim Tartışmaları ya da özgün adıyla Management Challenges for the 21st Century kitabında gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkelerde, sorunlar, analizler ve sorunların çözümü için tartışmalar sürerken, kurumların bu sürecin gerisinde kaldığını iddia eder.

Akademik Çalışmalarda İnovasyon

İnovasyonu ekonomi tarihinde benzersiz bir konu haline getirmede eşit derecede önemli olan bir gerçek de, teknolojinin, istenmeyen ve bilinmeyen sonuçların bir kombinasyonu olarak nitelendirilebilecek türden bir belirsizlik altında üretildiği gerçeğidir. İnovasyon karmaşıktır, belirsizdir, biraz düzensizdir ve birçok türden değişikliğe tabidir. İnovasyonun ölçülmesi de zordur ve ekonomik, teknolojik ve diğer türdeki kısıtlamaları aynı anda karşılamak için yeterli teknik bilgi ve mükemmel piyasa muhakemesinin yakın koordinasyonunu gerektirir. İnovasyon süreci, yalnızca donanımın değil, aynı zamanda pazar ortamının, üretim tesislerinin ve bilginin ve inovasyon organizasyonunun sosyal bağlamlarının eksiksiz bir sisteminde bir dizi değişiklik olarak görülmelidir (Kline & Rosenberg, 2010).

Wikipedia’ya ya göre inovasyon (günlük dilde yenilik), yeni yaratıcı fikirlerin veya buluşların ekonomik alanlara uygun hale getirilip uygulanmasıdır. Bir diğer tanımıyla, gözle görülür açık ihtiyaçların çözümüne yönelik sunulmuş yaratıcı çözümler sürecidir. İnovasyonun tanımı konusunda, uluslararası düzeyde kabul gören kaynakların başında OECD ile Eurostat’ın birlikte yayınladığı Oslo Kılavuzu gelir. Kılavuzun halen yürürlükte olan 2005 sürümünde inovasyon aşağıdaki şekilde tanımlanır:

“İnovasyon, yeni veya önemli ölçüde değiştirilmiş ürün (ürün veya hizmet) veya sürecin; yeni bir pazarlama yönteminin veya iş uygulamalarında, iş yeri organizasyonunda veya dış ilişkilerde yeni bir organizasyonel yöntemin uygulanmasıdır”.

İnovasyon, yeni mal veya hizmetlerin sunulması veya mal veya hizmetlerin sunulmasında iyileştirme ile sonuçlanan fikirlerin pratikte uygulanmasıdır. ISO 56000:2020 standardındaki ISO TC 279, inovasyonu “değeri gerçekleştiren veya yeniden dağıtan yeni veya değiştirilmiş bir varlık” olarak tanımlar. Diğerlerinin farklı tanımları vardır; tanımlardaki ortak bir unsur, fikirlerin veya teknolojilerin yeniliğine, iyileştirilmesine ve yayılmasına odaklanmaktadır.

İnovasyon genellikle daha etkili ürünler, süreçler, hizmetler, teknolojiler, sanat eserleri veya yenilikçilerin pazarlara, hükümetlere ve topluma sunduğu

iş modellerinin geliştirilmesi yoluyla gerçekleşir. İnovasyon, buluşla ilgilidir, ancak aynı değildir: inovasyon, bir pazarda veya toplumda anlamlı bir etki yaratmak için bir buluşun (yani yeni / geliştirilmiş yetenek) pratik uygulamasını içermeye daha yatkındır ve her yenilik yeni bir buluş gerektirmez. İnovasyonun zıttı ise burada exnovation'dır³. Çözülmekte olan problem teknik veya bilimsel nitelikte olduğunda, teknik yenilik genellikle mühendislik süreci aracılığıyla kendini gösterir. Bu açıdan da sosyal bilimlerde nadiren kullanılmaktadır. Bu inovasyonun manasını arama arayışların hala tamamlanmadığının bir sonucudur.

İnovasyonla ilgili literatür taramaları incelendiğinde, çeşitli tanımlar ortaya çıkmıştır. Baregheh, Rowley & Sambrook (2009)'da farklı bilimsel makalelerde yaklaşık 60 tanım bularak bu konuya zenginlik katmıştır. İnovasyon tanımlarının çeşitliliğini göstermek ve bütünleştirici bir tanımın geliştirilmesi için kapsamlı bir araştırma yapılmıştır. Makalelerinde bu tanımlardan yola çıkarak inovasyon şu şekilde tanımlanmıştır: "İnovasyon, kuruluşların kendi pazarlarında ilerlemek, rekabet etmek ve kendilerini başarılı bir şekilde farklılaştırmak için fikirleri yeni/geliştirilmiş ürünlere, hizmetlere veya süreçlere dönüştürdüğü çok aşamalı bir süreçtir". Bu kapsamlı araştırmanın sonuçlarında yer alan 60 tanımın dağılımı aşağıdaki gibidir:

İşletme ve yönetim: 1966'dan 2007'ye kadar 18 tanım.

Ekonomi: 1934'ten 2004'e kadar 9 tanım.

Organizasyon çalışmaları: 1953'ten 2008'e kadar 6 tanım.

İnovasyon ve girişimcilik: 1953'ten 2007'ye kadar 9 tanım.

Teknoloji, bilim ve mühendislik: 1969'dan 2005'e kadar 13 tanım.

Bilgi yönetimi: 1999'dan 2007'ye kadar 3 tanım.

Pazarlama: 1994'ten 2004'e 2 tanım

1980'ler ve 1990'lar boyunca OECD, Avrupa Komisyonu ve BM kuruluşları yeni inovasyon paradigmasını giderek daha fazla benimsemişlerdir. Kısmen bu, inovasyon politikasının rolüne ilişkin daha geniş bir perspektif getirmiş ve kısmen de inovasyonun doğasına ve uygun politika araçlarına

3 *Ticaret ve yönetimde, yeniliğin karşısı olan Exnovation, test edilmiş ve sınıfının en iyisi olduğu onaylanan ürün ve süreçler, daha fazla yenilik yapılmamasını sağlamak için standartlaştırıldığı ortaya çıkabilir. Yenilemeyi organizasyonel performansı iyileştirme stratejisi olarak takip eden şirketler arasında General Electric, Ford Motor Company ve American Airlines bulunmaktadır. Terimin en eski kullanımlarından biri, 1981'de John Kimberly'nin "bir organizasyondan yeniliğin çıkarılması"ndan bahsettiği zaman geldi. 1996'da A. Sandeep, yenilik yapmama felsefesi olarak exnovation'ın modern tanımını sağladı - başka bir deyişle, sınıfının en iyisi kuruluşların daha fazla yenilik yapmamasını sağlamak anlamındadır.*

ilişkin değişen kavramsallaştırmaları içermiştir. Böylece sosyal bilimler dünyasına da inovasyon kavramı girmeye başlamıştır.

İnovasyonun alanı tüm sektörlerle ulaşırken yazılım endüstrisinin inovasyonu nasıl tanımladığına dair endüstriyel bir araştırmada, Crossan & Apaydın (2010) tarafından verilen aşağıdaki tanım, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) kılavuzunun tanımına dayanan en eksiksiz tanım olarak kabul edildi: “İnovasyon, ekonomik ve sosyal alanlarda katma değerli bir yeniliğin üretilmesi veya benimsenmesi, özümsemesi ve kullanılmasıdır; ürünlerin, hizmetlerin ve pazarların yenilenmesi ve genişletilmesi; yeni üretim yöntemlerinin geliştirilmesi; ve yeni yönetim sistemlerinin kurulması. Hem bir süreç hem de bir sonuçtur” tanımı geniş kitlelerce yaygınlaştırıldı.

Zamanla, inovasyonun tanımına yeni bir unsur dokunmuş ve ortak anlayış “pazara yeni bir teknoloji getirmek” olarak değiştirilmiştir. 1950’lerin başından 1980’lere kadar inovasyonun bir süreç olarak anlaşılmasından (laboratuvarlarda teorik araştırma bir başlangıç temeli sağladı; bu araştırmanın uygulamaları tasarlandı ve geliştirildi) ticari ürünlere dönüşümü hızlandırmıştır. İnovasyon öngörülebilir bir araştırma ürünü olarak düşünülmüş ve sonucunda ticarileşmesiyle teknolojinin ve diğer bilimlerin ilgi odaklarına yerleşmiştir. Bu tür girişimler için devlet finansmanı da dahil, inovasyon anlayışının yükselişine erişilmiştir.

Modern çağlara doğru ilerledikçe inovasyon akademisyenler tarafından ilgi görmüş ve çeşitli bakış açıları geliştirilmiştir. İnovasyon; bilim ve teknoloji kullanılarak ekonomik ve toplumsal yararlar yaratacak çıktılara ulaşılmasını sağlayan ve aynı zamanda karmaşık, belirsiz, düzensiz ve çeşitli değişime tabi bir süreç olarak ifade edilmeye başlamıştır.

Afuah’a (2003) göre köken olarak Latince “innovatus”tan türeyen inovasyon; kültür, yönetim ve toplumsal alanlarda yeni yöntemlerin kullanılması anlamına gelir. İnovasyon, yeni bir ürün veya hizmet geliştirilmesinde yeni edinilen bilgilerin kullanılmasıdır Yenilik, inovasyonun merkezindedir. İnovasyon, yeni fikirlerin değerlendirilmesine ve verimli bir şekilde kullanılmasına da dayanmaktadır (Amabile vd.1996; Pla-Barber & Joaquin, 2007).

İnovasyon, zaman içinde başkaları ile kurumsal bir düzen içerisinde işlem yapan insanlar tarafından yeni fikirlerin geliştirilmesi ve uygulanması olarak da tanımlanmaktadır. Bu tanım dört temel faktöre (yeni fikirler, insanlar, işlemler ve kurumsal bağlam) odaklanmaktadır. Bu faktörlerin nasıl ilişkili olduğunun anlaşılması, çoğu üst düzey yöneticinin karşılaştığı dört temel soruna yol açar: (1) dikkatin yönetilmesinde insan sorunu, (2) yeni fikirlerin iyi para biriminde yönetilmesinde bir süreç sorunu, (3) kısmen bütün iliş-

kiler yapısal bir yönetim sorunu ve (4) kurumsal liderliğin stratejik sorunu (Van de Ven, 1986).

İnovasyonun işletmelerde yaygınlaşmaya başlamasıyla tanımı çeşitlere bölünmüştür. Yönetim ve teknik inovasyon olmak üzere iki gruba ayrılan tanımında yönetsel inovasyonlar; idari süreçler, örgütsel yapı ve insan kaynakları ile ilgili olan inovasyonlar olmasına karşılık teknik inovasyonlar; ürün, hizmet ve bunları üretecek teknolojiye yönelik olan inovasyonlardır (Kimberly & Evanisko, 1981; Damanpour & Evan, 1984). Chuang vd.(2010), ise yönetim inovasyonlarını; pazar, örgütsel yapı ve iklim inovasyonu olarak üç alt grupta; teknik inovasyonları ise; ürün ve süreç inovasyonu şeklinde iki alt grupta incelemektedir.

İnovasyon, patentlerden ve yeni geliştirilen ürünlerden, bilginin yaratıcı kullanımına ve etkili insan kaynağına kadar her şey dâhil olmak üzere değeri artıran yeni ürünler veya süreçler olarak gelişmeye devam etmiştir (Livingstone, Palich & Carini, 1998; Gloet & Terziovski 2004).

Drucker (1998)'a göre de inovasyon disiplinine hâkim olmak için üç şey yapılmalıdır. Bunlar;

- *Göreve odaklanmak,*
- *Daha hızlı olduğunuz sonuçları tanımlamak ve*
- *Ne yaptığımızı ve nasıl yaptığımızı değerlendirmektir.*

Drucker iç ve dış faktörlere dayalı olarak yedi inovasyon kaynağı belirlemiştir (Flynn vd., 2003).

İç faktörler:

- *Uyum problemleri,*
- *Beklenmeyen olaylar,*
- *Pazardaki değişimler ve*
- *Süreç iyileştirmeleri*

Dış faktörler:

- *Demografik şartlar,*
- *Beklenti değişiklikleri ve*
- *Bilginin değişim düzeyi*

Günümüzde İnovatif Okuryazarlık

Hızlı değişim çağında inovasyon da hızla değişmektedir. Dün imkânsız ya da gereksiz olan şeyler bugün mümkün hale gelebilir, geçmişte büyük anlam ifade eden şeyler bugün anlamsız duruma düşebilir. İnovasyonun da çok hızlı değiştiğinin kanıtıdır. Bunları öngörebilmek için inovasyonun öğrenilmesi gerekir.

Rekabet yoğunlaştıkça ve teknolojik değişimin hızı arttıkça firmaların kendilerini yenilemesi gerekmektedir. Örgütlerde sadece yeni ürün ve hizmetler sunmak değil, aynı zamanda organizasyonlardaki yönetimin yapısını da değiştirmek karşılaşılan zorluklardır (Vaccaro vd., 2012).

İnovasyon için sadece bilgi değil, aynı zamanda günlük öğrenme (etkileşim yoluyla öğrenme) de önemlidir. Bilgi kaynakları, bilgiyi sosyal ve ekonomik değişime sokan tüm varlıkları içerir. Sistemin dinamik doğası, zorluklara uyum sağlamak için sürekli öğrenmeyi gerektirir. Sisteme kazandırılan bilgi esas olduğundan, inovasyon sürecinde kurumların olduğu kadar bireylerin de öğrenmesi beklenmektedir. Burada bireyin yaratıcılığı, yeni fikirler üretmeye çalışırken uygulanan bilişsel ve davranışsal süreçler devreye girer. İşyeri inovasyonu, yeni fikirleri uygulamaya çalışırken uygulanan süreçlerle ilgilidir. Spesifik olarak inovasyon, problem/fırsat belirleme, organizasyonel ihtiyaçlarla ilgili yeni fikirlerin tanıtılması, benimsenmesi veya değiştirilmesi, bu fikirlerin teşvik edilmesi ve bu fikirlerin pratik olarak uygulanmasının bir kombinasyonunu içerir.

Yüksel vd., (2022)'ye göre inovatif okuryazarlık; bireylerin çalışma süreçlerini yönetebilmeleri için yeterli araştırmacı tutuma sahip olmaları temelinde, kişisel bilgilerini yönetebilmeleri, kısa ve uzun vadede yeni şeyler üretmek için davranışlarını değerlendirebilmesi olarak tanımlanmaktadır. Yazara göre inovatif okuryazarlıkta bireylerin 3 temel yeteneğe sahip olması beklenmektedir. Bunlar; inovatif kararlarla ilişkili bilginin araştırılması, değerlendirebilmesi ve bu bilgiyi sorunların çözümünde ve yarar sağlayacak şekilde kullanabilmesidir.

Bireylerin fikirlerini, ar-ge yeteneklerini rasyonel değerlendirip, bilgilerini doğru yönetebilme yetkinliğine sahip olabilmesi inovatif okuryazarlıktır. İnovasyon yönetiminde inovatif okuryazarlık ise; örgütlerin herhangi bir kademesindeki çalışanın kurumun hedefleri doğrultusunda bilgisini araştırmacı, geliştirici ve inovatif tutumla bütünleştirerek yönetsel ve/veya teknik inovasyon faaliyetlerinde bulunmasıdır.

Bireylerin fikirlerini ve Ar-Ge yeteneklerini rasyonel değerlendirip, bilgilerini doğru yönetebilme yetkinliğine sahip olabilmesi inovatif okuryazarlık

yeteneğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Yönetmel anlamda inovatif okuryazarlık ise; örgütlerin herhangi bir kademesindeki çalışanın kurumun hedefleri doğrultusunda, bilgisini araştırmacı, geliştirici ve inovatif tutumla bütünleştirerek yönetmel ve/veya teknik inovasyon faaliyetlerinde bulunması olarak tanımlanabilir.

İnovatif okuryazarların yer aldıkları organizasyon yapıları henüz ortaya çıkmamış potansiyel inovatif bireylerin ortaya çıkmalarına, kurumun hedefleri doğrultusunda faaliyetlerde bulunmalarına, şirket büyümesinin psikolojik sahipliğine, gelişmelerine katkı sağlaması açısından önem taşımaktadırlar. Dolayısıyla stratejik olarak inovasyon kültürünü oluşturmak isteyen organizasyonlar yatırım planlarını yaparken, inovatif okuryazarlık seviyesi yüksek çalışanları istihdam etme ve onları elde tutma çabalarını öncelikleri haline getirmelidirler.

İnovasyon faaliyetlerini güçlendirmek ve yenilikçi sonuçlara ulaşmak için, insan sermayesinin inovatif okuryazarlığa sahip olması gerekir. Yeniliği bilen ve uygulayabilen inovatif okuryazar bireyler, çevresel değişiklikleri daha iyi algılayıp anlamlandırabilir, yaratıcı çözümler geliştirebilir ve yenilikçi davranışlar sergileyebilir. İnovatif okuryazarlık, kurumun her kademesindeki bir çalışanın bilgi birikimini kurum hedefleri doğrultusunda araştırmacı, geliştirici ve yenilikçi bir tavırla bütünleştirerek yönetmel ve teknik inovasyon faaliyetleridir. İnsan kaynakları ve yenilikçi düşünce sistematığının önemi çeşitli boyutlarda deneysel ve teorik araştırmalarla literatürde incelenmiştir. **İnovatif** okuryazarlığı savunmak için önce ölçülmesi ve ardından sonuçlara göre hedefe yönelik müdahalelerin uygulanması gerekir (Yüksel, Gök & Günsel, 2023).

Sonuç

Anlam karşılığı ne olursa olsun, ‘inovasyon çalışmaları’ şu an hepimizin gündeminde yer etmiş ve değerini yükseltmeye devam etmektedir. İnovatif okuryazar; yenilik faaliyetlerini güçlendirmek ve yenilikçi sonuçlara ulaşmak için özellikle beşeri sermayenin en kritik faktörüdür. Yeniliği bilen ve uygulayabilen inovatif okuryazar bireyler, çevresel değişiklikleri daha iyi algılayıp anlamlandırabilir, yaratıcı çözümler geliştirebilir ve yenilikçi davranışlar sergileyebilir. Beşeri sermaye tamamen çalışanların bireysel yetkinlikleri ile ilgilidir.

Yenilikçi bir eğilimle örgütsel hedeflere ulaşmaya katkıda bulunmaya çalışanlar, sabit veya değişken varlıklar gibi diğer geleneksel kaynaklardan daha kritik bir kaynaktır. Çalışanların yenilikle ilgili becerileri, deneyimleri ve bilgileri, beşeri sermayenin kendine özgü özelliğini ifade eder. İnovatif

okuryazarlık, bireylerin iş süreçlerini iyileştirmek için mükemmel bir araştırmacı tutuma sahip olmalarına dayalı olarak hem kısa hem de uzun vadede yeni şeyler üretmek için kişisel bilgilerini yönetme ve davranışlarını değerlendirme yeteneğidir. İnovasyonun doğasını anlamaya yardımcı olan temel beceriler karşısında inovatif okuryazarlık gündeme gelmiştir. Bu inanişaya göre inovatif okuryazar bireyler, teknolojik gelişmelerden daha iyi haberdar olmakta ve yenilikle ilgili tüm konuları daha iyi anlamaktadırlar. Beşeri sermaye, çalışanların bireysel yetkinliklerinin bütünüdür. Örgütlerde üretilen ürün ve hizmetler, çalışanın bilgi, deneyim ve uzmanlığından kaynaklanmaktadır. İnovatif okuryazarlığa sahip inovasyon süreçleri karar verme, üretim ve pazarlama gibi örgütsel süreçlerde yenilikçiliğe katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmanın inovasyona gönül verenlere katkı sunmasını temenni ederiz.

Kaynaklar

1. Afuah, A. (2003), “Innovation Management: Strategies, Implementation, and Profits”, 2nd ed., Oxford University Press, New York, NY.
2. Alegre, J. Rafael L. & Ricardo C; (2006), “A Measurement Scale for Product Innovation Performance”, *European Journal Of Innovation Management*, 9(4), Pp. 333–346.
3. Amabile, T. M., Conti, R., Coon, H., Lazenby, J. & Herron, M. (1996). “Assessing the Work Environment for Creativity”. *Academy of Management Journal*, 39(5), 1154–1184.
4. Aristophanes, *Clouds*. The Comedies of Aristophanes, William James Hickie, London: Bohn. 1853.
5. Aristotle, *Politics*, translated by R. Rackham (1932), The Loeb Classical Library, J. Henderson (ed.), Cambridge (Mass.): Harvard University Press [2005].
6. Aristotle, *Politics*, translated by T. A. Sinclair (1962), revised by Trevor J. Saunders (1981), London: Penguin Classics [2004].
7. Baregheh, A., Rowley, J. & Sambrook, S. (2009), “Towards a multidisciplinary definition of innovation”, *Management Decision*, 47(8), 1323-1339, doi: 10.1108/00251740910984578.
8. Bercovitz, J., & Feldman, M. (2006). Entrepreneurial universities and technology transfer: A conceptual framework for understanding knowledge-based economic development. *The journal of technology transfer*, 31, 175-188.
9. Christensen C.M, Anthony S.D. and Roth E.A (2004). “Seeing What’s Next: Using The Theories of Innovation to Predict Industry Change” Book-Harvard Business School Press.
10. Chuang L. Liu C, Tsai W and Huang C.(2010). “Towards an Analytical Framework of Organizational Innovation In The Service Industry” *African Journal of Business Management*, 4(5), 790-799.
11. Crossan, M.M. and Apaydin, M. (2010), “A multi-dimensional framework of organizational innovation: a systematic review of the literature”, *Journal of Management Studies*, 47(6), 1154-1191, doi: 10.1111/j.1467-6486.2009.00880.x.
12. Drucker, E.P. (1998). “The Discipline of Innovation” *Leader to Leader*, 9, 13-15.
13. Epstein, S. R. (1998). Craft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe. *The Journal of Economic History*, 58(03), 684–713. doi:10.1017/s0022050700021124
14. Epstein, S. R., & Prak, M. (Eds.). (2008). *Guilds, innovation and the European economy, 1400–1800*. Cambridge University Press.

15. Erwin, D. H. (2015). Novelty and innovation in the history of life. *Current Biology*, 25(19), R930-R940.
16. Flynn M, Dooley L, Sullivan, & Carmican D.O (2003), "Idea Management for Organisational Innovation", *International Journal of Innovation Management*, 7(4), 419.
17. Freeman, Chris, Alison Young, and Jackie Fuller (1963). The plastics industry: A comparative study of research and innovation. *National Institute Economic Review* 26: 22–49.
18. Freeman, Chris. 1974. The economics of industrial innovation. Harmondsworth: Penguin Books.
19. Gloet, M. & Terziovski, M. (2004). "Exploring The Relationship Between Knowledge Management Practices and Innovation Performance", *Journal of Manufacturing Technology Management*, 15(5).
20. Godin, B. (2012a), *καινοτομία: An Old Word for a New World; or, The De-Contestation of a Political and Contested Concept*, in Karl-Erik Sveiby, Pemilla Gripenberg and Beata Segercrantz (eds.), *Challenging the Innovation Paradigm*, London, Routledge: 37-60.
21. Godin, B. (2012b), *Innovation Studies: The Invention of a Specialty*, Minerva, Forthcoming.
22. Kimberly, J.R. & Evanisko M.J. (1981). "Organizational Innovation: The Influence of Individual, Organizational and Contextual Factors On Hospital Adoption of Technological and Administrative Innovations". *The Academy of Management Journal*, 24(4), pp. 689–713.
23. Kline, S. J., & Rosenberg, N. (2010). An overview of innovation. *Studies on science and the innovation process: Selected works of Nathan Rosenberg*, 173-203.
24. Livingstone, L., Palich, I. & Carini, G. (1998), "Viewing Strategic Innovation Through the Logic of Contradiction", *Competitiveness Review*, 8(1), 46-54.
25. Lundvall, B. A. (1992). National systems of innovation: towards a theory of innovation and interactive learning.
26. Mokyr, J. (2010). The Contribution of Economic History to the Study of Innovation and Technical Change: 1750–1914. *Handbook of the Economics of Innovation*, 11–50. doi:10.1016/s0169-7218(10)01002-6
27. OECD (1966). *Government and Technical Innovation*. Paris: OECD.
28. Oslo Kılavuzu (2002). "Oslo Manual Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data.
29. Pla-Barber, J. & Joaquin A.(2007), "Analysing The Link Between Export Intensity, Innovation and Firm Size in a Science-Based Industry", *International Business Review*, (16), pp. 275–293.

30. Pocock, J. G. A. (1971), *Languages and Their Implications: The Transformation of the Study of Political Thought*, in *Politics, Languages and Time: Essays on Political Thoughts and History*, Chicago, University of Chicago Press (1989): 3-41.
31. Plato, *Laws*, Plato in Twelve Volumes, Vols. 10 and 11 translated by R. G. Bury. Cambridge (Mass.): Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1967-1968.
32. Schumpeter, Josef A. (1939). *Business cycles: A theoretical, historical, and statistical analysis of the capitalist process*, 1, New York: McGraw Hill.
33. Skinner, Quentin. 2002a. *Visions of Politics*, 1., Cambridge: Cambridge University Press.
34. Xenophon, *Ways & Means*, translated by E. C. Marchant and G. W. Bowersock (1925), *Xenophon: Scripta Minora*, The Loeb Classical Library, J. Henderson (ed.), Cambridge (Mass.): Harvard University Press [1968].
35. Van de Ven, A. H. (1986). "Central Problems In The Management of Innovation". *Management Science*, 32(5), 590-607.
36. Yüksel, A., Gök, M. Ş., Özer, G., & Cığırım, E. (2022). A new theoretical approach to intellectual capital: Meta-synthesis definitions of innovative literacy. *Journal of Intellectual Capital*, 23(6), 1435-1460.
37. Yüksel, A., Gök, M. Ş., & Günsel, A. (2023). Measuring innovative literacy: conceptualization, scale development and validation. *Journal of Intellectual Capital*.

İnternet kaynakları (Sözlükler)

38. <https://www.investopedia.com/terms> erişim tarihi: 02.02.2023
39. <https://www.wikipedia.com/terms> erişim tarihi: 01.02.2023
40. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/innovation> erişim tarihi: 01.02.2023

Türkiye Cumhuriyeti'nde Çağdaş Seramik Sanatının Gelişim Süreci

Selda Alp¹

Aysel Kürtoğlu²

Özet

Anadolu'da, Neolitik dönemden itibaren insan hayatında yer alan seramik, ait olduğu toplumların yaşam biçimine göre şekil alarak ve gelişerek günümüze ulaşmıştır. İşlevsel mimari öğeler ve yardımcı gereçler olarak insan hayatında yer alan seramik, 20. yüzyılın ortalarında, fonksiyonellikten sıyrılarak, resim ve heykel sanatçıları tarafından dikkat çeken, duyu ve düşüncelerin somutlaştırılmasında kullanılan bir malzeme niteliği kazanmıştır. Seramik kullanımında, Avrupa merkezli gelişen bu yenilikle başlayan seramiğin çağdaşlaşma süreci, Türkiye'ye de yansımış ve Anadolu'da köklü bir geçmişe sahip seramik üretimi, yeni bir çehreye bürünmüştür. 1950'li yıllarda, Avrupa ile paralel bir gelişim gösteren çağdaş Türk seramik sanatçıları tarafından, işlevsel yönden bütünüyle uzaklaşmış, tamamen sanatsal ifadelerin somutlaştırılmış biçimleri olarak seramik eserler üretilmeye başlamıştır. Çağdaş Türk seramiğinin serüveni, ülke içinde ve dünya çapında ses getiren bir yaratıcılık ve üretkenlik gösteren seramik sanatçıları sayesinde günümüzde de devam etmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde seramik, Cumhuriyet öncesinde de var olmuş, ilk izleri Neolitik Dönem'e dayanan bir sanat alanıdır. Seramik, Anadolu'ya ayak basmış her uygarlığın günlük yaşamında bir şekilde yer edinmiştir. Yapılan kazı araştırmalarında ele geçen buluntular da bu durumu kanıtlamaktadır. Bu nedenle seramiğin, Türkiye'de yaşanan çağdaşlaşma sürecinden önce, Çağdaş Türk seramik sanatçılarına, oldukça zengin kültürel bir esin kaynağı sunan Anadolu'nun seramik tarihine, seçilmiş örneklere yer verilerek kısaca değerlendirilmiştir.

1 Anadolu Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, selda.alp@gmail.com,
Orcid: 0000-0001-6959-145X

2 Bilim Uzmanı, ayselkurtoğlu95@gmail.com, Orcid: 0000 0002 7769 6099

Anadolu'da Cumhuriyet Öncesi Seramik Sanatına Genel Bir Bakış

Anadolu'da seramiğin varlığı, Türklerin gelişinden oldukça öncesine dayanmaktadır. Pişmiş kil ürünü ilk kullanım eşyasının, nerede ve ne zaman üretildiğinin kesin olarak bilinmemesine karşın, yaklaşık dokuz bin yıl öncesine tarihlendirilen, Neolitik Dönem'in Yakın Doğu'daki otuz iki hektarlık alanıyla en büyük yerleşkesi olan Çatalhöyük buluntuları, seramik sanatının Anadolu'da ele geçen ve bilinen ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir.³ Çatalhöyük kazılarında bulunan, pişirilmiş kilden kapların, figürinlerin ve ana tanrıça heykelciklerinin, dünya seramik sanatı için de erken tarihli ve önemli örnekler olduğu söylenebilmektedir. Çatalhöyük yanında, birçok Neolitik Çağ Anadolu yerleşkesinde de pişirilmiş kilin, günlük kullanım eşyaları ve dinsel objelerin oluşturulmasında kullanıldığı görülmektedir.

Anadolu'da arkeologlar tarafından M.Ö. 5500-3000 yılları arasına tarihlendirilen Kalkolitik Dönem'de madenin keşfi, seramik sanatına da yansımış, madenin keşfi ile gelişen araç ve gereç teknolojisi ile kullanımına devam edilen seramiklerin üretimi, teknik gelişim ile ince işçilikli bezeme programlarının zenginleşmesi açısından nitelikli bir şekilde etkilenmiştir.⁴ Arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen buluntular incelendiğinde, tunç alet teknolojisinin de gelişimine paralel olarak, M.Ö. 3000'lerde torna niteliğinde yardımcı araçlarının kullanımı ile birlikte seramik üretiminde bir artış gözlemlenmiştir.⁵ İnsanın kili, torna kullanarak kısa sürede şekillendirebilmesi ve üretim objesi olarak sayıca geliştirebilmesi, seramiğin, günümüze kıyasla daha basit de olsa, ilk endüstrileşmesi anlamına gelmektedir.⁶ Tornanın keşfinden sonraki dönemlere tarihlendirilen arkeolojik buluntular üzerinden yapılan incelemelerde, çömlekçi tornasının gelişimine bağlı olarak daha düzgün biçimlerde üretimin gerçekleştirildiği izlenmektedir.

Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde tornanın kullanımı ile seramik üretiminde bir artış ve sanatsal nitelikte bir gelişim yaşanmaya baş-

-
- 3 E. Cooper (1978), *Seramik ve Çömlekçilik*. (Çev: Ömür Bakırcı), İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, s. 6-7; J. Mellaart (1988). *Yakın Doğu'nun En Eski Uygarlıkları*. (Çev: Bilgi Altınok), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 75; Başgelen (2006), *Seramiğin Bulunup Geliştiği Anadolu'nun Benzersiz Dönemi: Neolitik Çağ*. *Seramik Türkiye*, (13), 110; M. S. Utkan (2012), Çatalhöyük. *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 4 (1), s. 56; Sevin, V. (2016), *Anadolu Arkeolojisi*. (5. basım). İstanbul: Der Yayınları, s.49.
  - 4 E. Akurgal (2017), *Anadolu Uygarlıkları*. (2. Baskı), Ankara: Phoenix Yayınevi, s. 24; Acartürk B. (2012), Toprağın Binlerce Yıllık Macerası. *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 4 (1), s. 6.
  - 5 Özdoğan, M. (1997), Çanak-çömlek. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, s. 381; Akurgal, E. (1998), *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, s.12; Acartürk, 2012, s. 8.
  - 6 Akurgal, 1998, s. 12; Mutlu, H. S. (2007), Zamanın Çarkında Anadolu'da Seramik. *Anadolu Sanat*, (18), s.73.71-75; Ünal, (2020), Çağların Akışında Anadolu Pişmiş Toprak Kültürü. *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi*, 2 (4), s. 930.

lamış, bu gelişimi yaşayan Hatti-Hitit Beylikleri'ne ait perdahlı ve kırmızı, kahve ya da devetüyü renklerinde, monokrom, gaga ağızlı ve hayvan biçimli buluntular ele geçmiştir.⁷ Koloniler Dönemi'nde yaşanan bu gelişim, Anadolu'da tarihi çağların yaşanmaya başlamasından sonra kurulan ilk büyük devlet Hititlerin, pişirilmiş kil ürünü olarak karşımıza çıkan, özellikle Eski Hitit Çağı olarak tanımlanan evresine ait, torna yapımı, perdahlı ve monokrom olan kırmızı çamurlu kullanım kapları, ince boyunlu-şişkin karınlı, omurgalı, ince-uzun gövdeli, halka gövdeli ve kama biçimi gövdeli şekillerde tasarlanmış gaga ağızlı testileri ve hayvan biçimli rhyton olarak adlandırılan sunu kaplarına öncülük teşkil etmiştir.⁸ Hitit seramik buluntuları içinde yer alan ve günümüzde müzelerde sergilenen, uygarlığın seramik ustaları ve sanatçılarının ulaştığı yetkinliği de gösteren, dışa taşkın geniş ağızlı, uzun boyunlu, dikey dört kulplu ve şişkin gövdenin bitiminin yumurtayı andırır biçimde ele alındığı rölyefli kült amforaları, teknik ve tasarım açısından oldukça gelişmiş önemli buluntular olarak değerlendirilmektedir.⁹ Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen İnandık Vazosu, üzerinde yer alan figürler ve işlenen sahnelerle, bahsi geçen Hitit kült seramiklerinin en güzel örneğidir.¹⁰

Anadolu'da M.Ö. birinci binde yaşamış olan ve Küçük Krallıklar olarak adlandırılan Demir Çağı uygarlıklardan Kariahlının, günümüze ulaşan çok çeşitli geometrik bezemeler barındıran vazoları, Friglerin, geometrik desen ile özellikle geyik ve benzeri stilize hayvan biçimlerini tercih ederek oluşturdukları törensel içki kapları, Lidyalıların, ünlü, sarı, beyaz ya da turuncu astar üzerine fırça vuruşlarıyla mermer hissi uyandırması amaçlanarak hazırlanan lydion isimli seramik parfüm veya krem vazoları, Urartuların, bakır ve tunç gibi madeni kapların taklidi niteliğinde, kaliteli, kırmızı rengin ve perdahın ön plana çıktığı, bezemesiz, ancak tekdüzeliliğiyle organize bir üretimin göstergesi olan seramik kapları, Anadolu'da seramik üretiminin aralıksız devam ettiğini göstermektedir.¹¹

7 M. Darga (1992), *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, s. 41.; Sevin, (2016), s.157; M. Köpüklü (2018), Hititlerden etkilenen öncü çağdaş Türk seramik sanatçıları. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (3), s. 2529-2530.

8 A. M. Dinçol (1982), Hititler. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. C. 1, İstanbul: Görsel Yayınlar, s. 111.; Darga, 1992, s. 41-51; Akurgal, 1998, s.144.; D. Kuban (2016), *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları*. (5. Baskı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 25.

9 Darga, 1992, s. 53, 67.

10 Köpüklü, 2018, s. 2531; <http://cankiri.gov.tr/inandik-vazosu> (Erişim tarihi: 12.08.2019).

11 O. Belli (1982), Urartular. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. C. 1, İstanbul: Görsel Yayınlar, s. 205.; V. Sevin (1982a), Frygler. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. C. 2, İstanbul: Görsel Yayınlar, s. 242; V. Sevin (1982b), Lydialılar. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. C. 2, İstanbul: Görsel Yayınlar, s. 262; Akurgal, 1998, s. 296; R. Gürses (1998). Gelenekten Evrensel Ulaşmada Türk Seramik Sanatçısının Kültür Zenginliğinin Çağdaş Yorumlara Yansımaları. Yayınlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 23; Acartürk, 2012, s. 9-12; Sevin, 2016, s. 237- 285; Akurgal, 2017, s. 185-186.

Antik Dönem'de Anadolu'da yaşamış Yunanlılardan kalan seramiklerinin en gözde örneklerini, genel olarak Yunan mitolojisi ve günlük yaşamdan konuların, kırmızı veya siyah renkli figür tekniğinin hâkimiyetinde, detaylı ve özgün bir dil ile işlendiği, vazo ressamı olarak nitelendirilen sanatçıların imzasını taşıyan, antik dünyadan elimize kalan en zarif eserlerin oluşturduğu söylenebilmektedir.¹² Attika'da üretilmiş olan, kalite ve bezeme açısından nitelikli, kırmızı ya da siyah figürlü vazo biçimli seramiklerin, ithalat yoluyla Anadolu'ya da taşındığı ve burada yaşayan topluluklarca kullanıldığı görülmektedir.¹³ Zaman içinde yoğun ilgi gören kırmızı veya siyah figürlü Attika seramiklerinin benzerlerinin, nitelik açısından daha düşük seviyede olmakla birlikte, özellikle İonlar tarafından, oryantizan stilde Anadolu'da da üretilmeye başlandığı ve kendine özgü bir piyasa kazandığı izlenmektedir.¹⁴

Anadolu coğrafyasında hâkimiyet kazanmış bir başka uygarlık olan Romalılar da günlük yaşamda seramik kullanımını sürdürmüşlerdir. Geç Antik Çağ'ın erken dönemlerinden itibaren, Roma İmparatorluğu'nun her yerinde farklı biçim ve boyutta tabaklar, çanaklar, pişirme kapları, ibrikler, kandiller, hacıların kutsal su ya da yağ taşınması için kullandıkları ampullalar ve yine hac merkezlerinden anı kalması amacıyla alınan küçük madalyonlar gibi dini eşyalar, pişirilmiş kil ürünü kullanımına verilebilecek örneklerdendir.¹⁵ Roma İmparatorluğu'ndan kalan seramik eserlere dair bir diğer uygulamanın, ilk örneklerinin özellikle Doğu Akdeniz bölgesinde bulunduğu, bunun yanında, İzmir ve Aydın civarında yer alan Tralles Antik Kenti ile Ege adalarından Samos ve Lemnos'ta da ele geçen, bünyeye sertlik ve parlaklık veren, ince taneli ve kırmızı renkli bir astarla kaplanmış olan, kabartma bezekli ve baskı mühürlü, döneme damga vuran, kaliteli terra sigillata olduğu söylenebilmektedir.¹⁶ Kullanım, inanç ve dekoratif objeler yanında, Romalılar, mimari yapı malzemesi olarak da pişirilmiş killi çamuru kullanmışlardır. Killi çamurun şekillendirilip kurutulmasından sonra, belirli ısılarda pişirilmesi ile

12 Cooper, 1978, s. 11; J. Boardman (2005). Yunan Sanatı. (Çev: Yasemin İlseven), İstanbul: Homer Kitabevi, s. 100.; Bazin, G. (2015). Sanat Tarihi. (Çev: S. Hilav). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, s.117-118.

13 V. Yıldız (2013), Akhemenid Dönem'inde Kilikya Bölgesi ve Yakın Çevresinde Attika Seramiği. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 196.; Kuban, 2016, s. 40.

14 Akurgal, 1998, s. 329.; Yıldız, 2013, s.196-197.

15 G. Koch (2007), Erken Hristiyan Sanatı. (Çev: Ayşe Aydın), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 190-191.

16 Z. Çobanlı (1996), Terra sigillata. Anadolu Sanatı, (5), s. 58; Ö. Vapur (2001), Roma Dönemi'nde Kırmızı Astarlı Bir Seramik Geleneği. I. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu, Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Yayını, s. 16; S. Ünal (2003), Anadolu Arkeolojisinde 9000 Yıllık Seriven; Seramik. III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu, Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Yayını, s. 23-24; V. Yıldız (2006), Tarsus Cumhuriyet Alanı Kazısında Bulunan Doğu Sigillatları A Grubu Seramikleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 24.

oluşturulan ve kullanımı çok eskiye dayanan tuğla, çeşitli uygarlıklarda, taşıyıcı duvar malzemesi, duvar kaplaması, döşeme ve örtü malzemesi olarak kullanılmıştır.¹⁷ Roma Dönemi'nde inşa edilmiş yapılarda da görülen tuğlanın, M.Ö. 80 yıllarında, delikli biçimlerde üretilerek, zemin döşemesi altına ve duvar içlerine yerleştirilmesiyle ve yerleştirilen tuğlaların içlerinden sıcak hava veya su geçirilmesiyle geliştirilen ilk merkezi ısıtma sistemi ile kullanım alanına bir yenilik eklendiği görülmektedir.¹⁸

Roma İmparatorluğu'nun M.S. 3. yüzyıldan itibaren güç kaybetmeye başlaması sonucu, I. Theodosius, 395 yılında, ülkeyi Doğu ve Batı Roma olarak ayırmış ve imparatorluk iki ayrı idare altında yönetilmeye başlanmıştır.¹⁹ Bu bölünmenin ardından, Roma İmparatorluğu'nun doğudaki uzantısı olarak varlığını sürdüren ve araştırmacılar tarafından Bizans olarak adlandırılan uygarlığın seramikleri, Anadolu'da özellikle Orta Çağ seramik sanatı hakkında bilgi edinilmesi açısından önem teşkil etmektedir. İstanbul ve İznik, Bizans'ın Anadolu'daki başlıca seramik üretim merkezlerindedir.²⁰ Beyaz veya kırmızı çamurlu, genel olarak çömlekçi tornasında, halkın ekonomisi ve beğenisine göre biçimlendirilmiş, çeşitli boyutlarda pişirme kabı, yemeği sıcak tutan ocaklı kap, kâse, tabak, çanak, sürahi, kupa, şamdan, kandil ve özellikle gemilerde yiyecek depolama ve taşıma amaçlı kullanılan amforalar, ele geçen Bizans seramik tiplerindedir.²¹ Anadolu'nun Antik Çağ uygarlıklarında, ölü gömme amaçlı kullanılan küpler, Bizans kültüründe, Roma'da da olduğu gibi, pişirilmiş kil lahitler şeklinde karşımıza çıkmaktadır.²² Dönemin en çok tercih edilen bezeme tekniği, buluntularda en fazla görülen sgraffito tekniğidir.²³ Bizans seramik tarihinde, özellikle 12. yüzyıl sonunda ortaya çıkan ve sonrasında kullanımı devam eden, ince ve zarif bir üretim grubu olarak Zeuksippus tipi seramikler, Anadolu'nun kıyı bölgeleri başta olmak üzere, oldukça geniş bir coğrafyada ele geçmektedir.²⁴ Karakteristik

17 S. Çil (2002), Tuğlanın Mimaride Kullanımı. II. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu, Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Yayını, s. 114.

18 H. S. Alanyalı (2003), Antik Mimaride Terrakotta Kullanımı. III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu, Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Yayını, s. 332-335; Akurgal, 2017, s. 215.

19 S. Eyice (1982), Türkiye'de Bizans Sanatı. Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi. C. 3, İstanbul: Görsel Yayınlar, s. 514.

20 Eyice, 1982, s., 556.; Z. Demirel Gökalp (2013). Bizans sanatı. Sanat tarihi. (Ed: C. Parla), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Yayınları, s. 107.

21 K. Dark (2001), Byzantine Pottery. Great Britain: Tempus Publishing, s. 32; L. Doğer (2007), Halkın İmge Dünyasında Seramik Sanatı. "Kalanlar" 12. ve 13. yüzyıllarda Türkiye'de Bizans. (Ed: A. Ödekan), İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, s. 48.

22 M. Öztaşkın (2013), Stratonikeia Ve Lagina Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Seramikleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 54.

23 Demirel Gökalp, 2013, s.107.

24 Demirel Gökalp, 2013, s.107; F. İnanan (2014), Zeuksippus Tipi Seramiklerin Anadolu'daki Dağılımları. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15 (26), s. 150, 161.

bezemesi, merkezdeki iç içe halkalardan oluşan, bunun yanında, insan ve hayvan figürlerinin yer aldığı örnekleri de bulunan Zeuksippus seramiklerinde, krem veya pembe renklerinde astarın kullanıldığı ve süsleme yapıldıktan sonra sarı, hardal veya ilerleyen süreçlerde ek olarak yeşil renkli sırlarla kaplandığı görülmektedir.²⁵ Bizans Dönemi'nde bir diğer pişirilmiş kil uygulamasına mimari alanda rastlanmaktadır. Tarihte insan müdahalesi ile oluşturulan ilk yapı malzemesi olarak nitelendirilebilecek tuğlanın, Bizans'ın saray, kilise, hamam, sur gibi yapılarında da sıkça kullanıldığı, günümüze ulaşan örnekler üzerinden görülmektedir. Antik Roma'da başlayan, özellikle taş ve tuğlanın birlikte kullanımı ile oluşturulan ve Osmanlı mimarlığının erken örneklerinde de tercih edilen almaşık cephe örgüsü, Bizans yapılarında son derece yaygın kullanılmıştır.²⁶ Bunun yanında, Bizanslı yapı ustaları pişirilmiş kili, Antik Çağ uygarlıklarından itibaren, süsleme sanatının temel malzemelerinden olan mozaik parçaları oluşturmak adına da kullanmış ve ortaya çıkan seramik parçacıklarından mozaik duvar levhaları yapmışlardır.

Seramiğin Anadolu'daki varlığı, Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle birlikte, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde de devam etmiştir. Seramik kavramı, çanak, çömlek, kap, kacak gibi mutfak gereçlerini, tuğla ve kiremit gibi yapısal elemanları kapsamaktadır. Neolitik Dönem'den itibaren, Anadolu uygarlıklarında kullanımı kesintisiz olarak süregelen seramiğin bu coğrafyadaki varlığına, Türklerin gelişiyile, günlük kullanım işlevleri yanında, çini biçimiyle, özellikle mimari alanda, estetik amaçlı bir kullanım alanı daha eklenmiştir. Halk arasında genellikle mimariye bağlı duvar seramiği çini, kullanım amaçlı üretilen pişirilmiş kilden malzemeler ise seramik olarak adlandırılmaktadır.²⁷ Aslında çini ile seramiğin çamuru ve yapılışı arasında herhangi bir fark olmamasına rağmen, Batı'dan aktarılan seramik sözcüğü, Batı kültüründe olduğu gibi, pişirilmiş kil ürünü olan işlevsel eşyaları malzeme bakımından nitelendirmek için kullanılırken, yine Batı mantığı ile Fransızca kökenli fayans sözcüğünün Türk kültüründeki karşılığı olarak çini, mimari alana giren duvar kaplamalarını tanımlamak için kullanılmaktadır.²⁸ Eski yıllarda Türk kültüründe yine aynı mantıkla, mimariden bağımsız sera-

25 Demirel Gökalp, 2013, s.107-108.

26 Hasol, 2012, s. 32; Sözen ve Tanyeli, 2017, s. 22.

27 H. Kuruyazıcı ve Ü. Alsaç (1981), Anadolu Sanatı. Sanat Tarihi Ansiklopedisi. C. 4, İstanbul: Görsel Yayınları, s. 769; Y. Demiriz (1982), Anadolu Türk Sanatında Süsleme ve Küçük Sanatlar. Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi. C. 5, İstanbul: Görsel Yayınlar, s. 893; G. Öney (1992), Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları. (3. Baskı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 93; H. Bilgi (2009), *Ateşin oyunu*. İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, s. 13.

28 Öney, 1992, s. 93; Y. Çoruhlu (2000), Türk İslam Sanatının ABC'si. İstanbul: Kabalıcı Yayımevi, s. 48-49; İ. Çalışıcı Pala (2015), Bazı Belge ve Tanımlarla 'Çini' Kelimesinin Değerlendirilmesi. Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi, (13), s. 16.

mik için evani, çini için kaşı terimlerinin kullanıldığı bilinmektedir.²⁹ Duvar çinilerini ifade etmek adına sırça teriminin kullanıldığı örnekler de mevcuttur.³⁰ Çininin, Türk mimarisinde iç duvar ve dış cephe süslemelerinde oldukça yaygın kullanımı, günümüze ulaşan örnekler üzerinden de izlenmektedir. Orta Çağ Anadolu'sunda seramik sanatının asıl gelişimini, Anadolu Selçuklu Devleti'nin, Büyük Selçuklu Devleti'nden miras aldığı çini sanatını, teknik ve tasarım açısından geliştirerek uygulaması sonucu, oldukça zengin ve özgün çinileriyle yaşadığı söylenebilmektedir.³¹ Çininin mimaride kullanımına bakıldığı zaman, Selçukluların, cami ve mescitlerin mihraplarını, yapıları örten kubbe içlerini, kemer yüzeylerini, minarelerini, taç kapılarını, türbelerini, sanduka yüzeylerini, medreselerini, saray ve köşkerlerini yoğun çinilerle süsledikleri görülmektedir. Tuğla, sırlı tuğla ve özellikle çini mozaik tekniğini geliştiren Selçuklular, yapılarını süslerken diledikleri kompozisyonu betimlemeyi ve uygulaması zor yazı bezemeleri oluşturmayı başarmıştır. Türkuaz, kobalt mavisi, patlıcan moru ve siyah renkli çini levhaların, kompozisyonda yer alacak şekillere göre kesilmesi ve kesilen parçaların, konik olarak şekillendirilen arka kısımlarının zemine sürülen harca kakma yöntemiyle yerleştirilmesi şeklinde oluşturulan çini mozaik tekniğinin, Anadolu Selçuklu mimarisinde, yapı içlerinin bezemesinde en çok tercih edilen yöntem olduğu izlenmektedir.³² Emir Celadettin Karatay tarafından, 1251-1252 yılında yaptırılan Karatay Medresesi, kubbesinin içinde, kubbeğe geçiş elemanlarında, kapalı avlunun yan duvarlarında, yapı içindeki kemer yüzeylerinde ve ana eyvanda yer alan, turkuaz, lacivert ve patlıcan moru renklerin hâkim olduğu, geometrik, bitkisel ve yazı motiflerinden oluşan kompozisyonlarıyla, Selçukludan kalan örnekler arasında, belki de çini mozaik tekniği ile süslenmiş yapıların zirvesindedir.³³ Selçuklunun çini sanatıyla ünlü bir diğer yapısı olan Konya İnce Minareli Medrese, Sahip Ata Fahreddin Ali tarafından, 1258-1259 yılında yaptırılmıştır.³⁴ Konya'da Alaeddin Tepesi çevresine inşa edilmiş Karatay Medresesi gibi İnce Medrese de, çini süsleme açısından zengin-

29 Kurtuyazıcı ve Alsaç, 1981, s. 69; Öney, 1992, s. 93.; Bilgi, 2009, s.13.; Çalışıcı Pala, 2015, s.13.

30 Bilgi, 2009, s. 13.

31 Ş. Yetkin (1986), *Anadolu'da Türk Devri Çini Sanatının Gelişmesi*. (2. Baskı), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 148; Öney, 1992, s. 93.; E. Karpuz ve H. Karpuz (2007). *Konya'daki Selçuklu Çini Örnekleri*. Konya: Selçuklu Belediyesi, s. 14; O. Aslanapa (2014), *Türk Sanatı*. (12. Basım), İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 318.

32 C. Kerametli (1973), *Anadolu Selçuklu Devri Duvar Çinileri*. *Türkiyemiz*, (10), s. 4; Demiriz, 1982, s. 894; Çoruhlu, 2000, s. 113-114; Sözen ve Tanyeli, 2017, s. 78.; Turani, 2019, s. 31.

33 İ. H. Konyalı (1964), *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*. Konya: Yeni Kitap Basımevi, s. 850-851; D. Kuban, (2008), *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (2. Baskı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 352; Y. Erdemir (2009), *Karatay Medresesi Çini Eserleri Müzesi*. (2. Baskı), Konya: T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, s. 23-26.

34 S. K. Yetkin (1959), *İslâm mimarisi*. (2. Baskı), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, s. 197; Konyalı, 1964, s. 803.

dir. Ancak Karatay Medresesi'ne göre İnce Minareli Medrese'nin süslemeleri daha fazla tahribe uğramış durumdadır. İnce Minareli Medrese'nin kubbe içi süslemesinde mavi, lacivert, siyah ve turkuaz renkli, sırlı ve sırsız tuğlalar tercih edilmiş, görsel hareketlilik tuğla işçiliğiyle sağlanmıştır. Pencere ile kapı alınlıklarında ve yelpaze pandantiflerde çini mozaiklere de yer verildiği görülmektedir. İnce Minareli Medrese'nin bitişiğinde yer alan mescide ait minarenin, günümüzde ayakta kalan kısmında sırlı tuğla ve çiniler yer almaktadır. Anadolu Selçuklu Dönemi çinileri, cami, medrese, türbe gibi dini eserlerin yanında, saray ve köşkerlerin süslenmesinde de kullanılmıştır. Dini mimaride, mimari ile en uygun şekilde bağdaşan, çini mozaik tekniğinde oluşturulan, ağırlıklı olarak geometrik ve zaman zaman palmet, rumi, lotüs çiçekler ve spiral kıvrım dallarından oluşan bitkisel kompozisyonlarla uhrevi bir atmosfer oluşturulurken, saray ve köşkerde, sır altı, minai ve lüster gibi tekniklerle, saray sanatı olarak nitelendirilebilecek, iç mekânda, halkın gözünden uzak, yalnız hükümdar ve çevresince görülebilecek, genellikle yıldız ve haç biçimli, geometrik ve bitkisel bezemeye ek olarak oluşturulan figürlü zengin kompozisyonlarla dünyevi bir atmosfer sağlanmıştır.³⁵ Günümüze bir bütün olarak ulaşamamış olmasına karşın, 1224-1226 yılları arasında, Alaeddin Keykubad tarafından yaptırılan Kubadabad Sarayı kazısında ele geçen buluntular arasında yer alan, sekiz köşeli yıldız ve haç biçimli çini levhalarda, genellikle sır altı dekor tekniği olmak üzere, lüster tekniğinin de uygulandığı görülmektedir.³⁶ Lüster tekniğinde süslenmiş yegâne örnekler olması açısından önem arz eden Kubadabad'ın yıldız biçimli çinileri, çok çeşitli insan, hayvan ve efsanevi figürler ile bezenmişken, haç biçimlileri, palmet ve Rumilerden oluşan motiflerle süslenmiştir. Kaplama açısından geniş bir alana yayılan çiniler, diğer yapılardan farklı olarak, içerdikleri figür bezemeleri ile dönemin el yazmaları dışında, Selçuklu resim sanatına ışık tutan farklı kaynaklar olarak nitelendirilmektedir.

Oluş Arık, Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'nun, gök rengi ışıltılar saçan yapılarla bir çini diyarı hâline geldiğini, ancak bunu günümüze ulaştıran eserler üzerinden hissetmenin çok güç olduğunu belirtmektedir.³⁷ Anadolu'ya çiniyi getiren, geliştiren ve 16.-17. yüzyıllarda en parlak dönemine erişen Osmanlı çiniciliğine zemin hazırlayan Selçuklu eserlerinin, daha çok ara-

35 Kerametli, 1973, s. 5; Yetkin, 1986, s. 26.; Öney, 1992, s. 99; S. Ögel (1994). Anadolu'nun Selçuklu Çehresi. İstanbul: Akbank Yayınları Kültür Sanat Kitapları, s. 11-12; Çoruhlu, 2000, s. 114-115.; R. Arık (2000). Kubad Abad. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 73.

36 Kerametli, 1973, s. 9; G. Öney (1976), İslâm Süsleme ve El Sanatlarına Türklerin Katkısı. İslam Sanatında Türkler. İstanbul: Binbirdirek Yayınları, s. 121; Demiriz, 1982, s. 894.; Yetkin, 1986, s. 117; Arık, 2000, s. 73-75.

37 M. O. Arık (2007), Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini. Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı. (Ed: G. Öney, Z. Çobanlı), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, s. 29.

tılmaya ve korunmaya ihtiyacı vardır. Bu konuda yapılacak çalışmaların eksikliğini giderilmesi ve genç sanatçıların Anadolu'nun kültürel seramik belleği hakkında daha çok bilinçlendirilmesi hâlinde, köklü bir esin kaynağından beslenilerek, günümüz Türk seramiğinin yeni boyutlar kazanacağı düşünülmektedir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasi anlamda dağılması sonucu, devlete bağlı Türkmen beylerinin, buldukları coğrafyada bağımsızlıklarını ilan etmesi neticesinde yaşanan Beylikler Devri'nde, mimaride olduğu gibi, çini ve seramik sanatında da üretim tekniği ve kompozisyon tercihi bağlamında, Selçuklu geleneğinin devam ettiği görülmektedir.³⁸ Eşrefoğlu, Aydınoğlu, Karamanoğlu, Germiyanoglu ve Osmanoglu Beyliği'ne ait, cami, mescit, medrese, türbe gibi yapılarda yer alan çiniler, Beylikler Devri'nden günümüze kalan başlıca örneklerdendir.³⁹ Beylikler Devri'nde de Selçukluda olduğu gibi turkuaz, patlıcan moru, kobalt mavisi ve siyah renklerinde, sırlı tuğla, çini mozaığı, tek renk sırlı çini levhalara ve yaldızlı çinilere rastlanmakta, yapı dışında sırlı tuğla tercih edilirken, yapı içinde, kubbe, duvar, eyvan ile mihrap gibi bölümlerde ve türbelerdeki sandukaların kaplamasında çininin kullanıldığı görülmektedir. Ancak Beylikler Devri mimarisinde, birkaç istisna yapı haricinde, çini kullanımında bir sadeleşmenin söz konusu olduğu söylenebilmektedir. Bu sadeleşmenin sebepleri arasında, beyliklerin ekonomik durumlarına göre inşa faaliyetleri gerçekleştirmesi ve güçlü beyliklerin gösterişe daha fazla önem verirken, diğer beyliklerin maddi güçleri doğrultusunda hareket etmiş olmaları sayılabilmektedir.⁴⁰ Eşrefoğulları Beyliği'nin kurucusu Seyfeddin Süleyman Bey tarafından, 1296-1300 yılları arasında inşa ettirilen Eşrefoğlu Camii ve 1378-1391 yılları arasında, Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa tarafından, Mimar Hacı Musa'ya yaptırılan İznik Yeşil Camii'nin minaresi, Beylikler Devri'nin en yoğun çini süslemeli iki örneğidir.⁴¹ Özellik-

38 Yetkin, 1959, s. 343; M. Paker (1965), Anadolu Beylikler Devri Keramik Sanatı. Sanat Tarihi Yıllığı, (1), s. 164; L. Bulut (2000), "Ateşte Açan Çiçekler" XIV-XV. Yüzyıl Çini ve Seramik Sanatı. Erken Osmanlı Sanatı. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 140; N. Özkul Fındık (2007), Beylikler ve Erken Osmanlı Devri Seramik Sanatı. Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı. (Ed: G. Öney, Z. Çobanlı), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, s. 235; S. Gök Gürhan (2007a), Beylikler ve Erken Osmanlı Devri Çini Sanatına Kısa Bir Bakış. Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı. (Ed: G. Öney, Z. Çobanlı), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, s. 203-204; Akurgal, 2017, s. 223.

39 G. Öney (1989). Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. yüzyıl (1300-1453). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 36.

40 Gök Gürhan, 2007a, s. 203.

41 H. D. Yıldız (1982), Anadolu Türk Tarihi. Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi. C. 3, İstanbul: Görsel Yayınlar, s. 607; M. Sözen ve Z. Dönmez (1982), Anadolu Türk Mimarisi. Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi. C. 4, İstanbul: Görsel Yayınlar, s. 824-826; Yetkin, 1986, s.198; Öney, 1989, s. 5; D. Kuban (2007), Osmanlı Mimarisi. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, s. 127; Gök Gürhan, 2007a, s. 206.

le Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camii'nin, bütünüyle çini mozaiklerle kaplı sivri kemerli girişi, çini mozaik tekniğinde süslenmiş mihrabı ve yine yoğun çinili mihrap önü kubbesi ile Süleyman Bey'in 1301 tarihli kümbetinin iç kubbesi, Selçuklunun çini sanatının en parlak döneminde inşa edilmiş olan Konya Karatay Medresesi'nde yer alan çinilerle yarışır nitelikte oluşu, dönem içinde Selçuklu geleneğinin devam ettiği kanıtı olarak gösterilmektedir.⁴² İznik Yeşil Camii minaresi ise, imparatorluk devrine erişmeden önceki dönemini yaşayan Osmanlı Beyliği'nde, zaman içinde sırlı tuğla ve mozaik çini süslemenin, zenginleşen renk unsuruyla bir arada kullanıldığı ilk örnek olmuştur.⁴³ Verilen örnekler dışında, diğer beyliklere ait eserlerde, bu denli yoğun çini örneklerine rastlanmazken, Selçuklu geleneğinin de son derece mütevazı bir devamlılığından bahsedilebilmektedir. Aydınoğulları Beyliği'ne ait, Mehmed Bey tarafından, 1312 yılında yaptırılan Birgi Ulu Camii ve Selçuk'ta, İsa Bey tarafından, 1374-1375 yılında, mimar Şamlı Ali ibn Müşeymeş'e yaptırılan cami içinde, çini mozaik tekniği ile Selçuklu tezyinatına göre daha basit kompozisyonlar oluşturulmuştur.⁴⁴

Beylikler ve Erken Osmanlı Dönemi'nde çini kullanımının azalması, yeni tekniklerin geliştirilmesine engel olmamıştır. Dönem eserlerinde, Selçukludan farklı olarak kullanılan bir diğer önemli yenilik, çeşitli renklerdeki sırların birbirine karışmasını engelleyen, renkli sır (quardaseca) veya Yıldız Demiriz'e göre daha doğru bir kavram olan çok renkli sır adlı teknikle süslenmiş çinilerdir.⁴⁵ 15. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasında, mimaride görülen renkli sır tekniği, mavi, turkuaz, lacivert, siyah, beyaz, sarı, altın yıldız, mor, fıstık yeşili gibi çok değişik tonlarda renk kullanımıyla, Selçuklu'nun geometrik ve bitkisel bezemelerine karşın, daha realist bir dil ile hatai, şakayık ve sarmaşıklardan oluşan, çok çeşitli yeni kompozisyon uygulamalarına, bunun yanında, kufi yazı yerine sülüs yazılar oluşturulmasına olanak sağlamıştır.⁴⁶ Zahmetli bir teknik olan çini mozaik tekniği yerine, renkli sır tekniğinin kullanımı ile çini mozaikte parçalardan oluşturulan kompozisyonların, tek bir levha üze-

42 Demiriz, 1982, s. 896; Yetkin, 1986, s.197; Öney, 1992, s. 98-99; Karpuz ve Karpuz, 2007, s.12; Aslanapa, 2014, s. 321.

43 Y. Demiriz (1979), Osmanlı Mimarisinde Süsleme. C.1, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 19; Mülayim, 1982, s. 50; Yetkin, 1986, s. 202; Gök Gürhan, 2007a, s. 204; Aslanapa, 2014, s. 322.

44 Yetkin, 1959, s. 351-352; Sözen ve Dönmez, 1982, s. 822; Yetkin, 1986, s. 198; Gök Gürhan, 2007a, s. 206; Aslanapa, 2014, s. 211-212, 321-322.

45 Demiriz, 1982, s. 893; Öney, 1989, s. 41; Bulut, 2000, s. 140; Gök Gürhan, 2007a, s. 204, 209.; Özkul Fındık, 2007, s., 235; Kuban, 2016, s. 123; Aslanapa, 2014, s. 323.

46 S. Mülayim (1982), Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler: Selçuklu Çağı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 53; Yetkin, 1986, s. 208; Öney, 1989, s. 42-43.; Bulut, 2000, s. 140; S. Gök Gürhan (2007b), Bursa ve Edirne Eserleri Işığında Çiniler. Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı. (Ed: G. Öney, Z. Çobanlı), İstanbul: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, s. 223; Aslanapa, 2014, s. 323.

rine uygulanabilirliği, bir diğer yandan, Osmanlı sanatçıları için de kolaylık oluşturmuştur.⁴⁷ Kitabesine göre, 1419-1420 yılları arasında, Hacı İvaz Paşa tarafından inşası, 1424 yılında ise Nakkaş Ali Bin İlyas Ali ve çini sanatçısı Mehmed Mecnun tarafından da süslemeleri tamamlanan, Çelebi Sultan Mehmet'in banisi olduğu Bursa Yeşil Camii ve Türbesi, Selçuklu geleneğinin devamı olan çini mozaik tekniği yanında, renkli sır tekniğinin de kullanıldığı ilk yapılardandır.⁴⁸ Osmanlı, Erken Dönem yapılarında, kısa bir süre kullanımına devam ettiği çini mozaik tekniğini, ilerleyen devirlerde terk etmiş, 16. yüzyıl ortalarına kadar, çini mozaik tekniği yerine geliştirdiği renkli sır tekniğini tercih ettikten sonra, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, tüm tekniklerin yerine sır altı tekniğini kullanmaya başlamıştır.⁴⁹

Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, Anadolu Selçuklularının en nitelikli kompozisyonları oluşturmak adına kullandığı çini mozaik tekniği, Eşrefoğulları gibi güçlü beyliklerin ve Osmanlı'nın Erken Dönem eserlerinden birkaçı haricinde, bu dönemde pek tercih edilmemiştir.⁵⁰ Ancak Beylikler Devri çini sanatı, Selçuklu Dönemi kadar zengin çini örnekleri barındırmasa da 16. yüzyıl Osmanlı çiniciliğine geçişte önemli bir rol oynamış, Osmanlı'da başlayan yeniliklerle, Selçuklu geleneğinden gelen unsurların birleştirilerek kullanıldığı bir geçiş ve hazırlık evresi olmuştur.⁵¹

Osmanlı Dönemi'nde, Selçuklunun başlıca çini üretim merkezi olan Konya'nın yerini, 14. yüzyıl sonlarından itibaren İznik almıştır.⁵² İznik'te çini ve seramik üretimi birdenbire ortaya çıkmamış, kentte Roma, Bizans ve Anadolu Selçuklu dönemlerinde de sırlı ve sırsız üretim tekniklerinin sürdürüldüğü, yapılan araştırma ve kazılarla kanıtlanmıştır.⁵³ Ancak İznik'i, dünya seramik sanatı kapsamında zirveye çıkaran örnekler, Osmanlı İmparatorluğu'nun 15. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl sonuna kadar süren ve Klasik Dönem olarak adlandırılan, anıtsal mimari yapılarda kullanılmak üzere üretilmiş çinileri ol-

47 Yetkin, 1986, s. 205.

48 E. H. Ayverdi ve İ. A. Yüksel (1976), İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, s. 32, 50, 164; Demiriz, 1979, s. 19, 331-333, 351; Sözen ve Dönmez, 1982, s. 827; Yetkin, 1986, s. 202; Öney, 1989, s. 42-43; Bulat, 2000, s. 140; Gök Gürhan, 2007b, s. 216, 220-223; Kuban, 2007, s. 239; S. Yıldırım (2007), Bursa Yeşil Camii mihrabı. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 47 (1), s. 166; E. Altınşapan ve A. Gerengi (2013), Türk Sanatı. Sanat Tarihi. (Ed: Canan Parla), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Yayınları, s. 164.

49 Demiriz, 1979, s. 19; Çoruhlu, 2000, s.116-117; Aslanapa, 2014, s. 323.

50 Gök Gürhan, 2007a, s. 206.

51 Demiriz, 1979, s. 66; Yetkin, 1986, s. 200.; Çoruhlu, 2000, s.116.

52 Kuruyazıcı ve Alsaç, 1981, s. 774.; Yetkin, 1986, s. 189; Öney, 1989, s. 35; Gök Gürhan, 2007a, s. 203.

53 S. Turan Bakır (2007), Osmanlı Sanatında Bir Zirve, İznik Çini ve Seramikleri. Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı. (Ed: G. Öney, Z. Çobanlı), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, s. 280.

muştur.⁵⁴ Gittikçe güç kazanan ve büyüyen Osmanlı Beyliği'nde, özellikle İznik'in çini ve seramik üretim merkezi haline gelmesiyle, yeni tekniklerin geliştirilmesi sonucu, seramikte yeni uygulamalar ortaya çıkmıştır. Nitekim Erken Osmanlı Dönemi'nde keşfedilen bu yenilikler, Klasik Dönem Osmanlı sanatında, kalite ve bezeme açısından ortaya çıkacak nitelikli eserlere de zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devri'nde, İznik'te gelişen yeni teknik, renk ve üslupla farklılaşan çinilerin beğenilmeye başlamasıyla, çiniciler bir lonca teşkilatı şeklinde çalışmaya başlamıştır.⁵⁵ Çini sanatında, beyaz zeminli çini levhalarda, mavi dekorun hâkim olmasının yanı sıra, gitgide yeşil ve kırmızı rengin kullanımının arttığı izlenmektedir. Özellikle 16. yüzyılda ortaya çıkan, kaynaklarda parlak mercan kırmızısı veya Bolu domates kırmızısı şeklinde betimlenen, oldukça canlı ve hafif kabartma şeklinde uygulanan rengin yanı sıra, çeşitlenen renklerle oluşturulan lale, sümbül, karanfil, narçiçeği, şakayık, erik ve kiraz dalları ile hançeri andıran kıvrık, kenarları az veya çok derin dişli, çeşitli boyutlarda görülen yapraklar gibi bitkisel motifler, levhalar üzerine işlenerek sır altı tekniğinde fırınlandıktan sonra hazır hâle getirilmiştir.⁵⁶ Hazırlanan çini levhalarla, yapı duvarlarında devasa kompozisyonlar oluşturulmuştur. Selçuklunun zahmetli ve güç çini mozaik tekniği yerine, Osmanlı çini levha tekniğini geliştirerek, yapı içlerinde daha geniş bir kullanıma imza atmıştır.⁵⁷ 16. yüzyıldan başlayıp 17. yüzyılın başına kadar yaşanan süreçte, Osmanlı Devri çini ve seramikleri bir daha erişilemeyen kalitesiyle, bütünüyle İznik atölyelerinde üretilmiştir.⁵⁸ Özellikle saray ve saray erkânı adına inşa edilen yapılarda kullanılacak çiniler, bilakis Topkapı Sarayı'ndaki ressamlar tarafından hazırlanan desenler doğrultusunda üretilmiştir.⁵⁹ Klasik Osmanlı sanatı dâhilinde değerlendirilen, Mimar Sinan tarafından inşa edilmiş, 1550-1557 tarihli, banisi Kanuni Sultan Süleyman olan Süleymaniye Camii ve 1568-1575 yılları arasında tamamlanan, II. Selim'in isteği üzerine Edirne'ye yaptırılan Selimiye Camii gibi devlet büyüklerinin yaptırdıkları ya-

54 Türan Bakır, 2007, s. 280.

55 Öney, 1989, s. 35.

56 Yetkin, 1959, s. 431; Öney, 1976, s.123; Kuruyazıcı ve Alsaç, 1981, s. 774; Demiriz, 1982, s. 898; H. Ö. Barışta (1998), Türk el sanatları. (2. Baskı), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 68; Çoruhlu, 2000, s.117; A. Ödekan (2009a), Mimarlık ve Sanat Tarihi (1300-1600). Türkiye Tarihi. (10. Basım), C. 2, İstanbul: Cem Yayınevi, s. 364.; Altınşapan ve Gerengi, 2013, s.164; Aslanapa, 2014, s. 324; Kuban, 2016, s. 189.

57 Yetkin, 1959, s. 431.

58 Kuruyazıcı ve Alsaç, 1981, s. 774.; Demiriz, 1982, s. 898; A. Altun (2000), 16. yüzyılda Osmanlı Çini ve Seramikleri. Osmanlı'da Çini Seramik Öyküsü. (Ed: A. Altun), İstanbul: Creative Yayıncılık, s. 105; Aslanapa, 2014, s. 327.

59 Kuruyazıcı ve Alsaç, 1981, s. 774; R. Hillenbrand (2005), İslam Sanatı ve Mimarlığı. (Çev: Ç. Kafescioğlu), İstanbul: Homer Kitabevi, s. 280; Türan Bakır, 2007, s. 301; Aslanapa, 2014, s.327.; Kuban, 2016, s.190.

pılar, İznik üretimi çinilerle donatılmış örneklerin başında gelmektedir.⁶⁰ 17. yüzyılın ortasından sonra, İznik çini sanatında, kalite açısından bir gerileme süreci başlamış, bu gerilemenin sebepleri arasında, sarayın İznik atölyeleri ile yaşadığı, siparişlerin yetişmemesi ve ekonomik anlaşmazlıklar gibi bir takım gerginlikler gösterilmiştir.⁶¹

Çiniciliğinin yok olmaya yüz tuttuğu 18. yüzyıl başında, Lale Devri'nin ünlü sadrazamlarından Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın gayretiyle, 1725 yılında, geleneksel İznik çiniciliğini yeniden canlandırma çabasıyla, Tekfur Sarayı'nda, İznik'te kalan çini ustaları getirtilerek bir çinicilik atölyesi kurulmuş, ancak burada üretilen çiniler, teknik ve tasarım açısından İznik'e göre başarılı olamamış ve kısa sürede kapanmıştır.⁶²

İznik'ten sonra ikinci üretim merkezi olan Kütahya'da, 15. yüzyıldan itibaren, İznik kadar nitelikli olmasa da, mimariye bağlı çini ve günlük kullanım amaçlı seramiklerin üretimine devam edilmiştir.⁶³ 17. ve 18. yüzyıllarda, Kütahya'da üretilmiş Kâbe ve Medine Camii tasvirli çiniler, Osmanlı'da farklı bir tasarım olarak ortaya çıkmaktadır.⁶⁴ Anadolu'daki Türk çini ve seramik sanatının, Osmanlı Dönemi'ndeki iki önemli üretim merkezinden bir olan Kütahya'nın, 17. yüzyılda İznik'in birinci derece üretim merkezi niteliğini kaybetmesine karşın, yaşanan tarihi süreç içerisinde, bugün bile Türkiye'nin en önemli seramik üretim merkezlerinden biri olması, kent tarihi için önemlidir. Ne yazık ki Kütahya, İznik'in ayakta olduğu dönemde gölgede kalmış ve saraya hizmet edenin İznik atölyeleri olması sebebi ile ikinci planda tutulmuştur.⁶⁵ 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı arasında, Osmanlı Devleti'ni, siyasal ve ekonomik anlamda olduğu gibi, sosyal ve kültürel bağlamda da yaşanan sıkıntılı süreçten kurtarmayı hedefleyen birtakım ideolojiler öne çıkarılmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkçülük ideolojisi

60 Yetkin, 1959, s. 398, 401; Sözen ve Sönmez, 1982, s. 845, 847; Kuban, 2007, s., 277, 295; Aslanapa, 2014, s. 261-263.

61 O. Aslanapa (1965), Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 14; Kuruyazıcı ve Alsaç, 1981, s. 774; J. Raby (1989), 1600-Sonun Başlangıcı. İznik Seramikleri. (Ed: N. Atasoy, J. Raby), İstanbul: Türk Ekonomi Bankası A.Ş., s. 273; Kuban, 2016, s.190.

62 Kuruyazıcı ve Alsaç, 1981, s. 774; Demiriz, 1982, s. 899; Z. Sönmez (2000). Türk Çiniciliğinde Tekfur Sarayı İmalatı Çiniler. Osmanlı'da Çini Seramik Öyküsü. (Ed: A. Altun), İstanbul: Creative Yayıncılık, s. 215; F. Yenişehirlioğlu (2007), Tekfur Sarayı Çinileri ve Eyüp Çömlekçiliği. Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı. (Ed: G. Öney, Z. Çobanlı), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 351; Aslanapa, 2014, s. 326-327.

63 A. Ş. Duymaz (1998), Osmanlı Devri'nden Günümüze Kütahya Çini ve Seramiği. II. Uluslararası Kütahya Çini Sempozyumu, Kütahya: Kütahya Kültür ve Tanıtım Vakfı Yayını, s. 49; Turan Bakır, 2007, s. 305.; Kuban, 2016, s.190.

64 Öney, 1976, s.123.

65 Duymaz, 1998, s. 49.

çerçevesinde temeli atılan, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte, yeni bir siyasi, toplumsal ve kültürel kimliğin oluşumunu sağlayan düzenlemeler, her alanda olduğu gibi mimariyi de yeniden şekillendirmiştir.⁶⁶ Osmanlı'da yaşanan kültürel yozlaşmaya bir tepki olarak ortaya çıkmış, öncülüğünü Sanayi-i Nefise Mektebi hocalarından Mimar Vedat Tek ve Hendese-i Müllkiye Mektebi hocalarından Mimar Kemalettin Bey'in yapmış olduğu, Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi olarak tanımlanan, genellikle Selçuklu ve özellikle Mimar Sinan yapılarıyla sanat tarihinde önemli bir yer edinmiş, Osmanlı Klasik Dönemi yapılarında görülen biçim ve öğelerin kullanıldığı üslup doğrultusunda inşa edilen başkent hükümet binalarında, banka ve kamu yapılarında cephe süslemesinde kullanılan çiniler, 16. yüzyılın üsluplaştırılmış bitkisel motifli İznik üretimi çinilerin tekrarı niteliğinde yeniden Kütahya atölyelerinde üretilmiştir.⁶⁷ Kütahya'nın seramik üretimindeki önemi, günümüzdeki değeri ile belirtilmektedir. Günümüz Türkiye'sinde halkın günlük kullanım gereçlerinde ve mimaride ihtiyaç duyduğu seramiklerin bir kısmı, Bilecik, Çanakkale, Eskişehir, İzmir ve Uşak gibi başlıca iller yanında Kütahya'da yer alan, endüstriyel üretim yapılan fabrikalar tarafından da karşılanmaktadır. İspanya'nın Talavera, Tunus'un Nabeul kenti yanında, Türkiye'nin Kütahya'sı, Dünya üzerinde, Antik Çağ'dan günümüze, seramik üretiminin kesintisiz sürekliliğinin izlenmesi açısından, kenti değerli kılmaktadır.⁶⁸

Anadolu'ya gelen Türkler, seramiği yalnız mimaride kullanmamış, günlük yaşamda ihtiyaç duyulan gereçleri de topraktan elde etmeye devam etmişlerdir. Selçuklu seramiği, Anadolu'da, çinili eserlere oranla, elde kalan örnekler açısından oldukça sınırlıdır.⁶⁹ Selçuklu yerleşimlerinde yapılan kazılar sonucu, Kubadabad Sarayı, Kalehisar, Eski Kâhta, Samsat, Korucu Tepe, İçme Höyük ve Diyarbakır İçkale'de Artuklu Sarayı kazıları başta olmak üzere, ele geçen seramik örnekleri arasında, sırsız, kırmızımsı ve gevşek çamurlu kullanım kapları, tek renk sırlı turkuaz, yeşil, sarı ve kahverengi seramikler,

66 M. Sözen (1996), *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarisi*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 13; Y. Yavuz ve S. Özkan (2007), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları. Modern Türk Mimarlığı*. (Ed: R. Holod, A. Evin, S. Özkan), Ankara: TMMOB Mimarlar Odası, s. 40; Z. Ertuğrul (2007), *Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi mimarlarından Muzafer Bey: Eserleri ve Sanat Anlayışı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 9-10; İ. Aslanoğlu (2010), *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı 1923-1938*. (3. Basım), İstanbul: Bilge Kültür Sanat, s. 25.

67 Sözen, 1996, s. 14-17; Ertuğrul, 2007, s. 13-15.; V. B. Demirsar Arlı (2007), *Kütahya Çiniciliği. Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. (Ed: G. Öney, Z. Çobanlı), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 338-339.

68 N. Çöl (2004), *Tarihi Süreçte Tunus Seramikleri ve Nabeul*. *Anadolu Sanat*, (15), s. 4.; S. Sevim, S. Hakan Dönmezer, E. Hakan Martinez, C. Sevim ve N. Çöl (2017). *İspanya Talavera Seramikleri ve Kütahya Çinilerinin Karşılaştırılarak Kültürel Yaklaşımla Değerlendirilmesi*. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 7 (1), s. 22, 42.

69 Demiriz, 1982, s. 899.; Öney, 1992, s. 105.; Bulut, 2000, s. 140.

turkuaz sır altına siyah bezemeli çeşitli parçalar, kabartma, baskı, barbutin, sgraffito, slip, champleve ve akıtma tekniklerinde bezenerek üretilmiş kâse, tabak, küp, kandil, matara ve vazo gibi çeşitli biçimlerde, çoğu bir bütün olarak günümüze ulaşmamış olsa da, dönem içi buluntular yer almaktadır.⁷⁰ Kubadabad Küçük Saray kazılarında ele geçen, turkuaz sırlı çiniden yapılmış düğmeler de farklı bir seramik uygulaması olarak dikkat çekmektedir.⁷¹ Kubadabad ve Eski Kâhta'da yapılan kazılarda, bu güne kadar ilk kez yeni bir buluntu olarak seladonlarla karşılaşılmıştır.⁷² Çin seramik ve porselen sanatının icatlarından biri olan, porselen gibi sert, kaliteli bir teknikle üretilen seladon (celadon, mertabani), Orta Çağ'dan beri dünyaya ihraç edilen, lüks bir üretim malıdır.⁷³ Prof. Dr. M. Mikami'ye göre burada bulunan seladonlar, 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başlarında ortaya çıkan, Kuzeybatı Çin bölgesinde yer alan Lung-Chuang atölyelerinin ürünüdür.⁷⁴ Bu da gösteriyor ki Selçuklular, kaliteli seramiklere önem vererek, seramik ithalatı da yapmıştır. Selçuklular, çini sanatını zirveye taşımış olsa da, seramik sanatının bir başka kolu olan porselen sanatında, ithal edilen seladon buluntularla yetinmiş olmalıdırlar. Bugüne kadar herhangi bir Selçuklu porseleninin bulunmaması da bu görüşü desteklemektedir. Ancak, yapılan araştırma ve kazılarda porselene dair herhangi bir veri elde edilmesi hâlinde, Selçuklu seramik sanatı dâhiline, porselen sanatı da eklenecektir.

Selçuklu Devri'nden sonra yaşanan Anadolu Beylikleri Devri insanları, siyasi anlamda dağılan Selçuklu Devleti'nin halkı olduğundan, elbette ki günlük yaşamlarında pişirilmiş kil eşya kullanımına devam etmiştir. Yapılan araştırmalardan yola çıkarak, Beylikler Devri'nin en yoğun seramik üretiminin, Osmanlı Beyliği elinde bulunan İznik'te gerçekleştirildiği söylenebilmektedir.⁷⁵ Diğer Anadolu beyliklerinin hâkim olduğu bölgelerde yeterince araştırmanın yapılmamasından ötürü, eldeki örneklerin çoğunluğunu Osmanlı buluntuları oluşturmaktadır. Bu sebeple çalışmada, genel olarak Osmanlı eserlerine yer verilmiştir. Bu devirde, çinide olduğu gibi seramik sanatında da ilk zamanlarda Selçuklu geleneği devam ettirilmiştir. İznik'te Osmanlı Beyliği'nin elinden çıkmış ilk seramikler, Selçuklularda da günlük kullanımda görülen, kırmızı çamurlu, beyaz astar üzerine hafif kabarık motiflerin işlenmesiyle ilk fırınlanması yapılan, ardından tek renk sır sürüldükten

70 Demiriz, 1982, s. 899.; Öney, 1992, s. 106-107; Barışta, 1998, s. 10; Bilgi, 2009, s. 14; Aslanapa, 2014, s. 328.

71 Arık, 2000, s. 169.

72 Öney, 1992, s. 107; Arık, 2000, s. 211.

73 Arık, 2000, s.177, 211.

74 Arık, 2000, s.177, 211.

75 Parker, 1965, s. 164.

sonra, ikinci kez fırınlanarak hazır hâle getirilen örneklerdir.⁷⁶ Bahsi geçen seramiklerde mavi, yeşil ve kahverengi, görülen sır renkleri, rumi, kıvrık dallar ve stilize çiçekler ise uygulanan motiflerdir.⁷⁷ İlk örnekleri oluşturan bu seramik grubunun, nitelik açısından değerlendirildiğinde, çoğunlukla halka yönelik gerçekleştirilen üretimin ürünleri olduğu söylenebilmektedir.

Erken Dönem Osmanlı seramik sanatının asıl seramiği, devletin ilk dönemlerinde üretimine başlanan, Milet'ten ziyade çoğunlukla İznik'te, İznik yanında Kütahya, Beçin, Konya, Antalya, Silifke, Malatya, Ankara, Balıkesir, İstanbul, Çanakkale, Sivas, Diyarbakır, Hasankeyf, Kastamonu, Efes, Sardes, Edirne ve Bursa gibi Erken Osmanlı ve Beylikler Devri Anadolu yerleşmelerinde de üretimi yapılan ve yalnız Milet'te üretildiği yanılgısından ötürü, literatüre Milet tipi tanımıyla yerleştirilen buluntular, 14. ve 15. yüzyıl seramikleri içinde önemli bir yere sahiptir.⁷⁸ Erken Osmanlı Devri'nde üretilen bu seramiklerde görülen sır altına siyah dekor tekniği gibi özellikler, Selçuklu etkisinin devam ettiğini göstermektedir.⁷⁹ Osmanlı Beyliği yanında, diğer Anadolu beyliklerinde de üretildiği anlaşılan Milet tipi seramiklerin süslenmesinde tercih edilen motiflere, çiçek, yaprak, palmet, rumi, kıvrık dallar gibi bitkisel, yıldız, altıgen, rozet, helezon, meander gibi geometrik, balık, kuş gibi de hayvansal öğeler örnek verilebilir.⁸⁰ Serbest elle fırça kullanımıyla yapılmış süslemelerin yer aldığı tabak ve kâselerin kenar süslemelerinde radial bezemeler tercih edilmiştir.⁸¹ İznik'te, Milet tipi seramiklerdeki kırmızı çamurun, 15. yüzyıl başlarında terk edilmeye başlandığı ve yerine beyaz çamurun tercih edildiği izlenmektedir.⁸²

Uzak Doğu'dan, Osmanlı'nın fağfur kelimesiyle tanımladığı porselen ithalinin başlamasının ardından, sert, pürüzsüz ve beyaz çamuruyla Ming porselenlerini hatırlatan, işçiliği ince, desenleri zarif, renk ve sırları parlak, mavi rengin ton açısından çeşitlendiği, süslemelerinde şakayıklar, krizantemler, palmet ve rumiler, hatalar, lotuslar, bulutlar, stilize ejderhalar, çintemani motifleri, lale, karanfil, bahar dalları, asma yaprakları, sarmaşıklar, kuş, tavşan, geyik, balık gibi hayvan figürleri veya mücadele sahneleri, neshi ile kufi

76 O. Aslanapa (1969), İznik kazılarında Ele Geçen Keramikler ve Çini Fırınları. Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri. C. 2, İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları, s. 62-63.

77 Aslanapa, 1969, s. 63.

78 Aslanapa, 1965, s.15; Demiriz, 1982, s. 900.; Öney, 1989, s. 46.; Bulut, 2000, s. 141.; Özkul Fındık, 2007, s. 238.

79 Aslanapa, 1965, s.17.; Çoruhlu, 2000, s.119.

80 Demiriz, 1982, s. 900.; Öney, 1989, s. 46-47.; Özkul Fındık, 2007, s. 238.; Aslanapa, 2014, s.328.

81 Demiriz, 1982, s. 900.

82 Aslanapa, 1969, s. 63.

yazıların yer aldığı, Çin etkisinin yoğun hissedildiği, ancak kesinlikle birebir Çin sanatı kopyası olmayan, diğer bir eser grubu olan mavi-beyaz kullanım seramikleri, Osmanlı'nın elinden çıkmış bir yenilik olmakla birlikte, dönemin de en kaliteli ürünlerindedir.⁸³ Çeşitli tabak, kâse, vazo, ibrik, sürahi, cami kandili, kalemdan, ve maşrapa gibi biçimlerde üretilmiş bu eserler, özellikle 16. yüzyıla ait olanlar üzerinde yer alan, helezonlar meydana getiren, küçük çiçek ve yapraklarla süslü kıvrık dallar ve sarmaşık motiflerinden ötürü, bir dönem Haliç'te üretildiği zannedildiğinden, Haliç işi olarak adlandırılmış, ancak Oktay Aslanapa tarafından İznik'te gerçekleştirilen kazıda ortaya çıkan buluntular, bahsi geçen seramiklerin İznik atölyelerinde ve kitabeli parçalarda Kütahya'nın da adının geçmesinden ötürü, Kütahya atölyelerinde de üretildiğini ortaya koymuştur.⁸⁴ Mavi-beyaz seramikler, mimaride de yer alan mavi-beyaz çini eser grubu ile birlikte, Osmanlı'nın Erken Dönemi'nde ortaya çıkmış, ancak Klasik Dönem'de de kullanım alanı bulması açısından, her iki dönem içinde de incelenen eserler olmuştur. İznik üretimi günlük kullanım seramik örnekleri, mimaride kullanılan çinilere kıyasla son derece azdır. Bunun sebebi olarak, dönem içinde yaşanan yangın ve depremlerin neden olabileceği tahribat gösterilmektedir.⁸⁵

Sır altına, zeytin yeşili, mor ve mavi tonlarının kullanıldığı, natüralist çiçeklerle ve Çin etkili motiflerle bezemeli, Şam tipi adı verilen, ancak İznik'te üretildiği anlaşılan bir grup 16. yüzyıl Osmanlı seramiği ve ünlü Klasik Dönem kırmızısının yer aldığı duvar çinisi bezeme programının ve kalitesinin yansıtıldığı, bir dönem Rodos veya Lindos işi olarak adlandırılan kullanım seramikleri, Osmanlı'nın İznik üretimi günlük kullanım eserleri hakkında bilgi veren diğer örneklerin başında gelmektedir.⁸⁶

Çini üretiminde olduğu gibi, Kütahya da İznik ile aynı paralelde seramik üretimine devam etmiştir. Ancak 18. yüzyılda İznik çiniciliğinin çöküşüne karşın, özellikle Ermeni ustaların öncülüğünde çalıştırılan Kütahya atölyelerinin, öne çıkarak kendi tarzını oluşturmasıyla günlük hayatın ihtiyaçları doğrultusunda üretim yapması, seramik zanaatını ayakta tutmayı başarmasını sağlamış ve Kütahya'nın bugün oluşan seramik endüstrisine

83 Pakır, 1965, s. 164.; Aslanapa, 1969, s. 63; Demiriz, 1982, s. 900; N. Atasoy (1989), Türkiye'de Günümüze Gelen İznik Çinileri. İznik *Seramikleri*. (Ed: N. Atasoy, J. Raby), İstanbul: Türk Ekonomi Bankası A.Ş., s. 17; Öney, 1989, s. 47-48; Barışta, 1998, s. 67; Bulut, 2000, s. 141; Türan Bakır, 2007, s. 289; Ödekan, 2009a, s. 398-399.

84 Demiriz, 1982, s. 900; Öney, 1989, s. 48-49; Barışta, 1998, s. 67; Bulat, 2000, s. 141; Türan Bakır, 2007, s. 291.

85 Atasoy, 1989, s.17-20.

86 Öney, 1976, s. 124-125.

zemin hazırlamıştır.⁸⁷ Geleneksel Türk seramiği bezeme programından uzaklaşan Kütahya seramiklerinde görülen, yerel etkili desenlerdeki özgür fırça ve zengin renk kullanımı, Kütahya'yı İznik ekolünden ayıran en temel özelliğidir.⁸⁸

Kütahya'nın yanı sıra, 17. yüzyıl sonlarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar önemli bir seramik üretim merkezi olarak Çanakkale karşımıza çıkmaktadır.⁸⁹ Çanakkale seramikleri, iri gözenekli kırmızı çamurlu ve nadiren bej çamurlu olarak üretilmiş, sır altı ve 19. yüzyılın ikici yarısından itibaren sır üstü tekniğinde uygulanmış, yeşil, sarı, kırmızı ve mavi tonlarındaki canlı renk motifleriyle, İznik ile Kütahya'nın aksine, mimariden ziyade daha çok kullanım seramikleri olarak kalmıştır.⁹⁰ Çanakkale seramikleri çeşitli türleri, biçimleri ve bezemeleri ile yaratıcı, kendine has, kalın çizgilerle ve serbest elle çalışılmış olarak, tarihi Türk seramiklerinin gelişim çizgisinden farklı olarak üretilmiş örnekler şeklinde ortaya çıkmaktadır.⁹¹ Özellikle 19. yüzyıl örneklerinde görülen fırça darbeleriyle oluşturulmuş, stilize benek, çiçek, yaprak, hayvan figürleri, yelkenli gemi ve mimari motifler, Çanakkale seramiklerinin karakteristik bezeme programıdır.⁹² 20. yüzyılda siyasi açıdan ülkenin düştüğü zor durum, buradaki seramik sektörünü kesintiye uğratmış olmalıdır. Bu sebeple çağdaş seramik endüstrisi ile Çanakkale seramik fabrikalarının açılmasına kadar, bölgede seramik alanında kayda değer bir faaliyetin izine rastlanılmamıştır.

1996 yılında, İstanbul Eyüpsultan'da yapılan yüzey araştırmaları sonucu bulunan mumluk, mangal, tabak, testi, küp ve çanak gibi seramik obje parçaları, kırmızı ve kirli beyaz gibi çeşitli çamurlarda olup, 19.-20. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir.⁹³ Tek renk sır altı boyama, sır altı ebrulama, kazıma ve slip tekniklerinde bezenmiş buluntular, bahsi geçen dönemde, Eyüpsultan'ın

87 G. Yılmaz. (2004), *19. Yüzyıl Osmanlı Sosyal Yaşamında Sanat Eseri Olarak Yeni Objeler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 52.

88 F.K. Şahin (1994), *Yeni Buluntular Işığında Kütahya Keramiklerinin Değerlendirilmesi (1979-1991 yılları)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 8; V. Kaçar (2018), Geçmişten Günümüze Kütahya Çini Sanatı Üzerine Değerlendirme ve Öneriler. *İdil Dergisi*, 7 (48), s. 986.

89 G. Öney (2007), Çanakkale seramikleri. *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. (Ed: G. Öney, Z. Çobanlı), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 365.

90 Barışta, 1998, s. 69; Öney, 2007, s. 370; Y. Başgeçit (2008), *Türk-İslam Seramiklerinin Çağdaş Seramik Sanatına Etki ve Yansımaları*. Yayınlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, s. 55; A. Ödekan (2009b), *Mimarlık ve Sanat Tarihi (1600-1908)*. *Türkiye Tarihi*. (10. Basım), C. 3, İstanbul: Cem Yayınevi, s. 450.; B. Tekkız Karagöz (2018). Çanakkale seramikleri; 17. yüzyıl sonundan 21. yüzyıla. Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı. 16 (25), s.26.

91 Demiriz, 1982, s. 900; Başgeçit, 2008, s. 55.

92 Demiriz, 1982, s. 900; Öney, 2007, s. 370.

93 Barışta, 1998, s. 70.

bir seramik üretim bölgesi olduğunu göstermektedir.⁹⁴ Eyüp Çömlekçiler Mahallesi'nde, Osmanlı egemenliği altında, 15. yüzyıldan itibaren 1936 yılına kadar kesintisiz olarak çömlek üretiminin sürdürüldüğü bilinmektedir.⁹⁵ Eyüpsultan gibi, gerek İstanbul'da gerekse Anadolu'nun birçok noktasında, her dönemde seramiğin insanların günlük yaşamını sürdürmesi adına kullanıldığı eşyaların üretim malzemesi olmasından dolayı, çok sayıda seramik atölyesinin olması muhtemeldir. Bu atölyeler, günümüzde birçoğu fabrika statüsünde olmak üzere varlığını sürdürmektedir.

Modern anlamda seramik üretimini sürdüren fabrikalar yanında, menşei Neolitik Dönem'e dayanan, genellikle sırsız seramik olarak adlandırılan çömlek üretimi de Anadolu'da geniş bir alana yayılmaktadır. Her yörenin kendine has hammaddesi, şekillendirme, süsleme ve pişirme yöntemi bulunmaktadır.⁹⁶ 19. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadarki süreçte, Ankara Ayaş, İstanbul Eyüpsultan, Tokat, Çanakkale ve Konya, bilinen çömlekçilik merkezlerindedir.⁹⁷ Günümüz Türkiye'sinde ise Nevşehir'in Avanos ilçesi başta olmak üzere, Eskişehir Sorkun köyü ve Bilecik Kınık köyü, geleneksel çömlek üretiminin ayakta tutulmaya çalışıldığı yerlerindedir.⁹⁸

Türk Seramiğinin Çağdaşlaşma Süreci

Türkiye'de seramik, öncelikle endüstriyel anlamda çağdaşlaşma yaşamıştır. Endüstrinin paralelinde, nitelikli eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla seramik eğitimi verilecek kurumlar açılmış ve çağdaş biçimlerde işlevsel seramik üretimi eğitimi de geliştirilmiştir. Seramiğin işlevsellikten uzak, yalnız sanatsal ifade aracı olarak ortaya çıkışı ise ancak 20. yüzyılın ortalarında gerçekleştirilebilmiştir. Bu sebeple Türk seramiğinin artistik anlamda çağdaşlaşma sürecinden önce, seramiğin endüstriyel anlamdaki gelişimine ve seramik eğitiminin kurumsallaşmasına değinilmiştir.

Cumhuriyet'in ilanıyla, Batı örneğinden yola çıkarak çağdaşlaşmanın hedeflendiği Türkiye'de, geleneksel seramiklerin yerine, yeni tasarımlarla çağa uygun biçimlerin ve üretim yöntemlerinin arayışına girilmiştir. Türk seramik sanatında Batı etkisi ve çağdaşlaşma ilk olarak endüstriyel üretimde, tekno-

94 Barışta, 1998, s. 70.

95 Yenişhırlıoğlu, 2007, s. 359.

96 Z. Çobanlı ve L. Demir Oransay (2007), Geleneksel Seramik ve Çömlekçilik. *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. (Ed: G. Öney, Z. Çobanlı), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 427.

97 Barışta, 1998, s. 72.

98 Ç. Toğrul ve S. Etikan (2019), *Geçmişten Günümüze Avanos Çömlekçiliği*. Ankara: Gece Kitaplığı, s. 13; <https://eskisehir.ktb.gov.tr/TR-149938/sorkun-comlegi.html> (Erişim tarihi: 8.11.2020); <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bilecik/nealinir/kinik-comlekclg> (Erişim tarihi: 8.11.2020)

lojik açıdan Avrupa'nın model alınması ile başlamıştır.⁹⁹ Bu sebeple sanatsal Türk seramiğinin, güzel sanatlar disiplini olarak çağdaşlaşmasından önce, seramik endüstrisinin oluşum ve gelişim süreci yaşanmıştır. Türkiye coğrafyasında seramiğin endüstriyel anlamda üretimine dair ilk adımlar Osmanlı Devleti'nin son evresinde atılmıştır. Cumhuriyet Dönemi seramik sanatının gelişim sürecinin aydınlatılması için Osmanlı Devleti'nin son evresinden Cumhuriyet'in ilanına kadar yaşanan sürece de bakmak gerekmektedir. Bu sebeple çağdaşlaşma bağlamında asıl gelişimini Cumhuriyet'in ilanından sonra yaşayacak olan çağdaş Türk seramik sanat ve endüstrisinin anlatımına bu noktadan başlanmıştır.

18. yüzyılda Avrupa'da gelişmeye başlayan ve zaman içinde tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı'yı da etkileyen Endüstri Devrimi sonrasında, o güne kadar uygulanan geleneksel üretim yöntemleri sarsılmış, çağa ayak uyduramayan toplumlar, endüstrileşen ülkelerin oldukça gerisinde kalmıştır.¹⁰⁰ Bu gerilemeyi yaşayan Osmanlı Devleti de çağın gereksinimlerine yanıt verebilecek, teknik ve teknolojik anlamda kalkınmaya yönelik yol arayışına girmiştir. Yeni üretim sistemlerine karşı, rekabet gücünden yoksun kalan geleneksel sanat üretimi için çok sayıda örnek verilebilir. Geleneksel üretim yöntemlerine bağlı olarak o güne kadar gelen, Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli üretim alanlarından biri olan pişirilmiş kil ürünü üretim işletmeleri, endüstrideki üretim karşısında oldukça geri kalmıştır.¹⁰¹ Bu durumda, Avrupa'da çok önceden hayata geçen Endüstri Devrimi ile yaşanan teknolojik ilerlemelere ve buna bağlı gelişmelere yetişemeyen Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, eski gücünü yakalamak adına birtakım girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Kendi şart ve imkânları dâhilinde toplumsal gelişimini sağlayamayan Osmanlı, modernleşme ve çağdaşlaşmayı, Batı'nın bu yolda uyguladığı icraatları izleyerek gerçekleştirmeyi denemiştir.¹⁰² Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü durumdan kurtulma çabaları, seramik sanatında da bir takım yeni adımların atılmasına ve bugünkü anlamda seramik endüstrisinin oluşumuna dair girişimlere vesile olmuştur.

Osmanlı'da, bugünkü anlamda seramik endüstrisinin oluşumuna dair başlatılan ilk girişim, II. Abdülhamid (1876-1909) Dönemi'nde kurulan Beykoz ve Yıldız Porselen Fabrikaları'nın, Batı tekniği ve etkisiyle üretim

99 Kültür A.Ş. ve Türk Kültürüne Hizmet Vakfı [Kültür A.Ş. ve TKHV] (2016). *Türk Sanatları "Seramik"*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, s. 63.

100 Kuruyazıcı ve Alsaç, 1981, s. 790; Küçükerman, Ö. (1996), Sanayi Devrimi'nin 19. yy. Osmanlı Devleti'ndeki Etkileri ve Sanat Kavramlarındaki Değişimler. *HABİTAT II'ye Hazırlık Sempozyumu*, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 48.

101 Küçükerman, 1996, s. 49.

102 M. Cezar (1998), Osmanlılarda 18. Yüzyıl Kültür ve Sanat Ortamı. *18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı Sempozyumu*. İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, s. 45.

yapmaya başlaması olmuştur.¹⁰³ Bu iki fabrikanın kurulumundan önce, İstanbul'da, Galata, Beykoz, Eyüp ve Balat semtlerindeki küçük atölyelerde, 18. yüzyılın başından itibaren, sınırlı ölçüde ve düşük kalitede porselen üretiminin yapılmaya başlandığı bilinmektedir.¹⁰⁴ Beykoz İncirli köyündeki fabrika, bu küçük atölyelerin bir araya getirilmesi ile Tophane Nazırı Damat Rodosizade Ahmet Fethi Paşa (1801-1857) tarafından, 1845 tarihinde kurulmuştur.¹⁰⁵ "Eser-i İstanbul" imzalı seramiklerin üretildiği Beykoz Fabrikası, otuz sene faaliyet göstermiş, ancak sipariş borçları yüzünden kapanmıştır.¹⁰⁶ Beykoz'daki fabrika, kısa süredeki porselen üretimindeki başarısından ve üretilen eserlerin kalitesinden dolayı, Türk seramik sanatı ve endüstrisi içerisinde önemli bir yer edinmiştir. Geleneksel kaynakların endüstri yenilikleri ile yeniden şekil aldığı Beykoz Porselen Fabrikası'nın ardından, 1890 yılında, Türkiye'de görev yapan Fransa Büyükelçisi M. Paul Cambon'un (1843-1924), bir sohbet sırasında II. Abdülhamid'e porselen fabrikasının kuruluşuna dair fikir vermesi ve yol göstermesi üzerine, Yıldız Sarayı bahçesine Yıldız Çini Fabrika-i Hümayun'u kurulmuştur.¹⁰⁷ Bunun yanında, dönemin Avrupalı devlet adamlarının, dünyaca ünlü porselen fabrikalarına sahip olmasının etkisinde kalan II. Abdülhamid'in de bu yönde isteği bulunması üzerine, fabrikanın açılmış olabileceği düşünülmektedir.¹⁰⁸ Özellikle saray ve çevresinde, porselene karşı duyulan yoğun talebin, Avrupa'dan ithal edilerek karşılanması sonucu oluşan yüksek maliyetlerin de fabrikanın kuruluşunda etkili olan bir diğer faktör olması muhtemeldir.¹⁰⁹ Resmî adı Yıldız Çini Fabrika-i Hümayun'u olan Yıldız Porselen Fabrikası'nın ilk yıllarında gerekli olan tüm malzeme, Fransa'daki Limoges ve Sevres fabrikalarından getirilmiştir.¹¹⁰ Fabrikanın ihtiyaç duyduğu tasarımları sağlayacak üst düzey kadro, fabrikadan yedi yıl önce açılmış olan Sanayi-i Nefise Mektebi'nden mezun olup

103 Erbay Aslıtürk, 2014, s. 72; Kültür A.Ş. ve TKHV, 2016, s. 63.

104 S. S. Sevim (1994), *Türkiye'de Başlangıcından Günümüze Porselen Dekorları*. Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 38; Yılmaz, 2004, s. 32.

105 Sevim, S. S., 1994, s. 38-39; Yılmaz, 2004, s. 32; H. Kalyoncu (2015), *Topkapı Sarayı Müzesi Yıldız porselenleri*. İstanbul: Cinius Yayınları, s. 51.

106 Sevim, S. S., 1994, s. 39; K. Giray (1998), *Yıldız Porselenleri çağdaş Türk Seramik Sanatı ve Öncü Ustaları*. Türkiye'de Sanat, (Seramik Özel Sayısı-33), s. 24; Erbay Aslıtürk, 2014, s. 72-73; Kalyoncu, 2015, s. 51.

107 Sevim, S. S., 1994, s. 46; Küçükerman, 1996, s. 50; Giray, 1998, s. 25; Türkiye Büyük Millet Meclisi Milli Saraylar [TBMM MS] (2004), *Yıldız Çini ve Porselen İşletmesi*. (3. Baskı), Ankara: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, s. 4.; Yılmaz, 2004, s. 35.; Kalyoncu, 2015, s. 55.

108 Kalyoncu, 2015, s. 55.

109 Ö. Küçükerman (1987), *Dünya Saraylarının Prestij Teknolojisi: Porselen Sanatı ve Yıldız Çini Fabrikası*. Ankara: Sümerbank Genel Müdürlüğü, s. 61; Atasoy, 1989, s. 20.; TBMM MS, 2004, s. 4.

110 Küçükerman, 1987, s. 63; Sevim, S. S., 1994, s. 47.; TBMM MS, 2004, s. 4.

Avrupa'ya gidemeyen sanatçılardan sağlanmıştır.¹¹¹ Böylece endüstriyel seramik üretiminin, sanatçıların desteğiyle niteliğinin artacağı düşüncesi hayata geçmiştir. Sanayi-i Nefise'den gelen sanatçılar yanında, Fransa'dan da yine teknik anlamda usta ve sanatçılar getirilmiştir.¹¹² Ancak 1914'te patlak veren I. Dünya Savaşı neticesinde, Batı ile bağlantıların kesilmesi, tamamen yerli malzeme ve usta kullanımını zorunlu kılmıştır.¹¹³ Verilen uğraşlar sonucunda Yıldız Porselen Fabrikası'nda endüstrileşme düzeyi Avrupa ile rekabet edecek düzeye ulaşamamış olsa da, Türk topraklarında ilk kez "sanayi-sanatçı-sanat eğitim kurumu işbirliği" sağlanmıştır.¹¹⁴ Bir saray atölyesi olarak açılan Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu'nda, vazo, duvar tabağı, sofrta takımı, kâse çeşitleri, sahan, aşurelik, şekerlik, çay ve fincan takımı gibi günlük kullanım eşyaları da üretilmeye başlanmış ve bu ürünlerin üzerleri, padişah portreleri, İstanbul manzaraları, kadın ve çocuk figürleri, mitolojik ya da alegorik sahnelerle bezenmiştir.¹¹⁵ Bu eserler barındırdıkları kompozisyonlar bakımından, Türk resim sanatı içinde de önem arz etmektedir. Fabrikanın baş ressamlığına, Sevres porselen fabrikasına eğitime gönderilen, Bahriye Mektebi ve Sanayi-i Nefise Mektebi Resim Bölümü mezunu Halid Naci getirilmiştir.¹¹⁶ Bunun yanında, Hüseyin Zekai Paşa, Mustafa Vasfi Paşa, Osman Nuri Paşa, Şeker Ahmed Paşa, Ömer Adil Bey, Fausto Zonaro, heykeltıraş ve tasarımcı Server Mesrur İzzet ve Garabet Atamyran, Hazret-i Şehriyarî Ali Ragıp, Enderunî Abdurrahman, A. Nicot, E. Nercice, L'Avergne ve Tharet, eserler üzerinde imzası bulunan yerli ve yabancı sanatçılardandır.¹¹⁷ 1890-1892 yılları arasında inşa edilen fabrika binası, 1894 yılında yaşanan ve halk arasında 1310 Depremi olarak anılan büyük İstanbul depreminde yıkılmış, yıkılan fabrika aynı yıl içinde, saray baş mimarı İtalyan Raimondo d'Aronco tarafından neredeyse bütünüyle yenilenmiştir.¹¹⁸ 1909 yılında, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle Yıldız Porselen Fabrikası'nda faaliyetler durdurulmuş, fabrika, Maarif Vekaleti tarafından Müze-i Hümayun'a (İstanbul Arkeoloji Müzesi) bağlanmıştır.¹¹⁹ 1911 yılına gelindiğinde, Müze-i Hümayun müdürü Halil Edhem Bey ve bu sırada fabrikanın müdürü olan, aynı zamanda Sanayi-i Nefise Mektebi'nin eğitimcilerinden Ömer Adil Bey tarafından yaptırılan ta-

111 M. Cezar (1995a), *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*. (2. Baskı), C. 1, İstanbul: Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları, s. 277.

112 TBMM MS, 2004, s. 4.; Kalyoncu, 2015, s. 60.

113 Giray, 1998, s. 25.

114 Kültür A.Ş. ve TKHV, 2016, s. 64.

115 Giray, 1998, s. 25.; TBMM MS, 2004, s. 4.

116 Sevim, S. S., 1994, s. 46; Cezar, 1995a, s. 277; Yılmaz, 2004, s. 36.

117 Giray, 1998, s. 25.; Yılmaz, 2004, s. 36-37.

118 Küçükerman, 1987, s. 63; Giray, 1998, s. 25; TBMM MS, 2004, s. 4; Yılmaz, 2004, s. 35.

119 Küçükerman, 1987, s. 63; Cezar, 1995a, s. 277-278.; TBMM MS, 2004, s. 4; Kalyoncu, 2015, s. 64.

mirat sonucunda, Müze-i Hümayun idaresinde, fabrika tekrar faaliyete geçmiş, ancak saray atölyesi kimliğini kaybettiğinden son dönemlerinde halk için üretim yapılmıştır.¹²⁰ Kurtuluş Savaşı sırasında, müdür Mesrur İzzet yönetimindeki fabrika, bir dönem, Talat ve Enver Paşa'nın isteği ile porselen izolatör üretimi için kullanılmıştır.¹²¹ Son faaliyeti bu yönde olan fabrika, 1920 yılından sonra uzun bir süre kapalı kalmıştır.¹²² Cumhuriyet'in ilanı sonrası, 1957 yılında, tarihi fabrika, ülkede porselen üretimi için herhangi bir tesisin olmamasından dolayı, işletilmek üzere Atatürk'ün emri ile kurulan Sümerbank'a devredilmiş ve Sümerbank fabrikanın çalışır hâle gelmesini sağlayarak üretime başlamıştır.¹²³ 1962 yılında, Sümerbank Yıldız Porselen Sanayi Müessesesi adıyla üretime devam etmiş, hem günlük ihtiyaç için porselen takımlar ve biblolar hem de Türk süsleme sanatının geleneksel eserlerini üretmiştir.¹²⁴ 1994 yılına kadar Sümer Holding elinde bulunan fabrika, 1995 tarihli özel bir kanunla bütünüyle Türkiye Büyük Millet Meclisi Milli Saraylar Dairesi Başkanlığı'na devredilmiştir.¹²⁵ Tarihi Yıldız Fabrikası, Türk porselen sanatının ve endüstrisinin gelişimi ve çeşitli dönemlerini, eski sanatçıların eserlerini sergileyen ve özel tarihlerde Türk porselen sanatını yaşatmak adına geleneksel desenler kullanılarak üretim yapan bir müze-fabrika olarak günümüzde hizmet vermektedir.¹²⁶ Bunun yanında, Milli Saraylar Porselen Koleksiyonu'nda yer alan eserler, fabrika içinde esasına bağlı kalarak sınırlı sayıda yeniden üretilmektedir.¹²⁷ Osmanlı Devleti içinde, Beykoz ve ardından açılan Yıldız Fabrikası ile gerilemekte olan Türk seramik endüstrisi ile üretim tekrar hız kazanmış, ancak devletin içerisinde bulunduğu ekonomik ve siyasal zorlu süreç, bu fabrikaların uzun ömürlü olmasına olanak sağlamamıştır. Sanat tarihi açısından, özellikle Yıldız Porselen Fabrikası, etkin olduğu yıllarda, 600 yıllık devletin kültürel birikiminin sonucu motif zenginliği ve teknik yetkinliği oluşturulmuş nitelikli porselenlerle Türk seramik sanatında yer edinmeyi başarmıştır.

Türkiye'nin iktisadi gelişmesi yolunda arayışların gerçekleştirilmesi amacıyla, 17 Şubat 1923 tarihinde açılışı yapılan İzmir İktisat Kongresi'nin en önemli ilkelerinden biri, Türkiye halkının kullandığı eşyayı mümkün olduğunca kendisinin üretmesi gerektiği düşüncesi neticesinde, milli üretimi

120 Cezar, 1995a, s. 278-279; Kalyoncu, 2015, s. 71.

121 Küçükerman, 1987, s. 115; Erbay, 2014, s. 77-78.

122 Giray, 1998, s. 25; Erbay Aslıtürk, 2014, s. 78.

123 TBMM MS, 2004, s. 4; Kalyoncu, 2015, s. 75.

124 Kalyoncu, 2015, s. 75.

125 TBMM MS, 2004, s. 4; Kalyoncu, 2015, s. 77.

126 TBMM MS, 2004, s. 4.

127 TBMM MS, 2004, s. 4.

sağlayacak endüstriyi desteklemek olarak belirlenmiştir.¹²⁸ Sümerbank'ın kuruluşu ve 1933 yılında İstanbul ve Kütahya'yı kapsayan seramik endüstrisi projelerinin başlatılması, Cumhuriyet sonrası seramik endüstrisine yönelik atılan ilk adımlardır.¹²⁹ Ancak devlet desteği ile kurulması planlanan ve seramiği de kapsayan endüstri projeleri, II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle, dönem hükümetinin tasarruf tedbirlerini yürürlüğe koyması sebebi ile ke-sintiye uğramıştır.¹³⁰ Nihayetinde 20. yüzyılın ikinci yarısına doğru devletin yanında, özel girişimciler tarafından da modern üretim tekniklerinin hâkim olduğu seramik fabrikaları açılmaya başlamıştır.¹³¹ Eczacıbaşı Fincan Atölyesi (1942), İstanbul Porselen (1954), Çanakkale Fayans (1958), Gorbos İşıl (1958), ve Çanakkale Seramik (1960) açılan ilk seramik fabrikalarındandır.¹³² 1942'den 1960'a kadar ki sürede, ardı ardına açılan seramik fabrikalarında, geleneksel yöntemlerle yapılan atölye üreminden büyük boyutlu endüstriyel üretim yöntemine geçilmiştir. Bu dönüşümle Türk seramiği, daha da gelişmiş üretim yöntemleriyle çağdaş endüstriyel seramik sektörünü yakalamıştır.

Çağdaş seramik endüstrisinin oluşum sürecinin başında, teknik donanım ve hammaddenin temini başta olmak üzere, Avrupa'ya olan bağıllık, ülke içindeki yan sektör kuruluşların oluşumu ile karşılanabilir bir hâl almasıyla son bulmuş ve Türk seramik endüstrisinin bağımsız olarak işleyişi sağlanmışır.¹³³

Günümüzde özellikle Kütahya, Eskişehir, Bilecik, Afyon, Uşak, Çanakkale, İstanbul ve İzmir'de yer alan büyük çaplı seramik fabrikalarında üretilen, geniş kullanım alanına sahip endüstriyel Türk seramikleri, dünya çapında geniş bir pazar oluşturmakta ve ülke ekonomisine büyük gelir sağlamaktadır. Seramik sektörünün bu denli gelişiminde ve ülke sınırlarını aşan pazarının oluşmasında, üniversite-sanayi işbirliği neticesinde çalışan sanatçıların ve teknisyenlerin katkısı yadsınamaz bir husustur. Türk seramik sanatının nitelikli bir şekilde devamlılığının sağlanması, seramik sanatının yurt içinde ve yurt dışında tanıtımı, yeni tekniklerin uygulanması ve geliştirilmesi ile genç sanatçı ve eğitimcilerin yetiştirilmesi gibi sorumluluklar üstlenilen üniversite bünyelerindeki seramik bölümlerinin, seramik endüstrisi ile birlik sağladığı

128 Z. Çobanlı (2007b), Türk Seramik Endüstrisi. *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. (Ed: G. Öney, Z. Çobanlı), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 493; D. Yalçın, Y. Akbıyık, D. A. Akbulut, M. Baltacıoğlu, N. Köstüklü, A. Süslü, R. Turan, C. Eraslan, M. A. Tural (2016). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. (12. Baskı), C. 1., Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, s. 408, 411-412.

129 Salman Çevik, 2015, s. 84-85.

130 Çobanlı, 2007b, s. 493.

131 Sevim, S. S., 1994, s. 49; Çobanlı, 2007b, s. 494.

132 Ağatekin, 1993, s. 20; Gürses, 1998, s. 46-47.; Yılmaz, 2019, s. 120-121.

133 Çobanlı, 2007b, s. 497.

sürece, Türk seramiğine duyulan beğenin artarak devam edeceği düşünülmektedir.

Çağdaş seramik sanatı eğitiminin kurumsallaşması

Türkiye’de seramik disiplini eğitiminin verilebilmesi adına, güzel sanatlar fakültelerinde seramik bölümlerinin kuruluşu Cumhuriyet sonrası yıllarda sağlanmıştır. Ancak Osmanlı Dönemi’nde açılan Sanayi-i Nefise Mektebi’nde de seramik eğitime dair bir takım girişimlerin varlığından dolayı, konuyu Sanayi-i Nefise’nin açılışına ve seramiği kapsayan eğitim programına indirgemenin doğru olacağı düşünülmüştür.

Endüstri Devrimi’nden sonra kendi imkânlarıyla toplumsal gelişimini sağlayamayan ve eski gücünü kaybeden Osmanlı’da, yeni bir reform planına duyulan gereklilik sonucu, Abdülmecid (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) Dönemleri’ni kapsayan Tanzimat sürecine girilmiş ve Batılılaşma reformları geliştirilerek uygulamaya koyulmuştur.¹³⁴ Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılış sürecini kapsayan dönemde, bir yandan parçalanma ve siyasi yok oluş yaşanırken, diğer yandan Batılılaşma ve modernleşme çabaları verilmiştir. Toprak, güç ve mali kaynaklarını kaybeden devletin içine girdiği süreç, varlığını yeniden kavrama ve özeleştirme bağlamında, aydın kesim tarafından farklı yönlerde çözüm arayışlarının yaşandığı bir evredir.¹³⁵ Askeri alanda başlatılan değişimler, eğitim, merkezi idare, hukuk ve sosyal hayatta da uygulanmıştır. 20. yüzyılın başlarında, ülke içinde herkesin eşit haklara sahip olduğu, meşruti yönetim deneyimi kazanmış, günlük hayatın Batılılaştığı, mimari ve sanatta kendi kimliğini arayan, Avrupa’ya kültür ve sosyal yaşamda hiç olmadığı kadar yakınlaşmış bir Osmanlı toplumundan söz etmek mümkündür. Batılılaşma hareketleri, devlet yönetimi yanında, eğitimde de kendini göstermektedir. Özellikle başkent İstanbul’da yeni okullar açılmasıyla, Batı’nın örnek alındığı modern anlayışta eğitim sisteminin de temelleri atılmıştır.¹³⁶ Yaşanan süreç içerisinde, modern sanat eğitime yönelik ilk adım, 1865 yılında, Abdülaziz’in çağrısı ile İstanbul’a gelen Fransız ressam Pierre Desire Guillemet tarafından, 1874’de Pera Kalyoncukulluğu mevkiinde, Beyoğlu Hammalbaşı sokakta yer alan No:60’da Académie de Dessin et de Peinture adını verdiği, on iki yıl aktif ola-

134 E. J. Zürcher (2000), *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. (7. Baskı), (Çev. Yasemin Saner Gönen), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 78; Z. Çelik (2017), *19. yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*. (3. Basım), (Çev. Selim Deringil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 40; N. Hatemi (2018), *Osmanlı’nın Son Dönemine Kısa Bir Bakış: III. Selim’den İstanbul’un İşgaline. Geç Osmanlı Dönemi’nde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*. (2. Basım), (Ed: G. Çelik), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 19.

135 Özsezgin, K. (1999), *Cumhuriyet’in 75. yılında Türk resmi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.14-17.

136 Hatemi, 2018, s. 20.

cak bir resim atölyesinin açılmasıyla atılmıştır.¹³⁷ Guillemet, ilgili makamlara, bu özel atölyenin resmi bir okul hâline getirilmesi şeklinde bir istekte bulunmuş olsa da, 1877-1878 yıllarında hastalanıp ölünce, isteği gerçekleşmemiştir.¹³⁸ Küçük bir atölyeden öteye gidemese de Académie, Batılı anlamda eğitim veren ve ülkenin ilk güzel sanatlar okulu olma niteliğini taşıyan, Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılmasına fikir vermesi açısından önem teşkil etmektedir. III. Selim Dönemi'nden itibaren, Osmanlı, mimar ve mühendis gibi teknik eleman ihtiyacını Avrupa'da karşılamaya başlamış ve gücünü kaybeden Hassa Mimarlar Ocağı yerine, imar faaliyetleri, yabancılar elinden yürütülmeye başlamıştır.¹³⁹ Bir yerden sonra bu sistemin sürekli Avrupa'dan eleman getirtmekle ilerleyemeyeceği düşünülmüş ve özellikle mimar ve sonrasında hükümetteki yetkililerce sanata duyulan ilginin artması ile ressam yetiştirecek bir okulun açılması kararlaştırılmıştır.¹⁴⁰

Türkiye üniversitelerinde sanat eğitiminin başlangıcı olarak nitelendirilebilecek, Osmanlı'da çağdaş Türk plastik sanatlarının ilk resmi okulu olan, II. Abdülhamit Dönemi'nde, özellikle Maarif Nâzırı Münif Paşa ve dönemin Arkeoloji Müzesi müdürü Osman Hamdi Bey'in çabalarıyla, 2 Mart 1883'te, resim, heykel ve mimarlık dallarını kapsayan, Sanayi-i Nefise Mektebi açılmış, bu açılış, sanat eğitiminde büyük bir adım olmasının yanında, daha önce saray çevresi ile sınırlı kalan sanatsal etkinliklerin, düzenlenen sergilerle daha geniş kitlelere sunulmasında da rol oynamıştır.¹⁴¹ Osmanlı'nın bu döneminde, sanat ve sanatçıya olan bakışın değişmesinin göstergesi olarak padişah ve Batı hayranı varlıklı insanların, sanat eğitimi için vermiş oldukları burslarla, birçok öğrencinin eğitim görmek için Paris'e gönderildiği bilinmektedir.¹⁴² Bu sebeple okul, Paris'teki Ecole Nationale des Beaux Arts model alın-

137 S. Tansuğ (1993), Çağdaş Türk Sanatı. (3. Basım), İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 103-105.; M. Cezar (1995b), Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi. (2. Baskı), C. 2, İstanbul: Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları, s. 448-449; S. Alp (1999), Türk Resminde Kadın Sorunsalı. Anadolu Sanat, (10), s. 52; A. Artun (2021). Türkiye'nin Modernizm Güzergâhı ve Sanat Tarihi Yazımı. Modernizm Kavramı ve Türkiye'de Modernist Sanatın Doğuşu. (Ed: A. Artun), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 182.

138 Küçükerman, 1987, s. 60; Tansuğ, 1993, s. 104; O. Dilmaç (2009). 16. ve 20. Yüzyıllar Arasında Avrupa'da Akademik Düzeyde Sanat Eğitiminin Oluşumu ve Türkiye'deki Sanat Eğitimine Katkıları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 145.

139 Cezar, 1995b, s. 450.

140 Cezar, 1995b, s. 450.

141 Cezar, 1995b, s. 453, 456-458, 467-468.; Özsezgin, 1999, s. 13.; V. Çetintaş (2003), Rudolf Edwin Belling ve Atölyesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 107; S. Başkan (2014), Başlangıcından Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Türklerde Resim. (2. Baskı), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, s. 237.

142 Şahin, 1995, s. 67; Alp, 1999, s. 54; D. Uzun Aydın (2014), "Sanayi-i Nefise Mektebi" ve Paris Güzel Sanatlar Okulu "LEcole Des Beaux-Arts" Üzerine Bir Değerlendirme. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (6), s. 75.

rak düzenlenmiştir.¹⁴³ Böylece Türkiye coğrafyasında, Batılı anlamda sanat eğitiminin verilmeye başlanması, Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluşu ile sağlanmıştır. Sanayi-i Nefise'nin kuruluş amacı, bir bakıma, Topkapı Sarayı bünyesinde, yüzlerce yıl ülkenin sanat ve yaratıcılık merkezi olan Ehl-i Hiref Teşkilatı'nın, sanayileşen dünya karşısında yeni koşullara uyum sağlayamayarak yok oluşu üzerine, ortaya çıkan boşluk ve kayıpların farkına varılmasıyla, yeni dünya düzeninde de etkinlik sağlayabilecek bir kurum oluşturmak olarak değerlendirilmektedir.¹⁴⁴ Bugünkü İstanbul Arkeoloji Müzeleri içinde yer alan Eski Şark Eserleri binasında açılan, Türkiye'nin ilk sanat akademisi olma özelliğini taşıyan ve resmî adı Mektebi Sanayi-i Nefise-i Şâhâne olan kurum, 1927 yılına kadar Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi adıyla anılarak eğitim vermiş, 1927-1928 yılları arasında Sanayi-i Nefise Akademisi adını almıştır.¹⁴⁵ 1928 yılından sonra Güzel Sanatlar Akademisi adını alan kurum, 1968 yılından itibaren İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi olarak eğitim vermiştir.¹⁴⁶ Kurum, 1983 yılında çıkarılan 2147 sayılı yasayla Mimar Sinan Üniversitesi bünyesine alınmış ve Mimar Sinan Güzel Sanatlar Fakültesi'ne dönüştürülmüştür.¹⁴⁷

Sanayi- Nefise'de seramik eğitimi, ilk başta tezyini sanatlar olarak müfredata konulan ders içerisinde yer almıştır.¹⁴⁸ Osmanlıcada bezeme ve süsleme anlamına gelen tezyinattan adını alan tezyini sanatlar dersinde, öğrencilere dekoratif eserlerin üretilbileceği bilgiler verilmeye başlanmıştır.¹⁴⁹ Tezyini sanatlar dersiyle, Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluşundan önce de var olan, ancak eğitimi usta-çırak ilişkisine dayalı olan el sanatlarının, Batılı anlamda bir okulda eğitiminin verilmesi bu dönemde başlamıştır. Ecole Des Beaux-Arts, örnek alınarak açılan okulda, 1882, 1911 ve 1924 tarihli üç yönetmelik hazırlanmış ve bu yönetmeliklerle okulun güzel sanatlar eğitimi veren bir yükseköğrenim kurumu hâline getirilmesi amaçlanmıştır.¹⁵⁰ Okulun idari yapılanması, bölümleri, okutulacak dersleri, atölyeleri, sergileri, sınavları, akademik takvimi ve öğrencileri hakkında bilgiler barındıran yönetmeliklere bakıldığı zaman, 1911 tarihli yönetmelikte, seramik dalının hâlâ tezyini sanatlar dersi içinde yer aldığı ve ayrı bir ders ya da bölüm hâline

143 Aliçavuşoğlu, 2009, s. 22; Uzun Aydın, 2014, s.75.

144 Küçükerman, 1996, s. 54.

145 Şahin, 1995, s. 82; Özsezgin, 1999, s.13; Dilmaç, 2009, s. 147.

146 Dilmaç, 2009, s. 147.

147 Özsezgin, 1999, s. 13; Dilmaç, 2009, 147.

148 Y. Gül (2017), Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Tezyinat Bölümü'nün Kurulması Hakkında Bazı Değerlendirmeler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (40), s. 388.

149 Sözen ve Tanyeli, 2017, s. 301.

150 Şahin, 1995, s. 85; Gül, 2017, s. 389.

getirilmediği görülmektedir.¹⁵¹ Cumhuriyet'in ilanından sonra ise bu alanda bir yenilik yapılmış ve yalnızca ders olarak verilen tezyini sanatlar, bir bölüm hâline getirilerek, 1924 yılında yönetmeliğe girmiştir.¹⁵² Böylece seramik sanatını da içinde barındıran tezyini sanatlar ders olmak yerine, bir bölüm hâlini almıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Milli Eğitim Bakanlığı, Sanayi-i Nefise Mektebi'ne gereken önemi gösterememiştir. Bunda yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi ve ekonomik sıkıntıları etkili olmuştur. 1928 yılına gelindiğinde, Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisi adı altında varlığını sürdüren okulun adı, Güzel Sanatlar Akademisi olarak yenilenmiş ve Cumhuriyet ideolojileri doğrultusunda sanat eğitimine verilen önemin artmasıyla bir takım yeniliklerle de yeniden şekillendirilmiştir.¹⁵³ 1927 yılında, Akademi müdürlüğüne tayin edilen ve 1925'te Paris'te gördüğü milletlerarası Dekoratif Sanatlar Sergisi'nden etkilenen Namık İsmail, Türkiye'de dekoratif sanatlar öğretiminin daha sistemli bir şekilde işlenmesi adına çaba göstermiş ve bu çaba sonuçsuz kalmayarak tezyini sanatlar olarak anılan Dekoratif Sanatlar Bölümü daha sağlam temellere oturtulmuştur.¹⁵⁴

1929 yılına gelindiğinde, en nihayetinde bu zamana kadar Anadolu'da en eski geçmişe sahip seramik sanatının eğitiminin verilmesi amacıyla, yalnız seramiği kapsayan bir bölümün kurulmasına karar verilmiş ve öncelikle Dekoratif Sanatlar Bölümü'ne bağlı olan bir seramik atölyesi kurulmuştur.¹⁵⁵ O döneme göre, Dekoratif Sanatlar Bölümü, günümüzden bir güzel sanatlar fakültesi, açılan seramik atölyesi ise, güzel sanatlar fakültesi içerisinde yer alan seramik bölümü olarak düşünülebilmektedir. 1929 yılında bir atölye olarak temeli atılan seramik bölümü, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Paris'e gönderilen, Sanatlar ve Zanaatlar Yüksekokulu'nda (Arts of Metiers) seramik, cam ve emaye üzerine eğitim aldıktan sonra yurda dönen, seramik sanatçısı İsmail Hakkı Oygur tarafından, Türk Seramik ve Çiniciliği adı altında kendi disiplinini barındıran bir birim hâline getirilmiş ve 1930 yılından itibaren aktif olarak eğitime açılmıştır.¹⁵⁶ Böylece geçmişten beri var olan, ancak eğitim

151 Gül, 2017, s. 389-340.

152 M. Cezar (1983), Güzel Sanatlar Akademisi'nden 100. Yılda Mimar Sinan Üniversitesi'ne. *Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayını, s. 20.; Uzun Aydın, 2014, s. 79.; Gül, 2017, s. 391.

153 Özsegin, 1999, s.13.

154 M. Cezar (1973), Kuruluşundan bugüne Akademi. *Devlet Güzel Sanatlar Akademisi 90. Yıl*. İstanbul: Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayını, s. 23; Ağatekin, 1993, s. 15; Gül, 2017, s. 392.

155 A. K. Gören (2000), Çağdaş Türk Resim-Heykel ve Seramik Sanatının Gelişimi. *Çağdaş Türk Plastik Sanatlarından Bir Kesit*. İstanbul: Bilim Sanat Galerisi, s. 40.; Gül, 2017, s. 391.

156 İ. H. Oygur (1973), Çağdaş Seramik Sanat Akımları. *Türkiyemiz*, (10), s. 44; Ağatekin, 1993, s.15; G. Ozturanlı (1998), Modern Türk Seramik Sanatına Bir Bakış. *Türkiye'de Sanat*, (Seramik

boyutu usta-çırak ilişkisine dayanan seramiğin, kurumsal olarak eğitiminin verilmesi, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde, günümüze kıyasla küçük çaplı bir atölye niteliği taşıyan, Seramik Bölümü'nün açılmasıyla sağlanmıştır.

İsmail Hakkı Oygur'ın okul bünyesindeki eğitim atölyesinde faaliyetleri başlattığı döneme denk gelen 1931 yılında, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde göreve başlayan Ömer Vedat Ar, Avrupa'da tecrübe edindiği çağdaş endüstriyel seramiği ülkeye taşımak adına, göreve başlar başlamaz bu yönde eğitim vereceği atölyesini kurmuştur.¹⁵⁷ Böylece geleneksel seramik sanatı eğitimi veren İsmail Hakkı Oygur'ın eğitim anlayışından farklı olarak, endüstriyel seramik eğitiminin temelini atan Vedat Ar olmuştur. Ar, eserlerini endüstriyel olarak çoğaltmayı hedeflediğinden, alçı ile model kalıp ve teksir kalıp yoluyla üretim teknikleri kullanmış ve geliştirmiştir.¹⁵⁸ Vedat Ar, endüstriyel bir tasarımcı olarak seramik sanatının gelişimine katkıda bulunmuş, atölyede elle şekillendirme yönteminin bir adım ötesine giderek seramik kalıplar yapmaya başlamış ve akademide endüstriyel seramiğin temellerini atarak nitelikli seri üretim eğitiminin de önünü açmıştır. Günümüz seramik endüstrisinin, seramik sanatıyla iç içe işleyişinde, nitelikli ve eğitilmiş elemanlarının yetiştirilmesine yönelik eğitimin verilmesinde ilk adımı atan Vedat Ar olmuştur. Ancak Vedat Ar'ın 1930'lardaki bu girişimi, o dönem Türkiye'deki seramik fabrikasının azlığından dolayı pek etkili olmamış, endüstriyel seramik eğitime ihtiyaç, fabrika sayısının arttığı 1950'lerden sonra duyulmuştur.

1929'da açılmasına karar verilen seramik bölümünün yanında, Ankara'da Gazi Terbiye Enstitüsü'nde de bir seramik atölyesi kurulmuş ve Paris'ten dönen bir diğer seramik sanatçısı Hakkı İzzet, kuruluşunda görev aldığı Ankara Kimya Sanat Enstitüsü, Seramik Bölümü'nde çalışmalarda bulunurken, bir yandan da bu atölyede öğretim vermeye başlamıştır.¹⁵⁹ Böylece seramik eğitiminin verildiği kurumların sayısında da bir artış yaşanmıştır. 1928-1933 yılları arasında, Almanya'daki, Bunzlau Devlet Seramik Okulu'nda (Staatliche Keramische Fachschule Bunzlau) ve Birleşik Güzel ve Uygulamalı Sanatlar Devlet Okulu'nda (Vereinigte Staatsschule Für Freie und angewandte Kunst) seramik eğitimi alan İzzet'in, seramiğin endüstri alanındaki gelişimi-

Özel Sayısı-33), s. 31; Gürses, 1998, s. 35; Z. Çobanlı (2007a), Modern Türk Seramik Sanatı. Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı. (Ed: G. Öney, Z. Çobanlı), İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 383; Kültür A.Ş. ve TKHV, 2016, s. 64; Yılmaz, 2019, s. 77.

157 Gürses, 1998, s. 35; Özturanlı, 1998, s. 32; Erbay Aslıtürk, 2014, s. 198; Yılmaz, 2019, s. 71. 158 Gürses, 1998, s. 65.

159 Giray, 1998, s. 26; Gürses, 1998, s. 36; K. Özsezgin (1998), Türkiye'de Seramiğin Geleneksel ve Çağdaş Temelleri Üzerine Gözlemler. *Türkiye'de Sanat*, (Seramik Özel Sayısı-33), s. 29; Erbay Aslıtürk, 2014, s. 86; Kültür A.Ş. ve TKHV, 2016, s. 64; Yılmaz, 2019, s. 75.

ne de önem gösterdiği, Ankara Kimya Sanat Enstitüsü, Seramik Bölümü'nde öğrencilerine hem sanatsal hem de seramik endüstrisi konularını kapsayan bir eğitim verdiği bilinmektedir.¹⁶⁰

Seramik öğrenimi için yurtdışına gönderilen ilk üç Türk sanatçı, İsmail Hakkı Oygur, Vedat Ar ve Hakkı İzzet'tir.¹⁶¹ Akademi'de Seramik Bölümü'nün temelini atan ve eğitiminin kurumsallaşmasında rol oynayan İsmail Hakkı Oygur ve ardından yurda dönerek seramiği geleneksel anlayıştan farklı bir bakış açısıyla, çağdaş ve özgün tasarım ve biçimlerde ele alarak çalışan sanatçılar Vedat Ar ve Hakkı İzzet, çağdaş eğitimci kimlikleri yanında, çağdaş seramik sanatçıları içinde de öncü olmuşlardır. 1930'lu yıllardan 1950'lere kadar geçen süreç içerisinde, çağdaş anlamda seramik çalışmaları gerçekleştiren herhangi bir sanatçı ismine rastlanılmamıştır.

Güzel Sanatlar Akademisi, Seramik Bölümü'nden sonra, 1956-1957 yıllarında, Alman Prof. Adolf Schneck'in önderliğinde, Bauhaus'un temel sanat eğitimi ekolü baz alınarak, tasarım odaklı sanat politikalarının Türkiye'ye bir yansımaları olarak kurulan İstanbul Tatbikî Güzel Sanatlar Yüksekokulu'nda da endüstriyel seramik tasarımı ve seramik teknolojileri dersleri verilmeye başlamıştır.¹⁶² Seramik eğitimi verilen kurumların kuruluşunda çaba gösteren Hakkı İzzet, Tatbikî Güzel Sanatlar Yüksekokulu, Seramik Bölümü'nün kuruluşunda da görev üstlenmiş ve kurumda müdürlük yapmıştır.¹⁶³

Devlet Güzel Sanatlar Akademisi ve Tatbikî Güzel Sanatlar Yüksekokulu'nda, çok sayıda seramik sanatçısı ve eğitimcisi yetiştirilmiştir. Günümüzde İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Mimar Sinan Üniversitesi, Tatbikî Güzel Sanatlar Yüksekokulu ise Marmara Üniversitesi bünyelerinde varlığını sürdürmektedir.¹⁶⁴ İstanbul'da yer alan, seramik eğitiminin verilmeye başlandığı iki öncü kurumdan sonra, ülkede açılan fabrikalardaki nitelikli eleman ihtiyacını karşılamak ve özellikle özgün tasarımlar yaratacak seramik sanatçısı yetiştirilmesi amacıyla, fabrikalara paralel olarak, üniversitelerin eğitim programlarına da seramik bölümlerinin eklenmesi kararları alınmıştır. 1950'lerde açılan fabrikalarla hızla gelişen seramik endüstrisinde ihtiyaç duyulan yaratıcı ve çağdaş tasarımcı ile teknik bilgisi yüksek seramikçiler yetiştirilmesi adına, seramik eğitimi verecek kurumların sayısında yaşanan artış, endüstri ve sanat işbirliğinin başlangıcı olarak nitelendirilebilmektedir. Üniversite-endüstri işbirliğinin sağlanmasıyla, seramik sanatçılarının tasarımları ile birleşen

160 Giray, 1998, s. 26; Erbay Aslıtürk, 2014, s. 200; Kültür A.Ş. ve TKHV, 2016, s. 64; Yılmaz, 2019, s. 77.

161 Giray, 1998, s. 25.

162 Çobanlı, 2007a, s. 384; Artun, 2021, s. 186.

163 Giray, 1998, s. 26; Gürses, 1998, s. 64; Özturanlı, 1998, s. 32.

164 Çobanlı, 2007a, s. 385.

seramik endüstrisinde, eşsiz tasarımlar üretilmekte ve bu sektörde Türkiye, dünya çapında önemli bir yerde görülmektedir.

Türkiye’de seramik eğitimi verilen üniversiteler yanında, bazı kurumlar da seramik sanat ve eğitimine destek vermiştir. Bu kurumlar endüstriyel anlamda seramik üretimi yapmalarının yanında, seramik eğitiminin verilebileceği özel çalışma alanlarının açılmasını sağlamış ve sanatçılara faaliyetlerini yürütebilmeleri amacıyla maddi olarak destek olmuştur. Eczacıbaşı Seramik Fabrikaları, gerçekleştirdiği endüstriyel seramik üretimi yanında, Türkiye’de seramik sanatının gelişimini de destekleyen kurumların başında gelmektedir. 1957 yılında, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı önderliğinde, bir okul niteliği taşıyan Eczacıbaşı Vitra Seramik Sanat Atölyesi, sanatçılara hizmet vermek üzere açılmıştır.¹⁶⁵ Eczacıbaşı’nın öncülük ettiği bu uygulama, diğer endüstriyel kuruluşlar tarafından örnek alınmış ve seramik sanatı eğitiminin üniversiteler tarafından yürütülen gelişimi, fabrikalar tarafından desteklenmiştir. Günümüzdeki sanatsal seramik faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde de bu destekler devam etmekte ve zaman zaman fabrikaların, bilimsel sempozyumlar düzenlediği veya sanatsal seramik etkinliklerine sponsor olduğu görülmektedir. Seramik sanatına yönelik gerçekleştirilen bu etkinlikler, sanatçıların sanatsal faaliyetlerine destek olması ve sanatçılar arası etkileşim ortamı yaratması açısından önem teşkil etmektedir.

Çağdaş Türk plastik sanatlarında seramiğin sanatsal ifade aracı olarak kullanımı

Türkiye’de seramiğin geleneksellikten çıkıp, işlevsel yönünü endüstriye bırakarak sanat eserlerinde malzeme olarak kullanılması ve bir sanat dili olarak ortaya çıkması kolay kabul görmemiştir.¹⁶⁶ 1929’da, Güzel Sanatlar Akademisi’nde açılan seramik atölyesinde, geleneksel seramik eğitiminin verilmesi ve 1956-1957 yıllarında açılan, İstanbul Tatbikî Güzel Sanatlar Yüksekokulu’nun temel amacının, sanayinin nitelikli eleman ihtiyacının karşılanması olduğu düşünüldüğünde, artistik seramiğin, işlevsel seramiğin gölgesinde kalışı, olağan bir durum olarak değerlendirilmektedir. 19. yüzyıl ortalarına kadar, endüstriyel yönelimli bir karakter ortaya koyan, ancak 1950’li yıllardan itibaren resim ve heykel gibi bir sanat disiplini olarak kabul görmeye başlayan seramik sanatına ilişkin, ilk özel atölyeler kurulmaya başlamıştır.¹⁶⁷

165 Gürses, 1998, s. 44; Çobanlı, 2007a, s. 382; Yılmaz, 2019, s. 121; <https://www.eczacibasi.com.tr/tr/anasayfa/phone/tr/toplumsal-sorumluluk/kultur-ve-sanat/vitra-seramik-sanat-atolyesi> (Erişim tarihi: 27.12.2021)

166 C. Sevim (1994), Türkiye’de Seramik Heykel. Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 44.

167 E. Bakla (1986), Çağdaş Türk Seramik Sanatı. *Türkiye’de ve Amerika Birleşik Devletleri’nde Çağdaş Plastik Sanatlar*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, s.

Seramiğin artistik sanat malzemesi olarak ele alınışında, Batı etkisi göz ardı edilemez. Çünkü aynı yıllarda, Batı sanatında, duygu ve düşüncelerini doğadan salt biçimlerle ifade etmek yerine, sanatçılar, içten gelen özgün biçimler oluşturarak sanat dillerini özgürleştirmeye başlamıştır. Bu yönelimle çalışan her sanatçının, kendi düş dünyasını, içinden geldiği gibi somutlaştırdığı görülmektedir. Özellikle seramik sanatında, Peter Voulkos'un benimsediği, politik, estetik, ahlaki veya geleneksel değerlere bağlı kalmayıp, bu değerleri bir kenara bırakarak özgürleştirilen sanat anlayışı ile ortaya çıkarılan soyut dışavurumcu seramikler, ressam Jackson Pollock'un, resim sanatına uyguladığı gelenekselin yıkımının, seramik sanatına yansımadır.¹⁶⁸ Batıda baş gösteren ve çoğunlukla soyut biçime sahip sanatsal seramikler, Türk sanatçıların etkilemiştir. Bu süreçte Türkiye'de de çoğunlukla soyut olmak üzere, aktif bir artistik seramik üretimi başlamıştır. Soyut biçimlerin yanında, soyutlamacı bir dil kullanarak veya doğrudan figüratif çalışmayı tercih eden sanatçılar da mevcuttur. Soyut veya figüratif, her ne olursa olsun, seramiğin, bir güzel sanatlar disiplini olarak başlayan süreci, günümüzde de hız kesmeden devam etmektedir.

Türkiye'de çağdaşlığın, biçimsel bir kavram olmanın ötesinde, yaşam ve dünyanın algılanmasında ve felsefenin geliştirilmesinde gerekli olarak görülmeyle başladığı yıllarda, seramiği ilk kez bir ifade aracı olarak kullanan, sürekli denemelerle biçim arayışında bulunan, eserlerinde zaman zaman yerel etkilere yer veren, Doğu Batı sanatının senteziyle tamamen kendine özgü eserler üreten Füreye Koral, çağdaş biçimlerde seramik eserler veren ilk sanatçı olmuştur.¹⁶⁹ 1949 yılında, tedavi için gitmiş olduğu İsviçre'de yer alan Lysin sanatoryumunda seramikle ilgilenmeye başlayan Koral, aynı yıl Lozan kentinde, sanatoryum dışındaki bir seramik atölyesinde de çalışmaya başlamıştır.¹⁷⁰ 1950 yılına gelindiğinde, Paris'te dönemin ünlü seramik sanatçısı Serré'nin desteğiyle bulduğu özel bir atölyede çalışmalarını sürdürmüş ve ertesini yıl M.A.I Sanat Galerisi'nde ilk sergisini açmıştır.¹⁷¹ Koral'ın, 1951 yılında yurda döndükten sonra, bireysel anlamda çalışmalarını yürüteceği

21; H. Çolakoğlu (1998), Günümüz Seramik Sanatı ve Konumu. *Türkiye'de Sanat*, (Seramik Özel Sayısı-33), s. 22; A. Ödekan (2008), Mimarlık ve Sanat Tarihi (1908-1980). *Türkiye Tarihi*. (10. Basım), C. 4, İstanbul: Cem Yayınevi, s. 598; Yılmaz, 2019, s. 107.

168 Alkan, 1999, s. 5; Taşpınar Şentürk, 2020, s. 73.

169 Özsezgin, 1999, s. 88; E. Mülayım (2005), Türkiye'de Çağdaş Seramik Sanatının Gelişimi. *Anadolu Sanat*, (16), s. 81-82; Ödekan, 2008, s. 598; S. Sevim ve N. Yeşilmen (2017), Füreye Koral: Meclis seramikleri. *SDÜ ART-E Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, 10 (19), s. 127.

170 Tansuğ, 1993, s. 339; Ödekan, 2008, s. 598; B. Anılanmert (2000), Çağdaş sanat da destek görmeli!. *Seramik*, 1 (12), s. 20; Kültür A.Ş. ve TKHV, 2016, s. 5; Ö. C. Can (2018), *Ankara'da Kamusal Alanlardaki Seramik Duvar Panoları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 38.; Yılmaz, 2019, s. 107.

171 Özturanlı, 1998, s. 32; Çobanlı, 2007a, s. 386; Can, 2018, s. 38; Yılmaz, 2019, s.107.

özel seramik atölyesini açmış olması da Türkiye’de bir ilktir.¹⁷² Füreyâ Koral’ın İstanbul Elmadağ’da bulunan atölyesi, Akademi dışında seramik sanatına etkinlik kazandırmış ve Koral burada güçlü sanatçı kimliği ile çağdaş Türk seramik sanatına imzasını atmıştır. Sanatçı, taşınabilir eserleri yanında, 1950-1970 yılları arasında, seramiği farklı bir şekilde ele almış ve çok sayıda seramik duvar panosu da çalışmıştır. Selçuklu ve Osmanlı’da duvarları süsleyen çinilerin yerini, Cumhuriyet Türkiye’sinde Füreyâ Koral ve onun gibi çağdaş Türk seramiği çalışan sanatçıların elinden çıkan seramik panolar almıştır. Sanat eğitimi önem verilmesi, Batılı anlamdaki sanat anlayışının benimsenmeye çalışılması, bireysel düşüncelerin ve bireyselliğin önem kazandığı bir dönemi beraberinde getirmiştir. Bu gelişmelerin seramik sanatına yansması da özel seramik atölyelerinin kurulmaya başlamasıyla olmuştur. Füreyâ Koral, bu yolda ilk adımı atması açısından önemlidir. Çağdaş Türk seramik sanatına Füreyâ Koral’ın ikinci önemli katkısı, atölyesini atölye-okul olarak, seramiğe ilgi duyan kişilere açmış olmasıdır.¹⁷³ Bu atölye, zamanla dönemin sanat ve edebiyat dünyasının aydın kişilerinin uğrak noktası olmuş ve bir kültür sanat atölyesine dönüşmüştür. Füreyâ Koral da Türkiye’de sanatçı endüstri işbirliğine önem vermiş ve 1973 yılında, İstanbul Porselen Fabrikası’nda özel çorba ve kahve takımları, kuşlarla süslediği tabak tasarımları yapmıştır.¹⁷⁴

Çağdaş Türk seramik sanatının oluşum ve gelişimine öncülük etmiş bir diğer sanatçı Sadi Diren’dir. İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi, Seramik Bölümü’nden mezun olduktan sonra, 1955’te yurt dışına giden Sadi Diren, dokuz yıl Almanya’da kalmış, burada yalnız seramik sanatını değil, seramik endüstrisini de yakından inceleme fırsatı bulmuştur.¹⁷⁵ Diren, ülkeye dönerken seramik eğitimi anlamında birçok yeniliği de beraberinde getirmiştir. Seramiğin, yalnız sanat ürünü değil, eğitimle birlikte çağın gereksinimlerini karşılayacak, yaşamla iç içe bir sürece girmesini amaçlamıştır. Türkiye’ye döndükten sonra, 1964 yılından itibaren, Güzel Sanatlar Akademisi’nde seramik dersleri vermeye başlamış ve verilen eğitimi, amaçladığı şekilde düzenlemiştir.¹⁷⁶ Sanatçı, 1964 yılına kadar endüstride tasarımcılık yapmış ve bir yandan da serbest olarak ele aldığı çalışmalarıyla ün kazanmıştır. Vermiş olduğu eğitimle yeni seramik ustalarının yetişmesine öncülük etmiştir. Sadi Diren de Füreyâ Koral gibi taşınabilir eserleri yanında, duvar panoları yap-

172 Ağatekin, 1993, s. 15; Tansuğ, 1993, s. 339; Ödekan, 2008, s. 598; Anılanmert, 2000, s. 20; Can, 2018, s. 39; Yılmaz, 2019, s.108.

173 Mülayim, 2005, s. 83.

174 Özturanlı, 1998, s. 33; Erbay Aslıtürk, 2014, s. 214.

175 Ağatekin, 1993, s.16; Can, 2018, s. 40.

176 Giray, 1998, s. 27.

mıştır. Yapı duvarlarını süsleyen seramik panolar, özellikle 1970'lerde devlet desteğiyle popüler hâle gelmiş ve bu alanda yarışmalar düzenlenerek kazanan tasarımlar, modern kent oluşumunda bir araç olarak kullanılmış, çarşıları, otelleri, pastaneleri, genel olarak halka açık birçok noktayı süslemiştir.¹⁷⁷

İsmail Hakkı Oygur ve Hakkı İzzet, Seramik Bölümü'nde ilk seramik sanatı eğitimi veren sanatçılar iken, Vedat Ar, endüstriyel seramik eğitimi sunan sanatçı olmuştur. Füreyâ Koral ise seramik eğitimi, Akademi dışına taşıyan ve eserleri ile Türkiye'de çağdaş seramik sanatını başlatan ilk sanatçı olması açısından önem taşımaktadır. Sadi Diren ise Vedat Ar'ın seramiğin endüstriyel eğitimi için sunmuş olduğu öneriyi, daha da geliştirerek, günümüz seramik sanatı ve seramik endüstrisi eğitiminin birlikte işleyişinin yolunu açan eğitimci olması açısından önemlidir. Çağdaş seramik eğitime, Avrupa'dan otuz yıl sonra başlayan Türkiye'de, Batılı anlayışta eğitim sistemi 1960'larda sağlanabilmiştir.¹⁷⁸ Ancak 1960'dan önce yurt dışında edindikleri bilgi, beceri ve deneyimleri, yurda döndükten sonra, öğrencilerine aktararak çağdaş seramiğin temelini atan bu beş sanatçının, 20. yüzyılda Türk seramik sanatı adına yapmış olduğu çalışmalar, günümüz seramik sanat ve seramik endüstrisinin, eğitiminde ve üretiminde birlikteliğini sağlayan, üniversitelerdeki seramik bölümlerinin işleyişinin belirleyicisi olmuş ve birçok sanatçı ile akademisyenin yetişmesini sağlamıştır.

1960'lı yıllarda, kısıtlı olanaklara rağmen seramik sanatçıları, Füreyâ Koral'ın yolundan giderek kişisel atölyelerini açmaya başlamış ve düzenledikleri seramik sergisi gibi etkinliklerle halka ulaşmaya çalışmışlardır.¹⁷⁹ Yalnız seramik eğitimi alanlar değil, alan dışından da pek çok sanatçının, seramiğe ilgi duyarak eserler ürettiği bir dönem yaşanmaya başlanmıştır.

Avrupa'daki seramik sanatını güçlü bir şekilde etkileyen Arts and Crafts Movement'in Türkiye'deki seramik sanatına etkisi, 1970'lerin sonuna kadar devam etmiş, ancak 1980'lere gelindiğinde bu etkiden sıyrılan Türk sanatçılar, Batı'da sanatın işlevine dair yeni önermeler getiren ve yetenek yerine sınırsız yaratıcılık düşüncesini savunan kavramsal sanatın yayılmaya başlamasıyla, endüstriyel nitelikten ve geleneksellikten bütünüyle arınmış, özgün sanat eserleri üretme çabasına düşmüş, eserleriyle çağdaş sanat ortamındaki yerlerini sorgulayarak, seramiğin sınırsız yaratım özgürlüğünü irdelemeyi seçmişlerdir.¹⁸⁰ 80'lerin seramik sanatçılarının öncülüğünde baş-

177 H. S. Mutlu (2016), Çağdaş Kent Mimarisinde Seramik Panolar ve İnönü Üniversitesi Kongre ve Kültür Merkezi Uygulaması. *Inonu University Journal of Art and Design*, 6 (14), s. 7-8.

178 Kültür A.Ş. ve TKHV, 2016, s. 63.

179 Çobanlı, 2007a, s. 385.

180 Çobanlı, 2007a, s. 404; Antmen, 2018, s. 196; Yılmaz, 2019, s. 218.

latılan bu yeni süreç içerisinde, eğitim kurumlarında da yeni seramik bölümlerinin açılması yönünde çaba gösterilmiştir.¹⁸¹

1990'lı yıllar, yeni seramik fabrikalarının açılmasına paralel olarak, sanatsal açıdan da değer taşıyan işlevsel üretimin sağlanması adına, üniversitelerde seramik bölümlerinin kurulduğu, çok sayıda seramik sergisinin açıldığı, birçok sanatçı ve eğitimcinin öncülüğünde sempozyum ve etkinliklerin düzenlendiği ve daha fazla fabrikanın, sanatçılara çalışma fırsatı sunduğu, hareketli bir seramik sektörü ve seramik sanatı süreci olmuştur.¹⁸² Örneğin, Eskişehir Tepebaşı Belediyesi ve Anadolu Üniversitesi'nin işbirliği ile düzenli olarak, her yıl gerçekleştirilen Eskişehir Uluslararası Pişmiş Toprak Sempozyumu süresince yerli ve yabancı sanatçılar bir araya gelmektedir. Bu etkinlikten doğan eserler, kentin seçilen noktalarına yerleştirilerek halkla buluşmakta ve Eskişehir'i süslemektedir. Yine 90'lı yıllarda Türk seramiği adına önemli bir adım atılmıştır. Nejat Eczacıbaşı öncülüğünde, Güzel Sanatlar Akademisi eğitmenleri ve eserleri ile dikkat çeken dönem sanatçılarının katılımıyla 6 Temmuz 1960 yılında kurulan, ancak 1960 Askeri Darbesi'nin yarattığı karışık ve sıkıntılı süreçten ötürü 1961 yılında kapanan Türk Seramik Sanatçıları Derneği başta olmak üzere, bir takım kısa ömürlü olan ilk örgütlenme girişiminin ardından, 3 Mayıs 1990 tarihinde, seramik sanatçıları, eğitimcileri, seramik endüstrisinde görev alan tüm kişileri bir çatı altında toplamak ve seramiğin sanatsal ve endüstriyel anlamda hedeflenen gelişimini sağlamak amacıyla Türk Seramik Derneği kurulmuş, derneğin periyodik olarak çıkarılmış olduğu seramik dergisiyle, seramik sanatı topluma tanıtılmaya çalışılmıştır.¹⁸³ Türk Seramik Derneği, 2002 yılında Türk Seramik Federasyonu adını alarak varlığını günümüzde de sürdürmektedir.¹⁸⁴

Cumhuriyet Dönemi sanat dallarına bakıldığında, her daldan sanatçının özgür, bireysel yaratımına, farklı düşünce ve eğilimlerine şans tanındığı, sanatsal ifade gücünün sonuna kadar kullanımına özendirildiği görülmektedir.¹⁸⁵ Cumhuriyet'in getirdiği ideallerle, seramikle duygularını özgür biçimde ifade etme olanağı yakalayan sanatçılar da geleneksel üretimde işlevsellik söz konusu olunca sınırlandırıldıklarını fark etmiş ve daha çok serbest yaratıya yönelmişlerdir.¹⁸⁶ Anadolu topraklarında geçmiş insanlığın varoluşuna dayanan seramik sanatını, çağdaşlık olgusu ile harmanlayarak sanatsal yara-

181 Çobanlı, 2007a, s. 404.

182 Çobanlı, 2007a, s. 411.

183 Çobanlı, 2007a, s. 411-412; G. G. Güven ve G. Karakuş (Haz.) (2016), Türkiye Tasarım Kronolojisi: Seramik. 3. *İstanbul Tasarım Bienali: Biz İnsan Mıyız?*, İstanbul: Studio-X İstanbul, s. 9, 19.

184 Çobanlı, 2007a, s. 413.

185 Özsezgin, 1999, s. 10, 157.

186 Özsezgin, 1999, s.157; Ödekan, 2008, s. 598.

tlarını meydana getiren Türk seramikçisi, günümüzde sanatıyla saygı değer bir konuma gelmeyi başarabilmiştir.

İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde Seramik Kürsüsü'nün kuruluşundan itibaren, günümüze kadar geçen süreç içerisinde, sanatsal kariyerlerinin yaklaşık olarak başlangıç yıllarına göre, 1930'larda İsmail Hakkı Oygur, Ömer Vedat Ar, Hakkı İzzet; 1950'lerde Füreyâ Koral, Sadi Diren, Seniye Fenmen, Ayfer Karamani, Sabit Karamani, Mediha Akarsu, Cevdet Altuğ; 1960'larda İlgi Adalan, Beril Anılanmert, Tülin Ayta, Erdinç Bakla, Bingül Başarır, Müfide Çalık, Hamiye Çolakoğlu, Erdoğan Ersen, Candeğer Furtun, Atilla Galatalı, Filiz Özgüven Galatalı, Güngör Güner, Nasip İyem, Mehmet Tüzüm Kızılcan, Melike Abasıyanık Kurtiç, Alev Ebuzziya Siesbye, Jale Yılmazbaşar, Lerzan Öke, Hakkı Karayığitoğlu, Kadriye Ezel Ağaoglu; 1970'lerde Ünal Cimit, Sevim Çizer, Neşat Fehmi Erdoğan, Binay Kaya, Aydan Kut, Haluk Tezonar, Mustafa Tunçalp, Sıtkı Olçar; 1980'lerde Nurdan Yılmaz Arslan, İrfan Aydın, Saadettin Aygün, Şeyma Bobaroğlu, Muammer Çakı, Sakine Çil, Zehra Çobanlı, Tufan Dağıstanlı, Kadir Demir, Ferhan Taylan Erder, Zerrin Ersoy Bilir, Soner Genç, Reyhan Gürses, Ayfer Kalsın, Meltem Kaya Ertl, Saim Çelik Kurşunoğlu, Süreyya Oskay, Ayşegül Özen Türedi, Lerzan Özer, Cemalettin Sevim, S. Sibel Sevim, Şeyma Reisoğlu, Candan Dizdar Terwiel, Gül Özturanlı, Halil Yoleri, Aydan Birdevrim, Bilgehan Uzuner, Gül Erali, K. Deniz Pireci, Lale Avşar, Mezahir Ertuğ Avşar, Neslihan Zabcı Erdal, Seray Vural, Turgut Tuna, Türker Özdoğan, Enver Güner, Yavuz Pilevneli, Pemra Pilevneli, Aysun Çölbayır, Azade Köker; 1990'larda Ayla Yüce, Canan Dağdelen, Candan Güngör, Esra Carus Gülaydın, Füsün Uludınç Çövenoglu, Hüseyin Özçelik, İnel İnal, Lale Andıç, Mehmet Kutlu, Meltem Kaya, Nalan Danabaş Tuncer, Nermin Kura, N. Oya Uzuner, Pınar Genç, Serap Erdoğan, Tuğrul Emre Feyzoğlu, Tülay Baytuğ, Yıldız Şermet, Alev Oskay, Alp Çam, Çiğdem Önder Er, Deniz Toraman, Mustafa Ağatekin, İlhan Marasalı, Kaan Canduran, Emel Şölenay, Ercan Dural, Ergün Arda, Fatih Karagül, Füsün Eti, Hülya Günel, Kemal Tizgöl, İsmail Yardımcı, Mehmet Gökhan Taşkın, Mutlu Başkaya Yağcı, M. Berrin Kayman, Nurtaç Çakar, Ödül Işıtman, Ömer Görkem, Perihan Şan Aslan, Semiha Atabey, Serdar Mutlu, Tayyar Serkan Rodoslu, Temel Kösele, Yasemin Yarol, Yücel Başegit, Ufuk Tolga Savaş, Vedat Kaçar, Öder Ünsal, Ayla Yüce, Ece Kanışkan, Özgür Kaptan, Mürşit Cemal Özcan, Lale Demir Oransay, Dilek Alkan Özdemir, Ahmet Cüneyt Er, Semih Kaplan, Ercan Dural, Efsun Ergüven, Serdar Tekebaşoğlu, Özlem Pakler; 2000'lerde Elif Aydoğdu Ağatekin, A. Feyza Çakır Özgündoğdu, Ahmet Kurban, Aslı Aydemir, Ata Öztürk, Aygün Dinçer Kırcı, Ayşe Kurşuncu, Burcu Öztürk Karabey, Ayşe Balyemez, Cansu Ekmekçi, Emilge Cimilli, Funda Susamoğlu,

Gülşah Yağız, Hacer Yılıkoğlu, Hasan Başkırkan, Kamuran Ak, Canan Gürel Ak, Müge Karlıdağ, Nusret Algan, Özlem şahin, Pınar alışkan, Seda Tuncalı, Asuman İnan Özsoy, Aylin Bilgi, Aysun Sandıkioğlu, Bilgehan Kaya, Deniz Onur Erman, Duygu Kahraman, Efe Türkel, E. Egemen Işık Aslan, Elhan Ergin, Ezgi Gökçe, Ezgi Hakan Verdu Martinez, Hakan Ergün, Hakan Akçe, Hasan şahbaz, Leman Kalay, Melahat Acar, Olgu Sümengen Berker, Orçun İlter, Özhan Pak, Pınar Baklan, Sanver Özgüven, şirin Koçak, Tolga Ulusoy, Veysel Özel, Yeşim Karaman Zümrüt, Fazlı Ercan, Nizam Orçun Önal ve 2010'lu yıllarda Abdullah Özgültekin, Can Gökçe, İsmet Yüksel, Kadir Ertürk, Serkan Önder, Gökçe Özer Eröz, Sinan Avinal, Metin Ertürk, Onur Fındık, Emre Aydos, Özge Tan, Hasan Numan Suağlar, Buğra Özer, Ali Cihan Kayalıoğlu seramik çalışmalarına başlayarak, ağdaş Türk seramik sanatına katkıda bulunan isimler arasında yerlerini almışlardır.¹⁸⁷

---

187 Kırcı ve Mete, 2007, s., 8-219.; E. Bakla (2010). İstanbul'un 100 ini ve seramik sanatçısı. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.ř. Yayınları, s. 46-203.; Erbay Aşlıtürk, 2014, s., 196-197.; G. Karaman (2015). *Cumhuriyet Dönemi Türk seramik sanatçıları ve eserlerinden örnekler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 5-245.

Kaynakça

1. Acartürk, B. (2012). Toprağın Binlerce Yıllık Macerası. Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, 4 (1), 1-17.
2. Ağatekin, M. (1993). *Cumhuriyet Sonrası Çağdaş Türk Seramik Sanatının Gelişimi ve Anlatım Dili Yönünden Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
3. Akurgal, E. (1998). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
4. Akurgal, E. (2017). *Anadolu Uygarlıkları*. (2. Baskı). Ankara: Phoenix Yayınevi.
5. Alanyalı, H. S. (2003). Antik Mimaride Terrakotta Kullanımı. *III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu*, Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Yayını, 332-338.
6. Aliçavuşoğlu, E. (2009). Bauhaus Geleneği ve Günümüz Sanatına Yansımaları. A. Artun ve E. Aliçavuşoğlu (Ed.), *Bauhaus: Modernleşmenin Tasarımı*. İstanbul: İletişim Yayınları, s.21-34.
7. Alkan, D. (1999). Amerika'da Çağdaş Seramik Sanatı. *Anadolu Sanat*, (10), 1-13.
8. Alp, S. (1999). Türk Resminde Kadın Sorunsalı. *Anadolu Sanat*, (10), 14-27.
9. Altınsapan, E. ve Gerengi, A. (2013). Türk Sanatı. C. Parla (Ed.), *Sanat Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Yayınları, s. 42-168.
10. Altun, A. (2000). 16. Yüzyılda Osmanlı Çini ve Seramikleri. A. Altun (Ed.), *Osmanlı'da Çini Seramik Öyküsü*. İstanbul: Creative Yayıncılık, s. 91-105.
11. Anılanmert, B. (2000). Çağdaş Sanat Da Destek Görmeli!. *Seramik*, 1 (12), 20-22.
12. Antmen, A. (2018). *20. Yüzyıl Batı Sanatında Akımlar*. (9. Baskı). İstanbul: Sel Yayıncılık.
13. Arık, M. O. (2007). Anadolu Selçuklu Toplum Hayatında Çini. G. Öney ve Z. Çobanlı (Ed.), *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı İçinde* (S. 29-69). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
14. Arık, R. (2000). *Kubad Abad*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
15. Artun, A. (2021). Türkiye'nin Modernizm Güzergâhı ve Sanat Tarihi Yazımı. A. Artun (Ed.), *Modernizm Kavramı ve Türkiye'de Modernist Sanatın Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 177-307.
16. Aslanapa, O. (1965). *Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

17. Aslanapa, O. (1969). İznik Kazılarında Ele Geçen Keramikler ve Çini Fırınları. *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, C. 2., İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları, s. 62-73.
18. Aslanapa, O. (2014). *Türk Sanatı*. (12. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
19. Aslanoğlu, İ. (2010). *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı 1923-1938*. (3. Basım). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
20. Atasoy, N. (1989). Türkiye’de Günümüze Gelen İznik Çinileri. N. Atasoy ve J. Raby (Ed.), *İznik seramikleri içinde* (s.17-20). İstanbul: Türk Ekonomi Bankası A.Ş.
21. Ayverdi E. H. ve Yüksel, İ. A. (1976). *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
22. Bakla, E. (1986). Çağdaş Türk Seramik Sanatı. *Türkiye’de ve Amerika Birleşik Devletleri’nde Çağdaş Plastik Sanatlar*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, s. 21-22.
23. Bakla, E. (2010). İstanbul’un 100 Çini ve Seramik Sanatçısı. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
24. Barışta, H. Ö. (1998). *Türk El Sanatları*. (2. baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
25. Başgeçit, Y. (2008). *Türk-İslam Seramiklerinin Çağdaş Seramik Sanatına Etki ve Yansımaları*. Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü.
26. Başgelen, N. (2006). Seramiğin Bulunup Geliştiği Anadolu’nun Benzersiz Dönemi: Neolitik Çağ. *Seramik Türkiye*, (13), 108-113.
27. Başkan, S. (2014). *Başlangıcından Cumhuriyet Dönemine Kadar Türklerde Resim*. (2. baskı). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
28. Bazin, G. (2015). *Sanat tarihi*. (Çev: S. Hilav). İstanbul: Kabcacı Yayıncılık.
29. Belli, O. (1982). Urartular. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. C. 1, İstanbul: Görsel Yayınları, s. 139-208.
30. Bilgi, H. (2009). *Ateşin Oyunu*. İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi.
31. Boardman, J. (2005). *Yunan Sanatı*. (Çev: Y. İlseven). İstanbul: Homer Kitabevi.
32. Bulut, L. (2000). “Ateşte açan çiçekler” XIV-XV. Yüzyıl Çini ve Seramik Sanatı. *Erken Osmanlı Sanatı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. s. 140-141.
33. Can, Ö. C. (2018). *Ankara’da Kamusal Alanlardaki Seramik Duvar Panoları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

34. Cezar, M. (1973). Kuruluşundan Bugüne Akademi. *Devlet Güzel Sanatlar Akademisi 90. Yıl*. İstanbul: Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yayını, s. 5-73.
35. Cezar, M. (1983). Güzel Sanatlar Akademisi'nden 100. yılda Mimar Sinan Üniversitesi'ne. *Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayını, s. 5-84.
36. Cezar, M. (1995a). Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi. (2. baskı). C. 1, İstanbul: Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları.
37. Cezar, M. (1995b). Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi. (2. baskı). C. 2, İstanbul: Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayınları.
38. Cezar, M. (1998). Osmanlılarda 18. Yüzyıl Kültür ve Sanat Ortamı. *18. Yüzyılda Osmanlı Kültür Ortamı Sempozyumu*. İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 43-64.
39. Cooper, E. (1978). *Seramik ve Çömlekçilik*. (Çev: Ö. Bakırer). İstanbul: Remzi Kitabevi.
40. Çalışıcı Pala, İ. (2015). Bazı Belge ve Tanımlarla 'Çini' Kelimesinin Değerlendirilmesi. *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, (13), 11-24.
41. Çetintaş, V. (2003). *Rudolf Edwin Belling ve Atölyesi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
42. Çil, S. (2002). Tuğlanın Mimaride Kullanımı. *II. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu*, Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Yayını, 114-118.
43. Çobanlı, Z. (1996). Terra sigillata. *Anadolu Sanat*, (5), 58-68.
44. Çobanlı, Z. (2007a). Modern Türk Seramik Sanatı. G. Öney ve Z. Çobanlı (Ed.), *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 379-423.
45. Çobanlı, Z. (2007b). Türk Seramik Endüstrisi. G. Öney ve Z. Çobanlı (Ed.), *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 493-497.
46. Çobanlı, Z ve Demir Oransay, L. (2007). Geleneksel seramik ve çömlekçilik. G. Öney ve Z. Çobanlı (Ed.), *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı* içinde İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 427-489.
47. Çolakoğlu, H. (1998). Günümüz Seramik Sanatı ve Konumu. *Türkiye'de Sanat*, (Seramik Özel Sayısı-33), 22-23.
48. Çoruhlu, Y. (2000). *Türk İslam Sanatının ABC'si*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
49. Çöl, N. (2004). Tarihi süreçte Tunus seramikleri ve Nabeul. *Anadolu Sanat*, (15), 1-6.

50. Darga, A. M. (1992). *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları.
51. Dark, K. (2001). *Byzantine Pottery*. Great Britain: Tempus Publishing.
52. Demirel Gökalp, Z. (2013). Bizans Sanatı. C. Parla (Ed.), *Sanat Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Yayınları, s. 86-112.
53. Demiriz, Y. (1979). *Osmanlı Mimarisinde Süsleme*. C. 1, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
54. Demiriz, Y. (1982). Anadolu Türk Sanatında Süsleme ve Küçük Sanatlar. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. C. 5, İstanbul: Görsel Yayınlar. s. 881-928.
55. Demirsar Arlı, V. B. (2007). Kütahya Çiniciliği. G. Öney ve Z. Çobanlı (Ed.), *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 329-345.
56. Dılmaç, O. (2009). *16. ve 20. Yüzyıllar Arasında Avrupa'da Akademik Düzeyde Sanat Eğitiminin Oluşumu ve Türkiye'deki Sanat Eğitimine Katkıları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
57. Dinçol, A. M. (1982). Hititler. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. C. 1, İstanbul: Görsel Yayınları, s. 17-120.
58. Doğar, L. (2007). Halkın İmge Dünyasında Seramik Sanatı. A. Ödekan (Ed.), *"Kalanlar" 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, s. 48-55.
59. Duymaz, A. Ş. (1998). Osmanlı Devri'nden Günümüze Kütahya Çini ve Seramiği. II. *Uluslararası Kütahya Çini Sempozyumu*, Kütahya: Kütahya Kültür ve Tanıtım Vakfı Yayını, s. 35-51.
60. Erbay Aslıtürk, G. (2014). *20. yüzyılda Türk Seramik Sanatı*. Ankara: Gece Kitaplığı.
61. Erdemir, Y. (2009). *Karatay Medresesi Çini Eserleri Müzesi*. (2. baskı). Konya: T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
62. Ertuğrul, Z. (2007). *Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi Mimarlarından Muzaffer Bey: Eserleri ve Sanat Anlayışı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
63. Eyice, S. (1982). Türkiye'de Bizans Sanatı. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. C. 3, İstanbul: Görsel Yayınları, s. 513-564.
64. Giray, K. (1998). Yıldız Porselenleri Çağdaş Türk Seramik Sanatı ve Öncü Ustaları. Türkiye'de Sanat, (Seramik Özel Sayısı-33), 24-27.
65. Gök Gürhan, S. (2007a). Beylikler ve Erken Osmanlı Devri Çini Sanatına Kısa Bir Bakış. G. Öney ve Z. Çobanlı (Ed.), *Anadolu'da Türk Devri çini ve*

- seramik sanatı* içinde (s. 203-211). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü.
66. Gök Gürhan, S. (2007b). Bursa ve Edirne Eserleri Işığında Çiniler. G. Öney ve Z. Çobanlı (Ed.), *Anadolu'da Türk Devri Çini Vê Seramik Sanatı*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, s. 215-229.
  67. Gören, A. K. (2000). Çağdaş Türk Resim-Heykel ve Seramik Sanatının Gelişimi. *Çağdaş Türk Plastik Sanatlarından Bir Kesit*. İstanbul: Bilim Sanat Galerisi, s. 31-40.
  68. Gül, Y (2017). Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Tezyinat Bölümü'nün kurulması hakkında bazı değerlendirmeler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5 (40), 386-403.
  69. Gürses, R. (1998). *Gelenekten Evrensele Ulaşmada Türk Seramik Sanatçısının Kültür Zenginliğinin Çağdaş Yorumlara Yansımaları*. Yayınlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
  70. Güven, G. G. ve Karakuş, G. (Haz.) (2016). Türkiye Tasarım Kronolojisi: Seramik. 3. *İstanbul Tasarım Bienali: Biz İnsan Mıyız?*, İstanbul: Studio-X İstanbul.
  71. Hasol, D. (2012). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. (12. baskı). İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.
  72. Hatemi,, N. (2018). Osmanlı'nın Son Dönemine Kısa Bir Bakış: III. Selim'den İstanbul'un İşgaline. G. Çelik (Ed.), *Geç Osmanlı Dönemi'nde Sanat Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*. (2. basım). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. s. 17-26.
  73. Hillenbrand, R. (2005). *İslam Sanatı ve Mimarlığı*. (Çev: Ç. Kafescioğlu). İstanbul: Homer Kitabevi.
  74. İnanan, F. (2014). Zeuksippus Tipi Seramiklerin Anadolu'daki Dağılımları. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (26), 149-165.
  75. Kaçar, V. (2018). Geçmişten Günümüze Kütahya Çini Sanatı Üzerine Değerlendirme ve Öneriler. *İdil Dergisi*, 7 (48), 985-989.
  76. Kalyoncu, H. (2015). *Topkapı Sarayı Müzesi Yıldız Porselenleri*. İstanbul: Cinius Yayınları.
  77. Karaman, G. (2015). *Cumhuriyet Dönemi Türk Seramik Sanatçıları ve Eserlerinden Örnekler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
  78. Karpuz, E. ve Karpuz, H. (2007). *Konya'daki Selçuklu Çini Örnekleri*. Konya: Selçuklu Belediyesi.
  79. Kerametli, C. (1973). Anadolu Selçuklu Devri Duvar Çinileri. *Türkiyemiz*, (10), 2-10.

80. Kırca, A. D. ve Mete, M. (Yay. haz.) (2007). *Türk Seramik Sanatı Sergisi kataloğu*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yayını.
81. Koch, G. (2007). *Erken Hristiyan Sanatı*. (Çev: A. Aydın). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
82. Konyalı, İ. H. (1964). *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*. Konya: Yeni Kitap Basımevi.
83. Köpüklü, M. (2018). Hititlerden Etkilenen Öncü Çağdaş Türk Seramik Sanatçıları. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (3), 2528-2548.
84. Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.
85. Kuban, D. (2008). *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*. (2. baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
86. Kuban, D. (2016). *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları*. (5. baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
87. Kuruyazıcı, H. ve Alsaç, Ü. (1981). Anadolu Sanatı. *Sanat Tarihi Ansiklopedisi*. C. 4, İstanbul: Görsel Yayınları, s. 726-800.
88. Küçükerman, Ö. (1987). *Dünya Saraylarının Prestij Teknolojisi: Porselen Sanatı ve Yıldız Çini Fabrikası*. Ankara: Sümerbank Genel Müdürlüğü.
89. Küçükerman, Ö. (1996). Sanayi Devrimi'nin 19. yy. Osmanlı Devleti'ndeki Etkileri ve Sanat Kavramlarındaki Değişimler. *HABITAT II'ye Hazırlık Sempozyumu*, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 47-54.
90. Kültür A.Ş. ve Türk Kültürüne Hizmet Vakfı (2016). *Türk Sanatları "Seramik"*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
91. Mellaart, J. (1988). *Yakındoğru'nun En Eski Uygarlıkları*. (Çev: B. Altınok). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
92. Mutlu, H. S. (2007). Zamanın Çarkında Anadolu'da Seramik. *Anadolu Sanat*, (18), 71-75.
93. Mutlu, H. S. (2016). Çağdaş Kent Mimarisinde Seramik Panolar ve İnönü Üniversitesi Kongre ve Kültür Merkezi Uygulaması. *Inonu University Journal of Art and Design*, 6 (14), 1-12.
94. Mülayim, E. (2005). Türkiye'de Çağdaş Seramik Sanatının Gelişimi. *Anadolu Sanat*, (16), 81-86.
95. Mülayim, S. (1982). *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler: Selçuklu Çağı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
96. Oygur, İ. H. (1973). Çağdaş Seramik Sanat Akımları. *Türkiyemiz*, (10), 42-45.
97. Ödekan, A. (2008). Mimarlık ve Sanat Tarihi (1908-1980). *Türkiye Tarihi*. (10. basım), C. 4, İstanbul: Cem Yayınevi, s. 521-604.

98. Ödekan, A. (2009a). Mimarlık ve Sanat Tarihi (1300-1600). *Türkiye Tarihi*. (10. basım), C. 2, İstanbul: Cem Yayınevi, s. 273-400.
99. Ödekan, A. (2009b). Mimarlık ve Sanat Tarihi (1600-1908). *Türkiye Tarihi*. (10. basım), C. 3, İstanbul: Cem Yayınevi, s. 367-455.
100. Ögel, S. (1994). *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi*. İstanbul: Akbank Yayınları Kültür Sanat Kitapları.
101. Öney, G. (1976), İslâm Süsleme ve El Sanatlarına Türklerin Katkısı. *İslam Sanatında Türkler*. İstanbul: Binbirdirek Yayınları, s. 118-129.
102. Öney, G. (1989). *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. yüzyıl (1300-1453)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
103. Öney, G. (1992). *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*. (3. baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
104. Öney, G. (2007). Çanakale Seramikleri. G. Öney ve Z. Çobanlı (Ed.), *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 365-375.
105. Özdoğan, M. (1997). Çanak-çömlek. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. C. 1, İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, s. 380-383.
106. Özkul Fındık, N. (2007). Beylikler ve Erken Osmanlı Devri Seramik Sanatı. G. Öney ve Z. Çobanlı (Ed.), *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı* içinde. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 233-241.
107. Özsezgin, K. (1998). Türkiye'de Seramiğin Geleneksel ve Çağdaş Temelleri Üzerine Gözlemler. *Türkiye'de Sanat*, (Seramik Özel Sayısı-33), 28-30.
108. Özsezgin, K. (1999). *Cumhuriyet'in 75. yılında Türk Resmi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
109. Öztaşkın, M. (2013). *Stratonikeia ve Lagina Kazılarında Bulunan Bizans Dönemi Seramikleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
110. Özturanlı, G. (1998). Modern Türk Seramik Sanatına Bir Bakış. *Türkiye'de Sanat*, (Seramik Özel Sayısı-33), 31-33.
111. Paker, M. (1965). Anadolu Beylikler Devri Keramik Sanatı. *Sanat Tarihi Yıllığı*, (1), 155-182.
112. Raby, J. (1989). 1600-Sonun başlangıcı. N. Atasoy ve J. Raby (Ed.), *İznik seramikleri*. İstanbul: Türk Ekonomi Bankası A.Ş., s. 273-285.
113. Salman Çevik, N. (2015). Avrupa Seramik Sanatında Endüstrileşme Süreci ve Cumhuriyet Sonrası Türk Seramik Sanatına Yansımaları. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, (16), 77-95.
114. Seramik Tanıtım Komitesi. (2003). *Türkiye'de Seramik*. İstanbul: Uniform Matbaacılık.

115. Sevim, C. (1994). *Türkiye’de Seramik Heykel*. Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
116. Sevim, S. S. (1994). *Türkiye’de Başlangıcından Günümüze Porselen Dekorları*. Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
117. Sevim, S. ve Yeşilmen, N. (2017). Füreyâ Koral: Meclis Seramikleri. *SDÜ ART-E Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, 10 (19), 127-135.
118. Sevim, S., Hakan Dönmezer, S., Hakan Martinez, E., Sevim, C. ve N. Çöl (2017). İspanya Talavera Seramikleri ve Kütahya Çinilerinin Karşılaştırılarak Kültürel Yaklaşımla Değerlendirilmesi. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 7 (1), 20-43.
119. Sevin, V. (1982a). Frygler. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. C. 2, İstanbul: Görsel Yayınları, s. 229-244.
120. Sevin, V. (1982b). Lydialılar. *Anadolu uygarlıkları ansiklopedisi*. C. 2, İstanbul: Görsel Yayınları, s. 245-266.
121. Sevin, V. (2016). *Anadolu Arkeolojisi*. (5. basım). İstanbul: Der Yayınları.
122. Sönmez, Z. (2000). Türk Çiniciliğinde Tekfur Sarayı İmalatı Çinileri. A. Altun (Ed.), *Osmanlı’da Çini Seramik Öyküsü*. İstanbul: Creative Yayıncılık, s. 215-221.
123. Sözen, M. (1996). *Cumhuriyet Dönemi Türk mimarisi*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
124. Sözen, M. ve Sönmez, Z. (1982). Anadolu Türk Mimarisi. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. C. 4-5, İstanbul: Görsel Yayınları, s. 801-880.
125. Sözen, M. ve Tanyeli, U. (2017). *Sanat kavram ve terimleri sözlüğü*. (17. basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
126. Şahin, F. K. (1994). *Yeni Buluntular Işığında Kütahya Keramiklerinin Değerlendirilmesi (1979-1991 yılları)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
127. Şahin, S. (1995). *Türkiye’de Sanat Eğitiminin Tarihçesi*. Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
128. Tansuğ, S. (1993). *Çağdaş Türk Sanatı*. (3. basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
129. Taşpınar Şentürk, Ö. (2020). Seramik sanatında Peter Voulkos etkisi. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, (44), 71-78.
130. Tekköz Karagöz, B. (2018). Çanakkale Seramikleri; 17. yüzyıl sonundan 21. yüzyıla. Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, 16 (25), 19-35.
131. Toğrul, Ç. ve Etikan, S. (2019). *Geçmişten Günümüze Avanos Çömlekçiliği*. Ankara: Gece Kitaplığı.

132. Turan Bakır, S. (2007). Osmanlı Sanatında Bir Zirve, İznik Çini ve Seramikleri. G. Öney ve Z. Çobanlı (Ed.), *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 279-305.
133. Turani, A. (2019). *Sanat Terimleri Sözlüğü*. (18. basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
134. Türkiye Büyük Millet Meclisi Milli Saraylar (2004). *Yıldız Çini ve Porselen İşletmesi*. (3. baskı). Ankara: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı.
135. Utkan, M. S. (2012). Çatalhöyük. Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, 4 (1), 51-61.
136. Uzun Aydın, D. (2014). “Sanayi-i Nefise Mektebi” ve Paris Güzel Sanatlar Okulu “L'Ecole Des Beaux-Arts” Üzerine Bir Değerlendirme. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (6), 74-81.
137. Ünal, S. (2003). Anadolu Arkeolojisinde 9000 Yıllık Serüven; Seramik. III. *Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu*, Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Yayını, 18-27.
138. Ünal, S. (2020). Çağların Akışında Anadolu Pişmiş Toprak Kültürü. *US-BAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2 (4), 927-956.
139. Vapur, Ö. (2001). Roma Dönemi'nde Kırmızı Astarlı Bir Seramik Geleneği. I. *Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu*, Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Yayını, 16-22.
140. Yalçın, D., Akbiyık, Y., Akbulut, D. A., Baltacıoğlu, M., Köstüklü, N., Süslü, A., Turan, R., Eraslan, C., Tural, M. A. (2016). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. (12. baskı). C. 1., Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
141. Yavuz, Y. ve Özkan, S. (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları. R. Holod, A. Evin ve S. Özkan (Ed.), *Modern Türk mimarlığı*. Ankara: TM-MOB Mimarlar Odası, s. 37-52.
142. Yenişehirlioğlu, F. (2007). Tekfur Sarayı Çinileri ve Eyüp Çömlekçiliği. G. Öney ve Z. Çobanlı (Ed.), *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, s. 349-361.
143. Yetkin, S. K. (1959). *İslâm Mimârisi*. (2. baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları.
144. Yetkin, Ş. (1986). *Anadolu'da Türk Devri Çini Sanatının Gelişmesi*. (2. baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
145. Yıldırım, S. (2007). Bursa Yeşil Camii Mihrabı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 47 (1), 165-177.
146. Yıldız, H. D. (1982). Anadolu Türk Tarihi. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. C. 3-4, İstanbul: Görsel Yayınlar. s. 565-640.

147. Yıldız, V. (2006). *Tarsus Cumhuriyet Alanı kazısında bulunan Doğu sigillatoları A grubu seramikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
148. Yıldız, V. (2013). *Akhamenid Döneminde Kilikya Bölgesi ve Yakın Çevresinde Attika Seramiği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
149. Yılmaz, E. (2019). *Modern/Çağdaş Seramik Sanatı: Türkiye’de Seramiğin Öyküsü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
150. Yılmaz, G. (2004). *19. Yüzyıl Osmanlı Sosyal Yaşamında Sanat Eseri Olarak Yeni Objeler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
151. Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. (7. baskı). (Çev: Y. Saner Gönen). İstanbul: İletişim Yayınları.

İnternet Kaynakları

152. <http://cankiri.gov.tr/inandik-vazosu> (Erişim tarihi: 12.08.2019)
153. <https://eskisehir.ktb.gov.tr/TR-149938/sorkun-comlegi.html> (Erişim tarihi: 8.11.2020)
154. <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bilecik/realinir/kinik-comlekclg> (Erişim tarihi: 8.11.2020)
155. <https://www.eczacibasi.com.tr/tr/anasayfa/phone/tr/toplumsal-sorumluluk/kultur-ve-sanat/vitra-seramik-sanat-atolyesi> (Erişim tarihi: 27.12.2021)

Türkiye’de Çocuk Evliliklerinin Siyaseti: Çocuğun Yaralanabilirliğinin İnşası

Hande Sözer¹

Özet

Çocuk evlilikleri bir çocuk istismarı formudur ve siyasetin konusudur ve siyaset üretilmekte olan, daha da üretilecek olan ve en önemlisi üretilmesi gereken bir konudur. Çocuk evlilikleri siyasaldır: dar anlamı ile resmi siyasi aktörlerin, örneğin yasa koyucuların, siyasa yapanların ve uygulayanların siyasal ideolojik konumları ile şekillenir, geniş anlamı ile iktidar ilişkilerinin tezahür ettiği bireysel, örgütsel ve toplumsal alanda, hukuk eliyle, siyaset eliyle ve toplumun da desteği ile var olur. Bu makale çocuk evliliklerini bireysel boyutu da olan, ancak hem toplumsal hem de siyasal bir mesele olarak görür ve şu soruları sorar: Türkiye’de çocuk evlilikleri göz önüne alındığında çocuk kimdir, çocuk ve yetişkin ayrımı nasıl yapılır, çocuk evliliklerinin çocuk istismarı olarak görülmemesi nasıl mümkün olur ve böylelikle hangi çocukların evliliği “meşru” gösterilmeye çalışılır? Sonuç olarak, hangi çocuklar yaralanabilir kılınır?

GİRİŞ

Türkiye’de çocuk olma deneyiminin karanlık yüzlerinden biri çocuk evlilikleridir. Son dönemde çocuk evliliklerinin artan görünürlüğüne paralel olarak çocuk evliliklerine yönelik tartışmalar da artmıştır. Kamuoyunda çocuk evlilikleri ya adli ya da psikolojik bir mesele olarak bireysel bir sorun olarak yansıtılır. Böylelikle çocuk evlilikleri ya münferitleştirilir ya da “başkalarının” sorunu olarak kurulur. Ancak çocuk evlilikleri sadece çocuk evliliğine itilen çocuğun ya da çocuğu evliliğe iten çevrenin meselesi değildir, çocuk evliliğini mümkün kılan bu evliliklerin seyircilerinin de katkısının olduğu yapısal zemindir. Bu zemin siyasal alanda kurulur.

Çocuk evlilikleri bir çocuk istismarı formudur ve siyasetin konusudur ve siyaset üretilmekte olan, daha da üretilecek olan ve en önemlisi üretilmesi gereken bir konudur. Çocuk evlilikleri siyasaldır: dar anlamı ile resmi siya-

1 Dr. Öğretim Üyesi, ODTÜ Kuzey Kıbrıs Kampüsü, handesozer2007@gmail.com,
Orcid: 0000-0001-7288-5192

si aktörlerin, örneğin yasa koyucuların, siyasa yapanların ve uygulayanların siyasal ideolojik konumları ile şekillenir, geniş anlamı ile iktidar ilişkilerinin tezahür ettiği bireysel, örgütsel ve toplumsal alanda, hukuk eliyle, siyaset eliyle ve toplumun da desteği ile var olur. Bu makale çocuk evliliklerini bireysel boyutu da olan, ancak hem toplumsal hem de siyasal bir mesele olarak görür ve şu soruları sorar: Türkiye’de çocuk evlilikleri göz önüne alındığında çocuk kimdir, çocuk ve yetişkin ayrımı nasıl yapılır, çocuk evliliklerinin çocuk istismarı olmadığına ilişkin algı hangi düzeylerde ve nasıl oluşturulur istisna haline getirilir, böylelikle hangi çocukların evliliği nispeten “meşru” görülür? Böylelikle bir şiddet formu olan çocuk evlilikleri çocukluğu nasıl derecelendirir ve hangi çocukları yaralanabilir kılar?

Çocuk evlilikleri bir çocuk istismarı formudur (Yüksel ve Yüksel, 2014; Kaya 2019, Karakoç Demirkaya, 2019; Sözer 2020). Ancak akademik yazında olduğu kadar (bkz. Sözer, 2020) hukukta, siyasette ve toplumsal algıda da çocuk evliliklerinin bir istismar formu olarak görülmesinde tereddütler söz konusudur. Daha önce başka bir yerde iddia ettiğim üzere, çocuk evliliklerinin bir çocuk istismarı formu olarak görülmesindeki tereddüt, çocuk kavramını tartışılabilir hale getirir ve bulanıklaştırır (Sözer, 2020). Bu makale ise çocuk kavramının bulanıklaşmasının iki önemli sonucunu anlatır: İlk olarak, çocuk kavramı netliğini kaybettiğinde tüm çocuklar potansiyel olarak *yaralanabilir* (*vulnerable*) hale gelirler ve sonunda bazı çocuklar bu evliliklere maruz kalarak gerçekten yaralanırlar. İkinci olarak, çocuk kavramı bulanıklaştığında çocuklar arasında bir derecelendirme yapılır, bazı çocuklar diğerlerinden daha az çocuk görülür, bazı çocukların evliliği ve evlilik yolu ile istismarı “daha kabul edilebilir” sayılır. Bu süreç hukuki, siyasi ve toplumsal söylemlere ve algıya bakıldığında bazı çocukları diğerlerinden daha yaralanabilir kılar.

Mevcut akademik çalışmalar çocuk evliliklerinin nedenlerini ve sonuçlarını, bu evliliklerin bireysel ve toplumsal sağlığa ve düzene etkilerini ve bu etkileri asgari düzeye indirmek için gerekli düzenleme önerilerini farklı disiplinlerin bakış açılarından etraflıca incelerler. Çoğu akademik çalışma, çocuk evliliklerine yönelik veri odaklı çözümler yapmaya ve çözüm geliştirmeye yöneliktir. Ancak çocuk evlilikleri meselesi betimleyici bir yaklaşımla ele alındığında, yani mesele kavramsal bir çerçeveye oturtmadan çözümlenmeye ve çözülmeye çalışıldığında çoğu girişim palyatif kalır. Bu makale, çocuk evliliklerini ele alırken “yaralanabilirlik (*vulnerability*) kavramını” kullanarak teorik ve kavramsal bir çözümleme yapmayı hedefler. Bu nedenle, makale çocuk evliliklerinin bir istismar formu olarak görülmesindeki tereddütün çocukların siyasi iktidar eliyle, hukuk ile, siyasi söylemle ve toplumun da

katkısı ile kademelendirdiğini, bazılarının diğerlerinden daha yaralanabilir kılındığını, böylelikle çocukluğun derecelendirilmiş bir yaralanabilirlikle inşa edildiğini iddia eder. Makale hukuk kurallarından, kurallarda yapılan ve yapılmaya çalışılan değişikliklerden ve vakalara yönelik siyasi söylemlerden ve toplumsal algıdan örnekler vererek Türkiye’de çocukların çocuk evlilikleri ile yaralanabilirliklerinin derecelendirilmesine ilişkin örüntüyü sunmaya çalışır.

Çocuk Evliliklerine Yönelik Kavramsal Çerçeve

Toplumsal ve Siyasal bir Mesele olarak Çocuk Evlilikleri

Çocuk evliliği taraflarından birinin 18 yaşının altında yani yasal olarak çocuk olarak kabul edildiği evliliklerdir. Bu evliliklerin nasıl adlandırılacağı literatürde tartışma konusudur. Farklı disiplinlerden bazı çalışmalar çocuk evliliği ve erken evlilik kavramlarını birbirlerinin muadili olarak kullanılabılır (örneğin Şenel ve Kılınç, 2019; Cevheroğlu ve Tutarek-Kışlak, 2022; Çelik ve Karasu, 2022). Öte yandan Birleşmiş Milletler belgelerinde çocuk evliliği ve erken evlilik ayrı görülür: çocuk evliliği taraflardan birinin çocuk olduğu evliliklerdir ve erken evlilik çocuk evliliklerini de içeren ancak taraflardan birinin çocuk olsun ya da olmasın fiziksel, duygusal, cinsel ve psikolojik gelişimini tamamlamış olan bireylerin evlilikleridir (Tosun, 2021). Ancak, kanaatimce, erken evlilik kavramı evliliğin zamanına yaptığı vurgu ile aslında çoğunlukla çocukları hedef aldığını, başka bir deyişle çocukların erken evliliği ile çocuk olmayanların erken evliliğinin sayısal olarak oranlarının karşılaştırılmaz olduğunu göz ardı etmektir. Literatürde en yaygın kullanım ise çocuk evliliklerinin hedeflerinin kız çocukları olduğuna işaret eden “çocuk gelin” kavramıdır (örneğin, Aydemir, 2011; Kaptanoğlu ve Ergöçmen, 2012; Yüksel ve Yüksel, 2012). Ancak günümüzde kapsamı sadece kadınlara odaklanmış toplumsal cinsiyet çalışmalarının kapsamının erkekliği ve erkeklik deneyimini de inceleyecek şekilde genişlemesi ile “çocuk damatlar” da gündeme alınmıştır (bkz. Yıldız ve Poyraz, 2020) ve çocuk evliliklerinin bu boyutunun da hasır altı edilmemesi gerekmektedir. Tüm bunların ışığında, makale “çocuk evliliği” kavramını kullanır.

Türkiye’de çocuk evliliklerine ilişkin alan yazını psikoloji, adli tıp, sosyoloji ve hukuk başta olmak üzere farklı disiplinlerden çalışmalardan oluşur. Psikoloji ve psikiyatri alanından araştırmalar bu tip evliliklerin psikososyal sonuçlarına (örneğin Aktepe ve Atay, 2017; Aslan, 2017; Eray, Uçar ve Aslan, 2019), sosyolojik araştırmalar çocuk evliliklerinin sosyokültürel nedenlerine (örneğin Yüksel-Kaptanoğlu ve Ergöçmen, 2012; Yıldız ve Poyraz, 2020), toplumsal cinsiyet algısına ve ilişkilerine etkisine (örneğin Uysal, Gizem ve Şimşek, 2019; Gülen ve Gülen, 2020), tıp alanında araştırmalar

çocuk evliliklerinin kadın sağlığına (örneğin Süveren ve Turan, 2022), aile ve toplum sağlığına etkisine (örneğin Zengin, Yardımcı ve Başbakkal, 2018) ve sağlık personelinin rolüne (örneğin Yakıt ve Çoşkun, 2014; Demir ve Sütçü, 2022), hukuk alanındaki çalışmalar da çocuk evliliklerinin bir insan hakları meselesi olduğuna (örneğin Çakmak, 2009; Seymen Çakar, 2022), Türkiye’de son dönemde artan hukuki çoğulculuğun sonucu olduğuna (Yılmaz, 2021) ve hukuki mekanizmalardaki aksaklıklarla ilgili olduğuna (Tahatalı, 2020) değinir.

Literatürde çocuk evliliklerine ilişkin çalışmalarda genel eğilim, C.W. Mills’in yapmış olduğu ayırmadan yola çıkarak, çocuk evliliklerini bireysel bir sorun (*trouble*) olarak kurma ile toplumsal bir mesele (*issue*) olarak tanımlamak arasındadır. Bilindiği üzere, C. W. Mills toplumda bireysel gibi görünen boşanma, işsizlik gibi sorunların aslında toplumsal nedenleri ve sonuçları olabileceğinin söyler ve bireysel sorunların toplumsal temellerine ve sonuçlarına “sosyolojik tahayyül” ile bakabilmek gereğini savunur (1959). Çocuk evliliklerine bireysel bir sorun olarak yaklaşma eğilimi, klinik psikoloji ve tıp gibi alanlarda erken dönem çalışmalarda daha fazla görünmekle beraber tüm diğer disiplinler gibi bu disiplinler de çocuk evliliklerinin toplumsal boyutunu kabul eder hale gelmiştir. Bu makalede de çocuk evlilikleri, bireysel boyutu da olan ancak toplumsal bir mesele olarak görülür. Çocuk evliliklerini çocuğun yaralanabilirliği açısından ele alırken ve çocuk yaralanabilirliğinin örutüntülerini ortaya koyarken bireysel ayrımlara değil toplumdaki çocukların hangi alt-gruplarının daha fazla yaralanabilir kılındığını inceler. Ancak çocuk evlilikleri sadece toplumsal bir mesele değildir.

Literatürde çocuk evlilikleri ile ilgili söylenmeyen, çocuk evliliklerinin toplumsal olduğu kadar siyasal bir mesele olduğudur. Genelde çocuk kavramı ile siyaset kavramı pek yan yana düşünülmez, bunun nedeni çocukluğun gerekli olgunluğa sahip olmaması nedeni ile siyasetin aktörü, öznesi ve faili olamayacağına ilişkin algıdır. Ancak çocuklar siyasi süreçlerin, projelerin ve ideolojilerin hedefi ve aracı haline de gelebilirler. Dünyada olduğu gibi (bkz. James ve James, 2015), Türkiye’de de çocuk ve siyasete ilişkin çalışmalar görülmeye başlanmaktadır. Örneğin çocukluğu erken dönem Cumhuriyet döneminde siyasi otorite tarafından inşası (bkz. Öztan, 2013; Çiçek, 2012), daha sonraki dönemde Türkiye’deki farklı siyasi ideolojilerin ideal çocuğa ilişkin algıları ve çocukların hayatlarını düzenlemeye yönelik çabalarına ilişkin çalışmalar vardır (örneğin Yağcıoğlu, 2012; Öztan 2020).

Çocuk evlilikleri en temelden siyasal bir meseledir. İlk olarak, resmi siyaset anlamında düşünüldüğünde çocuk evliliği siyasi bir meseledir çünkü çocuk evliliklerine yönelik kanunları da içeren hukuki düzenlemeler (ya da

düzenleme yokluğu ve yetersizliği) ve çocuk evliliğine yönelik devlet eliyle siyasa geliştirme (ya da geliştirmeme) birincil olarak resmi siyasi aktörlerin, hükümetlerin ve meclisteki siyasi partilerin yetki alanındadır ve çocuklara ilişkin siyaset ve siyasa bu partilerin ideolojik pozisyonları doğrultusunda şekillenir. İkinci olarak, çocuk evlilikleri geniş anlamda da siyasi bir meseledir. Siyaset sadece resmi siyasi aktörlerin yapıp ettiklerine değil geniş anlamı ile gündelik hayata kadar yayılan bir iktidar ilişkileri örüntüsü olarak görüldüğünde, çocuk evlilikleri açıkça siyasaldır. Çocuklukla ilgili bireysel, örgütsel ve toplumsal düzeyde tezahür eden tüm resmi ve gayri resmi siyasal süreçler, projeleri ideolojiler, çocukları bir nesne olarak kurarlar. Bu makale çocukluğa, çocuk-yetişkin ayrımına ve çocuk evliliklerine ilişkin kurulan resmi ve gayri resmi siyasal alanı incelerken çocukların bireysel, örgütsel ve toplumsal düzeylerde nasıl yaralanabilir kılındığını ve bu yaralanabilirliğin örüntülerini tartışır.

Çocuk Evlilikleri ve Yaralanabilirlik Kavramı

Makalede çocuk evliliklerine siyasal bir mesele olarak bakılırken çocuğun siyasal söylem ve düzenlemeler sonucu, bireysel, örgütsel ve toplumsal düzeylerde yaralanabilir kılındığını, hatta bazı çocukların gözden çıkarıldığı, bu çocukların da gerçekte yaralandığını iddia eder. Bu çerçevede yaralanabilirlik (*vulnerability*) kavramını incelemek önem taşır. Yaralanabilirlik kavramı 1970’li yıllardan bu yana Feminist Araştırmalardan Uygulamalı Felsefeye, Araştırma Etiğinden Ekonomiye farklı disiplinlerde kullanılan ve tartışılan bir kavramdır. Kavram en basit ifadesi ile dış etkenlerle zarar görmeye, yani “yara” alabilmeye, açık olmayı ifade eder. Bazı kaynaklarda yaralanabilirlik ve kırılabilirlik kavramları eş anlamlı kullanılırlar (örneğin Çelik, 2020). Ancak çıkışı itibariyle yaralanabilirlik kavramı aslında daha önceki dönemlerde kullanımı yaygın olan “dezavantajlı gruplar” ya da “hassas gruplar” kullanımlarına alternatif olarak yaygınlaşmıştır; çünkü bu önceki kullanımların dezavantajlı ya da hassas grup üyelerinin deneyimlerini tekipleştirdiği düşünülmüştür.

Yaralanabilirlik kavramını geliştirmeye ve kullanılır hale getirmeye yönelik çeşitli akademik sınıflandırmalar vardır. En temelinde, geniş anlamı ile yaralanabilirlik, insanlığın tamamının evrensel olarak yaralanabilirliğidir; çünkü insan olmaktan gelen bazı özellikler, örneğin biyolojik olarak yok olabileme ya da toplumsal olarak diğer insanlara bağımlı olma zorunda olma gibi, insanı dış etkenlerle yara almaya açık kılar. Bu tip yaralanabilirliğe “özde” (*intrinsic*) yaralanabilirlik denebilir (Mackenzie v.d., 2014). Dar anlamı ile yaralanabilirlik ise insanlığın genel yaralanabilirlik haline ek olarak bazı insanların dış

etkenlerden olumsuz etkilenmeye çok daha açık olmasıdır. Bu da “durumsal” (*situational*) yaralanabilirliktir (Mackenzie v.d., 2014). Literatüre bakıldığında çocuklar özde yaralanabilir olmalarına ek olarak çoğu durumda şartlara bağlı olarak da yaralanabilen gruplardan kabul edilir. Çocuk biyolojik, zihinsel, psikolojik gelişimini tamamlayamamış bir birey olarak toplumun diğer bireylerinden daha kırılğan olarak kabul edilir. Çocuk evlilikleri açısından bakıldığında çocuğun evliliğe götüren sürece kontrolünün olmaması (ya da kontrolü olsa bile bu kontrolün yetişkin olmamasından dolayı bir anlam ifade etmiyor olması) çocukları tüm çocukları durumsal olarak yaralanabilir kılar. Ancak durumsal olarak yaralanabilirlik, gerçekten yaralanmak demek olmayabilir.

Yaralanabilirlik kavramı bir potansiyeli işaret eder. Bu potansiyelin gerçekleşip gerçekleşmemesi ayrı bir meseledir. Yani yaralanabilirlik her zaman için yaralanmayı getirmez. Örneğin çocuk evliliklerinde risk altındaki her çocuk evliliğe itilmez, ancak bazıları çocuk evliliğine maruz kalarak yaralanır. Bu potansiyel ve gerçeklikteki yaralanabilirlik farkı literatürde eğilimsel (*dispositional*) ve gerçekleşmiş (*occurent*) yaralanabilirlik olarak anlatılır (Mackenzie v.d.,2014). Bu makale Türkiye’de mevcut hukuki, siyasi ve toplumsal algı düşünüldüğünde tüm çocukların yaralanabilir olduğunu, ancak çocuk evlilikleri düşünüldüğünde bazı çocukların diğerlerinden daha fazla yaralanabilme eğiliminde olduğunu ve bunlardan ancak bazılarının da gerçeklikte yaralandığını (yani yaralanabilirliklerinin gerçekleştiğini) iddia ediyor.

Yaralanabilirlikten yaralanmaya geçiş tesadüfi değildir. Hem potansiyel olarak yaralanabilirlik hem de gerçeklikte yaralanma toplumsal iktidar ilişkilerinin ve eşitsizliklerin bir tezahürüdür. Yaralanabilirliğin türler arası (*trans-species*) olduğu ve tüm insanlığın evrensel olarak yaralanabilir olduğu doğru olmakla beraber insanın yaralanabilirliği evrensel kabul etmek mevcut güç ilişkilerinde ve eşitsizlikler içinde bazı insanların diğerlerinden daha yaralanabilir olduğunu önemsizleştirmektir (Cole, 2017: 75). Oysaki, iddia ettiğim üzere, yaralanabilirlik derecelidir, yaralanabilirliğin dereceleri mevcut eşitsizliklerle belirginleşir, bu nedenle de yaralanabilirlik derecelerini araştırmak şarttır. Zira, yaralanabilirlik “ayrımçı bir şekilde dağılmıştır” (Butler, 2017: 150), “farklı yaralanabilirlik biçimleri” vardır (Fineman, 2012) ve bu farklı yaralanabilirliklerin “somut eşitsizlikler ve adaletsizlik” ile ilişkisi tanımlanmalıdır (Cole, 2017: 82).

Yaralanabilirliğin derecelenmesi derken kastettiğim sadece kim yaralanabilir kim yaralanamaz ayrımını koyabilmek ya da potansiyel olarak yaralanabilir olanlarla gerçekte yaralanmış olanın farkını koyabilmek de değildir. Bu makale kapsamında mesele kimler çocuk evlilikleri ile yaralanamaz, ya-

ralanabilir ve yaralanmış diye ayırmak değildir. Mesele yaralanabilirliğin kademelerine bakabilmektir. Bu kavramsal çerçeveyi çocuk evliliği meselesine taşıdığımızda ve mevcut hukuki, siyasi ve toplumsal söylemlere bakıldığında tüm çocuklar yaralanabilir ancak bazı çocuklar gözden çıkarılabilir olarak görülmektedir. Makale bulgular kısmında, Türkiye'deki çocukların yaralanabilirlik örüntülerine çocukluk, yetişkinlik ve evliliğe ilişkin hukuki, siyasal ve toplumsal algının incelenmesi sonucu bakar ve Türkiye'de bazı çocukların yaralanabilirliklerinin yaş gruplarına, evlilik durumlarına, grup aidiyetlerine ve vatandaşlık durumlarına ilişkin varsayımlarla derecelendiğini iddia eder.

Çocuk Evliliklerini Araştırabilmede Yöntemsel Sorunlar

Türkiye'de çocuk evliliklerinin boyutunu tespit edebilmek için sağlıklı nicel veriye ulaşabilmek mümkün değildir. Elde olan TÜİK verileri sadece 15-18 yaş arası evlilikleri içerir. Örneğin TÜİK'in 2021 yılına ait istatistiksel verisi 16-17 yaş evliliklerinin tüm evlenmelerin yüzde 2,3'ü olduğunu ifade eder (TÜİK, 2022), asıl oran yüzde 2,3391 ve bu da 13.139 çocuk evliliği demektir (Teyit, 2022). Bu sayı 15 yaş altı evlilikleri içermemektedir çünkü söz konusu evlilikler kayıt altına alınmamıştır, zira suç teşkil ederler. TÜİK verilerine göre 2021 yılında 15-17 yaş grubundaki 7 bin 73 kız çocuğu doğum yapmıştır (Teyit, 2022). 15 yaş altı evlilikleri bir oranda tespit edebilmenin yolu ise çocuk hamileliklerine ilişkin istatistiklere bakmaktır. Örneğin 2016'da 15 yaş altı çocuk evliliklerinin sayısı 321 iken 2020'de 117'dir (Teyit, 2022). Bu veri de güvenilir değildir çünkü kayıtlara geçen ve hakkında yasal işlem başlatılan hamilelikleri içerir.

Çocuk evliliklerini akademik anlamda çalışabilmek metodolojik ve özellikle etik açıdan zordur. İlk olarak, çocuklara yönelik birinci el veri toplamaya yönelik araştırmalar ayrı bir etik değerlendirme sürecinden geçmek durumundadır; çünkü çocukların araştırmaya katılmak için rızaları çocuk olmalarından, yeterli gelişimsel olgunluğa ermemiş olmalarından dolayı geçerli değildir. Bu etik değerlendirme süreci çocukların çoğunlukla ebeveynleri olan yasal vasilerinin onayını almak durumundadır. Ancak ister dini ister resmi evlilikler olsun çocuk evliliklerinin ailelerin rızası ile gerçekleştikleri düşünülürse, çocuk evliliği konulu bir araştırma için çocukların yasal vasisi olan ebeveynlerden onam alabilmek zordur. Ek olarak çocuk evliliklerinin özellikle belirli bir yaşa kadar rapor edilmediği ve kayıt altına alınmadığı da bilinmektedir çünkü suçtur. O nedenle çocuk evliliği içinde olup özellikle 17 yaş altında olan çocuklara erişim zordur.

Türkiye'de çocuk evlilikleri ile ilgili yapılan çoğu araştırma evlendirilmiş çocuklarla yapılan araştırmalar olmaktan çok çocuk evliliği yaşamış yetişkin-

lerle yapılan araştırmalardır (örneğin Tuğrul, 2008; Yıldız ve Poyraz, 2020; Cevheroğlu ve Kışlak, 2022). Çoğu nitel ve nicel araştırmada veri geçmişte çocuk evliliği yaşamış ancak şu an erişkin olan kadınlarla yapılan anketler ya da açık uçlu görüşmeler ile toplanmaktadır. Özellikle nitel araştırmalarda, görüşülenlerin geçmişteki süreçleri bugünün bakış açısından ancak geriye dönük değerlendirme riski var, araştırma sorularındaki temalar çocuk evliliklerinin nedenlerini, süreçlerini ve sonuçlarını anlamaya yönelik ve betimleyicidir. Nicel araştırmaların çoğunda da nicel araştırmanın bir şartı olan tüm grubu temsil edecek sayıda ve nitelikte görüşmeciye ulaşabilme, yani örneklemin araştırma evrenini niceliksel olarak da niteliksel olarak da temsil edebilirliği, problemi söz konusudur.

Bu makale çocuk evlilikleri üzerine ikincil kaynaklara (hukuk metinlerine, taslak metinlere, siyasal aktörlerin beyanlarına, gazete haberlerine) dayanan ve çocuk evliliklerine kavramsal ve yorumlamacı bir yaklaşım getirmeye çalışan bir araştırmaya bina olur. Makale özel olarak çocuk evlilikleri ile direkt ilgili siyasi aktörlerin tartıştığı ve oluşturduğu hukuksal metinlere (TCK, TMK, ÇKK), taslak metinlere (“evlilik affı” teklifi, “infaz kanunu” geçici madde teklifi), siyasal otoritenin beyanlarına, hukuki kararlara, ve toplumsal tartışmalara konu olan vakalara odaklanarak çocukların yaralanabilirliklerinin bu söylemlerle ne şekilde inşa edildiğini, hangi çocukların daha yaralanabilir olarak kurulduğunu, hangi çocukların evliliklerle yaralanabilmesine göz yumulabildiğini tartışır.

Türkiye’de Çocuk Evliliklerinin Siyaseti ve Yaralanabilirliğin Hukukta, Siyasette ve Toplumsal Alanda İnşası

Çocuk evliliklerini bireysel-adli-psikolojik, ya da toplumsal-sosyolojik bir fenomen olarak ele alma eğilimi akademide de siyasette de toplumda da yaygındır. Çocuk evliliğini adli-psikolojik ya da toplumsal-sosyolojik bir mesele olarak kurmak, çocuk evliliklerinin siyasi yapısının inkarıdır. Ancak çocuk evlilikleri bizzat siyasi bir meseledir; çünkü bu tip evliliklerin tanımlanması (ya da tanımlamaktan kaçınılarak muğlaklaştırılması), bu evliliklere yönelik yasal mevzuatın oluşturulması (ya da oluşturulmaması), mevzuatı uygulayacak siyaset geliştirilmesi ve adalet sisteminin işletilmesi siyasi otoritenin ve siyasi partilerin tasarrufundadır.

Türkiye’de siyasi aktörlerin çocuk evliliklerinin siyasi bir mesele olduğuna ilişkin Türkiye’deki siyasi aktörlerin görüşleri çeşitlidir. Örneğin Aile ve Sos-

yal Hizmetler Bakanı Derya Yanık, 9 Aralık 2022 tarihinde konunun siyaset üstü olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

Kadına şiddet, çocuk istismarı siyasetin konusu değildir. Siyaset üretilen konular değildir. İnsani ve maalesef her zeminde karşılaşılabilecek meseleler. Bunu ortak mesele olarak kabul edip bununla birlikte nasıl mücadele ederiz. Yapılan araştırmalar bizim tecrübelerimiz bize şunu söylüyor. İstismar ve şiddette sınıflara ayırıp burada istismar şiddet olmaz diyemiyorsunuz. Özenle mücadele edilmesi gereken bir alandan bahsediyoruz. Siyasi partiler tartışılar, kendi bakış açıları çerçevesinde yaklaşımları olur, bu ayrı bir şeydir. İnsan söz konusu olduğunda bunu siyaset malzemesine dönüştürdüğünüzde meselenin esasını konuşamıyorsunuz. Meselenin ne kadar çok boyutlu ve ne kadar özenle ele alınması gereken, gerektiğini bilenlerden birisiyim. Siyaset edelim, tartışalım, kavga edeceksek edelim ama bir çocuğun istismarı üzerinden değil. Son tahlilde bu topluma verilebilecek en büyük zararlardan biridir. Burası o alan değil (Hürriyet, 2022).

Öte yandan, çocuk evliliklerini siyaset üstü bir şekilde konumlandırmaya yönelik siyasi eleştiriler de vardır. Örneğin 8 Aralık 2022 tarihli meclis konuşmasında Hatay Milletvekili Barış Atay Mengüllüoğlu çocuk evliliklerinin bir çocuk istismarı olarak gören bir yerden şöyle söyler:

Hani, diyorsunuz ya “Ya bunlar, siyaset üstü konular, siyasete bulaştırmayalım.” Hayır, bunlar, sizin yaptığınız yasaların sonucu tam olarak da siyasetin konusu (TBMM, 2022).

Çocuk evliliklerini “siyaset dışı” ya da “siyaset üstü” değil siyasetin merkezinde gören akademik çalışmalar da vardır. Buna göre, Türkiye’de AKP döneminde çocuk evliliklerine ilişkin çoklu-yasal sistemin kurulduğu, İslamcı prensiplere uygun resmi ve gayri-resmi yasal çerçevenin kurulduğu, bu sürecin yasa koymaya ek olarak Diyanet İşleri’nin fetvaları ile ve hükümeti destekleyen araştırmacıların çalışmaları ile de desteklendiği ve bunun çocuk evliliklerine etkisi bazı çalışmalarda ifade edilmiştir (Yılmaz, 2021). Örneğin Türkiye’de 2015 yılına kadar resmi nikah olmadan dini nikah yapılması teşkil ederken ve bu suçu işleyenler 2 aydan 6 aya kadar hapis cezası ile cezalandırılırken 2015 yılında bu şart kaldırıldı. 2017 yılında ise müftülüklerle nikah kıyma yetkisi verildi. Yine 2016 yılında TMK’da yapılan ve yapılması teklif edilip gerçekleştirilmeyen yasa değişikliği teklifleri ile 18 yaş altında çocukların “istisnai” olarak evliliklerinin önü açıldı. 16 yaşındaki çocuklara “olağanüstü şartlar” gerekçesi ile, 17 yaşındaki çocuklara ise mahkeme izni ile ve hâkim inisiyatifinde evliliğin önü açıldı. Ancak, fikrimce çocuk evliliğini esas mümkün kılan, bu somut düzenlemeler (örneğin yasal düzenlemeler) ve

bunların uygulanma şekli kadar kimin çocuk olduğuna ilişkin algıya yönelik toplumsal zihniyetin dönüşümüdür.

Çocuk evliliklerinin yaygınlığı çocuk evliliğinin çocuğu hedefleyen bir cinsel istismar formu olduğunun inkârı ile ilgilidir. Çocuklarını evliliğe yönlendiren ailelerin algısında çocukları “çocuk” olmadığı için “istismar” yoktur. Ancak çocuk evliliğinin istismar sayılmaması çünkü evlenen çocuğun çocuk olarak görülmemesi sadece çocuklarını evlendiren ailelerin ya da çocukla evlenen istismar faillerinin tutumu değildir. Türkiye’de mevcut kanunlar, kanun maddelerinde değişiklik teklifleri ve gerekçeleri, siyasi otoritelerin açıklamaları, basına yansıyan vakalara siyasi otoritelerin ve siyasetçilerin tepkisi ve toplumun tepkisi değerlendirildiğinde, çocuk evliliklerinin çocuk istismarı olarak görülmemesi yaygındır. Diğer bir deyişle, hukukta, siyasi otoritenin söyleminde, toplumsal algıda çocuk evliliklerinin çocuk istismarı olarak görülmesine yönelik kasıtlı bir tereddüt vardır.

Türkiye’de çocukların çocuk evliliklerine maruz kalma ihtimallerine ilişkin yaralanabilirlikleri bir meseledir, çocuk evliliklerine yönelik hukuk, siyaset ve toplum açısından yaklaşımlardan doğan yaralanabilirlikleri ayrı bir meseledir. Kısaca, çocuklar sadece evlilikle yaralanmaz, bu tip evliliklere yönelik normalleştirici resmi ve gayri resmi düzenleme ve algılarla da yaralanırlar. İlkine ilişkin, yani Türkiye’de çocukların çocuk evliliklerine maruz kalma açısından yaralanabilirliklerini ölçmeye ilişkin olarak birçok sorun vardır: istatistiksel veriler sağlıklı değildir, TÜİK verileri güncel değildir, 0-12 yaş arası “çocuk evlilikleri” yasa dışı olmaları sebebi ile sağlıklı bir şekilde raporlanamamaktadır. İkinci olarak, çocuk evliliğini mümkün kılan sadece çocuğu evliliğe iten aile ve grup ailenin mensubu olduğu toplumsal gruplar ve çevre değil çocuk evliliklerinin tanıklarıdır. Çocuk evliliğinin görüldüğü aile ve toplumsal gruplar zaten bu evlilikleri bir çocuk istismarı formu olarak görmezler, çünkü çocuğu “çocuk” olarak görmezler. Ancak tanık ve izleyici konumundaki siyasi ve toplumsal aktörler de bu evlilikleri çocuk istismarı olarak görmekte tereddüt eder. Bu tereddüt çocuk kavramının tartışmaya açılmasına, bulanıklaşmasına, bazı çocukların “daha az” çocuk olarak görülmesine ve sonuçta diğer çocuklardan daha yaralanabilir olarak inşa edilmelerine neden olur.

Makalenin bu kısmında çocuk evliliklerinin bir çocuk istismarı formu olarak kabul edilmesinde siyaset eliyle kurulan, hukukta siyasi söylemlerde ve toplumsal algıda belirginleşen tereddüde ilişkin bulgular sunacağım ve bu bulguların çocuk kavramını bulanıklaştırdığını, çocukları farklı şekillerde yaralanabilir kıldığını ve çocukların yaralanabilirliklerinin de derecelendiğini tartışacağım. Özel olarak çocukların yaş gruplarına, medeni durumlarına ve kültürel olarak üyesi oldukları gruplara göre derecelenebilir bir yaralanabilirliklerin olduğunu iddia ediyor olacağım.

Türkiye’de Çocukların Yaş Gruplarına Göre Yaralanabilirlikleri

Mevcut hukuk kuralları, kurallarda yapılmak istene değişiklikler ve gerekçeleri, bu değişikliklerle ilgili siyasi tartışmalar ve toplumun vakalara tepkisi incelendiğinde, Türkiye’de çocuk evlilikleri açısından çocuklar yaş gruplarına göre farklı yaralanabilirlik derecelerine sahiptir. Çocuklar çocuk evlilikleri açısından üç kategoride ele alınır: 0-12 yaş, 12-15 yaş ve 15-18 yaş. Çocuk evliliklerinin yaratacağı hasarlardan daha çok etkilenmesi beklenen, evlilik adı altında istismara maruz kaldıklarında ilgili mekanizmalara erişememek nedeniyle daha sessizleştirilen, evlilik adı altında istismarlarının yasa dışı olması nedeniyle “evlilikleri” kayıt altına bile alınamayan 0-12 yaş kuşağı çocuklar en yaralanabilir gruplar olarak düşünülür ve bu çocukların karşılaştığı istismar hukukta, siyasette ve toplumda tepkiye neden olur. Ancak, 15-18 yaş aralığındaki çocuklar, 0-12 ve 12-15 yaş çocuklarına göre “daha az çocuk” olarak görülen, diğerleri ile aynı şekilde çocuk olmalarına rağmen “rıza” atfedilen, bu nedenle de gerek hukuksal gerek siyasi otoritenin bakışından gerekse toplumsal tepkiler açısından değerlendirildiğinde göz ardı edilen, gözden çıkarılan ve bu nedenle en yaralanabilir grup çocuklardır.

Hukuk kuralları açısından bakıldığında, Türkiye’de çocukların hakları uluslararası ve ulusal kanunlarla tanımlanmıştır. Türkiye’de çocukları çocuk evliliği ile yaralanabilir kılan, bazı çocukları da diğerlerinden daha fazla yaralanabilir kılan, ulusal mevzuattır. Özel olarak da Türk Medeni Kanunu (TMK) ile Türk Ceza Kanunu (TCK) arasındaki çocuk tanımında uyumsuzluk ancak istismar tanımında uyumdan kaynaklı boşluk ve gri alan tehlikelidir.

İlk olarak “*çocuk*” kavramına ilişkin olarak: 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’na (2004) ve 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu’na (2005) göre 18 yaşını doldurmuş her birey çocuktur. TCK’da ve ÇKK’da “çocukluk” sürekli ayırt etme gücüne sahip olmaktan tanımlanır. Yani “fiziki” açıdan erginlik, çocuğun yetişkinliği demek değildir. Ancak TMK ile yaşından ve yaşın ifade ettiği kabul edilen gelişim seviyesinden bağımsız olarak ile evlenme çocuğu ergin yani yetişkin kılar. İlgili kanun maddeleri şöyledir:

Çocuk deyiminden; henüz on sekiz yaşını doldurmamış kişi... anlaşılır (TCK, 6b)

Daha erken yaşta ergin olsa bile, on sekiz yaşını doldurmamış kişiyi... ifade eder (ÇKK, 3a)

Erginlik on sekiz yaşın doldurulmasıyla başlar. Evlenme kişiyi ergin kılar. (TMK, 11)

Üstelik TMK, 18 yaş altındaki bireyleri istisnasız çocuk saymadığı gibi 0-15 ve 15-18 yaşları arasında iki gruba ayrılır:

On beş yaşını dolduran küçük, kendi isteği ve velisinin rızasıyla mahkemece ergin kılınabilir (TMK, 12).

Ayırt etme gücü bulunmayanların, küçüklerin ve kısıtlıların fiil ehliyeti yoktur (TMK, 14)

Ayırt etme gücüne sahip küçükler ve kısıtlılar haksız fiillerinden sorumludurlar (TMK, 16).

Böylelikle TCK ve ÇKK ile net olan çocukluk, TMK ile bulandırılır. Öyle ki, “çocukluk” tespitinde TCK’nin ve ÇKK’nın net olarak kurduğu ana kriter olan 18 yaş altı olma tanımlanan “ayırt etme gücü” kriteri TMK’da çelişkili bir şekilde 18 yaş altı küçüklerde hem olmadığını (Madde 14) hem de olabildiğini (Madde 16) ifade eder. Böylelikle “ayırt etme” kriteri çocuk ve yetişkin ayrımının esas belirleyicisi olmaktan çıkar çünkü bazı çocukların ayırt etme kapasitesi olduğu bazılarının ise olmadığı ima edilir. Oysa ayırt etme kapasitesinin yokluğu çocukluğun belirleyicilerindedir. İkinci olarak, TMK’da “çocuk” evlenme ile ergin kılınır. Böylelikle 18 yaş altı tüm çocuklar için evlilik ergenlik kurabilir ve bu madde ile tüm çocuklar genel olarak evlilikle yaralanabilir kılınır. Üçüncü olarak, çocuk kavramında 15 yaş kritik bir dönemeç haline gelir. 15-18 yaş çocukların evlendirilmeleri, belirli koşullar dahilinde yasal zemine oturtulur, bu yaş grubundan çocuklar hukuk eli ile yaralanabilir hale gelirler. Bu koşullar arasında sadece ailenin “rıza”sı yoktur, çocuğun “isteği” de ifade edilir. Böylelikle kanunen “rıza” gösteremeyecek çocuk “istek” ile evliliğin içine çekilir.

Yasalara bakıldığında çocukluk sadece iki gruba ayrılmaz. TCK ve TMK’da çocuk istismarının kavramsallaştırmasına bakıldığında üç grup çocuk inşa edilir: 0-12 yaş grubu, 12-15 yaş grubu ve 15-18 yaş grubu, çocuklar ve üç gruba yönelik istismar da farklılaşır. TCK’nın istismara yönelik 103’üncü maddesi şöyledir:

(1) Çocuğu cinsel yönden istismar eden kişi, sekiz yıldan on beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. Cinsel istismarın sarkıntılık düzeyinde kalması hâlinde üç yıldan sekiz yıla kadar hapis cezasına hükümlenir. **Mağdurun on iki yaşını tamamlamamış olması** hâlinde verilecek ceza, istismar durumunda on yıldan, sarkıntılık durumunda beş yıldan az olamaz. Sarkıntılık düzeyinde kalmış suçun failinin çocuk

olması hâlinde soruşturma ve kovuşturma yapılması mağdurun, velisinin veya vasisinin şikâyetine bağlıdır. Cinsel istismar deyiminden;

a) **On beş yaşını tamamlamamış** veya tamamlamış olmakla birlikte fiilin hukuki anlam ve sonuçlarını algılama yeteneği gelişmemiş olan çocuklara karşı gerçekleştirilen her türlü cinsel davranış,

b) **Diğer çocuklara karşı** sadece cebir, tehdit, hile veya iradeyi etkileyen başka bir nedene dayalı olarak gerçekleştirilen cinsel davranışlar, anlaşılır. (Madde 103)

(1) Cebir, tehdit ve hile olmaksızın, **on beş yaşını bitirmiş** olan çocukla cinsel ilişkide bulunan kişi, şikâyet üzerine, iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır (Madde 104).

TCK'daki bu maddeler aslında istismar eylemine göre değil istismara uğrayan çocuğun yaş grubuna göre ceza belirleyerek çocuklar arasında yaralanabilirlik derecelendirmesi yapar. Ancak istismara maruz kalma açısından yaralanabilir çocuğu destekleyerek geri kalan çocukları yasal destek yoksunluğu ile ve yasa eliyle yaralanabilir kılar. Bu durum daha açıkça şöyledir: İlk olarak, yasa *12 yaş ve altındaki* çocuklara yönelik tüm cinsel davranışları, istisnasız, suç ilan eder. 12 yaş üzeri çocuklara yönelik şartlar koşar. İkinci olarak, *12-15 yaş arası çocuklara* karşı olan cinsel saldırı eylemlerinde ise hedef olan çocukların içinde "ayırt etme kapasitesi" nedeni ile "rıza" sorgulanır. 12-15 yaş arası çocuklar yaşadıkları istismar sayılan fiilden bağımsız olarak konumlandırılırlar: eğer çocuk yaşadığının farkında ise ve ortada cebir ve zorlama yoksa "rıza" gösterebilir varsayılır, eğer zorlama varsa istismar mağduru sayılır. Son olarak, *15 yaş üzeri çocukların* uğradıkları cinsel saldırı eylemlerinin değerlendirilmesinde ise cebir ve şiddet olmama durumunda da ceza ancak şikâyet üzerine verilir. Zaten madde 104'ün başlığı da "reşit olmayanla cinsel ilişki" olup durumun istismar olarak değerlendirilmediğinin de bir alametidir.

Özetle tüm çocuklar istismar ihtimali nedeniyle yaralanabilirler ancak yasa bazı çocukları yaş gruplarına göre daha da yaralanabilir kılar. 12 yaş altı çocuklar, olması gerektiği gibi, istisnasız korunmakta, 12-15 yaş çocuklar arafta bırakılmakta ve farkındalıklarına göre değerlendirilmekte, 15-18 yaş grubu çocuklar ise ceza şikâyete bağlı olduğu için (ve çoğu çocuk evliliği ya zorlama ya da rıza inşası ile olduğu için şikâyet pek mümkün görünmemekte olduğu için) diğer çocuklarda çok daha yaralanabilir kılınmaktadır.

Siyasal ve toplumsal alanda ise, yukarıda bahsettiğim kanunda ve hukuk sisteminde görülen çocuklar arası kademelendirme, siyasetçilerin yorumları ve toplumun basına yansıyan vakalara yönelik tartışmaları ile yeniden üretilir. Örneğin Aralık 2022'de ortaya çıkan ve Türkiye genelinde tepki uyan-

dıran Türkiye’de dini bir cemaatin yöneticilerinden birinin kızı olan ve şu anda 24 yaşında olan H. K. G’nin 6 yaşında ailesi tarafından dini nikahla evlendirilmesi, “evlendirildiğinin” ikinci gününden itibaren istismara uğraması, 2012 yaşında hamilelik şüphesi ile doktora gittiğinde durumun polise ve savcılığa intikal ettiğinde sahte evrak düzenlenerek yaşının olduğundan büyük gösterilmesi, 14 yaşında düğününün yapılmasına ilişkin detaylı bilgi basına intikal ettiğinde, siyasi otoriteler de, siyasi aktörler de ve kamu oyu da hemfikirdir ve haber toplumsal “infial yaratmıştır” (Vatan: 2022): vaka çocuğun cinsel istismardır.

Ancak, vakanın nasıl tartışıldığı ve neden cinsel istismar olduğu konusunda siyasi aktörler ve toplumda ayrışmalar vardır. Vakanın nasıl tartışıldığına bakıldığında, siyasi partilerin meclisteki temsilcilerinin vakayı zaman zaman “tekil” bir vaka olarak kurduğu ve bir “sapkınlık” tezahürü ya da “suç” olarak ele aldığı görülür ancak bazı partiler konuyu tarikatların meşrulaşmasının, imam nikahının meşrulaşmasının bir sonucu olarak görür (bkz. Evrensel, 2022). Vakanın neden cinsel istismar olduğuna yönelik açıklamalara bakıldığında ise bazı partiler çocuğun 18 yaş altı ve bu nedenle çocuk olduğunun altını çizdiği de görülür. Ancak dikkat çekici olan, hükümetin konu ile ilgili en yetkililerinden Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanı Derya’nın beyanatında görülen yaklaşımdır: Yanık, çocuğun 12 yaş altında evlendirilmesi nedeni ile istismar edildiğini, söz konusu istismar 15 yaş üzerinde olsaydı suç teşkil etmediğini şöyle ima eder:

Basına yansıyan kısmından bahsedeyim. Farklı birtakım yaşlar var. 6 yaş var, 7-8 yaş var. 13’te nişanlanıp 14’te evlendiğine dair yaşlar var. Ortada bir çocuğun istismarı var. 16 yaşında hâkim kararıyla olağanüstü şartlarda, 17 yaşında ebeveyn rızasıyla, 18 yaşında reşit olduğu için kendi rızasıyla evlenir. 16 yaşın altında hukukun kabul ettiği evlilik söz konusu olmaz. 15 yaşın altı çocuğun istismarıdır. Buradaki mesele, evlilik başlığı altında konuşuluyor. Hukuken bir evlilik birliği kurulamadığı çok açık. Daha sonra taraflar boşanmışlar. Bizi ilgilendiren tarafı burada çok erken yaşta cinsel istismarın vuku bulup bulmadığı. Erken yaşta ve zorla evlilikler bir defa şunu ifade etmek istiyorum. *Erken yaşta ve zorla evlilik dediğimiz konu 16 yaşın altındakilerden bahsetmek istiyoruz. 16 yaş evlenme yaşı. Bunun altı zorlanarak yapılan evliliklerden bahsediyoruz.*” (Hürriyet, 2022).

Burada Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanı tarafından ifade edilen yasada görülen “çocuk” kavramına ilişkin bulanıklığın onanmasıdır. Zira Bakanın açıkça ifade ettiği üzere 16 yaş altı ve evlilikler ve 16 yaş üstü zorla yapılan

evlilikler çocuk istismarı sayılmaktadır. Bu da açıkça 15-18 yaş grubu çocukların evliliklerini meşrulaştırıcı ve bu çocukları yaralanabilir kılan bir ifadedir.

Bu yaklaşımın sağlaması da benzeri nitelikte ancak yaşça daha büyük çocuklara yönelik istismar vakalarında görülen ya sessizlik ya da bağışlayıcılıktır. 15-18 yaş grubu çocukları ataerkil toplumsal sözleşmede evliliğe atfedilen kutsallaştırıcı anlam ile yaralanabilir kılmanın örnekleri bir sonraki bölümde işlenecektir.

Çocukların Kutsanan bir Evlilik Anlayışı ile Yaralanabilirlikleri

Türkiye’de çocuk evlilikleri açısından ilgili kanunlar ve hukuki düzenlemeler, siyasi tartışmalar ve beyanatlar ile toplumsal tepkiler incelendiğinde yaş kategorilerine ek olarak, çocuklar evlilik kurumuna atfedilen kutsallık algısı ile de yaralanabilir hale gelirler. Özellikle 15-18 yaş arasında hali hazırda kanunen, siyaseten ve toplumsal olarak yaralanabilir kılınmış çocukların yaşadığı istismar, evlilik ile temize çekilmeye çalışılır. Bu temize çekme, hukuk eliyle “evlilikle çocuk istismarını ortadan kaldırma” şeklinde işler çünkü “evlilik çocuğu ergin kılar,” böylelikle çocuk istismarındaki istismar ortadan kalkmaz ama “çocuk” ortadan kalkar, ergin olur, erginin yaşadığı istismar değildir. Bu temize çekme, siyasal alanda ise hali hazırda istismarın alameti bir evlilik varsa evliliğin ortadan kaldırılmasındansa sürdürülmesi desteklenerek, “aile bütünlüğü” gerekçesi ile, onanır. Bu yaklaşım çocukları sadece istismar karşısında yaralanabilir kılmaz, yaşadıkları istismar durumunda evliliğe iterek yaralar ve bu yara evlilik bağı ile süreklilik arz eder.

Hukuki çerçeveye bakıldığında yukarıdaki noktanın, yani evliliğin istismarı temize çekmede kullanılmasının en net alameti TMK Madde 11’de açıkça ifade edilen kanundur: “erginlik **on sekiz** yaşın doldurulmasıyla” başlar ama “evlenme kişiyi ergin kılar” (TMK, Madde 11) ve böylelikle 18 yaş altında evliliğe maruz kalmış çocukların evlilikleri *çocuk* “istismarı” olmaktan çıkar. Diğer bir deyişle evlilik çocuk istismarını ortadan kaldırır çünkü yaşı kaç olursa olsun çocuğu ergin kılarak “çocuk” ortadan kaldırır. Bu durum **evlenme ehliyeti** maddeleri ile de pekiştirilir. TMK’nın çocukluğun tanımını bulandırdığı ve bu evliliklere kapı açtığı maddeler şunlardır:

Erkek veya kadın **on yedi** yaşını doldurmadıkça evlenemez. Ancak, hâkim olağanüstü durumlarda ve pek önemli bir sebeple **on altı** yaşını doldurmuş olan erkek veya kadının evlenmesine izin verebilir. Ola-

nak bulundukça karardan önce ana ve baba veya vasi dinlenir (Madde 124).

Ayırt etme gücüne sahip olmayanlar evlenemez (Madde 125).

Küçük, yasal temsilcisinin izni olmadıkça evlenemez (Madde 126).

Böylelikle, TMK’da açıkça 17 yaşını dolduran çocuğun evlenebileceği ve 16 yaşındaki çocuğa koşullu da olsa evlenme ehliyeti verilebileceği ifade edilir. Bu koşullar, mahkeme kararı ile “olağanüstü durumlara” dayandırma ve küçüğün ayırt etme gücüne sahip olabileceği iddiası ve ebeveyn onayıdır. Böylelikle 15-18 yaş aralığındaki çocukların evlenebilmeleri ve evlendiklerinde de yetişkin kabul edilmeleri şartlı da olsa hukuki zemine oturtulur. Yine tüm çocuklar çocuk evliliği karşısında yasal olarak yaralanabilirlerken 15-18 yaş kuşağı yasanın tanıdığı evlilik ile daha fazla yaralanabilir kınırlar ve evlilik gerçekleşirse sürekli yaralanırlar.

Siyasal alana bakıldığında, siyasi otoritenin gözünde “olmuş bitmiş” bir evlilik çocuk istismarı suçunu adeta temize çeker. Evliliğe atfedilen ve istismar failini bile “affedilir kılan” bu kutsallık, AKP hükümeti döneminde Kasım 2016 tarihli, kamuoyunda “evlilik affi” olarak bilinen yasa teklifi incelendiğinde görülebilir. Yasa teklifi TMK 103. Madde’ye geçici bir madde eklenmesine ilişkindir ve reddedilmiştir. Eklenmek istene madde şöyledir:

(2) Cebir, tehdit, hile veya iradeyi tehdit eden başka bir neden olmaksızın 16/11/2016 tarihine kadar işlenen cinsel istismar suçunda, mağdurla failin evlenmesi durumunda, Ceza Muhakemesi Kanununun 231 inci maddesindeki koşullara bakılmaksızın hükmün açıklanmasının geri bırakılmasına, hüküm verilmiş ise cezanın infazının ertelenmesine karar verilir. Zamanaşımı süresi içinde evliliğin, failin kusuruyla sona ermesi halinde fail hakkında hükmün açıklanmasının geri bırakılmasına veya cezanın infazının ertelenmesine karar verilmesi durumunda, suça azmettiren veya işlenişine yardım edenler hakkında kamu davasının düşmesine veya infazın ortadan kaldırılmasına karar verilir. (Adalet, 2016)

Bu geçici kanun maddesi ekleme talebi kamuoyunda “istismarcıya evlilik affi” olarak algılanmıştır, başta siyasetçilerin, sivil toplum örgütlerinin, kadın ve çocuk hakları alanında çalışan akademisyenlerin ve aktivistlerin tepkisini çekmiştir ve gündemden düşmüştür. Ancak alınan tepki üzerine Adalet Bakanlığı Basın Müşavirliğinden yapılan basın açıklamasında bu teklifin neden “tecavüzcüye evlilik yoluyla cezadan kurtulma imkânı getirmemekte” olduğu açıklanır. Açıklamanın özrü kabahatinden beterdir.

Söz konusu açıklamada iki konu dikkati çeker: İlk olarak, teklifin cebir ve zorlama olmayan durumlarla ilgili olduğunun altı çizilir. Bu yaklaşıma göre, ancak cebir ve zorlama durumunda cinsel istismar vardır. Sadece “cebir, tehdit, hile veya iradeyi sakatlayan başka bir nedenle cinsel istismar suçunu işleyenler” tecavüzcü olarak görülür. Cebir ve zorlama olmaması halinde, çocuğu hedefleyen cinsellik, çocuk istismarı değildir. İkinci olarak, bu tasarı hali hazırda aile rızasıyla yapılmış ancak resmileşmemiş evlilikler için geçerlidir denir, bu evliliklerin resmileşmesi durumunda hüküm verilmesinin ertelenmesi ya da ceza verildiyse infazının ertelenmesi ve bunun “bir seferlik” yapılması gerekçe olarak sunulur. Yani hali hazırda cinsel istismar olan vakaların kanunen meşrulaşması ve ilgililerin cezai sorumluluğunun “ertelemenerek” cezasızlık izlenimi yaratabilmek savunulur. Diğer bir deyişle evliliğin “zaten olmuş bitmişliği” ve bunun suç bile işliyor olsa “ailenin rızası” ile olması gerekçe olarak sunulur.

Teklifin esas sebebi olarak sunulan durum da ilginçtir: TBMM Aile Bütünlüğüne İlişkin Meclis Araştırma Komisyonu raporunda bahsedilen, çocukken evlendirilen ve eşleri hapiste olan yaklaşık 3000 kişinin mağdur olduğu ve eşleri hapiste olan kadınların “ağır bir psikolojik ve maddi mağduriyet yaşadıkları” teklife sebep olarak sunulur. Affin gerekçesi ilk olarak “aile parçalanmasını” engellemektir, affin çıkması durumunda cezaevinde bulunan yaklaşık 10.000 kişinin tahliye edileceği ve ailelerinin “mağduriyetlerinin” giderileceği ifade edilmiştir. Hükümet tarafından gündeme getirilen bu öneriye, muhalefet partilerinin içinden de destek geldiği görülebilmektedir. Örneğin, CHP İzmir Milletvekili Atilla Sertel af önerisine sıcak bakar ve aşağıdaki açıklaması da ne koşulda olursa olsun evliliğin kutsanmasını örnekler:

Genç yaşta evlenenlere devlet resmi nikah yapmış, evlilik cüzdanı vermiş, 8-10 sene sonra da eşlerini cezaevlerine yollamış. Onların cezaevlerinde görüşmesine izin veriliyor. Hatta pembe odaya bile alınıyorlar. Kadın gelmiş 27 yaşına, cezaevindeki kocası ise 30 yaşında. Çocukları var. Kadın diyor, iki çocuğumla ser sefilim. Salsınlar kocamı... Ailelerinin ve kendilerinin rızasıyla 15 yaşındaki kızla 19 yaşındaki erkek erken yaşta evlendiler diye suçlanıyor, erkek cezaevine konuluyor. Bunlara resmi nikah kıyılıncaya kadar devlet neredeydi. Madem erken yaşta evlendi diye suçluydular, devlet niçin evlenme cüzdanı verdi? Çocukluk çocuğa karışmış bu insanları daha fazla mağdur etmenin anlamı ne? ... Sadece kocaları değil aileleri ve çocukları da cezalandırılıyor. (Kazete, 2019)

Alıntıda bahsedildiği gibi başta sosyoekonomik koşullar sebebiyle ve yaşadıkları deneyimin etkisiyle mağdur olduklarına inkâr edilemez. Ancak artık

bu çocukken evlendirilmiş ancak şu aşamada yetişkin olan söz konusu kadınların deneyimlerinin içeriden ya da dışarıdan okunması bence artık pek de mümkün değil gibi durmaktadır. Prensip olarak “çocuğun” rızası mümkün olmadığı gibi çocukken evlilik ilişkisine girmiş yetişkin birinin o dönemdeki rızasının ne derecede (evlilik süresince ya da şartlar sebebi ile) inşa edildiğini de bilebilmek pek mümkün değildir. Bu tip evlilikler yapmış ve mağdur olduklarını iddia eden ve “evlilik affı” talebine destek veren “Tek Suçumuz Sevmek-Mağdur Kadınlar Platformu” tarafından yapılan açıklamalar aslında bu durumu ortaya koyar. Kendileri bu evliliklere maruz kalmış bu grubun üyelerinin çocuk evliliklerini görme şekli “kazai”dir ve “hata” olmaktadır; meseleyi cahillik olarak kurarlar ve zaten dolaşımında olan çocuğa rıza atfedilmesi algısını yeniden üretirler:

Yaklaşık 3 bin mağdur aile, bu düzenlemeyi, eşlerimize kavuşacağımız günü bekliyoruz. ‘Düzenleme yapılmasın, ailelere para verilsin, geçimleri sağlansın.’ gibi öneriler gündeme geliyor. Biz para pul, hiçbir maddi destek istemiyoruz. Sadece çocuklarımızın babalarıyla büyümesini istiyoruz. Eşlerimiz olmadan yaşamak zor geliyor. Lütfen engel olmayın, lütfen çığlığımızı duyun. Bizler tecavüz mağduru değiliz. Sadece cahillik yaptık, erken sevdik ve evlendik. Hatamızın cezasını çocuklarımız çekmesin. Bir defalık affedilmek istiyoruz. Başbakanımız da söyledi, bu sadece bir defalık yapılan bir düzenleme (Memleket, 2016).

2016 yılında aldığı tepki ile rafa kaldırılan TCK 103’ya geçici bir madde ekleme talebi, 2020 yılında siyasi iktidar tarafından yeniden gündeme getirilmiştir. 15 Nisan 2020 Tarihli, 5275 sayılı İnfaz Yasası görüşmeleri sırasında mevcut İnfaz Yasası’na geçici bir madde (10.madde) eklenmesi fikri meclis gündemine gelmemiştir ancak AKP milletvekillerinin muhalefet partilerinden şifahen destek isettiği iddia edilir (DW, 2020). Söz konusu geçici madde, mevcut çocuk evlilikleri kapsamında cinsel istismar suçu ile yargılanmış ya da yargılanacak faillerin belirli koşullarda affına yöneliktir ve şu şekildedir:

Cebir, tehdit, hile veya iradeyi etkileyen başka bir neden olmaksızın işlene Türk Ceza Kanununun 103. Maddesinin ikinci fırfkasındaki suç bakımından;

- 10 Nisan 2020 tarihi itibariyle mağdur ile failin evlenmiş olması,
- Suçun işlendiği tarihte failin başka biriyle evli olmaması,
- Mağdurun şikayetinin bulunmaması,
- Suçun işlendiği tarihte mağdurun 14 yaşına girmiş olması,

- Mağdur ile fail arasında 15 yıldan fazla yaş farkının bulunmaması
- Koşullarının birlikte gerçekleşmesi durumunda mahkemelerce yargılamaya devam olunarak hüküm kurulur ve mahkûmiyet halinde cezanın infazının ertelenmesine karar verilir (Ergün, 2020).

Söz konusu madde, 14 yaş ve üzerinde çocukların, failleri ile evli olmaları durumunda, failleri ile aralarında 15 yaştan fazla olmaması ve mağdurun şikâyeti olmaması halinde, faillerin cezasının ertelenmek suretiyle geçici bile olsa cezasız bırakarak çocuk evliliğini ve 14 yaş üzeri çocuklara evlilik adı altında cinsel istismarı meşrulaştırmaya yöneliktir. Öyle ki, 14-18 yaş aralığındaki çocukların “evlilik” çerçevesinde maruz kaldıkları istismarın “cebir, tehdit, hile ve iradeyi etkileyen başka bir neden olmaması” durumu, çocuğun şikâyetinin olmaması durumu, çocuk olması nedeni ile, tanım gereği, “ayırt edici” hasletlerden uzak olduğu gerçeğini maskeler. 14-18 yaş çocuğa sadece ayırt etme potansiyeli değil şikâyet edebilme imkânı da atfedilir. Böylelikle, evlilik bağının kurulmuş olması istismara açık kapı bırakmakta, zaten istismar olan bu evlilikleri çocukların kaderi yapılmakta, istismar edilmiş çocuğun failine evlilikle daha da fazla maruz kalmasını garantileyerek çocuğun eziyetini sürekli hale getirmektedir.

Çocuğun Kültür ile Yaralanabilirliği

Türkiye’de çocuklara ve çocuk evliliklerine yönelik hukuk kuralları çocuğun hangi kültürel grubun üyesi olduğuna ya da vatandaşlığına göre değişmez. Ancak çocuk evlilikleri ile ilgili yaygın bir durum da çocuk evliliklerinin bir grubun kültürüne atfedilmesidir ve çocuk evliliklerinin belli kültürel gruplara atfedilmesi bu çocuklarının “evliliklerinin” toplumsal düzeyde normalleştirilmesi sonucuna neden olarak bu belirli grup üyesi çocukların yaralanabilirliğine katkıda bulunur.

Çocuk evliliklerine ilişkin sistemli bilginin ve verinin kısıtlı sorunlu olduğu düşünüldüğünde (özel olarak 15-17 yaş üstü evliliklerden sadece mahkeme kararı ile izin verilenlerin bilinmesi, 15 yaş altı evliliklerle ilgili suç teşkil etmelerinden dolayı bilgi olmaması, bu tip evliliklerin ancak bir hamilelik durumunda raporlanabilir olması) düşünüldüğünde çocuk evlilikleri ile ilgili genelleyici varsayımlarda bulunmak zor olmalıdır. Ancak Türkiye’de çocuk evliliklerini egemen olmayan, azınlık ve göçmen kültürlerine atfetmek toplumda ve hatta akademide yaygındır. Hatta egemen kültürde çocuk evliliği, çoğunlukla kültürel bir uygulama olarak görülür ve kültürel açıdan bir hiyerarşide aşağıda konumlandıkları varsayılan gruplara, örneğin Türkiyeli Kürt ve Araplara, Romanlara ya da Suriyeli mültecilere (Sözer, 2020), atfedilir.

Örneğin akademik yazında çocuk evliliğinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaygınlığı ve iç göçle tüm Türkiye’ye yayıldığı diğer yandan da dışarıdan gelen Suriyeli mülteciler arasında yaygın olduğu ve bunların söz konusu toplulukların kültürleri ile ilgili olduğu iması yaygındır. Bunun en yeni örneklerinden biri aşağıdaki çalışmadır:

İç göçlerde para karşılığında yapılan evlilikler de yaygındır. Kız çocuklarının para karşılığında evlendirilmesi ağırlıklı olarak Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgelerinde görülmekle birlikte günümüzde kırdan kente göçün artması ve kırsalda yaşanan dönüşüm sonucunda başka bölgelere de yansımıştır. Kırsal alanlarda yaşayan kız çocukları para karşılığında evlendirilerek kente göçe zorlanmaktadır. Ayrıca, bu evlilikler belirli kimseler aracılığıyla da gerçekleştirilebilmektedir. Örneğin; Eskişehir’de kırsal alanlarda yapılan bir araştırmaya göre, bazı kişiler aracılığıyla Eskişehir’de yaşayan erkeklerle Türkiye’nin farklı bölgelerinde yaşayan kız çocukları evlendirilmektedir...Erken yaşta evlilikler Türkiye’ye göç eden Suriyelilerde de görülmektedir. Suriyeli aileler ekonomik yüklerini azaltmak, çocuklarının ‘başını sokacak bir evinin olması’, çocuklarının namus ile ilgili sorun yaşamaması gibi nedenlerle kız çocuklarını erken yaşta ana akım toplumunda yer alan kişilerle evlendirebilmektedirler (Şenol ve Dinç, 2016). Ayrıca; yerel toplumla yakın sosyal ilişkiler geliştirme isteği ve erken yaşta evliliklerin Suriye’de normal kabul edilmesi bu evliliklerin nedeni olabilir (Gül, 2022).

Bu çalışmaların en ilginç yanı araştırmacıların elindeki veri çocuk evliliklerinin bu gruplara ait olmadığını gösterdiğinde bile bu evlilikleri söz konusu gruplara atfetmeye devam etmektedir. Diğer bir deyişle araştırmacılar çocuk evliliklerinin kültürel olmayabileceğine ikna olmakta güçlük çekerler. Yukarıda Eskişehir’de çocuk evliliklerinin varlığı ile ilgili araştırmada aşağıda Suriyeli mültecilerin çocuk evliliklerinin göç ettikleri çocuk evliliklerinden daha az olduğu verisi de yok sayılır:

Suriye’nin ataerkil toplum yapısı, dini nikâh uygulaması, evlenme yaşının kız çocuklarında 13 olması; savaş ve göç sürecinin getirdiği zorluklar ile birleştiğinde erken yaşta evlilikler açısından riskli bir tablo ortaya çıkmaktadır. Buna ek olarak...sınır illerde 2015 yılından 2019 yılına gelindiğinde kadınlarda ve erkeklerde ilk evlenme yaşı artmış olsa da hem 2015 hem 2019 yıllarında kadınlarda ilk evlenme yaşı Türkiye ortalamasının altındadır (Gül, 2022)

Sadece akademik yazında değil STK raporlarında da çocuk evliliklerini kültüre atfetme yaygındır. Örneğin KADEM Erken Yaşta Evlenenler Çalıştay

Raporu'nun Giriş bölümünde, çocuk evliliklerinin öncelikle Doğu ve Güney Doğu bölgelerinde yüksek olduğunun altı çizilir ve bölgesel risk haritalarının çıkarılması önerilir:

Ülkemizde özellikle Doğu ve Güney Doğu bölgelerinde evlilik yaşı cinsiyet gözetmeksizin 12'ye kadar düşmektedir. Töresel uygulamaların ağırlıklı olarak sosyo-kültürel hayatı yönlendirdiği bu bölgelerde, fiziksel ve psikolojik açıdan evliliğe uygun olmayan çocuklar kendi istekleri dışında aileleri tarafından evlendirilebilmektedir... Coğrafi bölgeler göz önüne alınarak bir risk haritası çıkartılmalı ve riskli bölgelerde kurumsal çalışmalar artırılmalıdır. (KADEM, 2014)

Basında da çocuk evliliklerini kültürleştirme yaygındır. Örneğin Ocak-Mayıs 2017 tarihleri arasında İstanbul Küçükçekmece'deki Kanuni Sultan Süleyman Eğitim ve Araştırma Hastanesi'ne gelen, yaşları 18'in altında ve hamile 115 çocuğun yasa gereği bildirimlerinin yapılmadığına ilişkin çıkan haberde muhakkak bu çocuklardan 39'unun Suriyeli olduğunun altı çizilerek aslında bu tıp evlilikler Suriyelilere özgüymüş izlenimi yaratılır (Hürriyet, 2018a).

Hukuki alanda da çocuk evliliklerinin özellikle Suriyeli mülteciler arasında görülen çocuk yaşta evliliklerde kanunların nasıl uygulandığı dikkat çekicidir. Türkiye'de bulunan Suriyeliler arasında Türkiye'ye geldikten sonra yapılan çocuk yaşta evliliklerde Türkiye kanunlarının uygulanması esassen bu tip çocuk evliliği davalarında Türkiye'deki Suriyeli erkeklerin buradaki kanunu bilmemeleri yeterli sayılır. Örneğin 2018 yılında ortaya çıkan bir vakada, Alemdağ Göçmen Sağlığı merkezine gelen bir küçük kızın hamilelik durumunda konu yargıya intikal eder. Suriyeli mülteci kızın 13 yaşındayken (F.C.) 26 yaşındaki akrabası ile Türkiye'de evlendirildiği vakada suçlanan taraf "Türkiye yasalarına göre 13 yaşını bitirmiş bir kız çocuğu evlenebilir. Yaptığımız Suriye mevzuatına göre bir evliliktir" der ve mahkeme "yasal unsurları bilmeden hareket ettiklerinin anlaşılması" ve "kasıtlarının bulunmadığının kabulü" iddiası ile çocuk istismarı vakasını cezasız bırakmıştır (Hürriyet, 2018b).

Toplumsal alana da bakıldığında görülen yukarıda bahsedilen Aralık 2022 tarihinde 6 yaşındaki Türkiyeli çocuğun evliliği ortaya çıktığında gösterilen toplumsal "infial," aynı dönemde ortaya çıkan benzeri nitelikli bir çocuk evliliğinde tarafların Suriyeli mülteciler olması nedeni ile de gereken "ilgiyi" anaakım medyada bulamaz, infiale yol açmaz. Oysaki, 10 Aralık tarihinde ortaya çıktığı üzere Diyarbakır Bismil'de hastaneye ağrı ile giden 13 yaşındaki Suriyeli kız çocuğun 1 yıl önce 26 yaşındaki başka bir Suriyeli mülteci ile evlendirildiği, evlilik sonucu da hamile kaldığı durumda gerekli yasal işlem başlatılmıştır. Ancak failin "evlendiğimizde fiziksel görünümüne göre 16 ya-

şında biliyordum, gerçek yaşımı bilmiyordum. Suriye’de evlilik yaşı olmadığı için bunun Türkiye’de yasak olduğunu da bilmiyordum. Sorun olacağını bilseydim böyle bir evlilik yapmazdım” iddiasının da mahkemede karşılık bulması ve fiilin cezasız kalması muhtemeldir (Sol, 2022). Üstelik toplum da “Suriyeliler arasında” bu tip evliliklerin yaygın olduğu algısını devam ettirip başka cinsel istismar vakalarına gösterdiği tepkiyi göstermeyecektir.

Sonuç

Bu makalede çocuk evliliklerinin sadece bireysel ve adli değil toplumsal ve siyasi bir mesele olduğu iddia edilir. Çocuk evlilikleri siyasi kararların, bu kararlar sonucu yasal düzenlemelerin, bu düzenlemelerin uygulanma şeklinin ve siyasetin dönüştürdüğü toplumsal zihniyetin sonucudur. Bu zihniyet temelinde çocuk evliliklerini çocuk istismarı olarak görmedeki tereddüt incelendiğinde belirginleşir Çocuklarını evliliğe yönlendiren ailelerin algısında çocukları “çocuk” olmadığı için “istismar” yoktur. Ancak çocuk evliliğinin istismar sayılmaması çünkü evlenen çocuğun çocuk olarak görülmemesi sadece çocuklarını evlendiren ailelerin ya da çocukla evlenen istismar faillerinin tutumu değildir. Türkiye’de mevcut kanunlar, kanun maddelerinde değişiklik teklifleri ve gerekçeleri, siyasi otoritelerin açıklamaları, basına yansıyan vakalara siyasi otoritelerin ve siyasetçilerin tepkisi ve toplumun tepkisi değerlendirildiğinde, çocuk evliliklerinin çocuk istismarı olarak görülmemesi yaygındır. Diğer bir deyişle, hukukta, siyasi otoritenin söyleminde, toplumsal algıda çocuk evliliklerinin çocuk istismarı olarak görülmesine yönelik kasıtlı bir tereddüt vardır.

Çocuk evliliklerini istismar olarak görmedeki tereddüt, bulgular kısmında göstermeye çalıştığım üzere, hem yasada yapılmış ve yapılması istenen değişiklik önerilerinde hem siyasi otoritenin söyleminde hem de toplumsal algıda kimin çocuk olduğu, çocuk-yetişkin ayrımının nasıl çizildiği, evlilik-istismar ayrımının nasıl çizildiği incelendiğinde netleşir. Yasanın da siyasi otoritenin de gözünde her 18 yaş altı çocuk aynı şekilde çocuk değildir, dolayısı ile bu çocukların “evlilikleri” illaki istismar değildir. Çocuk evliliğini çocuk istismarı kılan “istismar eylemi” ya da “çocuğa yapılmış olması” değildir, aynı eylem bazı çocuklara yapıldığında istismardır diğerlerine yapıldığında değildir. Yasada, siyasi otoritenin gözünde ve bir düzeye kadar da toplumda çocukluk kademelendirilir, çocuğun evlilik yolu ile istismarı hususunda çocuklar farklı derecelerde ve farklılaşmış şekillerde yaralanabilir kılınırlar.

Türkiye’de çocukların, çocuk evlilikleri açısından, farklılaşmış ve farklı derecedeki yaralanabilirliklerinin örüntüleri, bulgular kısmında göstermeye çalıştığım üzere, şu şekildedir: İlk olarak, Türkiye’de çocukların yaralanabi-

lirlikleri yaş gruplarına göre değişir. Yasada 18 yaş altı çocuk olarak kabul edilse bile 18 yaş altı çocuklar üç gruba ayrılırlar: 0-12 yaş kuşağı, 12-15 yaş kuşağı ve 15-18 yaş kuşağı.

Bu gruplardan 0-12 yaş kuşağına yönelik olarak, yasada her türlü cinsel eylem istisnasız cinsel istismar kapsamına alınır ve en ağır ceza ile cezalandırılır; siyasi otoritenin gözünde bu yaş grubu çocukların çocuk oldukları, diğer gruplarla karşılaştırıldığında, sorgulanmaz; toplumun gözünde bu yaş grubu çocuklara yapılan bir cinsel saldırı evlilik kisvesi altında dahi olsa infial uyandırır. 0-12 yaş kuşağının çocuk olduğuna ve yapılacak her türlü cinsel içerikli edimin istismar olduğuna ilişkin toplumsal uzlaşma aslında bu yaş grubu çocuğun kendini savunamayacak durumda, özerklikten en yoksun, en bağımlı ve bu nedenle de en yaralanabilir grup olduğu algısı ile ilgilidir. Gerçekten de istismara maruz kalma ihtimali nedeni ile en yaralanabilir çocuk grubu olmakla beraber yasa eliyle istismar edenin cezasız kalmayacağına garantisini veren gruptur. Bu nedenle çocuk evliliğinden yaralanabilecek tüm çocuklar içinde yasa eliyle, siyasi otorite eliyle ya da toplum eliyle en az yaralanabilecek çocuk grubudur. Öte yandan, 12-15 yaş aralığındaki çocuk yasal olarak en muğlak pozisyonda olanlardır: ayırt edebilme gücü yoksa, çocuk evlilikleri cinsel istismar kapsamında değerlendirilebilir, ancak ayırt edebilme gücü yoksa ve ortada cebir ve zorlama yoksa ancak şikâyet üzerine ve çocuk istismarı değil “reşit olmayanla cinsel ilişki” kapsamında ceza verilir. Bu çocukların çocukluklarını kendi istekleri ve veli rızasıyla sonlandırabilme ve ergin olma “hakkı” tanınmıştır ki çocuk evliliklerine zemin yaratan bir yaklaşım olduğu açıktır. Bu çocuklarda “istek” oluşturularak ya da “şikâyet” önlenerek aile rızası ile ve mahkeme kararı ile önce erginlik daha sonra evlilik mümkün hale gelir. Son olarak, 15-18 yaş grubu yasada en yaralanabilir kılınan gruptur çünkü ancak cebir ve zorlama durumu varsa ve çocuğun şikâyeti üzerine çocuğa yönelik cinsel eylem yine cinsel istismar kapsamında değil “reşit olmayanla cinsel ilişki” kapsamında değerlendirilebilir. Bu grup aynı zamanda siyasi otoritenin temsilcilerinin gözünde “çocuk” olarak değerlendirilmekte en çok tereddüt edilen gruptur. 2016 Evlilik Affı yasa tasarısı denemesinin akabinde 2020 yılında gündeme getirilen infaz yasasında çocuğa yönelik cinsel istismar kapsamında ceza alan ya da alması muhtemel tüm faillerin ceza infazını ertelemek çabasının hedefi olan gruptur. İnfaz yasasında yapılması planlanan değişiklik meclis gündemine gelmemiş bile olsa, siyasi otoritenin 15-18 yaş çocuğa bakışını açığa çıkarır. Kanaatimce hukuken, siyasi otoritenin gözünde ve toplumsal olarak gözden çıkarılan ve bu nedenle çocuk evliliği açısından en yaralanabilir olarak inşa edilenler 15-18 yaş aralığındaki çocuklardır.

Türkiye’de çocukların yaralanabilirliğinin derecelendirilmesinde diğer bir kriter de evlilik durumudur. Hem yasada hem de siyasi otoritenin gözündey, bir düzeye kadar da ataerkil sözleşmeye dahil grupların nazarında, evlilik istismar cürmünü temizler. Eğer çocuk ister rıza inşa edilerek ister zorla bir evlilik bağı içindeyse yasada otomatikman ergin kılınır, diğer bir deyişle “evlenme kişiyi ergin kılar” (TMK, Madde 11); ayrıca kamuoyunda evlilik affi tasarısı olarak sunulan maddeye göre de çocuk istismarcısı çocukla evlendiği ve evli kaldığı sürece istismar kapsamında değerlendirilmez. Net bir ifade ile, evlilik çocuk istismarındaki “istismar” sayılan eylemi ortadan kaldırmaz ancak yasa ve siyasi otorite nazarında çocuk olanın ergen olan kılınması suretiyle “çocuk istismarı”ndaki çocuğu ortadan kaldırır. Kanaatimce hem hukuk hem de siyasi otoritenin gözündey çocuk evlilikleri istismar olarak değerlendirilmesin diye geliştirilen bu düzenleme istismara uğrayan çocukları sadece istismar süresince değil evlilik süresince yaralamaya yöneliktir.

Türkiye’de çocukların yaralanabilirliğinin derecelendirilmesinde bir başka kriter de çocuğun ait olduğu toplumsal grubun çocuk evliliğine yaklaşımına ilişkin genellemelerdir. Çocuk evliliklerinin atfedildiği grupların (örneğin azınlıkların ya da mültecilerin) üyeleri çocukların bu tip evliliklerde yer almaları sadece toplumsal olarak değil akademide bile normalleştirilir, sıradanlaştırılır; toplumda ve siyasi otoritenin temsilcilerince çocuk evliliklerine kültürel olarak eğilimli gösterilen bu gruplarda meydana gelen evlilik yolu ile istismar durumlarında, hukuk sistemi takipsizlik verebilir. Böylelikle azınlık ya da mülteci grubun üyesi çocuklar toplum, siyasi otorite ve hukuk yolu ile vatandaş olan ya da çoğunluk gruplarının üyesi çocuklardan daha yaralanabilir olarak kurulurlar.

Sonuç olarak, Türkiye’de çocuk evliliklerinin önlenmesinde problemin boyutunun tespit edilmesi ve sadece çocuk evliliklerinin sayısının değil hangi çocukların çocuk evliliklerine maruz kaldığının da tespiti, yani yaralananların tespiti esastır. Daha da önemlisi çocuk evliliklerinin yasa ile, siyasetle ve toplumsal alanda tezahür eden bir zihniyet meselesi olduğunun kabulüdür. Çocuk kavramının uluslararası sözleşmelerin de ışığında 18 yaş altı tüm bireyler için istisnasız kabulü, çocuk evliliklerinin istisnasız ve şartsız bir şekilde çocuk istismarı olarak kabulü, çocuk istismarını tanımlarken çocuğun kim olduğunun değil istismar eyleminin var olup olmadığının kabulü esastır. Bu kabullerin ışığında ilgili yasal düzenlemelerin yapılması ve uygulanması, yasadaki gri alanların ortadan kaldırılması da şarttır. Ancak, çocuk evliliklerini önlemede en önemli adım, çocuk evliliklerinin siyasi boyutunun inkarından vazgeçip çocukları siyasetin merkezine alarak, çocuk evliliklerine yönelik nasıl düzenlemeler getirilmesi gerektiğine ilişkin ciddiyle tartışmaktır.

Kaynakça

1. Adalet (2016). Basın Açıklaması. Adalet Bakanlığı Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği. 18 Kasım 2016. <https://basin.adalet.gov.tr/amp/basin-aciklamasi-18112016>, (E.T. 30.1.2023)
2. Aktepe, E., ve Atay, İ. M. (2017). Çocuk Evlilikleri ve Psikososyal Sonuçları. *Current Approaches in Psychiatry/Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 9(4), 410-420.
3. Aslan, B. (2019). Psikoloji Penceresinden Erken Yaşta Evlendirilen Kız Çocukları. *Türk Psikoloji Yazıları*, 22(43), 43-55.
4. Aydemir, E. (2011). *Evlilik mi Evcilik mi? Erken ve Zorla Evlilikler: Çocuk Gelinler*. International Strategic Research Organization (USAK) Rapor no: 11-8.
5. Butler, J. (2017). Judith Butler ile Söyleşi. *Cogito* (87), 145-155.
6. Cevheroğlu, B. A. ve Kışlak, Ş. (2022). Erken Evlilik Yapan Kadınların Evli Kadın Rolünü Deneyimleme Sürecine İlişkin Nitel Bir Araştırma. *AYNA Klinik Psikoloji Dergisi*, 9(1), 207-233.
7. Cole, A. (2017). Hepimiz Yaralanabiliriz, Ama Bazıları Diğerlerinden Daha Çok Yaralanabilir: Yaralanabilirlik Çalışmalarının Politik Muğlaklığı, Tereddütlü bir Eleştiri. *Cogito* (87), 72-96.
8. Çakar, A. S. (2022) Kadının İnsan Haklarından Bir Sapma Örneği: Çocuk Gelin Uygulaması. İçinde Nuran Koyuncu (Editör). *Uluslararası Necmettin Erbakan Hukuk Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı* (ss. 163-180) 13-15 Mayıs 2022.
9. Çiçek, N. (2012). Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Çocukluk Noyonunun Görünümleri Üzerine Bir Analiz. *Mülkiye Dergisi*, 36(4), 69-104.
10. Çelik, E. (2020). İnsan Hakları Bakımından Kırılgan Kavramına Bir Giriş ve Kavramın AIHM Kararlarındaki Görünürlüğü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22(1), 57-77.
11. Çelik, M., ve Karasu, F. (2022). Türk ve Suriyeli Kadınlarda Erken Evlilikler. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 33(3), 799-810.
12. Demir, Y., Cansın, Ö., ve Sütçü, S. (2022). Erken Yaşta Evliliklerin Bireysel ve Toplumsal Sonuçları. *Disiplinlerarası Çocuk Hakları Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 49-62.
13. Demirci Yılmaz, T. (2017). Çocuk Evliliklere Tepkiyi Azaltan Ne?, 22 Ağustos 2017, <https://ekmekvegul.net/gundem/cocuk-evliliklere-tepkiyi-azaltan-ne>, (E.T.: 30.1.2023).
14. Demirkaya, S. (2019). Çocuk Hakları ve Çocukların İstismarcı ile Evlilikleri. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 22(4), 378-379.
15. DW (2020). Çocuğun Cinsel İstismarına Af için Yasa Taslağı İddiası, 15.4.2020, <https://www.dw.com/tr/%C3%A7ocu%C4%9Fun-cinsel-is->

- tismar% C4% B1 na-af-i% C3% A7 in-yasa-tasla% C4% 9F% C4% B1 -iddi-
as% C4% B1 /a-53140859, (E.T.: 30.1.2023).
16. Eray, Ş., Uçar, H. N., ve Murat, D. (2019). Evlilik? Evcilik? Çocuk Gelinler ve İlişkili Ruhsal Hastalıklar. *Van Tıp Dergisi*, 26(4), 445-451.
  17. Fineman, M. A. (2012). Beyond Identities: The Limits of an Antidiscrimination Approach to Equality. *Boston University Law Review*, (92), 1713-1770.
  18. Gül, M. (2022). Göç Sürecinde Erken Yaşta Evlilikleri Türkiye’de Yaşayan Suriyeli Çocuklar Özelinde Düşünmek. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (49), 573-588.
  19. Gülen, Y., ve Gülen, S. (2022). Çocuk Gelin ve Kadına Şiddet Durumunun İncelenmesi (Malazgirt Örneği). *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, 5(10), 330-341.
  20. Hürriyet, (2018a). Türkiye’yi Sarsacak Utanç Listesi, 17 Ocak 2018, Dinçer Gökçe, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiyeyi-sarsacak-utancliste-si-40712654>, (E.T.: 30.1.2023).
  21. Hürriyet, (2018b). Çocuk Gelin Davasında ‘13 Yaş’ Ayıbı, 21 Temmuz 2018, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/cocuk-gelin-davasinda-13-yas-ayibi-40903825>, (E.T.: 30.1.2023).
  22. Hürriyet (2022). 6 Yaşındaki Kız Çocuğunun Evlendirilmesi...Bakan Yanık: Kim ya da Hangi Sebep Olursa Olsun Kabul Edilemez” 9 Aralık 2022, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/son-dakika-bakan-yaniktan-onemli-aciklamalar-42184687>, (E.T.: 30.1.2023).
  23. James, A. ve James A. (2005) Introduction: The Politics of Childhood—An Overview. İçinde *The Politics of Childhood: International Perspectives, Contemporary Developments*, James ve James (Editörler) 3-12.
  24. Kaya, Ş. S. (2019). Erken Yaş Evliliklerinin “İstismar” Bağlamında Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
  25. Kazete, (2019). Çocuk Evliliklere Bir Sefer Denetimli Serbestlik Geliyor. 13.1.2019, <https://www.kazete.com.tr/cocuk-evliliklere-bir-sefer-denetimli-serbestlik-geliyor>, (E.T.: 30.1.2023).
  26. Ergün, G. (2020). #ÇocukİstismarınınAffiOlmaz: Çocuğun Cinsel İstismarına Çifte Kılıf. *Liberfe*, 10 Haziran, 2020, <https://liberfe.org/2020/06/10/cocukistismarininaffiolmaz-cocugun-cinsel-istismarina-cifte-kilif/>, (E.T.: 30.1.2023).
  27. Mackenzie, C., Rogers, W., ve Dodds, S. (2014). Introduction: What is Vulnerability and Why Does It Matter for Moral Theory. İçinde *Vulnerability: New Essays in Ethics and Feminist Philosophy*. C. Mackenzie, W.Rogers ve S. Dodds (Editörler), 1-29.

28. Memleket, (2016). Siyasilere ve Örgütlere Sesimizi Duyun Çağrısı. 18 Kasım 2016, Burcu Çalık, <https://www.memleket.com.tr/siyasilere-ve-kadin-orgutlerine-cigliгимizi-duyun-cagrısı-993089h.htm>, (E.T.: 30.1.2023).
29. Mills, C. W. (1959). *The Sociological Imagination*. Oxford University Press.
30. Öztan, G. G. (2013). *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
31. Öztan, G. G. (2020). Türkiye’de İslamcı Siyasetin ‘Uyanış’ Döneminde ‘Mümin Çocuğun’ İnşası. *Mülkiye Dergisi*, 44(4), 643-677.
32. Sol, (2022). 13 Yaşındaki ‘Karin Ağrısı’ Şikayetiyle Hastaneye Götürülen Çocuğun Hamile Olduğu Ortaya Çıktı, <https://haber.sol.org.tr/haber/13-yasındaki-karin-agrısı-sikayetiyle-hastaneye-goturulen-cocugun-hamile-oldugu-ortaya-cikti>, (E.T.: 30.1.2023).
33. Sözer, H. (2020). Bir Çocuk İstismarı Formu Olarak Çocuk Evlilikleri: Kültüre Sığınmanın Sınırları. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 23(1), 157-191.
34. Suveren, Y., ve Turan, Z. (2022). Erken Evlilik Sorunu ve Kadın Sağlığı: Güncel Bir Değerlendirme. *Universal Journal of History and Culture*, 4(1), 78-99.
35. Şener, M. T., ve Kılınç, B. B. (2019). Medeni Kanun Kapsamında Erken Evlilik Yapan Olguların Sosyodemografik Özellikleri: Tek Merkez Çalışması. *Adli Tıp Bülteni*, 24(3), 165-170.
36. Tahtalı, M. B., (2020). Türk Hukukunda Kız Çocuklarının Erken Yaşta Evlendirilmesinin Önlenmesinde -İdarenin Yükümlülükleri ve Sorumlulukları. Dünya Kadın Kongresi (ss. 23-25) Ankara: 7-8 Mart 2020.
37. TBMM, (2022). 2023 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu Teklifi ile 2021 Yılı Merkezi Yönetim Kesin Hesap Kanunu Teklifinin 3’üncü Tur Görüşmeleri münasebetiyle bARIŞ Atay Mengülluoğlu’nun Konuşması, 6. Yasama yılı, 32. Birleşim, 8 Aralık, https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/genel_kurul.cl_getir?pEid=111829 (E.T.: 30.1.2023).
38. Teyit, (2020). Büyüteç: TÜİK’in 16-17 Yaşındaki Kız Çocukları Evlilik Oranı Verileri Ne Anlatıyor? <https://teyit.org/dosya-tuikin-16-17-yasındaki-kiz-cocuklari-evlilik-orani-verileri-ne-anlatiyor>, (E.T.: 30.1.2023).
39. TÜİK (2022). İstatistiklerle Çocuk, 2021. 20 Nisan 2022, sayı 45663. <https://archive.is/cCgca>, (E.T.: 30.1.2023).
40. Uysal, M. T., Gizem, T. A. N., ve Şimşek, E. (2019). Toplumsalın Doğallaştırılması: Erken Evliliklerde Toplumsal Cinsiyet Algısı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(47), 196-220.
41. Vatan, (2022). Yıllarca Süren İğrenç İstismar! İnfial Yarattı. <https://www.gazetevatan.com/gundem/6-yasındaki-kiz-cocugunun-evlendirilmesi-skan-dalina-tepkiler-yagiyor-infial-yaratti-2073093>, (E.T.: 30.1.2023).

42. Yağcıoğlu, S. (2012). Yeni Çocukluğun Kurucuları Kürt Çocukların Siyaseti ve Siyaset Alanı Olarak Toplumsal Gösteriler. *Eğitim Bilim Toplum*, 8(31), 88-114.
43. Yakıt, E., ve Coşkun, A. M. (2014). Toplumsal Açından Çocuk Yaşta Evlilikler Gerçeği: Hemşire ve Ebinin Sorumluluğu. *Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi*, 11(3), 3-10.
44. Yıldız, D., ve Poyraz, T. (2020). Sosyo-Demografik ve Sosyo-Kültürel Bağlamda Erken Evlilikler: Çocuk Gelinler ve Çocuk Damatlar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 32, 159-186.
45. Yılmaz, I. (2021). The Emergence of Islamist Official and Unofficial Laws in the Erdoganist Turkey: The Case of Child Marriages. *Religions* 12 (513), 4-17.
46. Yüksel, H., ve Yüksel, M. (2014). Çocuk İhmali ve İstismarı Bağlamında Türkiye’de Çocuk Gelinler Gerçeği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 1-24.
47. Yüksel-Kaptanoğlu, İ., ve Ergöçmen, B. A. (2012). Çocuk Gelin Olmaya Giden Yol. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 128-161.

Türkiye’de Çevrim İçi Mizah Kültürü: Sayısallaşan Gülmenin Temsil Ritüelleri¹

Sinem Topalbekiroğlu²

Gülcan Albayrak³

Savaş Keskin⁴

Özet

Bu araştırma, Türkiye’de neredeyse bürokratik bir düzenle benzeşen, yöndeşen ve kendine özgü ortak kodlarını üreten çevrim içi mizah kültürünü haritalamak ve teorik bir zemin bilgisi kurmak amacıyla Çağrı Taner ve Cezmi Kalorifer isimli Instagram profillerden paylaşılan temsil ritüellerini inceler. Araştırmanın amaçları, küresel dünyada giderek artan çevrim içi mizah pratiklerinin Türkiye’de nasıl kültürleştiğini kavramak; kimlikleri, gündemi, siyaseti ve benlikle kurulan ilişkileri dönüştüren mizah kültürünün çerçevesini çizmek ve sorunlu bir alan olarak eşitsizliğin üretildiği/yaygınlaştırıldığı mizahi üretimin toplumsal değer erozyonları üzerindeki etkilerinin kontrol edilmesi için egemen bilinci çözümlemektir. Bu amaçlar çerçevesinde, çalışma sahası olarak belirlenen iki profilden paylaşılan temsillerde yeniden üretilen mizah ritüellerinin içerik analizi yöntemiyle anlaşılmasına/tanımlanmasına çabalanmıştır. Araştırma, Türkiye’de geniş bir alanda cereyan eden ve teorik çerçevesi tam anlamıyla çizilmemiş olması nedeniyle tüm toplumsal yapılarla etkileşiminde kestirilemez etkiler ortaya koyan mizahın kültürel haritalamasını yapması, zemin bilgisini kurması ve olup bitenlerin sistemli açıklamasını yaparak ilgililerine öngörüler sunması bakımından özgün değere sahiptir. Türkiye’de mizah üzerine yapılan çalışmaların spesifik alanlarda birikmesi bir taraftan özgün bir gelişime sebep olurken, diğer yandan mikro oluşumların birbirleriyle ilişkilerinden meydana gelen makro oluşumu perdeleyebilir. Bu araştırma, mizahın makro kültürel çerçevesine odaklanarak

- 1 Bu araştırma, TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Bilimsel Araştırma Projeleri Destek Programı tarafından desteklenen “Türkiye’deki Çevrim İçi Mizah Kültürünün Temsiller ve Etkileşim Ritüelleri Bağlamında Araştırılması” isimli projenin çıktısıdır.
- 2 Öğrenci, Bayburt Üniversitesi, topalbekiroglusunem5@gmail.com
- 3 Öğrenci, Bayburt Üniversitesi, adecxlaleli@gmail.com
- 4 Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, savaskeskin@bayburt.edu.tr, Orcid: 0000-0003-0335-9062

bilimsel bir katma değer üretmeyi hedeflemekte ve Türkiye’nin en fazla takip edilen mizah profillerinde müşterek bir mizah bürokrasisinin kültürleştiğini bulgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çevrim içi mizah, Mizah ritüeli, Kültürel mizah, Çağrı Taner, Cezmi Kalorifer,

Giriş

Bu araştırma, Türkiye’deki çevrim içi mizah kültürünün içeriğini, tarzlarını ve inşa biçimlerini anlayabilmek için, Instagram sahasındaki en yüksek takipçili iki mizah sayfası olan Çağrı Taner (@cagritaner-15,9 Milyon) ve Cezmi Kalorifer (@cezmiKalorifer-10 Milyon) hesaplarında yaşanan içerik hareketliliğine odaklanır. Türkiye’deki takipçi sayısı en fazla olan bireysel, kurumsal ya da parodi hesapların anlık takipçi sayılarına göre sıralamasının yapıldığı Boomsocial (t.y.) platformunda, takipçi sayıları yalnızca 135 kişi ile 15,9 milyon kişi arasında değişen 2100’e yakın hesap yer alır. Bu havuzdan, araştırmanın zamanlılığı, insan kaynağı ve bütçe gibi ölçütlere bakılarak en yüksek takipçisi olan bireysel/gerçek kimlikli ve parodi kimlikli profil hesapları amaçlı olarak seçilmiştir. Seçim işleminde ayrıca, söz konusu hesapların içerik çeşitliliği, paylaşım sıklığı ve etkileşim metrikleri bakımından da diğer sayfaların önünde olmaları dikkate alınmıştır.

Araştırma kapsamındaki inceleme alanları, Türkiye’deki yaygın çevrim içi mizahın kültürel temsillerini ve ilişkisel yapılm yollarını gösterdikleri varsayımı ile üç ay süreyle incelenerek içerikleri kodlanmıştır. Bu kodlama süreci, sayfa tarafından paylaşılan temsili içeriğin ve içeriğe özgü etkileşim metriklerinin kayıtlarının kodlanması ile sınırlanmaktadır. Mizahı temsil eden içeriklerden meydana gelen kültürün, bu kültürü deneyimleyen ve kültüre katılan sosyal medya kullanıcıları arasında yaşayan bazı kodlar meydana getirdiği düşünüldüğünde, Türkiye’nin çevrim içi mizah birikiminin/ belleğinin içeriğini anlamanın, mizah kaynaklı birçok olay ve olgunun teorik açıdan kontrol edilebilmesinin ve anlaşılabilmesinin zemin bilgisini oluşturması beklenebilir. Öyle ki mizah artık toplumsal dönüşümlerin, bilişsel dönüşümlerin ve protest hareketlerin merkezindeki güç olarak devrimsel bir dönüştürücü ya da yıkıcıdır (Hart, 2007). Sosyal medyada ve diğer tüm temsil alanlarında yükselişte olan ‘infotainment /eğlendiren bilgi ya da bilgilendiren eğlence’ kavramı (Thussu, 2017), çağdaş kültürlerin katalizörünün ve ruhunun mizahla bağlaık olduklarını ifade eder. Çünkü artık haber gibi ciddi formatlar bile Onedio ya da Haberself gibi platformlarda infotainment mantığında sunulma eğilimindedir ve sosyal medya pratikleri bu kavrama ilişik anlamlandırıldığında doğru kavranabilir.

Sosyal medya hakkında yapılan mizah odaklı çalışmaların dikkat çektikleri bulgunun özeti şudur; buraya egemen olan parodi kültürü, gündelik dilden siyasete, ekonomiden kültüre, toplumdaki bireye kadar her alanda özgün değişiklikler meydana getirir ve bu değişiklikler kendi otantik kurulumları çerçevesinde geleneksel kültürleri, paradigmaları ve davranışları değiştirirler (Kumar, 2015; Reyes vd., 2012; Holton & Lewis, 2011; Davis vd., 2018; Wan, vd., 2015). Böylesine güçlü bir değiştirici kültürün, nasıl bir kültür olduğunun haritasını çıkarmak, toplumsal değişimleri kavrayıp idare etmek ya da yönlendirmek için önemli bir eylem olacaktır. Parodi hesapların orkestra ettiği toplumsal duyular (Highfield, 2021; Williams & Khoo, 2020) ekseninde neredeyse her sosyal alan, parodi içerikli bir çevrim içi konsept tarafından kuşatılır (Busurkina, 2021).

Türkiye'deki mizah ve yeni medya ilişkili literatürdeki diğer araştırma ilgileri ise, geleneksel temsile yansıma biçimleri (Gönden & Güzel, 2017), psikolojik etkileri (Özdolap, 2015), mizah yayıncılığının dönüşümü (Yenicecer & Karadağ, 2019) ve sanal mizah (Özdemir, 2015) konularına dağılır. Mizahın spesifik yapısallığı, türel olarak sanallaşmasının ne anlama geldiği ve etkisel boyutları çerçevesinde olgunlaşan literatür, mizahı bir kültürel edim olarak görmesine karşın onu bir kültürel birikim olarak değerlendirmez. Bu araştırma ise mizaha bir külliyat olarak bakarak, Türkiye'deki çevrim içi etkileşimli mizah kültürünün haritasını çıkarmayı, gülme davranışlarının hangi konular, tarzlar ve yönelimler çerçevesinde ortaya çıktığını anlamayı hedefler. Bu hedef, bir kültürü açıklayacak teori bilgisini kavrayarak mizahi aktivitelerin sorunlu yönlerinin gelişimi, kültür endüstrilerine dönüşüm için profesyonel altyapı çalışmaları yapılması ve yıkıcı mizaha dayanan dezenformasyonun restorasyonu gibi birçok konuda eylem öncesi bir güzergah belirlemeye yardımcı olacaktır. Çünkü sosyal medyada mizah paydasında bir şeyler olup bitmekte ve bu olup bitişler, toplumdaki birçok olayın gerçekliğinin algılanışına etki etmektedir. Bu kültürü tanımak, detaylarını bilmek, neye yaradığını kavramak ve içeriğindeki olumsal veya olumsuz kodları deşifre etmek; kültürel erozyonların yaratacağı tahribatlar için bir bilimsel set olmanın yanı sıra fırsatları değerlendirmek için de bir itkidir.

Mizah söz konusu olduğunda çevrim içi pratik alanında aranan ya da sorun olarak meraka uyarlanan temel hususlar, politizasyon (Davis vd., 2018; Keskin, 2021), ötekileştirme ve sosyal ayrımcılık (Keskin, Uzun & Taş, 2020), ironi kültürünün çehresi (Gal, 2019; Reyes vd., 2012) ve yeni toplumsal hareketlerin protest yapısallığı (Kutz-Flamenbaum, 2014) olarak ön plana çıkar. Mizahın tarihsel inşası ve dijitalleşen kültürel tabanının neden olduğu bazı çağdaş rötuşlar ekseninde literatürün bazı özelleştirilmiş alanlarda

odak üretmesi olağandır. Ancak her ne kadar çeşitli odalarda dağılmış gibi görünse de bu kültürün tüm çevrim içi bireylere vaat ettiği müşterek kodlar çerçevesinde bir üst yapısal form olarak biçimlenmesi de kaçınılmazdır. Dolayısıyla mizahın tematik dağılımındaki farklılaşmayı tetikleyen modüler ayırımına bakmaksızın, hemen hemen tüm temalarda aynı olarak üretilen ortak kodlarını kavramak, mizah tarafından kurulmakta olan çevrim içi bilinç için bir kullanım kılavuzunu mümkün kılacaktır.

Uluslararası literatüre de bakıldığında temel olarak sosyal medyanın mizah davranışlarının dönüşümü açısından nasıl bir elverişli ve öncü bir alan olmasından söz edilir (Weitz, 2017) ve bu araştırmanın bilimsel amacına en yakın olan çalışma mantığı, sahadaki mizah türleri ve tiplerinin araştırılmasına (Taecharungroj & Nueangjamnong, 2015) dayanır. Ancak bu araştırma salt bir kategorileştirmeyi değil, aynı zamanda etkileşimli bir kültür okuması yapmayı, kültürün temsil ritüellerini saptamayı ve mizahın özündeki kolektif akıl etkisini çözümlemeyi erek edinir.

Çevrim içi mizahı parodi ekseninde tek tipleştirilen yaklaşımı bir kültürel yönelmiş gibi okumak, derin katmanlarda teorik yanılığa dönüşme riski taşır. Çünkü parodinin icra biçimi olarak neredeyse tüm dünyada kabul gören ‘meme/caps’ pratiğinde çözümler meydana gelmesi, sanılandan/varsayılandan daha farklı bir devingen oluşuma işaret eder. Çağdaş literatürde çevrim içi mizah hakkındaki eleştirel ve ana akım çalışmaların genelinde mutlaka yer edinen meme kültürü, Shifman’ın (2013) tespitiyle atflarda gösterildiği gibi ‘viral’ ile aynı şey değildir. Çünkü çevrim içi şaka kültürü olarak en genel tanımına erişen meme her zaman viral olmak zorunda değildir ve çoğu zaman sıradan ve yaygınlaşmamış alanlarda meydana gelir. Meme üretimlerinin kültürün göstergelerini anlamak için bir etkin yol olduğu kuşku götürmezken (Cannizzaro, 2016), bu göstergelerin parçaladığı ve sınıfsallığı görünmez kılan yeni kültürel sermayeler için bir rekabetin hammadeleri olduğu (Nissenbaum & Shifman, 2007) gerçekliği de artık kuşku götürmez bir kabuldür. Yine de günümüz mizah araştırmacıları ‘captured images/yakalanmış imaj’ kavramının kısaltması olarak ‘caps’ ifadesini meme kültürünü çevrim içi mizahın merkezinde konumlandırmak için anahtar roldeki bir ikame ifade olarak kullanmayı sürdürürler (Karahisar, 2015; Kırık & Saltık, 2017; Kahya, 2018). Bu araştırma ise, formel veri tedarik sürecinin başlamasından öncesine dayanan uzun süreli enformel gözlem sürecinde, Türkiye’de bir dönem egemen olan ‘görsel üzerine kırmızı hat çekerek yazılı ifade konumlandırma’ biçimindeki caps kültürünün artık tamamıyla sönmüldüğünü ve alıntılama yönlü mizahi üretimin bir tür ‘fason üretim’ olarak güldürünün üretim hattını baştan kurduğunu tezleştirmek üzere tertip edilmiştir.

Teorileştirme odaklı çalışmalar yanında spesifik çalışma alanları olarak Covid-19 dönemi mizahı (Yıldız, 2020; Subölen, 2020; Porsuk & Cerit, 2021; Çelik, 2021), marjinal grupların bir karşı-gücü olarak ofansif mizah (Neuendorf vd., 2014) ve kullanıcı-üretimli parodi mizah türü (Berg, vd., 2011) gibi konulara dağılır. Türkiye literatürü ile benzer bir aksta genişleyen uluslararası literatürde teorik bir kültür okuması yapma denemeleri temel yönelim değildir. Manovich (2017), yazılım kültürünün teorisini oluşturmaya çabalarken ortaya koyduğu kültürel analitikleri ile birçok dijital birikimin kültürel anatomisini ve omurgasını anlayarak bir toplum yapısı modellemeye çalışır. Bu araştırma da benzer bir kültürel analitik düşüncesini referans alarak Türkiye’de çevrim içi mizah toplumsallığının ideal çehresini modelleyecek projeler ya da akademik çalışmalar için bir zemin bilgisi olmayı amaçlar. Bu amaca ek olarak araştırmada, “*Türkiye’deki çevrim içi mizah kültürü, Instagram özelindeki popüler sayfalardaki içerik çerçevelemeleri ve temsil ritüelleriyle nasıl üretilir ve kamusallaştırılır?*” sorusuna yanıt bulma amacı vardır. Bu araştırma projesinin hedefi ise, Türkiye’deki çevrim içi mizah kültürünün sayfa temsilleri ve etkileşimlerle örülen içeriğinin görünümünü Çağrı Tamer ve Cezmi Kalorifer profilleri özelindeki üretim ritüelleriyle açıklamak ve betimlemektir.

Mizahın Tekno-Kültürelleşmesi: Tarihî Bir Başkalaşımama Olarak Meta-Mizah

Dijital kültürün üretici güçleri arasında yer alan medyanın başına bir nitelendirme sıfatı olarak eklenen ‘yeni’ ifadesi, temsil ve temsile duyarlılık ilişkilerindeki kodlayıcı ve kod-açıklayıcı pratiğin geleneksel edincilerin sergi-landığı bir eylemlilik düzeyi olması nedeniyle aslında sanıldığı kadar yeni değildir. Bir meta-medya olarak anılan ‘daha fazla medya’ tertibi, geleneksel olan her şeyin dijital temsile uyarlandığı bir zaman karışımı formülüyle ifade edilebilir: *gelen-cek* (gelenek+gelecek). Bu melez türdeşlik, aslında tarihinde hiç olmadık bir evreye geçiyormuşçasına tekno-kültürel alanın parçası olan mizahın tarihsel özelliklerinden pek fazla taviz vermeden çevrim içi bireyin müktesebatına sirayet ettiğine de dalalettir. Çünkü yeni gibi görünen mizahın güdülenimlerinde tarihselliğinden ayırt edilecek bir şeylerin olduğu kuşkuludur. Bu kuşkuya neden olan şey, ifadeleştirme ve ifadeler her ne kadar değişse de ifadelerin kast ettiği düzenlerin devamlılığıdır. Dilbilimsel yapı-salcılıkla ilintisi bulunan ve metinsel (senaryolu) uğraşlar arasında yer alan mizahın (Attardo & Rashkin, 2017), dizgesel değişimlerinden taviz verdiği dış-görünümselliği pek değişken iken, semantiğinde çağların erkine duyduğu sadakati sürdürmesi bir çelişkidir. Belki de bu nedenle semantik-yazılı mizah teorilerinden etkili-dilsel mizah teorilerine doğru bir kayma yaşanır

gibi görünürken (Attardo, 2017) ve hatta dilsel egemenliğin beden performansının görselliğine dayanan yeni bir mizah evreninde mas edildiğini savunan görüşler artarken (Velten, 2009), aslında sosyal medyanın ‘halâ’ büyük oranda yazılı-görsel bir alan olması, mizahı mutlak olarak konuşma dili düzeyine indirgemenin imkansızlığını da hatırlatır. Öyleyse çevrim içi mizah, geleneksel mizah pratiğinin bir adaptasyonu olarak meta-mizah sayılabilir. Öyle ki Brook (2009), örtük yanları nedeniyle mizahı bir meta-iletişim olarak görür ve bunu anlayabilmek için katılımcı konumdan gözlemci konuma geçmeyi önerir. Çünkü mizah, yalnızca dilde değil, ifadenin tüm kalıplarında dijital çevrime aktarılan deneyimlerden oluşur.

Morreall (1980), üç tipte ele aldığı yaygın mizah teorilerinin tarihsel olarak Platon ve Aristo’nun görüşlerine dayanan *üstünlük teorisi*, Aristo’dan beslenmekle birlikte Cicero, Kant ve Schopenhauer’un olgunlaştırdığı *uyumsuzluk teorisi* ve Spencer ve Freud’un psikanalitik çözümlemelerinde saptanan *rahatlama teorisi* kavramsallaştırmalarıyla tanımlanması mümkündür. Hatta Bergson ve Descartes de bu teorilerin melezinden bir sosyal mizah anlayışını kurmaya çabalarlar. Üstünlük teorisi genel hatlarıyla, bir tarafın diğerini tahkir etmek ve küçümsemek için kullandığı tavrında simgeselleşen kahkahanın teorik çerçevesidir. Uyumsuzluk teorisinde, yapısal olarak bozulan ya da eksilen bir durumun meydana getirdiği algısal kırılmanın tetiklemesine önem verilir. Bu teoriye göre, olması gerektiği gibi olmayan ya da olamayan şeylere, bu şeylerin ilişkisindeki kopukluklara, eksikliklere, beklenmeyen hallere ve bozunumlara gülünür. Weatch (1998), bu gibi nedenlere dayanarak uyumsuzlukların, şaşırma, saldırganlık, duygusal dönüşümler, bariz anlama güçlükleri ve kontrolsüzlükler şeklinde mizaha konu olduğunu belirtir. Rahatlama teorisi ise, baskı altında tutulmanın yarattığı rahatsızlığa karşı bir katharsisi ve kendi kontrolünden boşalım adına ödün vermeyi öne çıkarır. Morreall (2009a), üstünlük teorisini anti-sosyal olarak, uyumsuzluk teorisini irrasyonel olarak, rahatlama teorisini gerektiğinde açılan baskı vanası olarak işlevselleştirirken, bütün bunların dışında bir de Aristo ve Aguinac’ın şakacı rahatlama teorisini ve Latta’nın psikanalitiğe sosyal etkiyi de serpiştirdiği rahatlama teorisine ayrıca yer açar. Ancak bütün bu eklenti teoriler ana akslar olarak üç temel teorinin türev yorumlarıymışçasına değerlendirilir. Her ne kadar ‘kötü şöhretiyle bilinen’ mizahın kahkaha, gülme ve oyun kültürüyle iç içe geçmiş olması farklı türleri görünür kalsa bile, onu bir oyun, gülmeyi ise oyun işareti gibi düşünen görüşün esas teorilerle bağı kurulur. Çünkü oyunda komik olan ile gülünç olan arasında bir fark inşa edilir. Bu farka göre gülünç olmak küçük düşmektir, güldürmek ise meziyettir (Morreall, 2012).

Mizah teorilerinin oyunlaştırmayla ilişkisi yalnızca uyumsuzluklar ve üstünlükler bağlamıyla sınırlı değildir. Bugün sosyal medyada oynanan mizah oyunlarındaki ritüellerin genel çatısında farkında olarak ya da olmayarak (bilinç dışı) bilişsel bir performans da hep vardır. Freud'un üç temel teoriye katkı sunan şaka, komik ve mizah üçlemesinde bir patolojik dengesizlik söz konusudur. Bu çerçevede şaka, bastırılmış nefret ve cinselliğin dışavurumudur. Komik, psikik enerjinin düşünme düzeyindeki dolaşımında kişinin kendi kendini kurgusal açıdan kurtarmasıdır. Mizah ise, saklanan ve birdenbire gereksiz hale gelen duyguların serbest bırakıldığı bir hissetme deneyimidir ve optimizmle eşdeğer saymaktan kaçınılması gereken bu kavram, stresle başa çıkmanın yoludur (Morreall, 1997). Aslında bu araştırmada kültürü kavramak için kullanılan perspektif yalnızca üstünlükçü bir eşitsizliği ya da uyumsuzluğa dayanan yapı-yıkımı/yapı-bozumu toplumsallaştırmaya yaramaz. Aynı zamanda mizahi dışavurumlar üzerinden bir topluluğun psikolojik etkisini de anlamayı olanaklı kılar. Çünkü alaycılığı ve sarkastik tavrı içeren güldürünün yaygınlığı, aslında toplumsal açıdan bastırılmış nefret duygusunun soruşturulmasını gerektirir.

Morreall (1989) mizahın kötü ve kutsala karşı çıkan bir yapı-bozum olduğunu öne süren Batı medeniyetinin onu tam olarak anlayamaması nedeniyle haksızlık yaptığını ve felsefeyle mizahın hayata alışılmadık yönden bakma konusunda aynı işlevlerde olduklarını savunur. Mizahın ciddiyet karşısındaki hassas 'kötü şöhreti', onun ciddiyetten ayırt edilmediği antik çağlardan bu yana bir yanlış anlamının hikayesi olabilir. Oysa artık toplumda ciddiyetin mizah karşısında kötü bir şöhrete doğru evrildiği ve hayatın her alanında tekrar köklere dönüşün yaşandığı da iddia edilebilir. Çünkü toplumun neredeyse her bileşenindeki varoluşsal performanslara mutlaka biraz mizah sosu eklenir. Morreall (1991), iş yerinde mizah oksimoronunun doğallaştığı bir milenyum evresini tanımlar. Mizah bir oyun gibi iş yaşamının parçası haline gelir ve artık 'gereksiz' bulunan ciddiyet yüzyıllardır yaşanan ve resmî olmayan anlayışı yansıtmayı bırakır. Bugün Google, YouTube, Amazon gibi küresel şirketlerin çalışma ortamlarında dahi gözle görülen anti-ciddiyet, mizahın doldurduğu alanlardan dışlanan geleneksel yapısallığı örnekler. Hatta iş yeri dışında okullarda, sağlık kuruluşlarında ve diğer tüm 'ciddi' yerlerde -sosyal medyanın her yerinde olduğu gibi- mizah vardır (Morreall, 2008).

Dinin baskın olduğu çağlarda trajedinin taşıdığı duygusallık düzeyini taşımadığı için kötü şöhrete büründürülen mizah (Morreall, 1990), yeniden duygulanım stratejilerinin doğal bir unsuru halini alıvermiştir. Duygular sosyolojisinde mizah ile duygulanım ritüelleri arasında hep bir ortaklık olduğundan yola çıkılır. Çünkü Morreall'a (1983) göre her ikisi de bir nesneye

yönelirler. Aynı zamanda her ikisinin de belli dereceleri vardır ve davranışsal tezahürleri bastırılabilir. Her ikisi de kişilerin kendilerini kandırdıkları bir durum olmakla birlikte her ikisinin de hoş ve zevkli tarafları vardır. Bu sebepler, sosyal medya mizahına karşı kitlesel ilginin duygusal boyutunu kurarken bir dayanak görevi görecektir.

Mizahın çevrim içi toplumsallıkta bir kültür olarak düşünülmesi ve tasarlanması için en önemli tarihsel ve kuramsal dayanak ise onun sosyal sınırlarla güçlü ilişki kurmasıdır. Sosyal gruplar arasında farklılık gösteren, hatta bu gruplar arasındaki farklılıkları anlamayı ya da grup-İçi ortaklıkları fark etmeyi sağlayan mizah (Kuipers, 2009) gruplara özgü tarzlar ortaya çıkarır ve bu tarzlar buluşunca melez, çoklu, karmaşık ve kararsız içgörüler bütünü olan mizah kültürü belirir. Bu kültür ise tek taraflı olamayacak kadar katılımsaldır. Norrick’in (2009) etkileşimli mizah teorisini savunurken, gündelik hayatta şaka, alay, ironi ve İğnelemenin yaşandığı toplumsal cinsiyet, güç, dayanışma, nezaket ve kimlik istismarı gibi konularda etkileşim etkisinin araştırılmasının gerekliliğine vurgu yapar. Çünkü bu sorunlu tarzlar mutlaka her şakacının bir yanıt (katharsis) beklediği kitlenin verdiği yanıtla kültürel nitelik kazanır. Sosyal medyada yorum, beğeni ve paylaşım ilişkileri mizahın sorunlu gülme edimlerini kültürel açıdan yaygınlaştırmanın kanallarıdır.

Sosyal medyada ve diğer tüm toplumsal alanlarda etkileşimin gerçekleşmesi için gerekli olan şey, uyarıcı bir olayın vuku bulmasıdır. Mizahi olmayı amaçlamadığı halde mizaha konu edilen olaylar, beklenmeyen şakalar, espriler ve sosyal olay izahları, gülmenin sosyal etkisini var eden bağlamlardır (Wyer & Collins, 1992). Mizahın toplumsallığı, onun her zaman kast edilmeyen ve amaçlanmayan bir eylemlilik olmasıyla bir kez daha kanıtlanır. Çünkü mizah konusu özel bir tasarımda değil, gündelik yaşamın sahnelendiği her yerde kendiliğinden gelişen sıradan olayların sıra dışı sonuçlarında yaratılır. Aslan (2014) sosyal medyada neredeyse her olayın kendi mizahını yarattığını tespit ederken, söz konusu tespiti bu durumla bağdaştırmak mümkündür. Üstelik sosyal medyada, geleneksel bağlamdan (yüz yüze) çok daha hızlı hareket eden mizah, dedikodu etkisinin yaygınlığı nedeniyle (Morreall, 1994) sistemin tüm kılcal damarlarına kısa sürede erişir. Mizahın erimindeki bu genişleme, kültürün çekiciliğini ve istilacı tavrını da simgeler. Tüm bu özellikler ise, çevrim içi mizah kültürünü anlamayı gerektirir. Aksi takdirde ciddiyetin yerini alan bu pratiğin insanlığı nasıl biçimlendirdiği, erken evre yerine metastaz evresinde anlaşılacaktır. Tarihsel geç kalmışlıkları nedeniyle illikliğin izlerini halâ taşıyan insanlık, çevrim içi eş-zamansızlığın imkanlarını tarihselliği yeniden düzenlemekte kullanabilir.

Yöntem Tasarımı

Bu araştırma, deneysel olmayan niceliksel araştırma modellerinden olan betimsel modellerle tasarlanmaktadır. Bir olgunun hazırdaki durumunun, işleyişinin, sorunlarının ya da faydalarının anlaşılması için veri setlerini betimleme eş-süremsel betimlemeye yarayan model (Williams, 2007), güncel gelişmelerin analitiğinde kullanılır.

Araştırmada veri yapılandırılmakta kullanılacak yöntem ise içerik analizidir. Medya mesajlarını görünen içerikleri üzerinden bir yapısal okuma yapmayı hedefleyen metot (Riffe vd., 2019), güvenilirlik ve geçerlik parametresi bakımından yaygın kabul görür. Çoğunlukla haber medyasının mesaj veya tema çerçeveleme stratejilerini metin üretimlerinin içeriğindeki görünürlükler ve arka plandaki derin anlamlar arasında bağ kurarak çözümlemeye yarayan yöntem (Matthes ve Kohring, 2008; An ve Gower, 2009), son zamanlarda yeni medya odaklı çalışmalar için de güçlü bir enstrüman olarak kullanılır. Herring (2004), henüz yeni medyanın ilk dönemlerinden bu yana kullanılacak olan içerik analizinin uygulamasındaki yenilikleri ve kullanıcı etkileşimini öne çıkararak bilgisayar aracılı bir yöntemsel yoruma geçildiğini ifade eder. İçerikten yola çıkarak kültürün bütünlüğünü örmek için kullanılan yöntem, artık metin odağından multi-medya içerik odağına geçmiştir. Bu araştırma da yöntemsel paradigmasını içerik analizinin yaklaşımlarına göre belirler ve sahada görünen mizah kültürü içeriklerinin, belirgin anlamlar ve etkiler çerçevesinde meydana gelen kurgular olduklarını düşünür.

Araştırma sahasındaki içeriklerin birer kod olarak toplanmasında, yapılandırılmış kodlama cetveli kullanılmıştır. Kodlama cetveli, sayfalar tarafından paylaşılan temsil içerikleri yapılandıran kategorik çerçeveler barındırır. Kodlama cetvelinde kapalı uçlu kategorilere ek olarak açık uçlu ve yeni kategori olması muhtemel kategorisel kod alanları yer almıştır. Çalışma verileri toplanırken, mizahın içeriğinde nefret söylemi, itibar saldırısı ya da diğer türden hedef göstermeler varsa doğrudan elenmiştir. Mizahın politik, dini ve diğer kültürel hassasiyetler içeren yönlerinde etik ilkeler gözetilmiştir; ayrıca mizah dışı olan (reklam, halkla ilişkiler, kutlama, görüş bildirimi, anket, tanıtım vs.) tüm içerikler araştırma kapsamı dışına alınmıştır.

Araştırma verilerinin toplanması için, olağan bir seyir döneminin gözleendiği proaktif üretim süreci baz alınmış ve bu sürecin güncelliği gözetilmiştir. Çünkü sıra dışı ya da aşırı gündemlerin yer aldığı reaktif durumlar, kültürün olağan ve otantik desenlerinde yanlış anlamaya neden olma potansiyeli taşır. Bu bakımdan araştırma süreci, Kasım-Aralık 2002 ile Ocak 2023'ü kapsayan üç aylık dönemi içerir. Çağrı Taner ile Cezmi Kalorifer Instagram hesapla-

rında söz konusu tarihlerde paylaşılan postlar/içerikler içinden sınırlama kısıtlarını aşan içerikler çözümlenmeye dahil edilmiştir. Ayrıca günlük mizahın asıl temsil alanına dönüşme yolunda ilerleyen ve her günün sonunda silinen hikaye/story içerikleri de kayıt altına alınmanın zorluğu nedeniyle kapsam dışında tutulmuştur.

Bu araştırmada mizah kavramı, genele yayılmış, katılımlı, etkileşimli ve merkezî olmayan bir öz-örgütlü güldürü deneyimi olarak değil, milyonlarca insanın tek bir profilden edindiği kültürel aktarım olarak ele alınır ve bu haliyle gelenekselliği de çağırıştırır. Öyle ki Cezmi Kalorifer Instagram hesabının ‘Bio’ kısmında ‘içerik tavsiyesi almadığına’ dair bir baskın tavır açıkça deklare edilir. Bu merkezleşmiş mizah deneyimi, katılım ve etkileşim yanılığının insanların geleneksel medya pratiklerinde pek fazla değişikliğe neden olmadığını da gösterir.

Araştırma sahasında gözlemlenen veri sahası, Çağrı Taner için 317, Cezmi Kalorifer için 336 içeriği barındırır. Ancak kapsam dışı olan ve mizah bağlamında değerlendirilmesi mümkün olmayan içeriklerden arındırılmış salt mizah yüklü içeriklere bakılırsa, Çağrı Taner için 294, Cezmi Kalorifer için 140 içeriğe kadar sadeleşme yaşanır. Cezmi Kalorifer sahasında daha yoğun yaşanan sadeleşmenin nedeni, bu hesaptan mizah dışı içeriklerin paylaşım sıklığıdır. Çünkü sayfa, salt mizah sayfası olarak değil karma bir eğlence sayfası olarak çalışır.

Veri sahası olarak belirlenen Instagram, Sönmez ve arkadaşlarının (2022) saptadıkları üzere mizahın ve diğer çok kipli (multi-medyatik) temsil performanslarının en popüler olduğu mecralar arasında olduğu ve trans-medya özellikleriyle diğer mecralardaki içerikleri de temsil edebildiği için verimli bir saha olarak varsayılmıştır. Veri sahasından kodlama cetveli ile toplanan veriler, SPSS paket programına aktarılarak frekans analizine tabi tutulmuştur.

Bulgular

Araştırma sahasında ilk olarak her iki hesaptan paylaşılan mizahi içeriğin kip yapısına bakılmıştır. Çok kipli (multi-modal) içerik tasarımıyla özgün kimlik kazanan yeni medyada sergilenen mizah performanslarının kültürel çerçevesini çizmek için içeriğin tipik görünümleri önem arz eder. Aşağıdaki Tablo 1’de dört kategorilik bir dağılım verilmiştir.

Tablo 1. Paylaşımların Kip Yapısı

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Fotoğraf	90 %30,6	40 %28,6
Video	71 %23,8	16 %11,4
Yazı	111 %37,8	64 %45,7
Fotoğraf+ Yazı	12 %4,1	20 %14,3
Toplam	294 %100	140 %100

Sayfalardaki mizahi içeriğin kip yapısına bakıldığında, görsel kültürün egemenlik alanını artırdığı sosyal medyanın dinamiklerinden daha farklı bir manzara ile karşılaşılır. Çünkü yazı, artık temel içerik unsuru olmaktan daha çok görseli tamamlayan bir yardımcı eleman olarak kullanılırken, mizah sahalarında (özellikle de Cezmi Kalorifer sahasında) baskın kipi temsil eder. Her iki sayfanın da ortak özelliği, yazıyı görselleştiren bir ‘alıntılama’ tekniğinde kesişir. Sayfalar gerek kendilerinin gerekse başkalarının Twitter’da yazdıklarını alıntıladıkları görseller üzerinden mizah yapma eğilimleri ile ön plana çıkarlar. Bu detay, yazılı kültürün mizahın ifadeselliği bağlamındaki etkinliğini saptamak açısından önemlidir.

Aşağıdaki Tablo 2’de, mizah kültürünün paylaşım alanlarındaki akışın dağıldığı merkezleri gösteren tematik mizah eğilimleri gösterilmektedir.

Tablo 2. Paylaşımların Teması

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Politika	0 %0,0	4 %2,9
Gündelik Yaşam/Toplum	107 %36,4	32 %22,9
Sosyal Medyada Toplumsal Yaşam	65 %22,1	58 %41,4
Sosyal Medya Gündemi	44 %14,8	25 %17,9

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Diğer Medya Gündemi	30 %15,0	13 %9,3
Tarih	2 %0,7	1 %0,7
Kişilerarası İlişkiler	44 %4,1	7 %5,0
Uluslararası İlişkiler	2 %0,7	0 %0,0
Toplam	294 %100	140 %100

Mizah, özellikle Bakhtin (1984) tarafından politikleştirilen bir grotesk ya da karnavalesk bağlamın eleştireliliğinin neredeyse tamamen dışında, daha yumuşak (soft) bir çerçeveye kendi dinamiğinin doğal vericisi/sağlayıcısı konumundaki dijital kültüre içkin bir bağıl kültür olarak kurulur. Politik mizah ‘yok’ denecek kadar azken, gündelik toplumsal yaşam ile medya yaşamları arasında dağılan bir yoğunluk grafiği göze çarpar. Buna göre Çağrı Taner daha çok toplumsal yaşamı (%36,4), Cezmi Kalorifer ise daha çok sosyal medya yaşamını (%41,4) temsil eder. Bununla birlikte Çağrı Taner geleneksel medya gündemini (%15,0), Cezmi Kalorifer ise sosyal medyatik gündemi (%17,4) ağırlıklı olarak temsil yoluyla yeniden üretir.

Tablo 3, mizah kültüründeki baskın güdüyü ve bu kültürü paylaşanlar tarafların birbirlerine ve mizahın içeriğindeki kimliklere karşı yaklaşımı gösteren teorik tavra dair dağılımı sunar.

Tablo 3. Paylaşımlardaki Mizahın Teorik Tavrı

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Üstünlükçü	97 %33,0	27 %19,3
Rahatlamacı	29 %9,9	23 %16,4

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Uyuşmazlığa Yönelik	168 %57,1	90 %64,3
Toplam	294 %100	140 %100

Mizahın, sınıfsal eşitsizliklerin yeniden üretiminde hegemonik ve karşı-hegemonik bir aygıt olmasının yarattığı sorunlu gülme çerçevesinde teorileştirilen davranışlar, Türkiye’de çevrim içi mizah kültürünün tıpkı egemen sosyal medya kültüründe olduğu gibi sınıfsal farklılıklar üzerine gitmekten çekinmesiyle birlikte yeniden ele alınmalıdır. Çünkü mizahı bir mücadeleye dönüştüren taraflar arasındaki üstünlük ve rahatlama boyutundan soyutlanan mizah, Tabloda görüleceği üzere her iki majör mizah santralinde de birincil olarak uyuşmazlıkları temel alır. Bu dokunaksız mizah tarzı uyuşmazlık içindekinin absürt konumuna dair bir gülünçlüğü öne sürmesine karşın belirgin olarak iki taraf arasında gerçekleşmez. Çünkü Çağrı Taner uyuşmazlığı kendi üzerine alarak yumuşatırken Cezmi Kalorifer sempatikleştirerek yumuşatır. Ancak Çağrı Taner (%33,0) üstünlükçü teoriyi azımsanmayacak ölçüde kullanarak öteki olanın imalatında bireysel olarak daha gerçekçi bir rol üstlenir.

Aşağıdaki Tablo 4’te ise mizahın kategorisel dağılımı verilmektedir. Akdur ve Durak-Batığın (2017), dört temel düzeyde ifade edilen mizah tarzlarından agresif mizah ile kendini yıkıcı mizahın sorunlu ve ötekileştirici yönüne dikkat çekerken, kendini geliştirici ve katılımcı mizahın sosyal ve yapıcı yönüne dikkat çekerek bir psikolojik hat çeker. Dolayısıyla mizahın teorisi ile tarzı arasındaki somut ilişki, mizah kültürünün akış yönünü tanımlayarak insanların mizah aracılığıyla ne yapmakta olduklarına ve onların psikolojik ve sosyal varlıklarının çevrim içi düzeyde nasıl biçimlendiğine dair bir kılavuzdur.

Tablo 4. Paylaşımlardaki Mizahın Kategorisi

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Agresif Mizah	50 %17,0	21 %15,0
Kendini Yıkıcı	84 %28,6	18 %12,9

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Kendini Geliştirici	33 %11,2	40 %28,6
Katılımcı	127 %43,2	61 %43,5
Toplam	294 %100	140 %100

Çevrim içi mizah kültürünün ortak güdülenimler etrafında şekillendiğine ilişkin kanıtları netleştiren mizah tarzları dağılımı, katılımcı mizah kategorisini her iki mizah alanında da öne çıkan sosyal bir yapıcılık pratiği olduğuna dair kanı oluşturabilir. Ancak bu araştırmada ‘katılımcı’ olarak tanımlanan mizah, katılım kültürü gereğince herkes tarafından onaylanan ve yeniden üretilen bir yaygın mizaha katılımı ifade eder. Çünkü mizah, her iki sayfada da özgün değildir ve tedavüldeki mizah pratiğine ‘katılan’ sayfa yöneticilerinin yeniden üretim sinerjisidir. Bu yönüyle esasen sosyal katılım her zaman faydalı sayılamaz. Sosyallığın eşitsizlikler üzerine bina edildiği bir alanda katılımcı mizah da meşru bir çelişkidir. Bunun yanı sıra Çağrı Taner sahasında gözlenen kendini yıkıcı mizah belirginliği de (%28,6), aslında temsil edenin kendi şahsında tekilleştirdiği çoğul agresifliktir ve bir tür yumuşatma ve genelleme stratejisi olan bu temsili hal, aslında başkalarıyla alay etmenin bir yoludur. Küçük duruma düşen bir kişiyi, ‘aynı ben’ ya da ‘ben de böyleyim’ tanımıyla tekilleştirmenin megalomanik tavırla ilintisi vardır. Cezmi Kalorifer ise, daha yumuşak ve insanların ‘içini ısıtacak’ mizah tarzı görünümüyle kendini geliştirici mizah sosyalliğini (%28,6) öne çıkarır. Her iki durumda da mizah, kitlelerin psikografik yönelimlerine ön ayak olan bir ‘ortak akıl’ ürünüdür.

Aşağıdaki Tablo 5’te ise teorik ve biçimsel olarak çerçevesi çizilen mizahın türsel dağılımına yer verilmiştir.

Tablo 5. Paylaşımlardaki Mizahın Türü

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Parodi	107 %36,4	81 %57,9
Hiciv	47 %16,0	6 %4,3

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Ofansif	33 %11,2	12 %8,6
Kara	3 %1,0	0 %0,0
Absürt	74 %25,1	37 %26,4
İroni	30 %10,2	4 %2,9
Toplam	294 %100	140 %100

Çevrim içi mizahın parodik olduğu artık neredeyse bir varsayım olarak kabul görürken, bu araştırmanın bulguları da varsayımı destekler. Mizah, aslında bolca ve çeşitli imgeler üzerinden üretilirken arka planda o kadar da çeşitlilik arz etmediği görülür. Cezmi Kalorifer baskın bir parodi (%57,9) mizahını tercih ederken, absürt (%26, 4) ve ofansif (%8, 6) arasında diğer türsel eğilimlerini sergiler. Çağrı Taner de parodi mizahını (%36,2) birincil tür olarak konumlandırır ve absürt mizah (%25,1) ile hiciv (%16,0), ofansif mizah (%11,2) ve ironik mizah (%10,2) arasında ikincil yönelim belirler. Hiciv tarzının Çağrı Taner’de daha baskın olması, bireysel mizah yapma ile kolektif mizah yapma arasındaki pazarlama dengesini kurmakla ilintilendirilebilir. Çünkü her iki sayfa da politik hicivden kaçınmaya çalışırken, Cezmi Kalorifer özü itibariyle parodik bir kimliktir ve hiçbir ayırt edici dünya görüşünü sergilemeyecek kadar akışkanlığıyla öne çıkar.

Aşağıdaki Tablo 6’da inceleme sahasındaki mizah üretiminin formatı üzerinden bir oransal dağılım verilmektedir. Bu dağılım, çevrim içi mizahın erken dönem etkisinin sonuna gelindiğini ve yeni bir evrenin başladığını gösterir.

Tablo 6. Paylaşımlardaki Mizahın Formatı

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Geleneksel Caps/Memé	14 %4,8	5 %3,6
Fake News/Sahte Haber	1 %0,3	6 %4,3
Kendine Atıf Paylaşım	99 %33,7	0 %0,0
Başkasına Atıf Paylaşım	138 %46,9	91 %65
Kaynağı Belirsiz Atıf	42 %14,3	38 %27,1
Toplam	294 %100	140 %100

Türkiye’de ‘caps/memé’ ile başlayan çevrim içi mizah geleneği bir dönem İnci Caps adı verilen sayfasının tekelleştiği kültürel tarzlarla çoğalırken, bugünün mizah kültüründe caps etkisi neredeyse sönmülmüştür. Bunun yerine, mizahın kültürel hammaddesi ve diğer bileşen tedarikleri, her iki sayfada da izlendiği üzere ‘başkasına atıf yapmak’ ile sağlanır. Mizahın üreticiliği yerine bir tür ‘distribütör’ rolü üstlenen bu aracı temsil sahaları, yaygın mizah üreten kişilerin ‘dijital seçilimini’ içeren bir kolektif mutasyon ilişkilerine aracılık ederler. Birilerinin ürettiği mizah, majör olan sayfalarda paylaşılarak çoğunluğun katıldığı bir kamusal niteliğe evrilir. Ancak bu atıf, Cezmi Kaloriferde daha fazla görüldüğü üzere (%27,1) kimi zaman kaynağı belirsiz bir alıntılama nedeniyle sumen altı edilir ve kaynağın anonimleşmesi ilk aşamada başlar. Fakat tabloda dikkat çeken önemli husus, atıf kültürünün her zaman başkasına odaklanması yerine Çağrı Taner örneğinde görüleceği gibi (%33,7), sayfanın kendisine de odaklanabileceğidir. Cezmi Kalorifer’de hiç olmayan bu yönelim, Çağrı Taner’in kişi olarak öne çıktığı kültürde Instagram sayfasını Twitter için bir ‘çapraz medya’ olarak kullanmasından ve markalaştırdığı isminin kaynak liyakati taşıdığına dair geçerli kanaatten kaynaklanabilir. Özçekim kültürü ile yükselen ‘ben-merkezcilik’, mizahta kendini alıntılama kadar varan bir ‘ben-yönelimli’ dünya görüşünü besler.

Aşağıdaki Tablo 7’de araştırma sahasındaki mizahın kapsamına dair veri dağılımı sunulmaktadır. Bu dağılım, kültüre konu olan temsilin içeriğindeki çoğulluğun tipik ya da karakteristik nüanslarını vermesi bakımından önemlidir.

Tablo 7. Paylaşımlardaki Mizahın Kapsamı

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Genelleştirici	142 %48,3	105 %75,0
Özelleştirici	62 %21,1	35 %25,0
Öz-Genelleştirme	90 %30,6	0 %0,0
Toplam	294 %100	140 %100

Tablodaki veriler, araştırma sahasından beklendiği gibi büyük oranda ve ortak yaklaşımla, mizahın genelleştirme tavrında olduğunu gösterir. Bu tavır, temsil edilenlerin tipik niteliklerini vurgularken, kimlik gruplarının anlaşılmasında genelleyici söylem setlerinin baskın olacağı anlamına da gelir. Ancak burada önemli olan kategori, öz-genelleştirme olarak kavramsallaştırılması denenen melez tavidir. Çağrı Taner sayfasında gözlemlenen (%30,6) bu tavır, Castells’in (2010) ‘kitlesele-öz iletişim’ önermesinden bir esinlenmedir. Kitle iletişimi ile öz iletişimi melezleştiren sosyal medya savından hareketle, Çağrı Taner’in genel-geçer temsilleri kendi kimliğiyle özdeşleştirmesine bir teorik çerçeve çizilebilir. Bu çerçeve, takipçilerin özdeşleşimini hayranlık özdeşleşimi ile birleştiren bir mizahi budaklanmayı geçerli kılar.

Aşağıdaki Tablo 8’de paylaşımdaki mizaha egemen olan dilin yapısı belirtilmektedir. Mizah dili burada hem doğrudan görsel temsildeki dil hem de dolaylı olarak görseli tamamlayan açıklayıcı dilin bir bütünlüğü olarak ele alınmaktadır.

Tablo 8. Paylaşımlardaki Mizahın Dili

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Pejoratif/Aşağılayıcı	75 %25,5	14 %10,0
Sarkastik/Alaycı	140 %47,6	63 %45,0
Ötekileştirici/Yargılayıcı	19 %6,5	6 %4,3
Sempatik	12 %4,1	30 %21,4
Empatik	8 %2,7	17 %12,1
Antipatik	22 %7,5	4 %2,9
Tanımlayıcı/Bilgilendirici	18 %6,1	6 %4,3
Toplam	294 %100	140 %100

Mizah dili, ‘şaka kültüründen’ beklenen bir alaycılık ekseninde şekillenirken, araştırılan sayfalar arasındaki asıl önemli dilsel ayırım diğer kategorilerde belirginleşir. Buna göre Çağrı Taner pejoratif/küçümseyici (%25,5) ve antipatik (%7,5) dili içeren mizahıyla daha yıkıcı olarak gözlenirken, Cezmi Kalorifer’de sempatik (%21,4) ve empatik (%12,1) dil, ikincil baskınlık oranlarıyla daha yapıcı görünür. Ancak her iki sayfada da alaycılık ile pejoratiflik oranları kültürün temel ağırlık merkezlerini oluşturur.

Aşağıdaki Tablo 9’da ise sayfalardaki mizahi paylaşımlardan emoji kullanılmış olanların türel dağılımı verilmektedir. Emojiler kategorileştirilirken ‘random gülme’ olarak tarif edilen ve tuşlara gelişigüzel basmakla ortaya çıkan bir alaycılık meta-dili de çözümlenmeye dahil edilmiştir.

Tablo 9. Paylaşımlardaki Dilde Emoji Kullanımı

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Jest ve Mimikler	28 %21,4	30 %81,1
Kültürel Semboller	2 %1,5	0 %0,0
Gündelik Yaşam Sembolleri	7 %5,3	5 %13,5
Random (Rasgele) Gülme	94 %71,8	2 %5,4
Toplam	131 %100	37 %100

Cezmi Kalorifer pek fazla emoji içerikli ifadesel dil tercih etmese de emojinin var olduğu paylaşımlarında genel olarak insansı duygulanımı vurgulayan jest ve mimikleri (%81,1) tercih etmektedir. Takipçilerin özdeşleşim ve duygulanım düzeyi için önemli olan bu emoji tercihi Çağrı Taner'de (%21,4) baskın olan tercih değildir. Çağrı Taner daha çok görselin açıklama kısmında random/rasgele gülme olarak bilinen emoji örneklerini kullanır. Bu iki duygusal vurgu arasındaki fark, birinin insani eklenti ile sempatik görünümü, diğerrinin ise alaycı ve aşırı mizah görünümü benimsemesinden kaynaklanan bir imaj yönetimiyle ilgili olma potansiyelindedir.

Aşağıdaki Tablo 10, araştırma sahasındaki paylaşımların ilişkili olduğu zaman düzeyine ilişkindir. Mizahın çağların aktarım bilgisi olarak bir bellek kurucu güç olmasıyla gündelik olarak tüketilen bir enformasyon olması arasındaki farkı kültürel yapıcılık yönünden değerlendiren bu araştırma, tüketim kültürünün 'her şeyin tüketildiği' bir hakimiyet kurmasının farklı örneklerini de sunmayı amaçlar.

Tablo 10. Paylaşımlardaki Mizahın Zamanlılığı

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Gündemle İlgili	117 %39,8	91 %65,0
Geçmiş Zamanla İlgili	24 %8,2	11 %7,9
Gelecek Zamanla İlgili	9 %3,1	6 %4,3
Genel Geçer	144 %49,0	32 %22,9
Toplam	294 %100	140 %100

Tablo, Türkiye’deki mizah kültürünün genel olarak ‘şimdi’yi ve ‘şimdiden itibaren tüm zamanları’ kapsadığını gösterir. Mizahın gündemle ve genel geçer zamanla ilintili olarak kurgulanması, tüketim ekonomilerinde emtia değeri taşıyan ve sermayeye dönüştürülen paylaşım ilişkilerinin bir sonucu olarak da görülebilir. Tüketim ekonomisi ile mizah ekonomisi benzer bir enformatik düzlemde kurulur. Ancak araştırma sahasında Çağrı Taner’in daha çok genel-geçer (%49,0) zamana hitap eden mizah içeriklerini, Cezmi Kalorifer’in ise daha çok gündemle (%65,0) ilgili mizah içeriklerini paylaşmaları yönetsel bir stratejidir. Bu strateji çerçevesinde değişen ağırlık merkezleri, gelecek zaman ve tarih ilişkisini pek hedeflemez. Çünkü tarihsel kurguda geçmiş ve geleceğin genellikle şimdi’nin konumundan anlaşılması olağan bir yaklaşımdır. Mizah bu yaklaşım çerçevesinde ya şimdiye özgü bir tüketim etkinliği ya da her zaman varmışçasına kapsamlı bir algı etkinliği olarak çalışır.

Aşağıdaki Tablo 11’de mizahın zamanlılığı olgusuna başka bir yönden bakan kategorisel yaklaşım yer almaktadır. Bu yaklaşıma göre mizahın tüketim devamlılığı ile kullan-at modelindeki hali arasında bir fikir edinilebilir.

Tablo 11. Paylaşımlardaki Mizahın Süreğenliği

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Seri-Süreğen Üretim	36 %12,2	16 %11,4
Tek Seferlik Üretim	258 %87,8	124 %88,6
Toplam	294 %100	140 %100

Tüketim emtialarının bir seriyal/dizi olarak sunumu ile tek seferlik kullan/at modelli sunumu, her koşulda tüketime dair bilincin sürdürülebilirliğine hizmet eder. Çünkü zaman zaman geçmişten çağrılarak gündeme gelmesine rağmen, gündem olarak kurulan ve geçmiş ile gelecekte ayrıştırılan şimdiki zaman mizahları genellikle tek sefere mahsus olarak tasarlanır ve tüketilir. Araştırma sahasında çok yakın oranlarda tüketimin tek-seferliği gözlemlenir. Seri-süreğen olarak tanımlanan mizah üretimi ise gündeme konu olan kişi ya da olayların belirli bir süre gündemde kalmasının bir sonucudur. Geleneksel medya gündeminde ve sosyal medya gündeminde yer alan olayların ardışık süreğenliği ile sosyal medya mizahının klişeleri arasına giren bazı gündem belirleyicilerin ardışık olmayan ve çeşitli zamanlara yayılan süreğenliği bir araya geldiğinde mizahi tüketim esnekliğinin sureti belirginleşir.

Aşağıdaki Tablo 12’de zaman ve içerik olarak ilişkisini tesis edilen mizahın gerçeğe ilişkisi, gerçeğin algılanmasına edeceği tesir bakımından önem arz eder. Bu yönüyle bütünüyle gerçekçi bir mizahın ‘durum tanımı’ gücü yüksek iken, fantastik mizahın gerçeğin büyüleyici/mitolojik bağlamında bir dolaylı güce sahip olması beklenir. Simülasyon etkisi ise, gerçek ile fantazmanın iç içe geçtiği karma desende meydana gelir.

Tablo 12. Paylaşımlardaki Mizahın Gerçeğe İlişkisi

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Gerçekçi	47 %16,0	67 %47,8
Fantastik	50 %17,0	32 %22,8

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Karma	172 %58,5	40 %28,6
Bilinmeyen	25 %8,5	1 %0,7
Toplam	294 %100	140 %100

Tablo verilerine göre Cezmi Kalorifer daha çok gerçekçi mizah (%47,8) yaparken, Çağrı Taner karma (%58,5) mizah yapar. Doğrudan fantastik etkidenden ziyade gerçekçi ve karma desene yönelen Türkiye çevrim içi mizahı, kaynağını gerçek kişilerden almasının yanı sıra fantastik mizahın ciddi bir görsel tasarım süreci içeren özgün tarz olması nedeniyle ‘distribütör mizahşörlerin’ pratiginde biçimlenir.

Aşağıdaki Tablo 13’te ‘distribütör ya da toptancı mizahın’ dağıtım kanalları üzerindeki post-produksiyonal etkisini gösteren veriler yer almaktadır.

Tablo 13. Paylaşımlardaki Mizahın Yaygınlık Bağlamı

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Akımla Bağlantılı	164 %55,7	115 %82,1
Sayfaya Özgü	110 %37,4	19 %13,6
Bilinmeyen	20 %6,8	6 %4,3
Toplam	294 %100	140 %100

Araştırma kapsamında incelenen mizah sayfalarında Çağrı Taner’in belirli bir gözle görülür miktarda özgün mizah (%37,4) yapmasına karşın genel olarak başkalarının başlattığı akımlarla bağlantılı mizah yaptıkları tespit edilmiştir. Bu kapsamda özellikle Cezmi Kalorifer (%82,1) başta olmak üzere Türkiye çevrim içi mizahının katalizör merkezlerinde ‘distribütör mizahçılık’ retiklerine dayanan bir içerik yönetimi olduğu da tez olarak sunulabilir.

Aşağıdaki Tablo 14'te Türkiye çevrim içi mizahının 'kimlikler' ile ilişki-sini kurmak amacıyla yapılan kategorisel ölçümün veri dağılımı yer alır. Bu dağılım insanların 'kime' ya da 'neye' güldüklerini kavramak için önemlidir.

Tablo 14. Paylaşımlardaki Mizahın Aktör Odağı

	ağrı Taner	Cezmi Kalorifer
İnsan	205 %69,7	88 %62,8
Hayvan	12 %4,1	7 %5,0
Fantastik Karakter	26 %8,8	5 %3,6
Nesne/Araç/Mekân	51 %17,3	40 %28,6
Toplam	294 %100	140 %100

Tablodaki veriler, ağrı Taner (%69,7) ve Cezmi Kalorifer (%62,8) sayfalarında genel anlamda insan üzerinden mizah üretildiğine işaret eder. İnsanın çeşitli temsillerle tahkir edildiği, alaylandığı, yüceltildiği, sempatikleştirildiği ve antipatikleştirildiği bu temsil odaklanması, genelleştirici ve özelleştirici pratiklerle bir ideolojik tabakalaşmanın sürdürüldüğü toplumsal ilişkileri kodifiye eder. Aslında simülatif bir tavırla giderek ham gerçeklikten uzaklaşan görsel temsillerin kurgusal konseptinde fantazma etkisi artıyor gibi görünmesine rağmen, doğrudan fantastik karakterler üreterek mizah yapmak henüz Türkiye çevrim içi mizahında bir tandans değildir. Bunun yerine antropomorfik olarak ya da insan hayatındaki uyumsuzluğu kuran araşsallaştırma deneyimi olarak nesnenin mizah kültüründe ciddi yeri vardır. 'Nesneleştirme' teorisi çerçevesinde insanın mizah nesnesi kılınması eleştirmelerine ek olarak nesnenin insansı niteliklere bürünmesi konusu da mizah çerçevesini kavramak için ehemmiyet arz eder.

Tablo 15'te, odağına insanı alan paylaşımlardaki 'kimliğin' kimleri kastetiğine dair bir bağlı dağılım söz konusudur. Bu dağılım, insan odağını daha açık seçik ve çeşitlendirilmiş perspektif olarak sunar.

Tablo 15. Paylaşımlardaki Mizahın Odağındaki İnsan Aktörün Kimliği

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
Kimliği Belli Ünsüz	78 %38,0	49 %55,7
Kimliği Belli Ünlü	60 %29,3	12 %13,7
Kimliği Belirsiz/Anonim	10 %4,9	27 %30,7
Kendisi	57 %27,8	0 %0,0
Toplam	205 %100	88 %100

Çağrı Taner’in mizahı, kendisi de dahil olmak üzere (%27,8), sosyal medya ve geleneksel medyanın ünlü kabul ettiği kişiler (%29,3) üzerinden temsile aktarılır. Ancak kimliği belli olan sıradan sosyal medya kullanıcıları da (%38,0) Çağrı Taner’in içerik dengelemesinde konum sahibidir. Cezmi Kalorifer ise mizahını daha çok sosyal medyanın her tarafında bulunan kimliği belli ünsüzlerden (%55,7) devşirir. Cezmi Kalorifer sahasındaki bir diğer önemli fark ise kimliği belirli ünsüzler kadar, içerikteki aktörün kimliğini net olarak göstermeyecek bir belirsizlik/anonimlik (%30,7) halinin de gözle görülür olmasıdır. Mizahta kaynağın belirsizleşmesinin kişilerle değil de içerikle özdeşleşmeye neden olacağı varsayımı bir başka verisel ölçümle sınanabilir.

Aşağıdaki Tablo 16’da, Türkiye’nin çevrim içi mizahına ilişkin son ölçümlerden olan etkileşim metriklerinden birine; beğeni sayılarına bakılmaktadır. Beğeni sayıları, mizahla kurulan kültürel ilişkilerde izleyici katılımının bir onay mekanizması olarak içerik politikasına etkisini göstermektedir. Çünkü bir tür onay mekanizması olan beğeni pratiği, sayısal yoğunluğuna göre içeriğin gidişatı üzerinde belirleyici olmaktadır. Nitekim Instagram işlevleri gereğince beğeni sayısının nicel ifadesinin görünürlüğünü kapatan Cezmi Kalorifer, bu alanda bir ölçümü de imkansızlaştırmıştır.

Tablo 16. Paylaşımlardaki Mizahın Beğeni Sayıları⁵

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer ¹
20.001-40.000	12 %4,1	X
40.001-60.000	20 %6,8	X
60.001-80.000	113 %38,4	X
80.001-100.000	50 %17,0	X
100.001 ve üstü	99 %33,7	X
Toplam	294 %100	X

15 milyonun üzerinde takipçisi olan Çağrı Taner'in paylaşımları ortalama 60 bin ila 80 bin arasında (%38,4) ve 100 binin üstünde (%33,7) beğeni almaktadır. Takipçi sayısı ile doğrusallık göstermese de etkileşimin yüksek düzeyde olduğu ifade edilebilir. Çünkü sosyal medya kullanıcılarının takip ettikleri sayfaların içeriği ile edilgen ilişkiler kurarak daha çok pasif izleyici konumunda oldukları artık bilinen bir gerçektir. Mevcut beğeni sayılarının standart olarak 60 binin üstünde yoğunlaşması önemli bir toplumsal etkileşime ve izleyici katılımına işaret eder.

Son olarak Tablo 17'de izleyici etkileşimini tamamlayan son parametre olan yorum sayılarına bakılmaktadır. Aktif katılımın en güçlü ve bağlı evresi olan yorum yapma, mizahın binlerce farklı katmanda yeniden yorumlanarak daha da güçlenmesi ve yaygınlaşması için en önemli evrelerden biridir. Bu evre, içeriği modülerleştirerek medyanın sosyal halini anlamlı kılar.

5 Cezmi Kalorifer Instagram sayfasında beğeni sayılarını gösterme seçenekleri değiştirildiği için 'beğenen bir tek kişi ve diğerleri' olarak ifade edilen metrikler kümülatif olarak görülmemektedir.

Tablo 17. Paylaşımlardaki Mizahın Yorum Sayıları

	Çağrı Taner	Cezmi Kalorifer
1000- 2000	82 %27,9	58 %41,4
2001-3000	195 %66,3	66 %47,1
3001-4000	16 %5,4	16 %11,4
4001-5000	1 %0,3	0 %0,0
Toplam	294 %100	140 %100

Her iki sayfaya da bakılırsa, paylaşımların genel yorum aralıklarının 2001-3000 aralığında olduğu görülebilir. Takipçi sayısına bağlı olarak Çağrı Taner’in yorum alma sıklığı Cezmi Kalorifer’e göre biraz daha fazladır ve Cezmi Kalorifer’in 1000-2000 yorum aralığı da (%41,4) önemli bir ağırlık gösterir. Fakat Cezmi Kalorifer’in 3001-4000 yorum aralığı ise (%11,4), Çağrı Taner’in aralığından (%5,4) fazla görünür. Bu yönüyle genellikle içerikteki mizahın bağlamını destekleyen ya da arkadaş etiketleme yoluyla bu bağlamı yayan yorum pratikleri, izleyici katılımlarının kültürel boyutta önemli olduğunu ortaya koyar. Özetle Türkiye çevrim içi mizah kültürü, yüksek etkileşimli bir ilişki ağında genişleyerek sürdürülür.

Sonuç Yerine;

‘Distribütör Mizah’ ve Mizahi Gerçekliğin Daha Sorunlu Bir Gerçeklik Olması Gerçeği

Türkiye çevrim içi mizahı üzerine 17 kategorisel çözümleme başlığında toplanan veriler ve verilerin işaret ettiği bağlamlar sonucunda; söz konusu kültürün üretim odaklı merkezi bir kültür gibi görünürken aslında tüketim odaklı dağıtık bir kültür olduğu gerçeği tespit edilmiştir. Bu kültürde öne çıkanlar, markaların kendisi yerine markayı satan/pazarlayan markalardır. Hatta Çağrı Taner’in kendisine atıf yaptığı Twitter paylaşımları, genel olarak

kaynak gösterilmeden kendisine mâl ettiği 'başkalarının mizahıdır'. Bir tür 'fason üretim' olan bu kültürel alıntılama ya da 'iktibas', mizahın uyarlama katmanlarında meşru bir 'kaynak gözetilmeyen' içeriğe dönüşmesini sağlamaktadır. Ancak distribütör rolündeki mizah sayfalarında kültürel özgünlüğü tanımlayan ana aks, uluslararası mizah adaptasyonlarının neredeyse hiç olmayışı ve yerel gülme edinçlerinin temel güdüleyiciler olarak çalıştıklarıdır. Bir bakıma üretici güç olarak özgün olamayan bu distribütör mizah, kültürel aidiyet olarak Türkiye'ye özgüdür. Ancak Türkiye'ye özgüleştirilen mizah da büyük oranda sinematografik hafızanın küreselleştirdiği bir batı etkisini, kültürel yakınsama melezliğini, gülme edimindeki akışkan kaynaşmaları ve sosyal medyanın merkezsiz olan her şeyde merkeziymiş gibi davranan kültürel kodlar t-üretimini bol miktarda ve sinik olarak barındırır.

Mizahta merkezi üretim yerine distribütör dağılım benimsenmesi, tüm dünyada gerçekleşen esnek uzmanlaşma ve yaygın kapitalist üretim mantığının bir sonucudur. Her gün onlarca özgün içerik üretmeyecek kadar kısırlaşan yaratıcı eylem, başkalarının yaratıları üzerinden bir değer sömürüsünü mubah hale getirir. Esnek uzmanlaşma kültüründe post-produksiyon neredeyse prodüksiyondan daha önemli hale gelir. Üreticinin kimliği yerine dağıtıcının/distribütörün kimliğini öne çıkararak bu kültürde tüketim de esnekleşir ve bir süre sonra tüketiciler de dağıtıcının gönüllü üreticileri haline gelecek kadar sürece katılırlar. Mizahın yüksek etkileşim boyutunun çoğu zaman bir başka mizaha konu edilmesi ve Türkiye mizah geleneğinde 'yorum odaklı mizah' adı verilen bir türün ortaya çıkması, bunun en önemli göstergesidir. Bu göstergelerin toplamı, Türkiye çevrim içi mizahının da bir kültür endüstrisi gibi yönetildiğini ve dijital emtiaların mübadelesine dayanana bir kazanç modeline göre yönelim gösterdiği yorumuna aracılık eder.

Sonuç olarak, Türkiye çevrim içi mizah endüstrisi içinde 'gerçekle' yakın ilişki içinde yükselen kültürel model, insanların gerçeklikle kuracakları ilişkiye dair aşırı parodik imgeler üretmesi bakımından salt mizah paydaşlığının sınırlarını aşar. Çünkü parodinin tüm gerçekliğin algılanmasında bir paradigmaya dönüşmesinin doğurduğu algısal ve kodlayıcı problem, mevcut gerçekliklerin tabanındaki sorunlu kurulum elementlerinin daha sorunlu bir bakış açısıyla ele alınarak onarılmaz bir yapısal erozyona uğratılmasına yol açar. Gerçeklik, kültürel kuruluşu bakımından eşitsizlikler içerdiği için tarihsel yönden birçok kez mizahın hiciv ve vodvil diliyle eleştirilmiş ve mizah çoğu zaman politik bir protest tavrı olmuştur. Ancak Türkiye çevrim içi mizahı mevcut gerçekliğin derinleştiği, sempatikleştiği ve imajlar odağına sabitlenerek arka plan bilgisinden soyutlandığı daha sorunlu bir gerçeklik etkisi oluşturarak gerçekliğin algılanışında daha büyük sorunsalların tartışılmasını

gerektirir. Bu araştırmada tespit edilen en önemli gerçek, egemen gerçeklik-ten daha sorunlu bir başka egemen gerçeklik olarak mizahın, yeni bir teorik kavramla tartışılmasının gerekliliğidir.

Kaynakça

1. Akdur, S., & Durak Batıgün, A. (2017). Mizah tarzları ile kişilik özellikleri, kişilerarası ilişki tarzları ve psikolojik sağlık arasındaki ilişkiler. *Türk Psikoloji Yazıları*, 20(39), 1-10.
2. An, S-K, & Gower, K. K. (2009). How do the news media from crises? A content analysis of crisis news coverage. *Public Relations Review*, 35(2), 107-112.
3. Arslan, H. (2014). Toplumsal olayların ardından sosyal medya başta olmak üzere özellikle dijital ortamda kendiliğinden gelişen mizahın izahı. ◀ *Digital Communication Impact*, 268.
4. Attardo, S. (2017). The general theory of verbal humor. In *The Routledge handbook of language and humor* (pp. 126-142). Routledge.
5. Attardo, S., & Raskin, V. (2017). Linguistics and humor theory. In *The Routledge handbook of language and humor* (pp. 49-63). Routledge.
6. Bakhtin, M. (1984). *Rebelais and his world*. Indiana University Press.
7. Bergh, B. G. V., Lee, M., Quillian, E. T. & Hove, T. (2018). The multidimensional nature and brand impact of user-generated ad parodies in social media. *International Journal of Advertising*, 30(1), 1-15.
8. Boomsocial (t.y.). *Instagram/Fenomenler sektörü hesaplari*. <https://www.boomsocial.com/instagram/UlkeSektor/turkey/fenomenler>
9. Brock, A. (2009). Humour as a metacommunicative process. *Journal of Literary Theory*, 3(2), 177-193
10. Busurkina, I. P. (2021). Ethics and values in the digital environment: by the example of parody videos on TikTok. *Galactica Media: Journal of Media Studies*, 3(3), 374-389.
11. Cannizzaro, S. (2016). Internet memes as internet signs: A semiotic view of digital culture. *Σημειωτική-Sign Systems Studies*, 44(4), 562-586.
12. Castells, M. (2010). Communication power: Mass communication, mass self-communication, and power relationships in the network society. *Media and society*, 25(5), 3-17.
13. Çelik, N. (2021). Sosyal medyada krizin mizahı: Zaytung'da Covid-19 paylaşımları. *Sağlık Konulu Yayıncılık Tartışmaları*, 95.
14. Davis, J. L., Love, T. P. & Killen, G. (2018). Seriously funny: the political work of humor on social media. *New Media and Society*, 20(10), 3898-3916.
15. Davis, J. L., Love, T. P., & Killen, G. (2018). Seriously funny: The political work of humor on social media. *New Media & Society*, 20(10), 3898-3916.
16. Gal, N. (2019). Ironic humor on social media as participatory boundary work. *New Media & Society*, 21(3), 729-749.

17. Göndem, M. & Güzel M. (2017). Türkiye’de sosyal medyanın mizahı: sosyal medya paylaşım ağlarındaki deneyimlerin karikatürlere yansımaları. *Milli Folklor*, 116(2017), 169-188.
18. Hart, M. (2007). Humour and social protest: an introduction. *International Review of Social History*, 52(2007), 1-20.
19. Herring, S. C. (2004). Content analysis for new media: Rethinking the paradigm. In *New research for new media: Innovative research methodologies symposium working papers and readings* (Vol. 2, No. 12, pp. 47-66).
20. Highfield, T. (2016). News via Voldemort: parody account in topical discussions on Twitter. *New Media an Societes*, 18(9), 2028-2045
21. Hussein, A. T. & Aljamili, L. N. (2020). Covid-19 humor in Jordanian social media: a socio-semiotic approach. *Heliyon*, 6(2020), 1-12.
22. Holton, A. E., & Lewis, S. C. (2011). Journalists, social media, and the use of the humor on Twitter. *The Electronic Journal of Communication*, 21(1-2), 1-20.
23. Kahya, Y. (2018). Bir iletişim aracı olarak mizah: Sosyal medyada spor temalı ‘caps’ kültürü. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6 (15), 1020-1030.
24. Karahisar, T. (2015). Basılı mizahtan paylaşılan mizaha doğru dönüşüm: internette mizah. *TOJDAC*, 5(1), 76-90.
25. Keskin, S. (2021). *Ateistler konuşabilir mi?: Politik ve karşı-hegemonik bir kimliğe kulak vermek*. Gece Kitaplığı.
26. Keskin, S., Uzun, İ. & Taş, E. (2020). *Küçük şehir mega öteki Bayburt*. Literatürk-Academia.
27. Kırık, A. M., & Saltık, R. (2017). Sosyal medyanın dijital mizahı: İnternet meme/caps. *Atatürk İletişim Dergisi*, (12), 99-118.
28. Kuipers, G. (2009). Humor styles and symbolic boundaries. *Journal of Literary Theory*, 3(2), 219-239
29. Kumaar, S. (2015). Contagious memes, viral videos and subversive parody: the grammar of contention on the Indian web. *International Communication Gazette*, 77(3), 232-247.
30. Kutz-Flamenbaum, R. V. (2014). Humor and social movements. *Sociology compass*, 8(3), 294-304.
31. Manovich, L. (2017). *Visual semiotics, media theory and cultural analysis*. http://manovich.net/content/04-projects/103-visual-semiotics/manovich_visual_semiotics.pdf
32. Matthes, J. & Kohring, M. (2008). The content analysis of media frames: towards improving reliability and validity. *Journal of Communication*, 58(2), 258-279.

33. Morreall, J. (1983). Humor and emotion. *American Philosophical Quarterly*, 20(3), 297-304.
34. Morreall, John (ed.) (1986). *The philosophy of laughter and humor*. State University of New York Press.
35. Morreall, J. (1989). The rejection of humor in western thought. *Philosophy East and West*, 39(3), 243-265.
36. MORREALL, J. (1991). Humor and work. *Humor*, 4(3-4), 359-374.
37. Morreall, J. (1994). Gossip and humor. In R. Goodman & A. Benze'ev (Eds), *Good gossip* (pp. 56-64), University Press of Kansas.
38. Morreall, J. (1997). *Humor works*. Human Resource Development.
39. Morreall, J. (1999). *Comedy, tragedy, and religion*. SUNY Press.
40. Morreall, J. (2005). Humour and the Conduct of Politics. In: Lockyer, S., Pickering, M. (eds) *Beyond a Joke* (pp. 63-78). Palgrave Macmillan, London
41. Morreall, J. (2008). Applications of humor: Health, the workplace, and education. Victor Rashkin (Ed.) *The primer of humor research*, 449-478. De Gruyter.
42. Morreall, J. (2009a). *Comic relief: A comprehensive philosophy of humor*. John Wiley & Sons.
43. Morreall, J. (2009b). Humor as cognitive play. *Journal of Literary Theory*, 3(2), 241-260
44. Morreall, J. (2012). Philosophy of humor. In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University Press.
45. Neuendorf, K. A., Skalski, P. D. Jeffres, L. W. & Atkin, D. (2014). Senses of humor, media use, and opinions about the treatment of marginalized groups. *International Journal of Intercultural Relations*, 42(2014), 65-76.
46. Nissenbaum, A., & Shifman, L. (2017). Internet memes as contested cultural capital: The case of 4chan's /b/ board. *New Media & Society*, 19(4), 483-501
47. Norrick, N. (2009). A Theory of Humor in Interaction. *Journal of Literary Theory*, 3(2), 261-283
48. Özdemir, N. (2015). *Sanal mizah*. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%c3%96ZDEM%c4%b0R-Nebi-SANAL-M%c4%b0ZAH.pdf>
49. Özdoğru, M. (2015). Mizah tarzları ve psikolojik belirtiler arasındaki ilişkinin incelenmesi [*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*] İstanbul Bilim Üniversitesi.
50. Porsuk, A. Ö., & Cerit, Ç. (2021). Sosyal medyada Covid-19 aşısı tartışmaları: Ekşi Sözlük örneği. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 24(2), 347-360.

51. Reyes, A., Rosso, P. & Buscaldi, D. (2012). From humor recognition to irony detection: The figurative language of social media. *Data and Knowledge Engineering*, 74(2012), 1-12.
52. Reyes, A., Rosso, P., & Buscaldi, D. (2012). From humor recognition to irony detection: The figurative language of social media. *Data & Knowledge Engineering*, 74, 1-12.
53. Riffe, D., Lacy, S., Watson, B. R. & Fico, F. (2019). *Analyzing media messages using quantitative content analysis in research*. New York: Routledge
54. Shifman, L. (2013). *Memes in digital culture*. MIT press.
55. SUBÖLEN, S. (2020). Covid 19 pandemisi sürecinde stresle baş etme yöntemi olarak sosyal medyada mizah olgusu: cezmikalorifer ve saykodelipaylasimlarr isimli instagram hesaplarının analizi. *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology*, 11(42), 123-142.
56. Taecharungroj, V. & Nueangjamnong, P. (2015). Humour 2.0: Styles and types of humour and virality of memes on Facebook. *Journal of Creative Communications*, 10(3), 288-302.
57. Thussu, D. K. (2007). *News as entertainment: the rise of global infotainment*. SAGE Publications.
58. Veatch, T. (1998). A theory of humor. *Humor*, 11(2), 161-216.
59. Velten, H. (2009). Laughing at the Body: Approaches to a Performative Theory of Humor. *Journal of Literary Theory*, 3(2), 353-373.
60. Wan, S., Koh, R., Ong, A. & Pang, A. (2015). Parody social media accounts: influence and impact on organizations during crisis. *Public Relations Review*, 41(3).
61. Weitz, E. (2016). Editorial: humour and social media. *European Journal of Humor Research*, 4(4), 1-4.
62. Williams, C. (2007). Research methods. *International Business and Economic Research*, 5(3), 65-72.
63. Williams, J.P. & Khoo, A. M. G. (2020). “Honestly, you just have to be famous!”: parody and the art of identity authentication in Singapore’s social media influencer culture. In J. P. Williams & K. C. Schwarz (Eds.). *Studies on The Social Construction od Identity and Authenticity* (pp.127-142). Routledge.
64. Wyer, R. S., & Collins, J. E. (1992). A theory of humor elicitation. *Psychological Review*, 99(4), 663–688.
65. Yeniceler, İ & Karadağ, G. H. (2019). Dijitalleşmeyle birlikte mizah yayıncılığının dönüşümü. *E-Journal of New Media*, 3(2), 102-118.
66. Yıldız, İ. (2020). Sosyal medya salgını: Türkiye’de korona’nın mizahi yönü. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (6), 150-172.

Bir Yönetim Sistemi Olan ISO 27001 Bilgi Güvenliği Sistemi Konulu Yayınların WOS Veri Tabanına Dayalı Bibliyometrik Analizi

Gözde Akbalık Korkmaz¹

Okan Bütüner²

Özet

Günümüz bilgi toplumunda en önemli konu bilgidir. Hayatın her alanında bilgi en değerli sermaye haline gelmiştir. Bu denli önemli hale gelen bilgi mutlaka iyi bir şekilde yönetilmeli, bundan daha önemlisi çok iyi bir şekilde korunmalıdır. Hem kötü niyet ile hem de kasıtsız olarak bilgi sistemleri çeşitli tehditler ile karşı karşıyadır. Bunları bertaraf etmenin yolu sistematik bir bilgi yönetim sistemi kurulmasıdır.

Bu çalışmada bilgi yönetimi üzerine en çok tanınan standartlardan ISO 27001 Bilgi Güvenliği Yönetim Sistemi standardı ve bu yönde yapılan çalışmalar bibliyometrik teknikle incelenmiştir. Bu noktada, bu çalışma ISO 27001 üzerine yapılan çalışmaların ne yöne gittiği, temel kaynak ve yazarların ne olduğu üzerine literatüre katkı yapmayı ve bir rehber kaynak oluşturmayı amaçlamıştır.

Veriler Web of Science veri tabanından elde edilmiş, R ve R Studio programları ile Bibliometrix Biblioshiny paketleri ile analiz edilmiştir.

Çin ve ABD her analiz alanında öne çıkmaktadır. Ayrıca Uzak Doğu ülkelerinin kurumları etkili yayınlara ev sahipliği yapmıştır. Konunun işbirliklerine uygun olduğu görülmüştür.

1. GİRİŞ

Teknoloji bireysel, kurumsal ve toplumsal yönlerden hayata önemli katkılar sunmaktadır. Teknolojideki hızlı gelişme katlanarak artmaktadır. Bu da hayata yaptığı katkıların her yönden etkilerinin artması anlamına gelmektedir. Günümüzde internetin gelişimi ve hayatın bir parçası haline gelmesi ile birlikte kişiler hemen her işlerini internet ortamından halleder hale gelmiştir. We Are Social 2022 4.Çeyrek raporuna göre internet kullanıcı sayısı 5,07

1 Bağımsız Araştırmacı

2 Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, okanbutuner@hotmail.com,
Orcid: 0000-0002-9212-4283

milyar (dünya nüfusunun %63,5'u) olarak belirtilmektedir. Aynı raporda sosyal medya kullanıcısı sayısı 4,74 milyar (dünya nüfusunun %59'ü) ve mobil kullanıcı sayısı da 5,48 milyar (dünya nüfusunun %68,6'sı) olarak değerlendirilmektedir (www.marketingturkiye.com.tr). Bilgiye ulaşmak kolaylaşırken kişisel kazanımlar da ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında bu gelişmenin olumsuz yönleri de olmaktadır. Bunların en önemlisi bilgi güvenliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle internet ortamında gerçekleşen bankacılık hizmetleri, sosyal medya paylaşımları, sohbetler, kişilerin en gizli bilgilerini bile sanal ortamda paylaşımları güvenlik konusundaki zafiyetleri ve buna bağlı kaygıları ortaya çıkarmaktadır. ABD Savunma Bakanlığı ve NASA gibi çok iyi korunduğu düşünülen kurumların sistemlerine bile sızıntılar yapılar-ken bunu sadece 16 yaşındaki Jonathan James isimli hackerın yapabilmesi kişilerin kendilerini güvende hissetmemeleri durumunu gündeme getirmiştir (Sharma ve Purohit, 2017, 468). Uzun yıllardır internet dünyasının önemli aktörlerinden olan Yahoo'dan Ağustos 2013'de 3 milyar kullanıcı bilgisi çalınmıştır. Sadece 15 yıl sonra aynı şirketten 500 milyon kişi bilgisi sızdırılmıştır. Güvende hissetmeme duygusu bu olaylarla pekişmektedir. Siber suçların büyüklüğünün 2025'te 10,5 trilyon dolara ulaşması ve dünyanın en büyük 3. ekonomisine denk hale geleceği düşünülmektedir (Yetkin, 2018, 53).

Bilgi güvenliğine sadece kişiler değil kurumlar da büyük önem vermektedir. Bu kaygılar ve düşünceler bilim insanlarını konu hakkında çalışmalar yapmaya itmektedir. Bu noktadaki boşluğu Dünya'da standart geliştirme konusunda en tanınmış kurum olan ISO'nun yayınladığı yönetim sistemi standardı olan ISO 27001 Bilgi Güvenliği Yönetim Standardı doldurmuştur.

Bu çalışmada ISO 27001 bilgi güvenliği yönetim sistemi hakkında yapılan yayınların gelişimin ne yönde olduğu, en değerli yayınların, kaynakların ne olduğu ve en popüler yazarların kim olduğu, bu alanda en çok araştırmaların hangi ülkelerde yapıldığı, işbirliklerinin ne yönde geliştiği sorularına cevaplar aranmıştır. Bu noktada, çalışmanın amacı ISO 27001 bilgi güvenliği yönetim sistemi ile ilgili yayınların bibliyometri yöntemi ile analizi edilerek yukarıdaki sorulara cevap aranması ve bu alanda çalışma yapacaklara rehber kaynak oluşturulmasıdır. Konu ile ilgili yayınların sıklığı, gelişimi ve evrimi, yayın ortamları ve ülkeleri ile bilgiler analizler ile ortaya konmuştur. Bilişim sektörü hem yaygın hem de önemli bir sektör olarak neredeyse herkesi ilgilendiren bir alan olmaktadır. Yurt dışında konu ile ilgili bibliyometrik çalışmalar yapılmış olmasına karşın ülkemizde ve dilimizde böyle bir yayın bulunamamıştır. Bu çalışma, hem sektör çalışanları hem de araştırmacılar için kaynak olacaktır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bilgi kuruma stratejik bir önem verir. Birçok kuruluş paylaşımlarını kolaylaştırmak için özel olarak tasarlanmış bilgi sistemleri geliştirmek ve bilginin entegrasyonu sağlayan sistemler geliştirmektedir. Bu tür sistemlere Bilgi Yönetim Sistemi (BYS) denir (Alavi ve Lediner, 1999: 2).

Kurumların yaşadıkları bilgi güvenliği tehditleri ile başa çıkabilmeleri için süreç yönetim standartları oluşturmaya yönelik olarak 1995 yılında İngiliz Standartları Enstitüsü (British Standards Institution-BSI) tarafından BS-7799 standardının ilk bölümü olan BS7799-1 yayınlanmıştır. 1999 yılında ise ikinci bölümü olan BS7799-2, İngiliz Standardı olarak yayımlanmıştır. 2000 yılında ISO küçük bir takım düzenleme ve uyumlulaştırma çalışmaları yapılarak ISO/IEC-17799 adıyla uluslararası bir standardı paylaşmıştır. Bu arada 2002 yılında BSI'nin yapmış olduğu çalışma sonunda BS7799-2 revize edilerek bir kez daha yayımlanmıştır. ISO 2005 yılında ISO/IEC-17799 standardında değişiklikler yaparak ISO/IEC-17799:2005 versiyonunu yayımlanmıştır. Aynı yılın sonlarında BSI BS7799-2 standardında bir takım ilaveler yapınca ISO kendi standardında bu konulara da yer vermiş ve ISO/IEC:27001 olarak bilinen uluslararası standart ortaya çıkmıştır (Bingöl, 2010: 9).

Bilgi güvenliği için oluşturulan ilk standart BS-7799 olmuştur. İki bölüm halindedir. Birinci bölümünde bilişim güvenliği ile ilgili çalışma kuralları (Information Technology – Code of Practice for Information Security Management) mevcuttur. Bu bölümde 10 alt bölüm vardır. 36 kontrol ve 127 alt kontrol maddesi bulunmaktadır. Standardın diğer bölümünde ise bilgi güvenliği yönetimi sisteminin planlanması, kurulması ve sürdürülebilirliği için gereken süreçler anlatılmaktadır. Ayrıca bu bölümde belgelendirme ve sertifikasyon konuları ele alınmaktadır. Standart ile sadece kurum prosedürleri oluşturulmamakta, beraberinde paydaşlar ve ortaklar da sürece dahil edilebilmektedir (Erdoğan, 2020: 26).

ISO/IEC:27001:2005 standardı Uluslararası Standartlar Organizasyonu (International Organization for Standardization-ISO) ve Uluslararası Elektroteknik Komisyonu (The International Electrotechnical Organization-IEC) tarafından BS-7799 standardının uluslararası bir standart haline getirilmiş halidir. Halen teknik çalışma grupları ile geliştirmeler devam etmektedir. Bu çalışmaların ele alındığı SC27 komisyonu Bilişim Teknolojileri Güvenlik Teknikleri Alt Komisyonudur. Bu alt komisyon JTC-1 Bilişim Teknolojileri Komitesine bağlıdır ve 41 ülkenin katılımıyla oluşturulmuştur. Bu komisyonun sorumluluklarından bazıları aşağıda belirtilmiştir. Buna Göre;

- Bilgi teknolojileri sistemlerine dair ihtiyaçların ve güvenlik hizmetlerinin tanımlanması
- Güvenliğe yönelik teknik ve mekanizmalarının geliştirilmesi
- Güvenlik kılavuzlarının oluşturulması
- Yönetim destek dokümanlarının ve standartların geliştirilmesidir.

SC27 alt komisyonu içinde 5 ayrı çalışma grubu bulunmaktadır. Çalışma Grubu-1 (JTC 1/SC 27/WG 1) çalışma alanı BGYS standartları ile ilgili çalışmalardır. ISO/IEC 17779 standardı 2005 yılında yapılan bir düzenleme ile yerini 27000 serisini bilgi güvenliği ile ilgili standartlara bırakmıştır. 2013 yılında bir güncelleme daha yapılmıştır. En son olarak 2022 yılında yeni bir versiyon yayınlanmıştır (ISO, 2022: 2). Tablo 1'de ISO 27000 serisinin hazırlanan standartları gösterilmektedir.

Tablo 1. Yayımlanan ISO 27000 Serisi

Standart Adı	Açıklaması
ISO / IEC 27007 – 27059	Bilgi güvenliği ile ilgili standartlar için ayrılmış aralık
ISO / IEC 27000	BGYS standartları için genel sözlük (İlk Yayımlanma Tarihi: 2009)
ISO / IEC 27001	BGYS için kurulum, uygulama, kontrol ve geliştirme ile ilgili standart (İlk Yayımlanma Tarihi: 2005)
ISO / IEC 27002	BGYS uygulama ilkeleri ve tavsiyeleri (İlk Yayımlanma Tarihi: 2007)
ISO / IEC 27003	BGYS uygulama rehberi (İlk Yayımlanma Tarihi: (2010)
ISO / IEC 27004	BGYS ölçüm ve metrikleri (İlk Yayımlanma Tarihi: 2009)
ISO / IEC 27005	BGYS risk yönetim sistemi (İlk Yayımlanma Tarihi: 2008)
ISO / IEC 27006	BGYS belge kaydı ve belgelendirme süreçleri kılavuzu (İlk Yayımlanma Tarihi: 2007)
ISO / IEC 27011	Telekomünikasyon endüstrisi için BGYS rehberi

Kaynak: Vural, 2007.

Tablo 1'de yer alan halen yürürlükte olan standartlardır. Tablo 2'de ise önümüzdeki dönemde yayınlanması planlanan ve üzerinde çalışmaların sürdüğü ISO 27000 serisi yer almaktadır.

Tablo 2. Planlanan ISO 27000 Serisi

Standart Adı	Açıklaması
ISO / IEC 27007 – 27008	BGYS izleme rehberi
ISO / IEC 27000	BGYS standartları için genel sözlük
ISO / IEC 27013	ISO / IEC 20000-1 ve ISO / IEC 27000 standartlarını birleşik olarak uygulama rehberi
ISO / IEC 27014	Bilgi güvenliği yönetimi çerçevesi
ISO / IEC 27015	Finans ve Sigorta sektörlerinde BGYS uygulama rehberi
ISO / IEC 27031	BGYS iş güvenliği standart rehberi
ISO / IEC 27032	İnternet için siber güvenlik rehberi
ISO / IEC 27033	ISO / IEC 18028: 2006 temel alınarak bilişim sistemleri ağ güvenliği rehberi
ISO / IEC 27034	Uygulama güvenliği rehberi

Kaynak: Vural, 2007

Ülkemizde bilgi güvenliği ile ilgili standartlaştırma ve belgelendirme faaliyetleri Türk Standartları Enstitüsü tarafından yapılmaktadır. Bu doğrultuda ISO/IEC 17799:2000 standardı tercüme edilerek 2002 yılında TS ISO/IEC 17799 Bilgi Teknolojisi-Bilgi Güvenliği Yönetimi için Uygulama Prensipleri Türk standardı yayınlanmıştır. Bununla birlikte 2005 yılında BS-7799-2 de tercüme edilmiş ve “Bilgi güvenliği yönetim sistemleri–Özellikler ve kullanım kılavuzu” ismiyle TS 17799–2 standardı olarak yürürlüğe girmiştir. Bu standart 2006’da TS ISO/IEC 27001:2006 “Bilgi teknolojisi–Güvenlik teknikleri-Bilgi güvenliği yönetim sistemleri ve Gereksinimler” standardının yayınlanması ile kaldırılmıştır (Erdoğan, 2020: 28).

ISO 27001, düzenleyici makamlarca kabul görmüş bir standarttır. Kurumların nasıl bilgi güvenliği yönetim süreçlerini oluşturmaları gerektiği yönünde yol göstericidir. Riskleri en aza indirme yönünde yapılması gereken faaliyetler standart içinde yer almaktadır (Korucu, 2021: 65). Sektör ya da işletme büyüklüğü ayırt etmeksizin (ticari işletmeler, devlet kurumları, kar amacı gütmeyen kuruluşlar, mikro işletmeler, çokuluslu şirketler, perakendecilik, bankacılık, savunma, sağlık, eğitim kurumları vb.) tüm kuruluşların yararlanabilmesi üzerine geliştirilmiştir. (Gündoğan, 2016: 20). ISO 27001 ile

sadece bilişim güvenliği sağlanmamış, kağıt üzerindeki hatta sohbet anındaki bilgiler bile korunabilir hale gelmektedir (Çetinkaya, 2008: 512).

ISO 27001 ile bilgi varlıkları konusunda farkındalık sağlanmaktadır. Kurum güvenilirliğine katkı sağlamasının yanında çalışan motivasyonunu arttırmaktadır. Belgelendirilmesi ile kurumun kanun ve sertifikasyon gerekliliklerine uyduğunu göstererek itibar artışını beraberinde getirmektedir. Tüm bunlar kurumun rekabetçi yapısını güçlendirmektedir. Standardın ana maddeleri şu şekilde sıralanabilir (Doğantimur, 2009: 15):

- Güvenlik politikası: Yönetime destek ve sürdürülebilirlik alanlarında bir politika uygulanmaktadır.
- Bilgi güvenliği organizasyonu: Temel uygulama ekibi bu başlık altında oluşturulur. Bu aşamada kurumun imkanları ve ihtiyaçları göz önünde bulundurulur. Ekip içinde tecrübe ve yetenek sahibi bilgi işlem birim yöneticileri arasından seçilen sistem, ağ ve yazılım ekip liderleri ile bunların bağlı olduğu bir teknik yönetici bulunur.
- Varlık yönetimi: Bu aşamada her türlü bilgi değeri taşıyan varlıklar bir envanter şeklinde listelenir.
- İnsan kaynakları güvenliği: Kökeninde insan kaynaklı art niyet ve kazaları engellemeye yönelik tedbirlerden ibarettir.
- Fiziksel ve çevresel güvenlik: Önemli noktalara erişim yetkisi olmayanların girişini engellemek üzerinde alınan tedbirlerdir.
- Haberleşme ve iletişim yöntemi: Kurumda ağ üzerinden yapılan iletişimin güvenlik unsurları ile bütünlüğünün ve doğruluğunun korunduğu bilgi kaynaklarının düzenlenmesini içerir.
- Erişim kontrolü: Erişimin kısıtlanması ve yetkilendirmeyi içerir.
- Bilgi sistemleri edinimi, geliştirme ve bakımı: Sistemlerde bütünlük ve güvenlik unsurlarının kurulması veya geliştirilmesini, daha sonraki geliştirme süreçlerinde ise yine bu unsurların artırılarak devamının sağlanmasını içerir.
- Bilgi güvenliği ihlal olayı yönetimi: İhlal durumlarındaki davranış ve tepkileri içerir.
- İş sürekliliği yönetimi: Felaket kurtarma istasyonu oluşumu en önemli örneklerdendir.
- Uyum: Yasal düzenlemelere uygun bir sistem kurulumu ve işletimi olmalıdır

2013 versiyonunda 114 olan kontrollerin sayısı 2022’de 93’e indirilmiştir. Bu versiyon ile birlikte kontroller 14 maddede değil 4 ana başlık halinde gruplandırılmıştır (ISO, 2022: 11-18). Bunlar;

- İnsanlar (8 kontrol)
- Organizasyonel (37 kontrol)
- Teknolojik (34 kontrol)
- Fiziksel (14 kontrol)

3. YÖNTEM

3.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmada bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem alandaki yayınların değerlendirilmesine, yayınların odak noktasının ve trendinin belirlenmesine yardımcı olmaktadır (Zupic ve Cater, 2015, 430).

Çalışma nitel bir yapıdadır ve ikincil veri kaynakları kullanarak betimleyici bir yapıyla doküman incelenmesi analizidir.

Buna göre, Web of Science veri tabanında arama yapılırken şu yöntem izlenmiştir; “ISO 27001” (Title) or “knowledge management system” (Title) and 2023 (Exclude – Publication Years) and Article or Review Article (Document Types) and English (Languages) and Book Chapters or Proceeding Paper (Exclude – Document Types).

3.2. Veri Toplama Araçları ve Veri Analizi

Araştırmada öncelikle Web of Science veri tabanında yayın başlıklarında “ISO 27001” ve “knowledge management system” anahtar kelimeleri taratılmıştır/sınırlanmıştır. Veri tabanı olarak Web of Science’in seçilmesi içeriğinde dünyanın birçok ülkesinden yüksek etki faktörüne sahip dergiler ve akademik ürünleri bulunduran, SCI, SSCI ve A-HCI gibi bibliyometride önem arz eden dizinlere sahip olmasıdır. Web of Science’in dünyanın en güvenilir, multidisipliner ve küresel veri tabanlarından biri olması bu çalışmada tercih edilmesinde önemli bir etkidir. Bu taramada veriler 2023 yılının başında çekilmiş olup, henüz başlangıcında olduğu için 2023 yılındaki çalışmalar hariç tutulmuştur. Uluslararası yayınlarda en yaygın dil olması sebebi ile tazi dili İngilizce seçilmiştir. Yayın tipi olarak makale ve inceleme makaleleri dahil edilmiştir. Bildiri ve kitap bölümleri hariç tutulmuştur. Ayrıca, çalışma kapsamında ele alınacak yayınların en çok atıf alanlar arasından seçilmesinde en çok okunan ve en çok tercih yayınlar olduğu varsayılmıştır.

Tarama sonucu elde edilen 195 makale R ve R Studio programları ile analize tabii tutulmuştur. Analizlerin yapılmasında Bibliometrix Biblioshiny paketi kullanılmıştır.

4. BULGULAR VE YORUM

4.1. Yayınlar ile İlgili Temel Bilgiler

Web of Science veri tabanından elde edilen verilerin R programı ile analizi sonucunda elde edilen temel bilgiler Tablo 3'de yer almaktadır.

Tablo 3. Yayınlar ile İlgili Temel Bilgiler

Zaman aralığı	1993:2022
Kaynaklar (Dergiler, Kitaplar, vb.)	132
Yayın sayısı	195
Yıllık yayın artış oranı %	7,87
Yayın ortalama yaşı	9,4
Yayın başına ortalama alıntı sayısı	20,08
Referanslar	7494
YAYIN İÇERİĞİ	
Anahtar Kelimeler Artı (ID)	336
Yazarın Anahtar Kelimeleri (DE)	654
YAZARLAR	
Yazarlar	563
Tek yazarlı yayınların yazarları	33
YAZARLAR İŞBİRLİĞİ	
Tek yazarlı yayınlar	34
Yayın Başına Ortak Yazarlar	3,09
Uluslararası ortak yazarlık %	17,44

Veriler incelendiğinde yayınların 1993 yılında başladığı görülmektedir. 1993-2022 yılları arasında 132 ayrı dergide 195 yayın saptanmıştır. Yayın sayısında yıllık artış ortalaması %7,87 olarak görülmektedir. Yayın başına ortalama atf sayısı 20,08 olmuştur. Yayınlarda 7.494 referans kullanılmıştır. 654 farklı anahtar kelime seçilmiştir. 33 yazar 34 adet yayını tek başlarına

hazırlamışlardır. Yayınlardaki toplam yazar sayısı ise 563'tür. Yayın başına ortak yazar sayısı 3,09 olarak görülmektedir.

4.2. Yayınların Yayınlandığı Dergilerin Dağılımı

Tespit edilen yayınların yayınlandığı dergilerin dağılımı Tablo 4'de görülmektedir. Yayın sayısı 1 olan dergilere tabloda yer verilmemiştir.

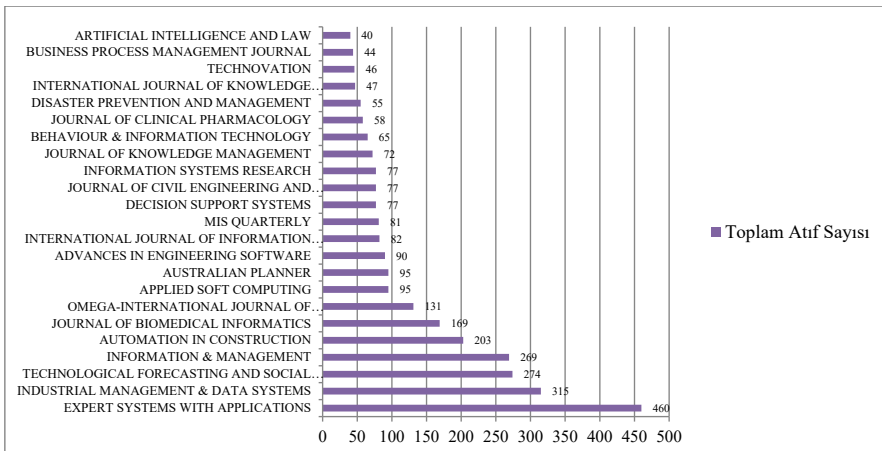
Tablo 4. Yayınların Yayınlandığı Dergiler

Dergi	Makale Sayısı
EXPERT SYSTEMS WITH APPLICATIONS	8
INTERNATIONAL JOURNAL OF COMPUTER SCIENCE AND NETWORK SECURITY	8
INTERNATIONAL JOURNAL OF KNOWLEDGE MANAGEMENT	8
JOURNAL OF INFORMATION & KNOWLEDGE MANAGEMENT	5
KNOWLEDGE MANAGEMENT RESEARCH & PRACTICE	5
VINE JOURNAL OF INFORMATION AND KNOWLEDGE MANAGEMENT SYSTEMS	5
AUTOMATION IN CONSTRUCTION	4
INDUSTRIAL MANAGEMENT & DATA SYSTEMS	4
JOURNAL OF KNOWLEDGE MANAGEMENT	4
DECISION SUPPORT SYSTEMS	3
HUMAN SYSTEMS MANAGEMENT	3
INTERNATIONAL JOURNAL OF SOFTWARE ENGINEERING AND KNOWLEDGE ENGINEERING	3
JOURNAL OF BIOMEDICAL INFORMATICS	3
JOURNAL OF CIVIL ENGINEERING AND MANAGEMENT	3
BUSINESS PROCESS MANAGEMENT JOURNAL	2
INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCED COMPUTER SCIENCE AND APPLICATIONS	2

Dergi	Makale Sayısı
INTERNATIONAL JOURNAL OF PRODUCTION RESEARCH	2
INTERNATIONAL JOURNAL OF TECHNOLOGY MANAGEMENT	2
JOURNAL OF CASES ON INFORMATION TECHNOLOGY	2
KYBERNETES	2
MIS QUARTERLY	2
PERTANIKA JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE AND HUMANITIES	2
QUALITY-ACCESS TO SUCCESS	2
TECHNOLOGICAL FORECASTING AND SOCIAL CHANGE	2
TEM JOURNAL-TECHNOLOGY EDUCATION MANAGEMENT INFORMATICS	2

Tablodan görüldüğü üzere 25 dergide 2 ve daha fazla makale yayınlanmıştır. En çok yayın yapılan dergiler Expert Systems with Applications, International Journal of Computer Science and Network Security ve International Journal of Knowledge Management olmuştur. Bu dergilerde 8'er makale yayınlanmıştır.

Şekil 1. Dergilerin Toplam Atıf Sayıları

Biblioshiny paketi ile yapılan analizde toplam atıf sayılarında 460 ile Expert Systems with Applications dergisi ilk sırada yer almaktadır. Bu dergiyi 315 atıf ile Industrial Management & Data Systems ve 274 atıf ile Technological Forecasting and Social Change dergileri izlemektedir.

4.3. Yıllara Göre Yayın Sayıları

Tespit edilen 195 yayının yıllara göre dağılımı Şekil 2 ve Tablo 5’de görülmektedir. Çalışmalar 1993-2022 yılları arasında yayınlanmıştır.

Tablo 5. Yayınların Yıllara Göre Dağılımı

Yıl	Yayın Sayısı	Yıl	Yayın Sayısı
1993	1	2008	12
1994	0	2009	9
1995	0	2010	6
1996	0	2011	10
1997	0	2012	7
1998	0	2013	12
1999	1	2014	9
2000	3	2015	8
2001	1	2016	13
2002	3	2017	9
2003	0	2018	11
2004	4	2019	8
2005	11	2020	11
2006	10	2021	11
2007	12	2022	9

Tablo incelendiğinde en çok yayının 2016 yılında yapıldığı (13 yayın) görülmektedir. 2007, 2008 ve 2013 yıllarında ise 12’şer yayın yapılmıştır. Bu yılları 11’er yayın ile 2005, 2018, 2020 ve 2021 yılları takip etmektedir. İlk yayın 1993 yılında yapılmıştır. 1994-1998 yılları arasında ve 2003 yılında konu ile ilgili yayın yapılmamıştır. Son yıllarda konu hakkında daha fazla yayın yapılması konunun güncelliğini göstermektedir.

Tablo 6. Yıllık Ortalama Atıf Dağılımı

Yıl	Yayın Sayısı	Makale Başına Toplam Atıf Ortalaması	Yıl Başına Ortalama Atıf Sayısı	Yıllık Atıf Sayısı
1993	1	7,00	0,24	29
1994	0	0,00	0,00	0
1995	0	0,00	0,00	0
1996	0	0,00	0,00	0
1997	0	0,00	0,00	0
1998	0	0,00	0,00	0
1999	1	0,00	0,00	23
2000	3	3,67	0,17	22
2001	1	9,00	0,43	21
2002	3	55,33	2,77	20
2003	0	0,00	0,00	0
2004	4	42,25	2,35	18
2005	11	37,82	2,22	17
2006	10	21,60	1,35	16
2007	12	22,67	1,51	15
2008	12	48,83	3,49	14
2009	9	24,22	1,86	13
2010	6	26,33	2,19	12
2011	10	31,20	2,84	11
2012	7	7,43	0,74	10
2013	12	14,50	1,61	9
2014	9	33,78	4,22	8
2015	8	8,25	1,18	7
2016	13	8,46	1,41	6
2017	9	14,44	2,89	5
2018	11	33,45	8,36	4

Yıl	Yayın Sayısı	Makale Başına Toplam Atıf Ortalaması	Yıl Başına Ortalama Atıf Sayısı	Yıllık Atıf Sayısı
2019	8	6,13	2,04	3
2020	11	7,00	3,50	2
2021	11	3,18	3,18	1
2022	9	0,44		0

Tablo incelendiğinde yıl başına ortalama atıf sayısının en fazla olduğu yılın 2018 yılı olduğu görülmektedir. Bunu 2014 ve 2020 yılları takip etmektedir. İlk on sıraya bakıldığında 8'inin 2011 ve sonrası yıllar olduğu görülmektedir. Bu da konunun giderek daha fazla incelendiğini gösteriyor denilebilir.

4.4. En Çok Çalışması olan Yazarlar

Araştırma kapsamında incelenen 195 yayında 563 yazar katkı sağlamıştır. Yayınların tek veya çok yazarlı olması durumunun dağılımı Tablo 7'de görülmektedir.

Tablo 7. Yayınların Tek/Çok Yazar Durumu Dağılımı

Yazar Sayısı	Makale Sayısı	Yüzde
Tek Yazar	36	18,46
Birden Çok Yazar	159	81,54

Tabloda görüldüğü üzere 195 yayının 159'u (%81,54) birden çok yazar tarafından hazırlanmıştır. 36 yayın (%18,46) ise tek yazarlı yayındır. Bu 36 yayın 33 yazar tarafından yazılmıştır. Bu oranlar konunun ortak çalışmaya uygunluğunu göstermektedir.

Yayınlarda en etkin olan yazarların sıralaması Tablo 8'de görülmektedir. Tabloya 2 ve daha fazla yayında yer alan yazarlar dahil edilmiştir.

Tablo 8. En Etkin Yazarlar ve Yayın Sayıları

	Yazar	Yayın Sayısı
1	LIN YC	5
2	SELAMAT MH	5
3	ABDULLAH R	4

	Yazar	Yayın Sayısı
4	LAM HY	3
5	LI M	3
6	TSANG YP	3
7	TSERNG HP	3
8	WU CH	3
9	ABDULLAH RH	2
10	ALIAS RA	2

Tablo incelendiğinde 5'er yayın ile en çok yayın yapan yazarların Lin YC ve Selamat MH olduğu görülmektedir. Bu iki yazarı 4 yayın ile Abdullah R takip etmektedir. 2 ve daha fazla yayın yapan yazar sayısı ise 28 olarak saptanmıştır.

Lin YC araştırma kapsamındaki beş yayınında daha çok inşaat sektöründe bilgi yönetim sistemleri konularını ele almıştır. Yayınlarında sistem önerileri sunmaktadır. Selamat MH ise özellikle eğitim alanında bilgi yönetim sistemleri konusunda çalışmalar yapmıştır. Bunun yanında yazılımlarla ilgili yayınları da mevcuttur. Abdullah R, daha çok şirketler için bilgi yönetim sistemleri konusunda araştırmalar yapmış bir yazardır.

4.5. En Etkin Dergiler

Çalışmada incelenen 195 yayın 132 ayrı dergide yayınlanmıştır. Bu yayınların aldıkları atıfların dergilere göre dağılımı Tablo 9'da görülmektedir. Tabloya en çok atıf alan ilk 20 dergi dahil edilmiştir.

Tablo 9. En Çok Atıf Yapılan 20 Dergi

	Dergi	Yayın Sayısı
1	MIS QUARTERLY	264
2	KNOWLEDGE MANAGEMENT	162
3	J KNOWLEDGE MANAGEMENT	135
4	INFORM MANAGE-AMSTER	126
5	EXPERT SYST APPLY	123
6	JOURNAL OF KNOWLEDGE MANAGEMENT	111
7	J MANAGE INFORM SYST	83

	Dergi	Yayın Sayısı
8	INFORMATION SYSTEMS	81
9	ORGAN SCI	77
10	DECIS SUPPORT SYST	76
11	IND MANAGE DATA SYST	63
12	MANAGE SCI	62
13	INT J INFORM MANAGE	59
14	J KNOWLEDGE MANAGEME	56
15	ACAD MANAGE J	55
16	AUTOMAT CONSTR	55
17	HARVARD BUS REV	53
18	COMPUT HUM BEHAV	52
19	SLOAN MANAGE REV	50
20	STRATEGIC MANAGE J	47

Tablo incelendiğinde en etkin derginin 264 atıf ile MIS Quarterly olduğu görülmektedir. Bu dergiyi 162 atıf ile Knowledge Management ve 135 atıf ile Journal of Knowledge Management dergileri izlemektedir.

4.6 En Etkin Ülkeler

Araştırma kapsamında incelenen 195 yayında 42 ülkeden yazarlar katkı sunmuştur. Yayınların ülkelere göre dağılımı Tablo 10'da görülmektedir.

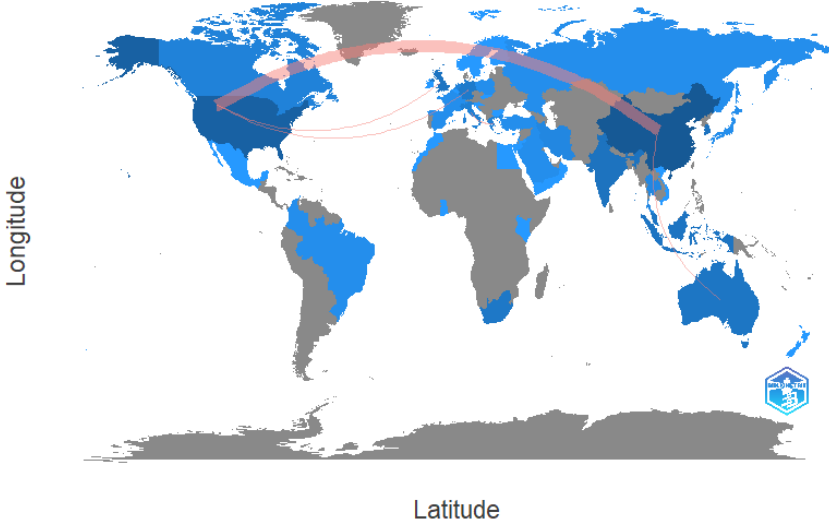
Tablo 10. Yayınların Ülkelere Göre Dağılımı

Ülke	Yayın Sayısı	Tek Ülkeden Yazarlı Yayın	Birden Çok Ülkeden Yazarlı Yayın
Çin	51	46	5
ABD	27	22	5
Güney Kore	11	8	3
Endonezya	10	10	0
Malezya	10	9	1
Hindistan	8	8	0

Ülke	Yayın Sayısı	Tek Ülkeden Yazarlı Yayın	Birden Çok Ülkeden Yazarlı Yayın
Avustralya	7	4	3
Güney Afrika	7	7	0
Birleşik Krallık	7	6	1
Almanya	4	3	1
Yunanistan	4	3	1
Kanada	3	2	1
İran	3	2	1
İtalya	3	1	2
Tayland	3	2	1
Brezilya	2	1	1
Kolombiya	2	2	0
Japonya	2	2	0
Lübnan	2	1	1
Makedonya	2	2	0
Hollanda	2	2	0
Polonya	2	2	0
Suudi Arabistan	2	2	0
Türkiye	2	1	1

Tablo incelendiğinde en etkin ülkenin Çin olduğu (51 yayın) görülmektedir. Çin'i 27 yayın ile ABD ve 11 yayın ile Güney Kore izlemektedir. Endonezya ve Malezya'dan da 10'ar yayın yapılmıştır. Tüm bu ülkelerde tek ülkeden yazarlı yayınlar çoğunluktadır. Görüldüğü üzere halen ülkeler arası işbirliği ile çıkan yayın sayısı azdır. Çin en fazla yayına sahip ülke iken uluslararası işbirliği oranı düşük görülmektedir.

Şekil 2. Ülkelerin Bilimsel Etkinliği

Yukarıdaki şekildeki haritada ülkelerin yayın sayıları renkler ile gösterilmektedir. Gri renkte olan ülkeler konu ile ilgili yayın yapmamış ülkelerdir. Yayın ne kadar çok ise ülke o kadar koyu bir mavi renk ile işaretlenmiştir. Şekil ile ilgili sayısal veriler Tablo 11’de gösterilmektedir. Tabloya ilk 10 ülke dahil edilmiştir.

Tablo 11. Ülkelerin Yayın Sayıları

	Ülke	Yayın Sayısı (n)
1	Çin	96
2	ABD	62
3	Endonezya	19
4	Birleşik Krallık	18
5	Güney Kore	17
6	Hindistan	16
7	Avustralya	15
8	Malezya	14
9	Almanya	12
10	İtalya	11

Tablo incelendiğinde konu ile ilgili en çok yayın yapılan ülkenin Çin (n=96) olduğu görülmektedir. Bu ülkeyi sırası ile ABD (n=62) ve Endonezya (n=19) izlemektedir. Yayınlar yapılan atıfların ülkelere dağılımı ise Tablo 12’de gösterilmektedir. Tabloya ilk 10 ülke dahil edilmiştir.

Tablo 12. En Çok Atıf Alan Yayınların Ülkelere Göre Dağılımı

	Ülke	Toplam Atıf Sayısı	Yayın Başına Ortalama Atıf Sayısı
1	Çin	1676	32,86
2	ABD	815	30,19
3	İtalya	303	101,00
4	Avustralya	173	24,71
5	Güney Kore	168	15,27
6	Slovenya	102	102,00
7	Malezya	88	8,80
8	Yunanistan	83	20,75
9	Singapur	82	82,00
10	Birleşik Krallık	79	11,29

Tablodan görüleceği üzere en çok yayını yapan Çin aynı zamanda en çok atıf alan ülke durumundadır. Çin’i ABD ve İtalya izlemektedir. En çok yayın yapılan ülkelerde onuncu sırada olan İtalya’nın en çok atıf alan ülkelere üçüncü sırada olması yaptıkları yayınların ilgi gördüğünün bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

4.7. En Etkin Yayınlar

Araştırma kapsamında 195 yayın incelenmiştir. Bu yayınlar içinde en etkin olanları görebilmek için Dünya çapında en çok atıf alan yayınlar Tablo 13’de gösterilmiştir. Tabloya 60 ve üzeri atıf alan yayınlar dahil edilmiştir.

Tablo 13. En Çok Atıf Yapılan Yayınlar

Yayın	Toplam Atıf Sayısı
LIN TC, 2008, INFORM MANAGE-AMSTER	269
SANTORO G, 2018, TECHNOL FORECAST SOC	260
HUNG YC, 2005, IND MANAGE DATA SYST	139

Yayın	Toplam Atıf Sayısı
KING WR, 2008, OMEGA-INT J MANAGE S	131
LEE SM, 2002, IND MANAGE DATA SYST	113
REVERE D, 2007, J BIOMED INFORM	107
NATEK S, 2014, EXPERT SYST APPL	102
LI M, 2014, APPL SOFT COMPUT	95
STEWART RA, 2010, AUST PLAN	95
CHAU KW, 2007, ADV ENG SOFTW	90
CHUA A, 2004, INT J INFORM MANAGE	82
DURCIKOVA A, 2011, INFORM SYST RES	77
TSENG SM, 2008, EXPERT SYST APPL	71
KUO RZ, 2011, BEHAV INFORM TECHNOL	65
LIN C, 2005, IND MANAGE DATA SYST	63
LIN YC, 2006, AUTOMAT CONSTR	62
ZHANG XQ, 2009, AUTOMAT CONSTR	60
JUANG YS, 2008, EXPERT SYST APPL	60

Tablo incelendiğinde en etkin yayının 269 atıf ile Lin TC ve Huang CC isimli yazarların Information & Management adlı dergide 2008 yılında yayınladıkları “Understanding knowledge management system usage antecedents: An integration of social cognitive theory and task technology fit” adlı yayın olduğu görülmektedir. Bu yayını 260 atıf ile Santoro vd. Technological Forecasting and Social Change dergisinde 2018 yılında yayınladıkları “The Internet of Things: Building a knowledge management system for open innovation and knowledge management capacity” adlı yayın takip etmektedir. En çok atıf alan üçüncü yayın ise Hung vd.’nin 2005 yılında Industrial Management & Data Systems dergisinde yayınlanan “Critical factors in adopting a knowledge management system for the pharmaceutical industry” adlı yayın olmuştur. İlk on yayın ile ilgili bilgiler kısaca şu şekildedir.

1. Lin ve Huang, Information & Management dergisinde 2008 yılında yayınladıkları “Understanding knowledge management system usage antecedents: An integration of social cognitive theory and task technology fit” adlı makalede bilgi yönetim sistemi kullanım öncüllerini açıklamaya çalışmışlardır. Araştırmacılar çalışmalarını sonucunda bilgi

yönetim sistemi öz yeterliliğinin ve kişisel sonuç beklentilerinin bilgi yönetim sistemi kullanımı üzerinde önemli etkileri bulunduğu sonucuna varmışlardır (Lin ve Huang, 2008: 410).

2. Santoro ve arkadaşları 2018 yılında *Technological Forecasting and Social Change* adlı dergide yer alan “The Internet of Things: Building a knowledge management system for open innovation and knowledge management capacity” isimli makalelerinde nesnelerin interneti konusunu ele almışlardır. Çalışmanın amacı bilgi yönetim sistemi, açık inovasyon, bilgi yönetimi kapasitesi ve inovasyon kapasitesi arasındaki ilişkiyi incelemek olarak belirlenmiştir. Çalışma ile rekabet avantajının temeli olarak hem iç hem de dış bilgi kaynaklarını dikkate alan bilgi yönetimi ve açık inovasyona kapsamlı bir bakış açısı sunulmaktadır (Santoro vd., 2018: 347).
3. Hung ve arkadaşları 2005 yılında *Industrial Management & Data Systems* dergisinde yayınlanan “Critical factors in adopting a knowledge management system for the pharmaceutical industry” adlı makalelerinde maliyetleri minimumda tutarken bir firmanın rekabet gücünü artırmak için bir bilgi yönetim sisteminin uygulanmasında yer alan kritik başarı faktörlerini tartışmayı amaçlamışlardır. Çalışma sonucunda BGYS'nin benimsenmesinde strateji ve organizasyon kültürünün önemi ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, ilaç endüstrisinin kıyaslama stratejisine özel önem verdiğini belirlemiştir. Sistemin düzgün çalışması için tam katılımın sağlanması gerektiği çıkan sonuçlar arasındadır (Hung vd, 2005: 164).
4. King ve Marks, 2008 yılında *Omega* dergisinde yayınlanan “Motivating knowledge sharing through a knowledge management system” adlı makalelerinde kullanıcıların bilgi yönetim sistemine katkıda bulunma sıklıklarını ve çabalarını araştırmışlardır. Sistem kullanımında değişkenlerin kullanım motivasyonu üzerine etkili olduğu sonuçlar arasında yer almaktadır. Ödüllendirmenin önemi de çalışmada ortaya konulmuştur (King ve Marks, 2008: 131).
5. Lee ve Hong, 2002 yılında *Industrial Management & Data Systems* dergisinde yayınlanan “An enterprise-wide knowledge management system infrastructure” adlı makalelerinde bilgi yönetimi yaşam döngüsü kavramını, bilgi yakalama, bilgi geliştirme, bilgi paylaşımı ve bilgi kullanımı açılarından incelemişlerdir (Lee ve Hong, 2002: 17).
6. Revere ve arkadaşları 2007 yılında *Journal of Biomedical Informatics* dergisinde yayınlanan “Understanding the information needs of

public health practitioners: A literature review to inform design of an interactive digital knowledge management system” adlı makalelerinde halk sağlığı profesyonellerinin bilgi gereksinimlerine odaklanan bir literatür taraması yapmışlardır. Çalışma sonucunda halk sağlığı faaliyetlerinin çeşitliliğini yansıtmak, insan iletişimini mümkün kılmak ve kritik bilgi kaynaklarına çoklu erişim noktaları sağlamak için tasarlanmış halk sağlığı dijital bilgi yönetim sistemlerine kritik bir ihtiyaç olduğu görülmüştür (Revere vd, 2007: 410).

7. Natek ve Zwillig, 2014 yılında Expert Systems with Applications dergisinde yayınlanan “Student data mining solution–knowledge management system related to higher education institutions” adlı makalelerinde öğrenci veri madenciliği konusuna odaklanmışlar ve yüksek öğretim kurumlarıyla ilgili bilgi yönetim sistemlerini incelemişlerdir. Çalışma yükseköğretim kurumlarında veri madenciliği faaliyetlerinin bilgi yönetim sistemlerinin ciddi bir parçası olma konusunda gerçek bir potansiyele sahip olduğu yönünde sonuç vermiştir (Natek ve Zwillig, 2014: 6400).
8. Li ve arkadaşları 2014 yılında Applied Soft Computing dergisinde yayınlanan “A new MCDM method combining QFD with TOPSIS for knowledge management system selection from the user’s perspective in intuitionistic fuzzy environment” adlı makalelerinde kullanıcının bakış açısından bilgi yönetim sistemlerinin değerlendirilmesine ve seçilmesine yardımcı olacak bir yöntem sağlamayı amaçlamışlardır. Sezgisel bulanık ortamda kullanıcının bakış açısından bilgi yönetim sistemi değerlendirmesi ve seçimi için kalite fonksiyon yayılımı ile sezgisel bulanık ortamda ideal bir çözümü birleştiren yeni bir çok kriterli karar verme yöntemi önermektedirler (Li vd, 2014: 28).
9. Stewart ve arkadaşları 2010 yılında Australian Planner dergisinde yayınlanan “Web-based knowledge management system: linking smart metering to the future of urban water planning” adlı makalelerinde su planlamasında güncel konulara, özellikle akıllı ölçüm sistemlerine genel bir bakış sağlamayı amaçlamışlardır. Çalışma sonucunda Avustralya şehirlerinde su planlaması ve yönetiminin geleceği için akıllı ölçümün potansiyel rolünü araştırmışlar ve web tabanlı bir bilgi yönetim sistemi önerisinde bulunmuşlardır (Stewart vd, 2010: 66).
10. Chau, 2007 yılında Advances in Engineering Software dergisinde yayınlanan “An ontology-based knowledge management system for flow and water quality modeling” adlı makalesinde mühendislere akış

ve su kalitesi modellemesi hakkında bilgi paylaşma, arama ve yönetim konusunda yardımcı olabilecek ontoloji tabanlı bir bilgi yönetim sistemi sunulmaktadır. Mimari, geliştirme, uygulama ve uygulamanın yanı sıra problem çözme sırasında bilgi temsili ve görselleştirme ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Çalışma sonucunda ontoloji tasarımı için üç aşamalı bir yaşam döngüsü ve bilgi arama bileşenlerini otomatik olarak oluşturmak için Java/XML tabanlı bir şema kullanan ontoloji tabanlı bir bilgi yönetim sistemi önermektedir (Chau, 2007: 172).

4.8. En Etkin Kurumlar

Bu bölümde incelenen yayınların üretilmesinde katkısı olan kurumlar listelenmiştir. Tabloya ilk 10 kurum dahil edilmiştir.

Tablo 14. En Fazla Yayın Yapılan Kurumlar

	Kurum	Yayın Sayısı
1	HONG KONG POLYTECH UNIV	7
2	UNIV PUTRA MALAYSIA	7
3	CHUNG HUA UNIV	5
4	NATL TAIWAN UNIV	5
5	UNIV WASHINGTON	5
6	ISLAMIC AZAD UNIV	4
7	NATL TAIPEI UNIV TECHNOL	4
8	NEWCASTLE UNIV	4
9	GEORGE WASHINGTON UNIV	3
10	GRIFFITH UNIV	3

Tabloda görüleceği üzere yayınların yapıldığı kurumların başında Hong Kong Polytechnic Üniversitesi ve Malezya Putra Üniversitesi (7'şer yayın) bulunmaktadır. Bu kurumları 5'er yayın ile Chung Hua Üniversitesi, National Taiwan Üniversitesi ve Washington Üniversitesi takip etmektedir. İlk 5 üniversite içinde Çin ve Uzak Doğu üniversiteleri çoğunluktadır.

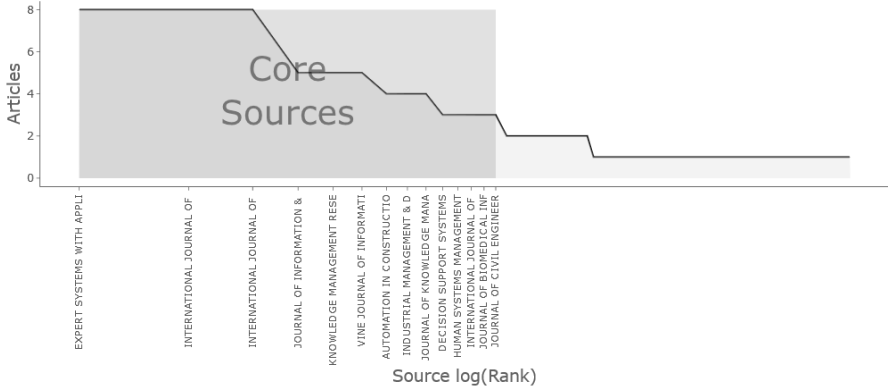
4.9. Bradford Yasası Uyumu

Bradford yasası bilim işleyişini matematiksel yollarla tanımlamaya çalışan çeşitli istatistiksel ifadelerden biridir. Bradford'un saçılma yasası adı ile

bilinen bu yasada belirli bir konudaki literatürün dergilere nasıl dağıldığı açıklanır. (Garfield, 1980: 476). Bradford bu yasında yayınları üç gruba ayırmaktadır.

- Az sayıda olmasına rağmen en verimli dergiler (çekirdek grup),
- Dergilerin daha fazla olduğu fakat verimin azaldığı ikincil grup,
- Çok daha fazla sayıda derginin olduğu fakat verimin daha da azaldığı grup,

Şekil 3. Bradford Yasası

Araştırma kapsamında incelenen 195 yayından 14'ü çekirdek grupta yer almaktadır. Bu dergilerdeki yayın sayısı 66 olarak görülmektedir. İkincil grupta yer alan 54 dergide yayın sayısı 65'tir. Üçüncü grupta 64 dergi bulunmaktadır ve toplam yayın sayısı 64'tür. Bu veriler ışığında yayınların dergilere Bradford yasasına uygun şekilde dağıldığı söylenebilir.

4.10. Ortak-Atıf Analizi

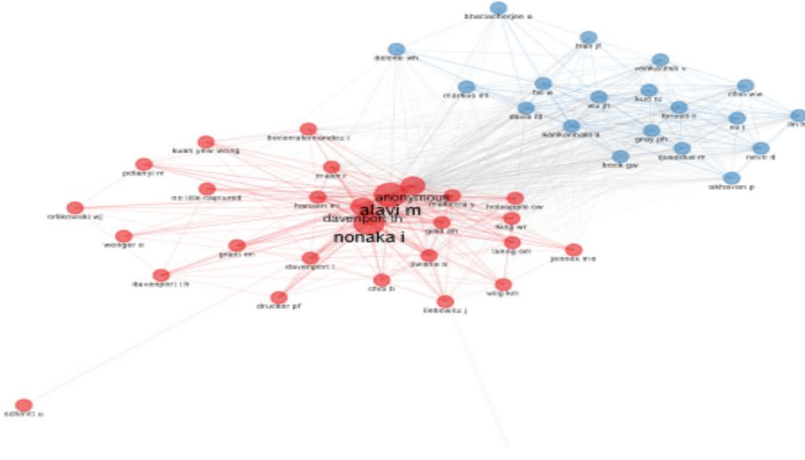
Atıflar (direkt atıf ve bibliyografik eşleme) birçok araştırmacı tarafından dokümanlar arasındaki ilişkilerin tespit edilmesinde kullanılmıştır (Düzyol, 2011: 10). Atıf yapmanın temel sebepleri arasında daha önce yayın yapanlara saygı göstermek ve bu yayınlardaki bilgilerden etik bir şekilde faydalanmak sayılabilir. Ayrıca bu çalışmaların incelendiği ortaya konulmaktadır (Garfield, 1965: 191). Atıf, kullanılan bilginin belgelendirilmesi olarak kabul edildiğinden bilimsel bilgiye erişmek isteyenler için öncelikli olarak önem içermektedir (Zan, 2012, 17-18). Atıf, belirli ortak noktaları kapsayan çalışmalar arasındaki açık ve resmi bağların kurulmasını sağlayan bileşen olma özelliğini taşımaktadır. Bununla birlikte spesifik bir konu kapsamında yapılan çalışmalara ait atıfların analiz edilmesi durumunda ilgili disiplinde

kullanılan bir fikir ya da kavramın ortaya çıktığı, genişlediği veya benzeştiği yapının ortaya konması olasıdır (Zan 2019: 503).

Bibliyometrik çalışmalarda gerçekleştirilen atıf analizleri de, bilimsel yayınların niteliklerinin ve belirli bir disipline etkilerinin değerlendirilmesine imkan tanımaktadır. Bibliyometrik çalışmalarda bilimsel işbirliği ve ortak atıf ilişkilerinin incelenmesinde sosyal ağ analizinden yararlanılmaktadır. Sosyal ağ analizi, işbirliği ve ortak atıf ağlarının görselleştirilmesi ile bir araştırma topluluğu içerisinde önemli aktörlerin belirlenmesinde ve araştırma alanının gelişmesinde etkili olan bilgi ağlarının tespit edilmesinde kullanılmaktadır (Karagöz ve Yüncü, 2013: 211-212). Bu tür bibliyometrik ağ analizlerinde analiz birimi olarak bilimsel çalışmalar kullanılır. Amaç, fikirlerin ortaya çıkışlarını ve gelişmelerini izlemektir. Ortak atıf analizinin temeli şudur: Bir doküman çiftinin ortak atıf alma sayısı ne kadar büyükse, bu iki dokümanın içerikleri o kadar birbirine benzerdir, bu iki doküman birbiriyle o derece ilişkilidir (Bellardo, 1980, 231).

Bu konu Biblioshiny paketinde entelektüel yapı başlığı altında bir alt başlıktır. Bu başlık altında ortak atıf ağları ele alınmıştır. Ortak atıf analizi iki farklı yayının ya da çalışmanın birlikte alıntılanma sıklığını göstermektedir. Araştırma alanının entelektüel yapısı bu şekilde ortaya konmaktadır. Seçilen parametreye göre yayın, dergi ya da yazarın ne kadar merkezde ya da çevrede olduğunu, aradaki bağlantıları göstermektedir. Çalışılan alanın zaman içindeki köklerini ve temel eserleri ortaya koymaktadır. Ancak yeni yapılan çalışmalar yeterli atıf sayısına ulaşamayacağı için haritalamada yer alamabilmektedir (Koç vd., 2022, 100). Çalışmamızda ortak atıf ağları yazarlar ve dergiler alt konularında incelenmiştir. Yazar ve dergi yönünden konu alanını yönlendirenler listelenmiştir. Bu analiz özellikle konu ile ilgilenmeye yeni başlayan araştırmacılara yön göstermesi için önemli ve etkilidir. Ancak özellikle analizde sadece ilk isimlerin yer alması diğer çalışmacıların gözden kaçmasına neden olabilmektedir. Yayının daha önceki bir tarihte yayınlanmış olması doğal olarak daha fazla atıf almasını sağlayacak böylece yayının etkisinin fazla olduğu yönünde bir ön yargı oluşturmaktadır. Aynı şekilde az atıf almış çalışmalar hakkında da yetersiz bir yayın düşüncesi yaratabilmektedir (Koç vd., 2022, 100).

Şekil 4. Yazarlar Ortak Atıf Ağları

Şekil 4'da yazarların ortak atıf ağları görülmektedir. İki küme ortaya çıkmıştır. Aynı kümede bulunan yazarların benzer konuda yayınlar yaparak birlikte çalıştıkları söylenebilir. Şekilde görüldüğü gibi en çok yayında yer alan yazar Alavi M. olmuştur. Bu yazarı Nonaka I.ve Davenport TH. takip etmektedir. Bu yazarlar kırmızı kümenin merkezinde yer almaktadırlar. Mavi kümede daha eşit bir dağılım olsa da bu kümenin en etkin yazarı Kankanhlli olmuştur.

Dijital yenilikler ve stratejik BT uygulamaları konusunda uzman olan Maryam Alavi, çok sayıda yayınlanmış makaleye imza atmıştır ve birçok prestijli iş ve teknoloji dergisinin yayın kurullarında görev yapmaktadır. Halen Georgia Tech Üniversitesinde çalışmaktadır (www.scheller.gatech.edu).

Japon bilim insanı Ikujiro Nonaka bilgi yönetimi konusunda uzmanlaşmıştır. Hitotsubashi Üniversitesi'nde çalışmaktadır. 2008 yılında Wall Street Journal iş dünyasında en etkili kişiler listesinde yer almıştır. Ayrıca The Economist dergisi de Yönetim Fikirleri ve Guruları Rehberine kendisini dahil etmiştir (https://en.wikipedia.org/wiki/Ikujiro_Nonaka).

Thomas H. Davenport analitik iş süreci yenilikleri, bilgi yönetimi ve yapay zeka konularında uzmanlaşmış Amerikalı bir akademisyen ve yazardır (https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_H._Davenport). Atreyi Kankanhalli ise bilgi sistemleri, çevrimiçi topluluklar, yapay zeka ve dijital dönüşüm konularında yayınlar yapan Singapur Ulusal Üniversitesinde görevli bir bilim insanıdır (<https://www.comp.nus.edu.sg/disa/bio/atreyi/>).

Şekil 8. Özetlerde En Sık Kullanılan Kelimeler Kelime Bulutu

Tabloda görüleceği üzere özetlerde en sık kullanılan kelime bilgi (n=838) olmuştur. Bunu yönetmek (n=467) ve sistem (n=393) kelimeleri izlemektedir. Başlık içinde aynı kelime birden çok kullanılabilirdiği için sayılar toplam yayın sayısından fazla çıkabilmektedir.

4.11.4. Konu Kategorilerinde En Sık Kullanılan Kelimeler

Araştırma kapsamında incelenen 195 yayında konu kategorilerinde en sık kullanılan kelimeler Tablo 18'de görülmektedir. En sık kullanılan ilk 10 kelime tabloya dahil edilmiştir.

Şekil 9. Konu Kategorilerinde En Sık Kullanılan Kelimeler Kelime Bulutu

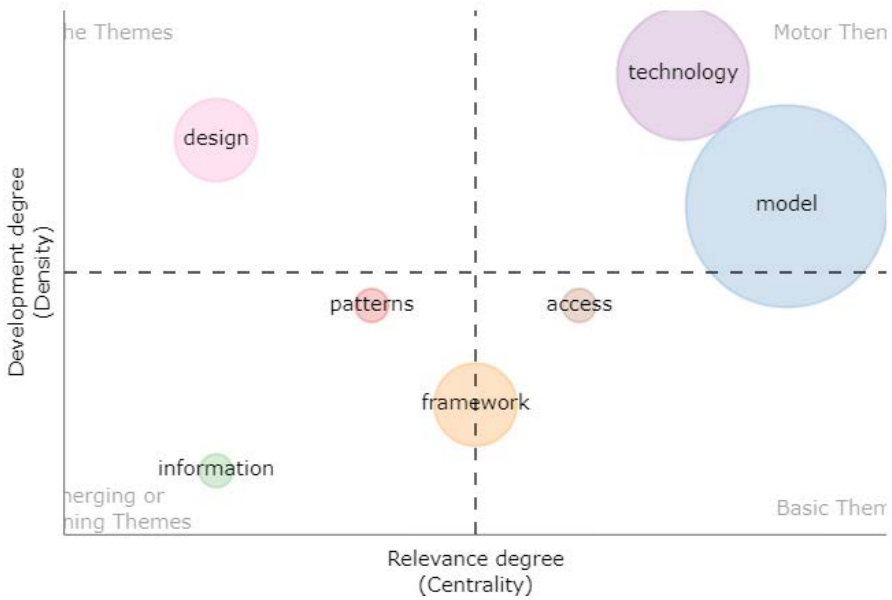
Tabloda görüleceği üzere konu kategorilerinde en sık kullanılan kelime yönetmek (n=50) olmuştur. Bunu bilgi bilimi ve kütüphane bilimi (n=34) ve bilgisayar bilimi bilgi sistemleri (n=27) kelimeleri izlemektedir. Yöneylem araştırması ve yönetim bilimi 18 ile beşinci sırada yer almaktadır. Konu kategorisi birden çok seçilebileceği için sayılar toplam yayın sayısından fazla çıkabilmektedir.

4.12. Tematik Evrim Analizi

Tematik evrim analizi incelenen yayınların içinde yer alan kavramların ilişkilerinin zamana bağlı olarak değişimini göstermektedir. Bu analiz kullanılarak alandaki gelişim gösterilebilmektedir (Seyhan, 2021, 622). Analizde yüksek seviyede ilgili anahtar kelimeler, en sık kullanıma sahip anahtar kelimeler tarafından tema kümelerini oluşturmaktadır (Kurutkan ve Terzi, 2022, 420).

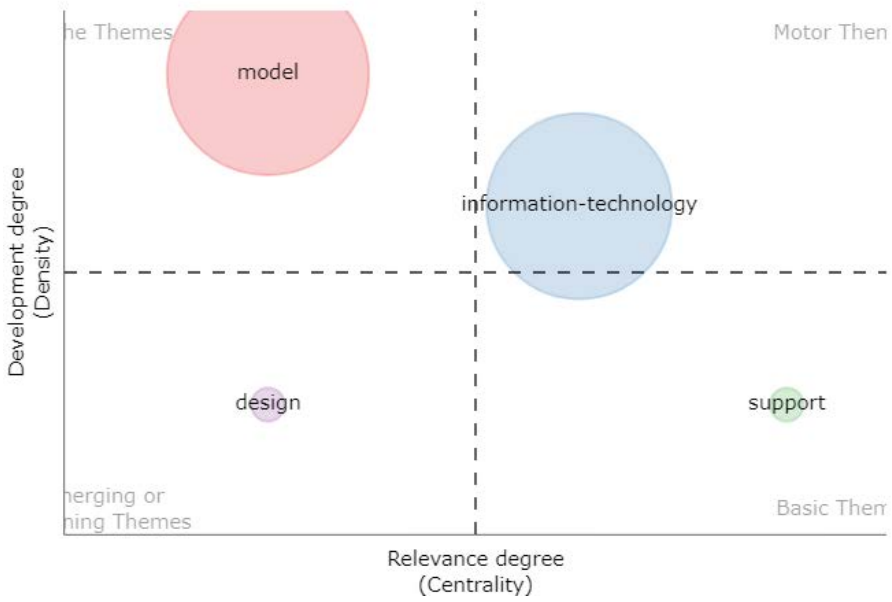
Tematik evrim haritalamasında dört alan görülmektedir. Sağ üst alan motor temalar olarak adlandırılmaktadır ve en gelişmiş, en merkezi ve en yoğun yayınların yer aldığı alandır. Sol üst alan niş temalar veya gelişmiş ve izole edilmiş temalar alanıdır. Bu alanda merkeziliği düşük ancak yoğunluğu yüksek temalar yer almaktadır. Sol alt alan kaybolan ya da gelişen temalar alanı olarak isimlendirilirken bu alanda düşük merkeziliğe ve yoğunluğa sahip temaları içermektedir. Sağ alt alanda merkeziliği yüksek ancak yoğunluğu düşük çeşitli disiplinler için paylaşılan temaların bulunduğu temel ve dönüşümsel temalar yer almaktadır (Karayel ve Kurutkan, 2022: 222). Analiz sonucunda 4 farklı tematik dönem ortaya konulmuştur.

Şekil 10. Birinci Zaman Dilimi (1993-2008) Tema Diyagramı

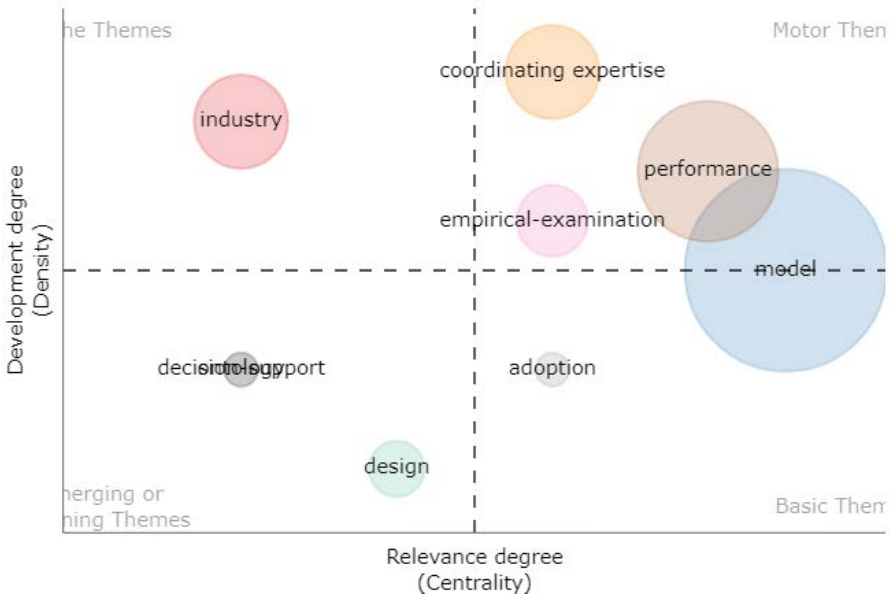
Birinci Dönem (1993-2008): Bu dönemde yedi küme ortaya çıkmıştır. Motor tema bölgesinde yer alan model teması en güçlü temadır. Aynı bölgede var olan technology (teknoloji) teması ikinci en güçlü temadır. “Design” (dizayn) teması niş temalar bölgesinde yer almaktadır. “Patterns” (desenler) ve “information” (bilgi) temaları gelişen temalar kısmında iken, “access” (erişim) teması temel temalar bölümündedir. “Framework” (çerçeve) teması ise dikey ve yatay eksen üzerindedir. Sonuç olarak bu dönemde üzerinde en fazla çalışılan tema model teması olarak görülmektedir.

Şekil 11. İkinci Zaman Dilimi (2009-2013) Tema Diyagramı

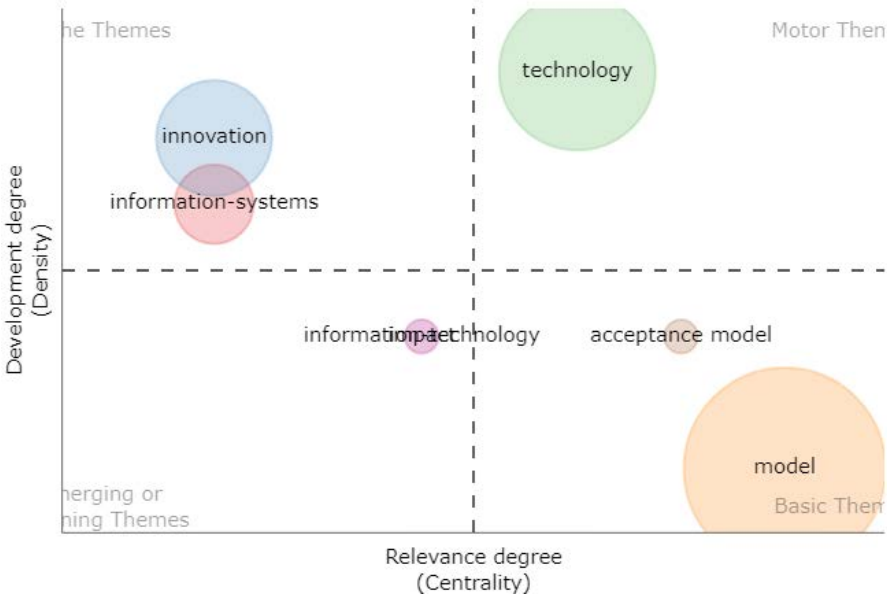
İkinci Dönem (2009-2013): Bu dönemde 4 küme görülmektedir. Güçlü ve izole iki öğeden biri olan “information-technology” (bilgi-teknoloji) motor tema alanında, “model” ise niş tema alanında yer almaktadır. Temel tema alanındaki “support” (destek) ve kaybolan ya da gelişen temalar alanındaki “design” (dizayn) daha zayıf temalar olarak görülmektedir.

Şekil 12. Üçüncü Zaman Dilimi (2014-2018) Tema Diyagramı

Üçüncü Dönem (2014-2018): Bu dönemde 8 tema görülmektedir. En güçlü tema olan “model” motor tema alanı ile temel tema alanı arasında yer almakta ve ikinci güçlü tema olan “performance” (performans) ile motor tema alanında keskinleşmektedir. “Coordinating expertise” (koordinasyon uzmanlığı) teması yine güçlü temalardan biri olup motor tema alanında yüksek yoğunlukta ve oldukça merkezi konumdadır. Motor tema alanındaki son tema “empirical-examination” (ampirik çalışmalar) temasıdır. “Industry” (endüstri) teması niş tema alanında güçlü ve izole bir tema olarak ortaya çıkmaktadır. “Design” (dizayn) teması bir önceki dönemdeki yerini korumakta ve “decision-support” (karar desteği) teması ile birlikte kaybolan ya da gelişen temalar bölgesinde yer almaktadır. Dizayn kaybolmaya başlayan bir tema olarak yorumlanabilirken karar desteği gelişen bir tema durumundadır.

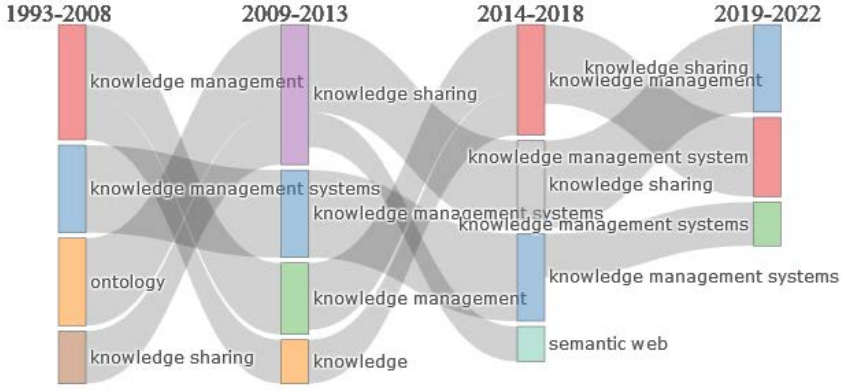
Şekil 13. Dördüncü Zaman Dilimi (2019-2022) Tema Diyagramı

Dördüncü Dönem (2019-2022): Bu dönemde 6 tema yer almaktadır. “Model” helan en güçlü ve izole tema olmakla birlikte motor tema bölgesinden temel tema bölgesine geçmiş görünmektedir. Motor tema bölgesindeki tek tema “technology” (teknoloji) teması güçlü ve izole bir tema olarak ortaya çıkmaktadır. Niş tema alanındaki “innovation” (yenilik) teması “information-systems” (bilgi-sistemler) teması ile kesişme halindedir. “Information-technology” (bilgi-teknoloji) teması kaybolan ya da gelişen temalar bölgesinde oldukça merkeze yakın bir konumdadır. “Acceptance model” (kabul modeli) teması da temel temalar alanında yer almaktadır.

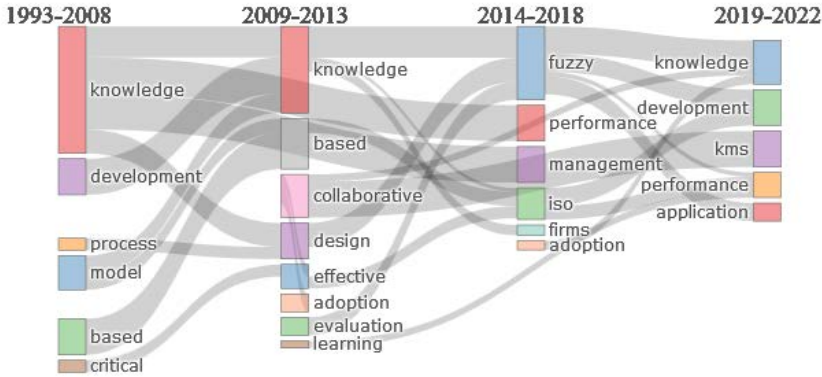
Tematik evrimin tüm zaman dilimlerini içeren haritası ise Şekil 16’da görülmektedir.

Şekil 14. Tematik Evrim Haritası (Anahtar Kelimelere Göre)

Tüm zaman dilimlerinde anahtar kelimelere göre inceleme yapıldığında bilgi yönetimi ve bilgi yönetimi kavramları her zaman en güçlü temalar arasında olmaya devam etmiştir. Ontoloji ve bilgi kelimeleri başlarda çok kullanılırken ilerleyen zamanlarda kullanımları azalmıştır.

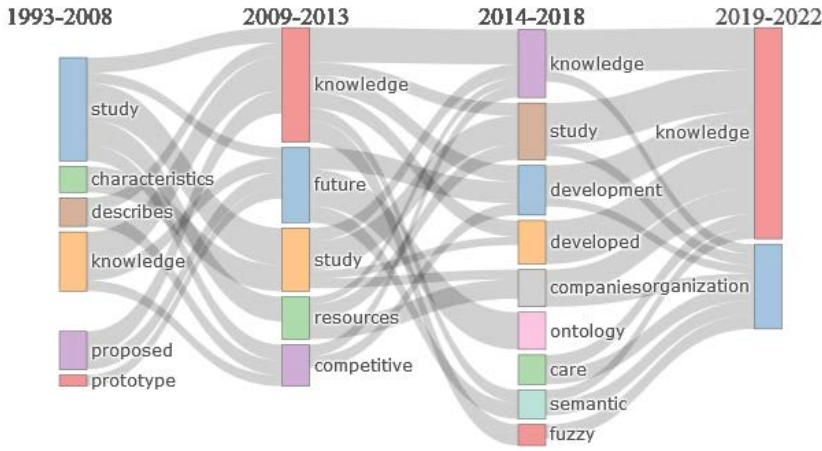
Şekil 15. Tematik Evrim Haritası (Başlıklara Göre)

Tüm zaman dilimlerinde başlıklara göre kelimeler incelendiğinde bilgi kelimesi her dönemde en güçlü tema olmuştur. Model teması başlarda güçlü iken ilerleyen dönemlerde zayıflamıştır. Gelişim teması da başlarda güçlü olmuş, üçüncü dönemde bir miktar zayıflamış ama son dönemde gene öne çıkan bir temadır.

Şekil 16. Tematik Evrim Haritası (Özetlere Göre)

Tüm zaman dilimlerinde özetlere göre kelimeler incelendiğinde gene bilgi temasının her dönemde en güçlü tema olduğu görülmektedir. Çalışma teması ilk üç dönem güçlü iken son dönemde zayıflamıştır. Son dönemde bilgi temasının yanında organizasyon teması da güçlü tema haline gelmiştir.

5. SONUÇLAR VE ÖNERİLER

ISO 27001 ve Bilgi Yönetim Sistemi kavramları dünya çapında, uzun yıllardır akademik makalelerin ve bilim dünyasının konusu olmaktadır. Bilginin en önemli sermaye haline geldiği günümüzde korunması da bir o kadar önem arz etmektedir. Bilgiyi doğru yönetmek ve doğru korumak gerekmektedir. Bunu standardize etmek hata yapmanın önüne geçmenin en iyi yollarından biri olmaktadır. Tüm bu sebepler çalışma konusunun ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Bu tez çalışmasında, ISO 27001 ve Bilgi Yönetim Sistemi kavramlarının literatürdeki yeri geçmişten günümüze mercek altına alınmakta, alanın bibliyometrik analizi yapılarak literatüre katkıda bulunulmakta ve gelecekte oluşturulabilecek akademik çalışmalar için bir temel kaynak niteliği taşıması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda; Bu çalışmada, ISO 27001 ve Bilgi Yönetim Sistemi alanının geçmişten günümüze, bibliyometrik analiz, doküman analizi ve içerik analizi yöntemleriyle analiz edilmiştir.

Bulgular incelendiğinde 25 dergide konu ile ilgili iki ve daha fazla yapıldığı görülmüştür. Expert Systems with Applications, International Journal of Computer Science and Network Security ve International Journal of Knowledge Management en çok yayın yapılan dergiler olarak karşımıza

çıkmaktadır. Expert Systems with Applications dergisi toplam atıf sayısında da en önde yer alarak konu ile ilgili en etkili yayın olduğunu göstermektedir.

Elde edilen veriler neticesinde ISO 27001 ve Bilgi Yönetim Sistemi alanlarında WoS veri tabanlı yayınlar yıllara oranla analiz edildiğinde, 1995'den beri alanda hazırlanmış olan yayınlarda 2005 yılından sonra bir yükseliş trendi olduğu saptanmış ve en çok yayının 2016 yılında olduğu gözlemlenmiştir. Dolayısıyla alanın popülerliğinin ve araştırmacıların ISO 27001 ve Bilgi Yönetim Sistemi duydukları ilginin artış gösterdiği saptanmıştır. Yıl başına atıf sayıları da giderek artmaktadır. Bu konunun daha fazla gündem oluşturduğu şeklinde yorumlanabilir.

Çalışmadaki 195 yayın toplamda 563 yazar tarafından hazırlanmıştır. 36 makale tek yazarlı olarak yayına hazır hale gelmiştir. 159 makalede yazarlar işbirliği yapmışlardır. En çok yayın yapan yazarlar kim diye bakıldığında herhangi bir yazarın çok öne çıkmadığı görülmektedir. En fazla yayını olan 2 kişinin 5'er yayını mevcuttur.

ISO 27001 ve Bilgi Yönetim Sistemi WoS veri tabanında yapılan analiz sonucunda ülke düzeyinde ISO 27001 ve Bilgi Yönetim Sistemi araştırmalarının en çok Çin'de olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, Çin'in ISO 27001 ve Bilgi Yönetim Sistemi alanlarında WoS veri tabanında incelenen yayınlarda dünyada en önemli ülke konumunda oluşunun bir göstergesi olduğu şeklinde yorumlanabilir. Çin en çok atıf alan ülke sıralamasında da açık ara önde yer almaktadır.

En çok atıf yapılan yayının Lin TC ve Huang CC isimli yazarların Information & Management adlı dergide 2008 yılında yayınladıkları "Understanding knowledge management system usage antecedents: An integration of social cognitive theory and task technology fit" adlı yayın olduğu görülmektedir. Yazarlar en çok yayın yapan yazarlar listesinde 16 ve 20. sıralarda olmalarına karşın çok okunan ve en çok atıf alan makaleye imza atmışlardır.

Çalışma kapsamında incelenen makalelerde en çok katkı sağlayan kurumlar arasında Hong Kong Polytechnic Üniversitesi ve Malezya Putra Üniversitesi ilk sırada yer almaktadır. İlk 5 kurum arasında Uzak Doğu üniversitelerinin çoğunlukta olduğu dikkat çekmektedir.

Ortak atıf analizine bakıldığında konunun iş birliği yapılarak çalışmaya uygun olduğu görülmektedir. Yazarlar bazında da yayınlar bazında da çeşitli işbirliği ağları ve kümelerinin olduğu görülmektedir.

Kelime analizleri incelendiğinde yayınlarda anahtar kelimelerde en çok bilgi yönetimi kavramının kullanıldığı saptanmıştır. Bilgi kelimesi de başlık-

larda en çok kullanılan kelime olmuştur. Aynı kelime özetlerde de en sık yer alan kelimedir. Konu kategorilerinde ise yönetim kelimesinin en çok kullanılan kelime olduğu görülmektedir.

Yayınların tematik evrimine bakıldığında model teması dört zaman diliminde de en güçlü tema olarak görülmektedir. Zaman içinde motor tema durumunda temel tema kısmına evrimleşmiştir. Aynı şekilde teknoloji teması da tüm zaman dilimlerinde kendine yer bulmuştur. Geçen sürede başlarda etkili olan bazı kavramlar daha sonra etkisini yitirmiştir. Dizayn teması buna örnek olarak verilebilmektedir.

Tüm bu veriler gelecekte konu ile ilgili çalışma yapmak isteyen kişilere önemli bilgiler vererek yol gösterici olabilecektir. Takip etmelerinde fayda olacak ülke, kurum dergi ve yazarlar konusunda fikir sahibi olmalarına yardım edecektir. İşbirliği yapılabilecek konu ve yazarları saptamalarında yararlanabileceklerdir.

Konu ile ilgili öneriler aşağıdaki gibi sıralanabilir;

- Konu güncelliğini koruduğu hatta zaman içinde daha fazla ilgi gördüğü için çalışmalar artmalıdır.
- Çalışma olası işbirlikleri yönünden kaynak olarak kullanılabilmesi için bu yönde yayınlar da artmalıdır.
- Ülkemizde de yazarlar kurumlar, dergiler konuya daha fazla ilgi göstermelidir.
- Konu hem kamu hem de özel sektör Ar-Ge çalışmalarında kendine daha fazla yer bulabilmelidir.
- Özellikle yazılım alanında en önemli sermayenin insan kaynağı olduğundan hareketle bu yönde eğitim faaliyetleri artarak devam etmelidir.
- Konu ile ilgili yeni çalışmalar yapılırken tematik evrim dikkate alınmalı, son dönemlerde güçlü olan temalar üzerinde odaklanılmalıdır. Tarama çalışmalarında da bu evrim mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Bu noktada bilgi paylaşımı kavramı güncel ve öne çıkan bir başlık olduğu düşünüldüğünde bu konu üzerine çalışmaların artırılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Alavi, M. ve Lediner, D., (1999), Knowledge Management Systems: Issues, Challenges, and Benefits, *Communications of the Association for Information Systems*: Cilt: 1, Sayı: 7, 1-37.
- Bellardo, T., (1980), The use of co-citations to study science. *Library Research*, 2, 231- 237.
- Bingöl, U. (2010), *ISO 27001 Bilgi Güvenliği Yönetim Sistemi Otomasyonu*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Chau, KW., (2007), An ontology-based knowledge management system for flow and water quality modeling, *Advances in Engineering Software*, Cilt: 30, Sayı: 3, 172-181.
- Çetinkaya, M. (2008), *Bilgi Güvenliği Yönetim Sistemi Altyapısının Değerlendirilmesi Maksath Araç*, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- De Terwangne, C. (2014), *The work of revision of the Council of Europe Convention 108 for the protection of individuals as regards the automatic processing of personal data*, International Review of Law, Computers & Technology, Cilt 28, Sayı 2.
- Doğantimur, F. (2009), *ISO 27001 Standardı Çerçevesinde Kurumsal Bilgi Güvenliği*, Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı Mesleki Yeterlilik Tezi.
- Düzyol, G., (2011), *Türkiye Kütüphanecilik ve Bilgibilim Literatürünün Entelektüel Haritasının Çıkarılması: Bir Yazar Ortak Atıf Analizi Çalışması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erdoğan, Ş. E. (2020), *Bilgi Güvenliği Yönetim Sisteminin Oluşturulması, IEC / ISO 27001 Standardının Bir Sivil Havacılık Kurumunda Hayata Geçirilmesi*, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Garfield, E., (1965), Can citation indexing be automated?, *Statistical Association Methods for Mechanized Documentation* (Nbs Misc. Pub. 269) içinde (s.189). Washington, D.C.: National Bureau of Standards.
- Garfield, E. (1980). Bradford's Law and Related Statistical Patterns, *Essays of an Information Scientist*. 4:476-483.
- Gündoğan, B. (2016), Bilgi Sistemleri Denetiminde ISO/IEC 27001 ve ISO/IEC 27002 Standartlarının Yeri, *Muhasebe ve Denetim Dünyası*, 15-28.
- <https://www.comp.nus.edu.sg/disa/bio/atreyi/>, Erişim Tarihi: 21.11.2022.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Ikujiro_Nonaka, Erişim Tarihi: 21.11.2022.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Thomas_H._Davenport, Erişim Tarihi: 21.11.2022.

<https://www.marketingturkiye.com.tr/haberler/we-are-social-2022-verileri/>,
Erişim Tarihi: 20.11.2022

<https://www.scheller.gatech.edu/directory/faculty/alavi/index.html>, Erişim Tarihi: 21.11.2022.

Hung, Y., Huang, S., Lin, Q. ve Tsai, M. (2005), Critical factors in adopting a knowledge management system for the pharmaceutical industry, *Industrial Management & Data Systems*, Cilt: 105, Sayı: 2, 164-183.

ISO, (2022), *ISO/IEC 27001 International Standart*, ISO Copyright Office, Cenevre.

Karagöz, D. ve Yüncü, H. R., (2013), Sosyal Ağ Analizi ile Turizm Alanında Yazılmış Doktora Tezlerinin Araştırma Konularının İncelenmesi, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(15): 205-232.

Karayel, T. ve Kurutkan, M.N., (2022), Covid 19 Sürecinde Yapay Zekâ ve Bileşenleri ile İlgili Yayınların Bibliyometrik Analizi, *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 3, 220-233.

King, WR. ve Marks PV. (2008), Motivating knowledge sharing through a knowledge management system, *Omega*, Cilt: 36, Sayı: 1, 131-146.

Koç, A. vd., (2022), *Bir Literatür İncelemesi Aracı Olarak Bibliyometrik Analiz*, Nobel Yayınları, İstanbul.

Korucu, O., (2021), *Veri Güvenliğinin İyileştirilmesi Sürecinde Risk Tabanlı Küresel Standart, Çerçeve ve En İyi Uygulama Yaklaşımları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü, İstanbul.

Lee, S.M. ve Hong, S. (2002), "An enterprise-wide knowledge management system infrastructure", *Industrial Management & Data Systems*, Cilt: 102 Sayı: 1, 17-25.

Li, M., Jin, L. ve Wang, J., (2014), A new MCDM method combining QFD with TOPSIS for knowledge management system selection from the user's perspective in intuitionistic fuzzy environment, *Applied Soft Computing*, Sayı: 21, 28-37.

Lin, TC. ve Huang, CC., (2008). Understanding knowledge management system usage antecedents: An integration of social cognitive theory and task technology fit, *Information & Management*, Cilt: 45, Sayı: 6, 410-417.

Natek, S. ve Zwilling, M., (2014), Student data mining solution-knowledge management system related to higher education institutions, *Expert Systems with Applications*, Cilt: 41, Sayı: 14, 6400-6407.

Nonaka, I., (2000), *The Knowledge-Creating Company*, Harvard Business Review Press, Ne York, ABD

Revere, D., Turner, A. M., Madhavan, A., Rambo, N., Bugni, P. F., Kimball, A., ve Fuller, S. S. (2007) Understanding the information needs of public

- health practitioners: a literature review to inform design of an interactive digital knowledge management system, *Journal of biomedical informatics*, Cilt: 40, Sayı: 4, 410-421.
- Sağiroğlu, S., Ersoy, E. ve Alkan, M. (2007), *Bilgi Güvenliğinin Kurumsal Bazda Uygulanması*, Uluslararası Katılımlı Bilgi Güvenliği ve Kriptoloji Konferansı Bildiriler Kitabı.
- Santoro, G. vd (2018), The Internet of Things: Building a knowledge management system for open innovation and knowledge management capacity, *Technological Forecasting and Social Change*, Sayı: 136, 347-354.
- Seyhan, M., (2021), Yönetmelik Bağlamda Yeşil İnovasyonun Evriminin Bibliyometrik Analizi, *Journal of Social Sciences*, Cilt: 20, Sayı: 2, 611-625.
- Stewart, R.A. vd., (2010) Web-based knowledge management system: linking smart metering to the future of urban water planning, *Australian Planner*, Cilt: 47, Sayı: 2, 66-74.
- Vural, Y. ve Sağiroğlu, Ş., (2008), Kurumsal Bilgi Güvenliği ve Standartları Üzerine Bir İnceleme, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 23, No 2, 507-522.
- Yetkin, B., (2018), Siyasal İletişimin Dijital Propaganda Makineleri: Botlar, *Ata İlet Dergi*, Sayı: 16, 51-72.
- Zan, B.U., (2012), *Türkiye’de Bilim Dallarında Karşılaştırmalı Bibliyometrik Analiz Çalışması*, Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Zan, B.U., (2019), Doğrudan Atıf, Ortak Atıf ve Bibliyografik Eşleşme Yaklaşımlarına Dayalı Olarak Araştırma Alanlarının Değerlendirilmesi, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, 501-516.
- Zupic, I. ve Cater, T., (2015), Bibliometric methods in management and organization, *Organizational Research Methods*, Cilt: 18, Sayı: 3, 429-472.

Post-partum Dönemdeki Kadınlarda Sosyo-Ekonomik Durumun Depresyonla Olan İlişkisi

Tuğba Makbule Çuvadar¹

Özet

Ruh sağlığı kadınların gebelik sürecinde kritik bir rol oynamaktadır. Hamilelik, bebeği geliştikçe bir kadının vücudunda büyük bir değişim dönemidir. Bu dönemde kadınlar genellikle anksiyete belirtileri yaşarlar. Literatür, sosyoekonomik durumun (SES) hamile kadınların kaygı ve depresyon yaşama şiddetine katkıda bulunabileceğini öne sürmüş olmakla birlikte sosyoekonomik durumu düşük kadınların hamilelik sırasında anksiyete ve depresyon belirtileri yaşama olasılıkları daha yüksek olabileceğini göstermiştir. Spesifik olarak, düşük ses'in artan anksiyete ve depresif semptom deneyimi ile ilişkili olacağı varsayılmıştır.hamilelik öncesi, sırasında ve sonrasında kadının sağlığı. Bu çalışmanın sonuçları, sosyoekonomik durumu düşük gebelerde anksiyete ve depresyon riskinin artabileceğini göstermektedir; Bu nedenle uygulayıcılar, hastalarının hamilelikleri sırasında anksiyete ve depresyon gelişme riskini değerlendirirken sosyoekonomik durumu dikkate almalıdır. Hamile kadınlar için bu tür bir taramanın uygulanması hem sağlıklı bir anne hem de sağlıklı bir bebeğin sağlanması için hayati öneme sahiptir.

Post-partum depresyon anne ve bebek için morbidite ve mortalite sebebi olabilecek görülme sıklığı oldukça yüksek ciddi bir psikiyatrik sorundur. Kadınlarda post-partum dönemde depresyon gelişmesini etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerden başlıcaları; ekonomik durum, annenin ailesinde/kendinde depresyon geçmişi olması, gebeliği / çocuğu istememe, gebelik sayısı ve çocuk sayısının fazlalığıdır. Bu faktörlerin bilinmesi doğum sonrası annenin hangi konularda izlem ve desteğe ihtiyacı olduğu konusunda rehberlik edecektir. Ayrıca, sağlık gözetimi, ebeveynliğe geçiş sürecinde yeni ailelerle birlikte yürümek için ayrıcalıklı bir fırsattır.

1 Bağımsız araştırmacı, tcuvadard@gmail.com, Orcid: 0009-0008-4111-0827

GİRİŞ

Gebelik süreci, kadınlarda ortaya çıkan birçok fizyolojik değişikliğin yanı sıra ruhsal ve sosyal değişimlerin yaşandığı ve bu değişimlere uyumu gerektiren önemli bir süreçtir. Sonuçta kadınlarda gebelik döneminde, doğumda ve doğum sonrasında oluşan değişiklikler çeşitli ruhsal sorunların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir (Erdoğan&Hocaoglu, 2020).

Postpartum depresyon (PPD), doğum sonu dönemde ilk 2–4 haftada belirtileri ortaya çıkan ve 12. aya kadar devam edebilen, önemli bir psikiyatrik sorundur (Erdoğan vd., 2014; Babacan Gümüş ve ark., 2012). PPD; bir duygu durum bozukluğu olup, doğumdan sonraki ilk yıl içinde kadınların %10 ila %20'sini ve ilk yıldan sonra %25'ini etkiler (Sophia&Jane, 2019). Ülkemizde yapılan çalışmalara bakıldığında PPD prevalansı %6-58 aralığında olup, Dünya'da bu oran araştırmalarda kullanılan tanı yöntemine göre farklılık göstererek %3.5–63.3 arasında değişmektedir (Durukan et al., 2011; Coşkun ve ark., 2016). PPD, teşhis ve tedavideki ilerlemelere rağmen, yeterince teşhis edilmemekte ve yanlış anlaşılmaktadır. Kadınlar, bebeğin doğumu için bakımdayken her zaman doğum sonu depresyon (DSD) belirtileri göstermezler ve taburculukta ve doğum sonrası ilk randevuda ruh hali değişikliklerini konuşmayabilirler (Sophia&Jane, 2019).

Risk altındaki kadınların çoğu, psikiyatrik geçmişe, gebelik sırasındaki semptomlara ve yakın zamandaki psikososyal stres faktörlerine dayalı olarak doğumdan önce belirlenebilir. Neyse ki, antidepressanlar, farmakolojik olmayan etkileşimler ve son zamanlarda allopregnanolone (Brexanolone) infüzyonu kullanılarak faydalar gösteren çeşitli tedavi çalışmaları yapılmıştır. En sık kullanılan tarama ölçeği olan Edinburgh Doğum Sonrası Depresyon Ölçeği, 10 maddelik kendi kendini değerlendirme ölçeği, çeşitli dillere çevrilmiştir (Emily et al., 2020).

Sağlık gözetimi, ebeveynliğe geçiş sürecinde yeni ailelerle birlikte yürümek için ayrıcalıklı bir fırsattır. Bu dönem hem anne hem de baba için zorludur ve talebin ailenin mevcut kaynaklarını aşması gibi potansiyel bir tehlike vardır. Bu dengesizlik anne ve babaların depresif semptomatoloji geliştirmelerine neden olabilir. Doğum sonrası depresyon on erkekten bir ila ikisini etkileyebilir ve anne depresyonu, onu geliştirmek için önemli bir risk faktörüdür. Babada yaşanan doğum sonrası depresyon, tüm aile bireylerini, yani çocuğun gelişimini, bağlanmasını ve çocuğun ruh sağlığını etkileyerek kısa, orta ve uzun vadede rahatsız edebilir. Bu nedenle, sadece annelerde değil, babalarda da doğum sonrası depresyon taraması yapmayı düşünmek ve bakış açısını ikiliden üçlüye genişletmek için adım atmak en uygun olanı-

dır (Francisca& Paulina, 2017). Akıl sağlığı sorunlarının yönetimi de dahil olmak üzere perinatal bakım, genellikle birinci basamak sağlık hizmeti sağlayıcılarının gözetimi altındadır (Emily et al., 2020).

1. Postpartum Depresyon Etiyolojisi

PPD'nin ortaya çıkmasında çeşitli risk faktörleri rol oynayabilir ve bazı deneyimler kadınları PPD için daha yüksek risk altında tutmaktadır (Coriandoli, 2014; Gümüş Babacan, 2012). Bu durumun, çevresel faktörler, hormonal nedenler, genetik ve immünel fonksiyonlar ve biyolojik faktörlerden kaynaklandığı bilinmektedir (Payne & Maguire, 2019). Gebelik öncesinde ya da gebelikte yaşanan stres varlığı, sosyal destek yetersizliği, evlilikte yaşanan sorunlar, bebeğin anneden ayrı kalması, anne bebek bağının eksikliği gibi çevresel kaynaklı faktörler PPD'ü arttırmaktadır (O'Hara & McCabe, 2013). Örneğin; gebelik süreci zorlu olan, preterm eylem yaşayan veya abortus yaşayan kadınlar, gebeliğinde hiperemesis gravidarum olanlar, düşük doğum ağırlıklı bebeği olan anneler PPD için daha büyük risk taşıyor. Ayrıca, adolesan ve daha genç annelerin ileri yaş annelere kıyasla PPD riski dört kat daha fazladır (Coriandoli, 2014; Gümüş Babacan, 2012). Ekonomik sıkıntı yaşayan, ebeveynlik stresi olan ve kötü fiziksel sağlık koşullarına sahip kadınlar daha yüksek riskli grup içerisinde yer almaktadır (Ay ve ark., 2018; Manuel ve ark., 2012). Doğum sonu görülen depresif semptomlar, bugüne kadar genellikle en çok göz ardı edilen veya fark edilmeyen en etkili risk faktörü olarak belirtilmiştir (Bolak Boratav ve ark., 2016). Biyolojik risk faktörlerine bakıldığında, oksitosin ve inflamatuvar belirteçlerin PPD ile ilişkisini gösteren çalışmalar mevcuttur (Osborne & Monk 2013). Ek olarak cinsiyet hormonları ve doğum eyleminin depresyon gelişiminde büyük bir etkisi olduğu belirtilmektedir. Postpartum dönemde kadındaki hormonal değişimler endokrin eksenlerdeki steroid ve peptid hormonlar PPD etiyojisine katkıda bulunabileceği de belirtilmektedir (Brummelte & Galea, 2016; Koçak & Duman, 2016). Yapılan çalışmalarda; kız bebek doğurma, cinsiyetten memnuniyetsizlik, aynı cinsiyette çocuğa sahip olma, daha önceki doğum deneyiminin olumsuz maternal algılarının PPD riskini artırdığı sonucuna varılmıştır (Demir et al., 2016). Bunların dışında mevcut bir depresyon öyküsünün varlığı PPD için risk faktörüdür (Aktaş, 2008; Ay ve ark., 2018; Tahaoglu ve ark., 2015).

1.1. Postpartum Depresyon Tanı ve Tedavisi

Tedavi öncesinde detaylı öykü alma, fiziksel muayene değerlendirmesi ve laboratuvar bulgularının analizi gerekmektedir. Erken tanı ile başlanılan tedavi sayesinde, hastalığın ilerlemesi durdurularak, iyileşme sürecinde hızlan-

ma sağlanmaktadır. Bu sebeple, postpartum dönemde depresyon riski olan kadınların değerlendirilmesinde doğru anamnez almak büyük önem taşımaktadır. Özellikle lohusaların sıklıkla başvurduğu birinci basamak sağlık kuruluşlarında PPD riski taşıyan anneleri saptamak amacıyla yapılan tarama ölçeklerin kullanılması ve riskli bireylerin psikiyatri kliniklerine yönlendirilmesi oldukça önemlidir (Kolukırık, 2016).

PPD taramasında çeşitli ölçeklerden yararlanılmaktadır. Türkiye’de geçerlilik ve güvenilirliği olan ve çalışmalarda kullanılan ölçeklerden bazıları şunlardır: Edinburgh Postpartum Depresyon Ölçeği (EPDÖ), Beck Depresyon Envanteri (BDE), Postpartum Depresyon Tarama Ölçeği (PDTÖ), Hastane Anksiyete ve Depresyon Ölçeği (HAD)’dir. Bu ölçeklerden en yaygın olarak kullanılan ise EPDÖ’dür (Kolukırık, 2016).

PPD tedavisinde; psikoterapötik, farmakolojik ve elektrokonvülviz (EKT) yöntemlerinden yararlanılmaktadır. Tedavi yöntemi hastalığın şiddeti ve annenin emzirme durumuyla bağlantılı olarak değişmektedir (Kolukırık, 2016).

1.2. Postpartum Depresyonun Anne ve Bebeğe Etkisi

Yenidoğan, hayatının ilk günlerinde anneye sürekli etkileşim halindedir. Emzirme, ten-tene temas, bebeğin olağan bakımları anne ve bebek bağına güçlendirmeyi sağlayan önemli etmenlerdir. Bununla birlikte, doğumdan itibaren annelik rolünün artmasıyla bebeğin bakımından en çok sorumlu olan kişi annedir. Postpartum dönemde annenin ruhsal sağlığının iyi olmaması ve neticesinde PPD varlığı, sürekli anneye etkileşimde olan bebeği fazlasıyla etkileyerek birçok probleme yol açmaktadır. Türkiye, Nijerya, Pakistan, Hindistan ve Brezilya’daki yapılan çalışma sonuçlarına göre, PPD’a sahip annelerin bebeklerinde yetersiz beslenmeden kaynaklı büyüme geriliği görülmüştür (Parsons et al., 2012). Mevcut psikoloji sorunları yaşayan annelerde ve bebeklerinde; duygusal, davranışsal, bilişsel alanlarda eksiklik, davranış bozukluğu, sosyal beceride azalma, dikkat eksikliği, hiperaktivite ve nevroitik hareketler görüldüğü tespit edilmiştir (Sylvén et al., 2017). Buna ek olarak, PPD varlığında anneye bebek arasındaki bağın zayıfladığı ve güvenli bağlanmanın kurulamadığı gözlenmiştir (Parsons et al., 2012).

Bu faktörlerin bilinmesi doğum sonrası annenin hangi konularda izlem ve desteğe ihtiyacı olduğu konusunda rehberlik edecektir.

2. Hamilelik

Ulusal Sağlık Enstitüsü tarafından tanımlandığı gibi hamilelik, “bir fetüsün bir kadının rahminde veya uterusunda geliştiği dönemdir” (“Hamilelik

Hakkında,” 2017). Bu süre yaklaşık kırk hafta (Jukic ve ark., 2013) veya dokuz ay sürer ve üç trimestere ayrılır (“Hamilelik Hakkında”, 2017). İlk üç aylık dönemde, bir fetüs vücut yapısını ve organlarını geliştirmeye başlar. Bu süre zarfında, anne, blastosist tarafından üretilen beşinci hafta civarında insan koryonik gonadotropin hormonunda bir artış yaşar ve yumurtalıklara yumurtaların salınmasını durdurmak ve östrojen ve progesteron seviyelerini artırmak için sinyal verir (Mayo Clinic Staff, 2017). İkinci trimesterde, fetüs on üçüncü haftada idrar geliştirmeye başlar, on dördüncü haftada gözlerini hareket ettirmeye, on sekizinci haftada duymaya başlar ve yirmi beşinci haftada annesinin sesine cevap verir (Mayo Clinic Staff, 2017). Üçüncü trimesterde, bebek otuz birinci haftadan itibaren hızlı kilo alımına uğrar, otuz ikinci haftada nefes alır ve otuz üç haftada ışığı tespit edebilir (Mayo Clinic Staff, 2017).

2.1. Gebelik Prevalansı

2018 yılında, Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri, Amerika Birleşik Devletleri’nde 3.791.712 doğumun kaydedildiğini bildirmiştir (Martin ve ark., 2019). Doğum oranı, 2017 yılına kıyasla% 2 oranında azalmıştır (Martin ve diğerleri, 2019). 15-19 ve 20-34 yaş arası kadınlar için doğum oranları azalırken, 35-44 yaş arası kadınlar için doğum oranları artmıştır (Martin ve ark., 2019). Daha spesifik olarak, 2018 yılında Mississippi Eyaletinde 37.000 doğum bildirilmiştir. Çocuk doğurma yıllarında çocuk doğurması durumunda kadın başına doğacak çocuk sayısı olarak tanımlanan toplam doğurganlık oranı (Elkasabi, 2019), Mississippi’de 1.842.0 idi ve ulusal toplam doğurganlık oranı olan 1.729.5’ten biraz daha yüksekti. (Martin ve ark., 2019). Mississippi’deki toplam doğurganlık oranı 2017’den değişmeden kalmıştır (Martin ve ark., 2019).

2.2. Hamilelik ve Zorlukları

Hamilelik, bebeği geliştikçe bir kadının vücudunda muazzam değişikliklerin olduğu bir zamandır. Kadın bedenleri şekil ve boyut olarak hızla değişir. 40 haftalık bir hamilelik sırasında, hamile bir kadın tipik olarak göğüslerde ve belde özellikle belirgin olan kilo alımı ile yaklaşık 29 kilo alacaktır (Duncombe, et al., 2008) . Bu kilo alımı hem fetal hem de maternal dokuların ve sıvıların büyümesine bağlanabilir (Hector & Hebden, 2013). Bu tür dokular ve sıvılar uterus, göğüsler, kan, amniyotik sıvı ve hücre dışı sıvıyı içerir (Hector & Hebden, 2013). Kilo alımının yanı sıra, kadınlar rahatsızlık yaratabilecek çok sayıda ek semptom yaşarlar. Gebeliğin sıfır ila on üç haftasını kapsayan ilk trimesterde, kadınlar bulantı ve kusma, meme hassasiyeti ve yorgunluk gibi semptomlar yaşayabilir (“Üç trimesterde hamilelik”, 2019).

Gebeliğin bulantı ve kusması (NVP), semptomları hafif ile şiddetli arasında değişmekle birlikte, hamile kadınların% 80'ini etkiler (Koch ve ark., 2006; O'Brien & Zhou, 1995). NVP'nin patogenezi bilinmemektedir (Koch ve ark., 2006; Lee & Saha, 2011); Bununla birlikte, metabolik ve endokrin, insan koryonik gonadotropininin (hCG) muhtemel bir suçlu olması nedeniyle nedenine dahil edilmiştir (Lee & Saha, 2011). Bunun nedeni, NVP'nin zirvesi ile hCG üretimi arasındaki on iki ila on dört hafta arasındaki zamansal ilişkidir (Lee & Saha, 2011). İkinci trimesterde (on dört ila yirmi altı hafta), bu semptomlar azalabilir ve sırt ve karın ağrısı ile değiştirilebilir ("Üç trimesterde hamilelik", 2019; Yousefabadi ve ark., 2019). Bu ağrı, hızlı kilo alımına ve vücudun ağırlık merkezindeki değişikliklere bağlanabilir (Yousefabadi ve ark., 2019). Üçüncü trimesterde (yirmi yedi ila kırk hafta), kadınlar nefes darlığı ve uyku güçlüğü çekebilir ("Üç trimesterde hamilelik", 2019). Hutchison ve ark. (2012) tarafından 650 kadının doğum sonrası bir araştırması, kadınların geç hamilelik sırasında zayıf uykunun nedenleri olarak rahatsızlık, ağrı ve zihinsel kaygıyı gösterdiklerini göstermiştir.

Literatür sürekli olarak perinatal dönemde zayıf zihinsel sağlığa sahip kadınların yaygın olduğunu öne sürmüştür (MacQueen ve ark., 2016). Hamile ve doğum sonrası kadınlar, genel popülasyondaki yetişkinlere kıyasla (% 18.1 prevalansı (Kessler ve ark., 2005)) önemli ölçüde daha yüksek oranlarda (trimesterlerde% 22 prevalansı) kaygı yaşarlar ve bu bozukluklar, özellikle, bu popülasyonda yaşanan en yaygın zihinsel sağlık sorunlarıdır (Dennis ve ark., 2017). Hamilelik sırasında zayıf zihinsel sağlığın sayısız zararlı sonuçlarına rağmen, hamilelik sırasında zayıf zihinsel sağlık yetersiz teşhis edilir ve genellikle tedavi edilmez (Beyondblue, 2011).

2.3. Anksiyete

DSM-5, Genelleştirilmiş Anksiyete Bozukluğunu "En az 6 ay boyunca değil, bir dizi olay veya etkinlik (iş veya okul performansı gibi) hakkında meydana gelen aşırı kaygı ve endişe (endişeli beklenti)" olarak tanımlar (Amerikan Psikiyatri Birliği, 2013). Endişe verici düşüncelere eşlik eden anksiyetenin fiziksel belirtileri arasında huzursuzluk, yorgunluk, konsantrasyon olma zorluğu, sinirlilik, kas gerginliği ve uyku bozukluğu bulunur. Bu semptomların en az üçü son altı ay boyunca günlerin çoğunda ortaya çıkmalıdır (Amerikan Psikiyatri Birliği, 2013). Anksiyete bozuklukları, yetişkinlerin% 18.1'ini etkileyen zihinsel bozukluklar arasında en yaygın olanıdır (Kessler ve ark., 2005). Kadınların yaşamları boyunca kaygı geliştirme olasılıkları erkeklerden daha yüksektir (McLean ve ark., 2011, Angst & Dobler-Mikola, 1985, Bruce ve ark., 2005), yaşam boyu prevalansı kadınlar için% 30.5 ve erkekler için% 19.2'dir (Kessler ve ark., 1994). Kadınların anksiyete bozuk-

luklarına olan eğilimlerinin artması için olası risk faktörleri, kızlar arasında daha yüksek oranlarda görülen negatif duygusallığı (McLean ve ark., 2001, Steiner ve ark., 2002) ve kadınlarda anksiyete ve depresyon ile daha yakından bağlantılı olan nevroitikliği (McLean ve ark., 2011) içerir.

2.3.1. Anksiyete ve Hamilelik

Anksiyete semptomları gebe popülasyonda yaygındır ve yakın tarihli bir meta-analiz, hamile kadınların% 22.9'unun bu semptomları yaşadığını bildirmiştir (Dennis ve ark., 2017). Anksiyete belirtileri, artmış yenidoğan morbiditesi (Lilliecreutz ve ark., 2011) ve doğum sonrası depresyon riskinin artması (Davey ve ark., 2011) dahil olmak üzere hem anne hem de fetüs için olumsuz sonuçlarla ilişkili oldukları için ilgilidir.

Lee ve ark. (2007) tarafından yapılan prospektif uzunlamasına bir çalışma, Hong Kong bölgesel hastanesinin doğum öncesi kliniğindeki kadınları, gebeliğin farklı aşamalarında antenatal anksiyete ve depresyonun prevalansını ve seyrini tahmin etmek ve ilişkili demografik ve psikolojik risk faktörlerini tanımlamak için değerlendirdi. Araştırmacılar, antenatal anksiyete ve depresyonu değerlendirmek için Hastane Anksiyete ve Depresyon Ölçeği'ni ve doğum sonrası depresyonu değerlendirmek için Edinburg Postnatal Depresyon Ölçeği'ni uyguladılar (Lee ve ark. 2007). Sonuçlar, kadınların% 17.8'inin (N = 335) gebeliklerinin her trimesterinde antenatal anksiyete yaşamayı onayladığını, kadınların% 15.4'ünün iki trimesterde antenatal anksiyeteyi onayladığını ve% 24.8'inin bir trimesterde antenatal anksiyete yaşadığını göstermiştir (Lee ve ark., 2007). Bu bulgular, antenatal anksiyetenin gebe kadınlar arasında yaygın olduğu literatürünü desteklemektedir.

Ek olarak, Field ve meslektaşları, (2003), perinatal anksiyete ve komorbid depresyon ve öfkenin fetüs ve yenidoğan üzerindeki etkilerini belirlemek için 132 hamile kadını incelemiştir. Hamile kadınlardan Özellik Anksiyetesi Envanterini tamamladılar ve analiz için bir idrar örneği vermeleri istendi (CNS nörotransmitter seviyesinin bir korelasyonu olarak atılan katekolaminler ve metabolitleri). Sonuçlar, yüksek düzeyde kaygıyı onaylayan kadınların, doğum öncesi dönemde idrar norepinefrin atılım düzeylerinin arttığını ve dopamin düzeylerinin azaldığını göstermiştir (Field ve ark., 2003). Fetüsün daha ileri değerlendirmesi ultrason ile yapıldı. Sonuçlar, düşük fetal ağırlığa sahip annede yüksek anksiyete ile uterodaki alt karın çevresi arasında ilişki buldu (Field ve ark., 2003). Postnatal olarak, endişeli anneler daha düşük dopamin ve serotonin seviyeleri sergilediler (idrar analizi yoluyla) (Field ve ark., 2003). Endişeli annelerin yenidoğanlarının, anksiyete yaşamayan annelerin yenidoğanlarına kıyasla, düşük doğum ağırlığına sahip veya 5.5

pound'un altında bir ağırlığa sahip olarak sınıflandırılma olasılığı daha yüksekti (Field ve ark., 2003). Bu çalışma, anksiyetenin hem anneyi hem de fetüsü uteroda ve doğum sonrası olumsuz etkilediğini göstermektedir.

Hamilelik sırasında kaygı yaşayan kadınlar için bir başka potansiyel endişe, hamilelik sırasındaki kaygının emzirme olasılığının önemli ölçüde azalmasıyla ilişkili olmasıdır (Grigoriadis ve ark., 2018). Dünya Sağlık Örgütü, bebeklerin yaşamın ilk altı ayında emzirilmesini önermektedir (Dünya Sağlık Örgütü, 2003). Emzirmenin hem anne hem de bebeğin sağlığına olumlu katkısı olduğu bulunmuştur (Dünya Sağlık Örgütü, 2003). Literatür, emzirmenin bebeğin bağışıklık sistemine (Goldman, 2007) ve bilişsel gelişimine (Michaelsen ve ark., 2003) olumlu katkıda bulunduğunu göstermektedir. Emzirme aynı zamanda annenin rahminin hamilelik öncesi durumuna dönme hızını artırabilir (Heinig & Dewew, 1997) ve bir annenin ilk on iki ay içinde bebeğiyle bağ kurmasını teşvik edebilir (ElseQuest, 2003). Emzirme, bebek ve anne sağlığının ayrılmaz bir parçası olarak kabul edildiğinden, kaygıdan etkilenen kadınların emzirmesindeki azalma rahatsız edicidir. Antenatal anksiyete hamile kadınlar arasında yaygın bir deneyim olmasına ve tedavi edilmezse olumsuz sonuçlara yol açabilmesine rağmen, benzer bir prevalansı olan antenatal depresyona kıyasla daha az araştırılmıştır (Grigoriadis ve ark., 2018). Ayrıca, antenatal anksiyetenin, tedavi edilmezse doğum sonrası depresyonun güçlü bir belirleyicisi olduğu bulunmuştur (Austin ve ark., 2007).

2.4. Depresyon

Majör Depresif Bozukluk (MDB), kalıcı üzüntü duyguları ve ilgi kaybı ile karakterize duygudurum bozukluğudur (Amerikan Psikiyatri Birliği, 2013). DSM-5, iki haftalık bir süre boyunca beş veya daha fazla semptomun mevcut olmasını gerektirir ve semptomlardan en az biri depresif bir ruh hali veya ilgi veya zevk kaybı (Amerikan Psikiyatri Birliği, 2013). Bu tür ek semptomlar arasında önemli kilo kaybı veya kilo alımı ve neredeyse her gün yorgunluk veya enerji kaybı, rahatsız uyku, değersizlik veya çaresizlik hissi, konsantre olma zorluğu ve potansiyel intihar eğilimi sayılabilir (Amerikan Psikiyatri Birliği, 2013).

Majör depresif bozukluğun yaşam boyu prevalansı yaklaşık %16'dır (Kessler ve ark., 2005). Çalışmalar, kadınların Majör Depresif Bozukluktan (MDB) erkeklerden daha yüksek oranlarda etkilendiğini göstermiştir. Kadınlar, yaşamları boyunca MDD geliştiren kadınların% 7.2'si ile erkeklere kıyasla yaşam boyu MDD prevalansına sahiptir (Picco ve ark., 2017). MDB'nin ekonomik yükü 2005 ve 2010 yılları arasında% 21,5 oranında artmıştır ve

toplam maliyetinin 210,5 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir (Greenburg ve ark., 2015).

2.4.1. Depresyon ve Hamilelik

Perinatal depresyon, hamilelik sırasında veya doğumdan sonraki ilk yıl içinde ortaya çıkan majör ve minör depresif atakları içerir (Gavin ve ark., 2005). Majör Depresif Bozukluk, hamile kadınları etkileyen en yaygın zihinsel sağlık durumudur (Shidhaye & Giri, 2014). Gebe kadınların yaklaşık% 7 ila 13'ü perinatal depresyondan etkilenir (Gavin ve ark., 2005). Gebelik öncesi ruh sağlığı tanısı alan kadınlar için bu prevalansı% 46'ya yükselmektedir (Katon, 2017). Antenatal depresyon ile ilişkili risk faktörleri arasında kırsal bir ortamda yaşamak, evlilik memnuniyetinin azalması, yardımcı üreme teknolojisi, doğum öncesi sağlık bilgisinden yoksun olmak ve stresli yaşam olayları bulunmaktadır (Chen ve ark., 2019).

Antenatal depresyonun gebelik sonuçları üzerinde çeşitli olumsuz etkileri olduğu gösterilmiştir. Örneğin, antenatal depresyon, spontan kürtaj (Nakanon ve ark., 2004) ve preeklampsi (Qui ve ark., 2007) gibi gebelik komplikasyonları için potansiyel bir risk faktörü olarak tanımlanmıştır. Qui ve ark. (2007) tarafından yapılan bir çalışmada, yaklaşık 700 gebe, Hasta Sağlık Anketi ile hamilelik sırasında depresif belirtiler açısından değerlendirilmiştir. Bulgular, orta derecede depresif semptomları olan kadınların, depresif olmayan hamile kadınlara kıyasla 2.3 kat preeklampsi artışına sahip olduğunu, orta-şiddetli depresif semptomları olan kadınların ise 3.2 kat artışla ilişkili olduğunu göstermiştir. Ek olarak, depresif anneleri olan bebeklerin erken doğum yapma olasılığı daha yüksektir (Diego ve ark., 2009; Smith ve ark., 2010).

Düşük doğum ağırlığı da antenatal depresyon ile ilişkilendirilmiştir (Field ve ark., 2004; Smith ve ark., 2010; Diego ve ark., 2009). Diego ve meslektaşları tarafından yapılan bir çalışmada, kırkı depresyonda ve kırkı depresyonda olmayan seksen hamile kadın incelendi. Depresif kadınlar, hamile olmayan kohorttan% 13 daha fazla erken doğum örneğine sahipti (Diego ve ark., 2009). Ayrıca, depresif kadınların, hamile olmayan kohorta kıyasla düşük doğum ağırlıklı bir çocuk doğurma insidansı% 15 daha fazla olmuştur (Diego ve ark., 2009). Düşük doğum ağırlığı önemlidir, çünkü düşük doğum ağırlığı fetal morbidite ve mortalitenin önde gelen bir nedenidir (Minniño ve ark., 2006). Gösterildiği gibi, antenatal depresyon hem anne hem de çocuk için ciddi sonuçlar doğurabilir.

3. Doğum Sonrası Kadınlarda Anksiyete ve Depresyon

Çalışmalar, Anksiyete ve Depresyonun oldukça komorbid olduğunu bulmuştur (Bitsika & Sharpley, 2012; Slade ve ark., 2007). Avustralyalı üniversite öğrencilerinin bir örneğinde, Bitsika ve Sharpley (2012), komorbid anksiyete ve depresyon insidansının tek başına anksiyete veya depresyondan dört kat daha fazla olduğunu bulmuşlardır (Bitsika & Sharpley, 2012). Zung Öz-derecelendirmeli Anksiyete Satışı ve Zung Öz-derecelendirmeli Depresyon Ölçeği kullanılmıştır (Bitsika & Sharpley, 2012).

Antenatal Anksiyete ve Depresyon için risk faktörlerinin, Pakistan'daki Mamji Hastanesi Jinekoloji Bölümü tarafından yapılan kesitsel bir çalışmada benzer olduğu bulunmuştur. Araştırmacılar, hamile kadınlara (n = 520) Hastane Anksiyete ve Depresyon Ölçeği (Rabia ve ark., 2017) dahil olmak üzere farklı anketler uyguladılar. Bu çalışmadan elde edilen bulgular, hem antenatal anksiyete hem de depresyon ile ilişkili aşağıdaki risk faktörlerini tanımlamıştır: çalışan bir kadın olmak, aile içi şiddet, kayınpaladelerle zor ilişkiler, uyku bozuklukları, primigravida (ilk kez hamilelik) ve planlanmamış gebelik (Rabia ve ark., 2017). Depresyon grubu için ek risk faktörleri sadece kişinin kocasıyla zayıf bir ilişkiye sahip olması, bir önceki yıl stresli bir yaşam olayının ortaya çıkması ve yükseköğretimdi (Rabia ve ark., 2017). Bu bulgular, bazı faktörlerin kadınları hamilelikleri sırasında hem anksiyete hem de depresyon riskine soktuğunu göstermektedir.

Hem anksiyete hem de depresyon, artan sağlık hizmeti kullanımı ile ilişkilendirilmiştir. Andersson ve ark. (2004) tarafından yapılan bir çalışmada, Kuzey İsveç'teki hamile kadınların obstetrik sonuçlarını ve sağlık hizmeti kullanımını karşılaştırmak için yaklaşık 1500 kadın araştırılmıştır. Bulgular, depresyon ve anksiyete ile artan bulantı ve kusma, hamilelik sırasında uzun süreli hastalık izni ve doğum uzmanına yapılan ziyaretlerin sayısının, özellikle doğum korkusu ve kasılmalarla ilgili ziyaretlerin artması arasında anlamlı ilişkiler olduğunu tespit etmiştir (Andersson ve ark., 2004). Antenatal anksiyete ve depresyon da doğum sırasında artmış sezaryen doğum ve epidural analjezi ile anlamlı olarak ilişkiliydi (Andersson ve ark., 2004). Bu çalışma, anksiyete ve depresyondan muzdarip hamile kadınların, bu koşullara sahip olmayan kadınlardan daha yüksek komplikasyon ve sağlık hizmeti kullanım oranlarına sahip olduğunu göstermektedir.

Komorbid anksiyete ve depresyonun hamile kadınlar ve yenidoğan üzerindeki etkileri hakkında daha az şey bilinmektedir. Field ve meslektaşları (2010) tarafından yapılan bir çalışmada, hamile kadınlarda anksiyete ve depresyon komorbiditesi incelenmiştir. İkinci trimesterde 900'den fazla kadın işe alındı ve DSM-IV Bozuklukları için Yapısal Klinik Görüşmeye dayanarak depresyonda olmayan, anksiyete bozukluğu, depresif bozukluk veya

komorbid anksiyete-depresif bozukluk grubuna ayrıldı. Sonuçlar, komorbid grubun (anksiyete ve depresyon) diğer gruplara kıyasla daha yüksek düzeyde kaygı, öfke ve günlük güçlükler bildirdiğini göstermiştir (Field ve ark., 2010). Komorbid grup ayrıca daha fazla uyku bozukluğu ve ilişki problemi olduğunu bildirmiştir (Field ve ark., 2010). İlginçtir ki, komorbid grup, sadece depresyon grubuna kıyasla daha yüksek depresyon seviyelerine sahip olduğunu bildirmemiştir (Field ve ark., 2010). Komorbid grubun yenidoğanları daha büyük bir prematüre insidansına sahipti (Field ve ark., 2010). Daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmasına rağmen, komorbid anksiyete ve depresyonun hamile kadınlar ve yenidoğanlar üzerindeki bu etkileri endişe vericidir.

3.1. Sosyoekonomik Durum ve Sağlık

Sosyoekonomik durumun sağlığa birçok açıdan olumsuz katkı sağladığı bulunmuştur. Tennessee’de yapılan bir araştırma, influenza hastaneye yatışının düşük mahalle sosyoekonomik durumu ile ilişkili olduğunu bulmuştur (Sloan ve ark., 2015). Sosyoekonomik durum da obezitenin güçlü bir göstergesidir (Best & Papics, 2019). Best and Papics (2019) tarafından yapılan büyük ölçekli bir çevrimiçi çalışma, bireylerin sağlıksız ve sağlıklı atıştırma-likların küçük ve büyük bölümlerinden ne kadar tüketmeyi amaçladıklarını inceledi. Düşük sosyoekonomik statüye sahip bireyler, sağlıksız atıştırma-likların daha büyük porsiyonlarından daha küçük porsiyonlara kıyasla daha fazla yeme niyetlerini onayladılar ve bu% 15-22’lik bir artan enerji etkisine eşitledi (Best & Papics, 2019). Kanser insidansı ve sonuçları sosyoekonomik durumla ilişkilendirilmiştir. Doğu Anglian Kanser Kayıt Defteri’nden 10.000’den fazla kişiyi inceleyen bir çalışma, düşük sosyoekonomik statüdeki kadınların meme kanserinden daha fazla ölüm riski ile ilişkili olduğunu bulmuştur (Kaffashian ve ark., 2003). Avrupa ve Kanada’dan on iki vaka kontrollü çalışmanın bir araya getirilmiş bir analizinde, Hovanec ve meslektaşları (2018) akciğer kanseri ile düşük sosyoekonomik durum arasında bir bağlantı tespit etmişlerdir.

Sosyoekonomik durumun etkileri, kadınların sağlığı ile daha büyük ilişkilere sahipken, erkeklerin sağlığı ile daha az ilişkilidir. Gelir, kadınlarda obezite prevalansı ile negatif korelasyon göstermiş, ancak erkeklerde değildir (Ogden ve ark., 2010) ve İsviçre’de yapılan bir araştırma, düşük sosyoekonomik durumun ve gelir azalmasının kadınlarda anksiyete bozuklukları ile anlamlı derecede ilişkili olduğunu, ancak erkeklerle ilişkili olmadığını bulmuştur (Mwinyi ve ark., 2017).

3.2. Sosyoekonomik Durum ve Hamilelikte Anksiyete ve Depresyon

Hamilelik sırasında anksiyete ve depresyon ile ilgili az sayıda çalışma, düşük sosyoekonomik statüdeki kadınları içermesine rağmen (Lobel ve ark., 1992), literatür, sosyoekonomik durumun hamile kadınların anksiyete ve depresyon yaşadıkları şiddette rol oynadığını göstermiştir (Arora & Aeri, 2019; Field ve ark., 2008; Shagufta & Shams, 2019). Field ve meslektaşları (2008) tarafından yapılan bir çalışmada, Epidemiyolojik Çalışmalar Merkezi Depresyon ölçeği ve Depresyon için Yapılandırılmış Klinik Görüşme tarafından majör depresif bozukluk teşhisi konan 800'den fazla hamile kadın incelenmiş ve depresif hamile kadınların daha düşük sosyoekonomik statüde olma ihtimalinin daha yüksek olduğu ortaya konmuştur (Field ve ark., 2008). Bu, düşük sosyoekonomik durumun hamile kadınlarda depresif semptomlara katkıda bulunduğunu göstermektedir.

Düşük sosyoekonomik statü de hamilelik sırasında anksiyete ile önemli ölçüde ilişkilendirilmiştir (Shugufta & Shams, 2019). Orta ve düşük sosyoekonomik statüdeki İspanyol ve Afrikalı Amerikalı hamile kadınları inceleyen bir çalışma, düşük sosyoekonomik grubun Duygudurum Durumları Profili ile ölçüldüğünde daha yüksek kaygı puanlarına sahip olduğunu bulmuştur (Field ve ark., 2002). Kadınların gebelikleri boyunca duygusal değişikliklerini inceleyen bir çalışma, sosyoekonomik düzeyin, Baskı Duyarlılığı ölçeği ile ölçüldüğü gibi, kaygı ve duygusal sıkıntının yaşandığı şiddette rol oynadığını bulmuştur (Rofé ve ark., 1993). Düşük sosyoekonomik durum, hamilelik sırasında artan kaygıya katkıda bulunan bir faktör olabilir.

Depresyon, Anksiyete ve Stres Ölçeği (DASS-21; Lovibond & Lovibond, 1995), geçen hafta boyunca depresyon, anksiyete ve stres belirtilerini değerlendiren bir öz rapor ölçüsüdür. Ölçek, sıfır ila üç arasında derecelendirme atanmış yirmi bir ifadeden oluşur. Sıfır puanı, ifadenin “geçerli olmadığını... hiç” ve üç puanlık bir puan, “uygulandı... zamanın çok büyük bir kısmı ya da daha fazlası.” Puanlar eklenir ve depresyon, anksiyete ve stres belirtileri “normal” ile “aşırı şiddetli” arasında değişen şiddet aralıklarına ayrılır. Bu çalışmada sadece depresyon ve anksiyete alt ölçekleri kullanılmıştır.

Edinburgh Postnatal Depresyon Ölçeği (EPDS; Cox, Holden, Sagovsky, 1987), hamile ve doğum sonrası kadınlarda depresyon semptomlarını değerlendirmek için optimize edilmiş bir öz raporlama ölçüsüdür. Kadınlardan, önceki yedi gün boyunca duygularıyla en yakından eşleşen yanıtları bildirmeleri istenir. Ölçek, dört seçilebilir yanıtla sahip on ifadeden oluşmaktadır. Dört yanıt, ifadenin asla doğru olmamasından bir bireye veya sıklıkla doğru

olmasına kadar uzanır. Maksimum puan otuzdur ve olası depresyon on veya daha büyük bir puan olarak sınıflandırılır.

Yüksek anksiyete ve depresyon oranları ile (Dennis ve ark., 2017; Shidhaye & Giri, 2014) hamile popülasyonda, bir OB / GYN ortamında tüm hastalar için zihinsel sağlık taramaları, uygulayıcıların arzu etmesi gereken bir standarttır. Amerikan Kadın Hastalıkları ve Jinekologlar Koleji (2018), doktorların perinatal dönemde hastaları anksiyete ve depresyon açısından en az bir kez taramasını önermektedir. O'Connor ve meslektaşları (2016) tarafından yapılan bir literatür taraması, hamile ve doğum sonrası kadınların depresif belirtiler açısından taranmasıyla ilgili çalışmaları değerlendirdi. Bu çalışmanın sonuçları, depresyon için taranan hamile ve doğum sonrası kadınların, ek tedavi ile ilgili destek olmadan bile depresyon prevalansının azaldığını göstermektedir (O'Conner ve ark., 2016). Bu, sadece hamilelik sırasında zihinsel sağlık sorunları yaşayan kadınları tanımlamakla kalmayıp, aynı zamanda olumsuz zihinsel sağlık semptomlarını azaltmada taramanın önemini vurgulamaktadır.

Hamilelik boyunca anksiyete ve depresyonun taranması ve semptomların potansiyel etkisinin tartışılması, doktorların ve diğer sağlık profesyonellerinin anksiyete ve depresyonun hem anneye hem de çocuğuna verebileceği zararları potansiyel olarak hafifletmelerini sağlayabilir. Anksiyete ve depresyon riski altındaki anne adaylarına müdahale, olumsuz doğum sonuçlarını azaltmada etkinlik göstermiştir (Feinberg ve ark., 2016). Feinberg ve meslektaşları (2016), 259 anne adayı ile yapılan randomize bir çalışmada, bir ebeveynlik geçiş programı olan Aile Vakıfları'nın doğum sonuçları (doğum ağırlığı ve doğum sonrası hastanede kalış süresi) üzerindeki etkisini incelemiştir. Aile Vakıfları, ebeveynlerin duygusal öz yönetimi ve çatışma çözme becerilerine odaklanan ilk kez ebeveynler için bir psikoeğitim eğitim programıdır (Feinberg ve ark., 2016). Çalışmaya katılan anne adayları, aşağıdaki zihinsel sağlık sorunlarının bir kısmını veya tamamını kendileri bildirmişlerdir : finansal stres, depresyon ve anksiyete (Feinberg ve ark., 2016). Çalışma, programa katılımın ekonomik gerginlik ve depresyon nedeniyle doğum ağırlığı üzerinde önemli bir ılımlı müdahale etkisine sahip olduğunu bulmuştur (Feinberg ve ark., 2016). Ek olarak, çalışma, program katılımının maternal kalış süresi ve ekonomik gerginlik üzerinde önemli bir ılımlı müdahale etkisine sahip olduğunu bulmuştur (Feinberg ve ark., 2016). Bu sonuçlar, müdahalenin anne sağlığı sorunlarının hem anne hem de çocuk için oluşturabileceği olumsuz etkilerin azaltılmasında ayrılmaz bir rol oynayabileceğini göstermektedir.

Endişe verici bir şekilde, perinatal dönemde zihinsel sağlık sorunları yaşayan kadınlar genellikle yardım istemezler (Fonseca, 2015). Kesitsel bir iç

ankette, 656 hamile veya yakın zamanda hamile (son on iki ay içinde) kadın, Edinburgh Doğum Sonrası Depresyon Ölçeği tarafından değerlendirildi ve yardım arama davranışları ve yardım aramanın önündeki algılanan engeller hakkında sorgulandı (Fonseca, 2015). Depresif kadın belirtileri olan kadınların sadece% 13.6'sı yardım istedi ve özellikle bilgi engellerini yardım aramanın önündeki bir engel olarak tanımladı (Fonseca, 2015). Bu çalışma, yardım aramanın önündeki engelleri hafifletmek için uygulayıcılar tarafından hamilelik sırasında zihinsel sağlık taramasının önemini vurgulamaktadır. Anksiyete veya depresyonu olan kadınlar doğum öncesi bakım sırasında taranırsa, semptomları için yardım isteme olasılıkları daha yüksek olabilir. Bu çalışmanın düşük sosyoekonomik durum ile anksiyete ve depresyon belirtileri arasında bir bağlantı bulunduğu göz önüne alındığında, bu popülasyondaki kadınların taranması bu semptomları iyileştirmek için kritik öneme sahiptir.

Sonuç ve Öneriler

Anksiyete ve depresyon belirtileri hamile kadınlar arasında yaygındır (Dennis ve ark., 2017; Shidhaye & Giri, 2014) ve önceki literatür, düşük sosyoekonomik statüdeki kadınların hamilelik sırasında anksiyete ve depresyon yaşama riskinin daha yüksek olduğunu öne sürmüştür (Arora & Aeri, 2019; Field ve ark., 2008; Shagufta & Shams, 2019). Bu çalışmanın amacı, Mississippi'deki gebe kadınlardan oluşan bir örnekleme hane halkı geliri ile anksiyete arasındaki ilişkiyi değerlendirmektir.

Küresel literatürle uyumlu olarak, veriler Mississippi'de daha düşük hane halkı gelinine sahip kadınların anksiyete ve depresyon kendi kendine raporlama ölçümlerinde daha yüksek bir ortalama puana sahip olduğunu ortaya koymuştur. EPDS'de 10.000 doların üzerindeki gelir grupları arasındaki farklar anlamlı olmasa da, gelir parantezinin artmasıyla ortalama puan azaldı. Ek olarak, 10.000 \$ 'dan az olan gruptaki kadınların ortalama puanı, EPDS'de olası depresyona hak kazanan 10.52 idi. Bu, ortalama olarak, en düşük gelir grubundaki kadınların depresyonda olduğunu göstermektedir. Benzer bir eğilim, 31.000 ila 50.000 dolarlık gelir grubu hariç, DASS-21 anksiyete ve depresyon ölçeklerinde de meydana geldi. 31.000 ila 50.000 dolarlık grup ile 10.000 dolardan az olan grup arasındaki farklar önemli değildi; ancak, 51.000 ila 100.000 dolar arasında önemli ölçüde farklıydılar ve 100.000 dolar gelir parantezinden daha büyüktüler. Bu, gelir arttıkça, anksiyete ve depresyon semptomlarının, konu daha yüksek gelir aralığına yaklaştıkça, ancak girmedikçe semptomlarda bir artışla azaldığını göstermektedir. Bu kadınlar muhtemelen günlük ihtiyaçlarını karşılayabilseler de, daha yüksek düzeyde endişe ve depresyona neden olan başka stres faktörleri

yaşıyor olabilirler. 10.000 \$ 'dan az olan parantezdeki kadınların ortalama puanı, bu kadınları DASS-21 anksiyete ve depresyon alt ölçeklerinin orta aralığına yerleştirmiştir (M = 8.87, 7.17). 31.000 ila 50.000 \$ gelir aralığındaki kadınların ortalama puanı, sırasıyla DASS-21 anksiyete ve depresyon alt ölçeklerinin orta ve hafif aralığındaydı (M = 7.66, 5.24). Diğer tüm gelir gruplarındaki depresif belirtiler, anksiyetenin hafif aralığında ve “normal” aralıkta kaldı. Bu, gelir arttıkça, ortalama olarak depresyon semptomlarının bulunmadığını ve anksiyete semptomlarının hafif olduğunu göstermektedir. Genel olarak, bu sonuçlar anksiyete ve depresyon ile sosyoekonomik durum arasındaki ilişkilere ilişkin önceki literatürle uyumludur (Arora & Aeri, 2019; Field ve ark., 2008; Shagufta & Shams, 2019).

Bu bulgular, düşük sosyoekonomik statüye sahip hamile kadınların, ek masraflar, doğum öncesi bakıma erişim ve doğum izni de dahil olmak üzere annelikle ilgili endişelerle meşgul olabileceğini düşündürmektedir. Örneğin, bir çocuğun yetiştirilmesinden kaynaklanan beklenen masraflar, perinatal dönemde anksiyete ve depresyon gelişimini etkileyebilecek ek bir stres kaynağı olabilir. Amerika Birleşik Devletleri Tarım Bakanlığı'na göre, 2015 yılında 59.200 doların altında kazanan bekar ebeveyn ve evli çift hanehalkları, sırasıyla on sekiz yaşına kadar olan çocuk başına ortalama 172, 200 ve 174.690 dolar harcıyor (Lino ve ark., 2017). 59.200 doların altında kazanan tek ebeveynli hanehalkları için, bir bebek yetiştirmek için yılda ortalama 9.090 dolar harcıyorlar (Lino ve ark., 2017). Düşük sosyoekonomik statüye sahip hamile kadınlar, çocuklarına bakma yeteneklerinden endişe duyabilirler ; Bu nedenle, anksiyete ve depresyon semptomlarını daha büyük oranda yaşarlar.

Ek olarak, düşük sosyoekonomik statüye sahip hamile kadınlar, gelirleriyle sınırlı olabilecek doğum öncesi bakıma erişimleri konusunda endişe duyabilirler. Düşük sosyoekonomik statüye sahip olarak sınıflandırılan gebe kadınlar, orta ve yüksek sosyoekonomik statüdeki meslektaşlarından daha yüksek oranlarda yetersiz doğum öncesi bakım almaktadır (Kim ve ark., 2018) ve düşük sosyoekonomik durum, preeklampsi, gestasyonel diyabet ve diğer obstetrik komplikasyon riskinin artmasıyla ilişkilendirilmiştir (Kim ve ark., 2018). Bu, doğum öncesi bakımın, gebelikleri boyunca ek desteğe ihtiyaç duyabilecek düşük sosyoekonomik statüdeki hamile kadınlar için hayati öneme sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, hamilelik sırasında anksiyete ve depresyon, düşük doğum ağırlığı, artmış sezaryen doğum ve doğum sırasında epidural analjezi ile ilişkilendirilmiştir (Andersson ve ark., 2004; Field ve ark., 2003; Smith ve ark., 2010; Diego ve ark., 2009). Düşük sosyoekonomik durum ile anksiyete ve depresyon belirtileri arasındaki ilişkiler göz önüne alındığında, her ikisi de önceki literatürde (Arora & Aeri, 2019; Field

ve ark., 2008; Shagufta & Shams, 2019) ve bu çalışmada gebe kadınlarda anksiyete ve depresyona bağlı potansiyel komplikasyonların da göz önünde bulundurulması gerektiği tespit edilmiştir.

Ayrıca, Amerika Birleşik Devletleri'nin ücretli doğum iznini garanti eden ulusal bir politikası olmadığı için (WORLD Policy Analysis Center, 2015), düşük gelirlili hamile kadınlar, ücretsiz doğum izninin geçim kaynakları üzerindeki etkisinden endişe duyabilirler. Birçoğu çocuğun doğumundan sonra herhangi bir izin almayı göze alamayabilir. 2012 yılında yayınlanan bir aile ve tıbbi izin raporu, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki 2,8 milyon işçinin mali kaygılar nedeniyle aile veya tıbbi izin almadığını belgelemiştir (Klernman ve ark., 2014).

Düşük sosyoekonomik statüye sahip hamile kadınlar, bebekleriyle bağ kurmak için değerli zamanlarını kaçırmalarına rağmen çalışmaya devam etme seçeneğiyle mücadele edebilirler (Rossin, 2011) veya doğum izni alıp gelirlerini kaybedebilirler.

Sosyoekonomik durumun sağlık üzerindeki etkileri özellikle Mississippi eyaleti ile ilgilidir. Mississippi, 43.567 dolarlık (2018 dolar) ortanca hane halkı geliri ve % 19,7'lik bir yoksulluk oranı ile Amerika Birleşik Devletleri'ndeki en düşük medyan hane halkı gelirin ve en yüksek yoksulluk oranına sahiptir (Amerika Birleşik Devletleri Nüfus Sayımı Bürosu, 2018). Devletin medyan hane halkı geliri, bu çalışmanın 31.000 ila 50.000 dolarlık gelir grubuna girmektedir. DASS-21 anksiyete ve depresyon alt ölçekleri tarafından değerlendirildiğinde, bu grubun ortalama anksiyete ve depresyon puanları, en yüksek iki gelir grubundan anlamlı derecede daha yüksekti ve 10.000 dolardan az kazanan gruba kıyasla semptomlarda anlamlı bir fark yoktu. Nüfusun büyük bir kısmı yoksulluk ve düşük gelir yaşarken, bu deneyimlerin etkilerini belirlemek, bu savunmasız nüfusa rahatlatma sağlamak için çok önemlidir.

Ruh sağlığı, bir kadının hamilelikten önce, hamilelik sırasında ve sonrasında sağlığında kritik bir rol oynar. Bu çalışmanın sonuçları, sosyoekonomik durumu düşük gebelerde anksiyete ve depresyon riskinin artabileceğini göstermektedir; Bu nedenle uygulayıcılar, hastalarının hamilelikleri sırasında anksiyete ve depresyon gelişme riskini değerlendirirken sosyoekonomik durumu dikkate almalıdır. Hamile kadınlar için bu tür bir taramanın uygulanması hem sağlıklı bir anne hem de sağlıklı bir bebeğin sağlanması için hayati öneme sahiptir.

Psikolojik bozukluklar, bir vakadan diğerine farklı şekilde gösterilebilecek kendine özgü, ancak bol özelliklere sahiptir. Araştırma alanındaki hızlı bilgi

değişimi göz önüne alındığında, en son bilimsel gelişmelerden haberdar olmak önemlidir. Değişen Bir Dünyada Anormal Psikoloji kitabı, araştırmanın anormal davranış hakkında söylediklerine dair bu yeni bakış açısını sunar ve karmaşık materyalleri erişilebilir kılmak ve okuyucunun katılımını sürdürmek için çeşitli araçları birleştirir. Kitap, psikolojik bozuklukların nasıl sınıflandırıldığını ve hangi tedavi seçeneklerinin mevcut olduğunu ele almaktadır. Buna ek olarak, anormal davranışların kavramsal temellerinin nasıl anlaşılacağını, tanınacağını ve uygulanacağını ve esasen bir rahatsızlıktan muzdarip insanların mücadelelerine karşı farkındalık ve duyarlılığın nasıl korunacağını açıklar. Temel teorik bakış açılarını pratik ipuçları ve etkileşimli öğrenme ile bütünleştirerek, öğrenciler veya klinik uygulamaya yeni başlayanlar için kendi kendine eğitim için önemli bir araç olarak hizmet eder.

KAYNAKÇA

1. Aktaş D. Doğum Sonu Dönemde Depresyon Görülme Durumu ve Depresyon Gelişmesini Etkileyen Risk Faktörleri. H.Ü. Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Kadın Hastalıkları ve Doğum Hemşireliği Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008, Ankara
2. Amerikan Kadın Doğum ve Jinekologlar Koleji Obstetrik Uygulama Komitesi. (2018). ACOG komitesi Görüşü: PERİNATAL DEPRESYON Taraması (5. baskı., Cilt. 132, Temsilci No. 757). Wolters Kluwer Sağlık.
3. Amerikan Psikiyatri Birliği. (2013). Ruhsal bozuklukların tanıs ve istatistiksel el kitabı (5. baskı.).
4. Andersson, L., Sundström-Poromaa, I., Wulff, M., Åström, M., ve, Bixo, M. (2004). Doğum Öncesi Depresyon ve Anksiyetenin Obstetrik Sonuç Üzerindeki Etkileri. Kadın Hastalıkları ve Doğum, 104 (3), 467-476.
5. Ay F, Tektaş E, Mak A, Aktay N. Postpartum Depresyon ve Etkileyen Faktörler: 2000-2017 Araştırma Sonuçları. J Psikiyatri Hemşireleri. 2018; 9(3): 147-152.
6. Babacan Gümüş A, Keskin G, Alp N, Özyar S, vd. Postpartum Depresyon Prevalansı ve İlişkili Değişkenler [Makale Türkçe]. Yeni Sempozyum 2012; 50:145-54.
7. Bolak Boratav H, Toker Ö, Küey L. Postpartum Depresyon ve Psikososyal İlişkileri: Türkiye’de Bir Grup Kadın Arasında Uzunlamasına Bir Çalışma. Kadın ve Sağlık. 2016; 56(5): 502-521.
8. Brummelte S, Galea LAM. Postpartum Depresyon: Anne Bakımı için Etiyoloji, Tedavi ve Sonuçları. Hormonlar ve Davranış. 2016; 77: 153- 166. <http://dx.doi.org/10.1016/j.yhbeh.2015.08.008>
9. Chen, J., Çapraz, W. M., Plummer, V., Lam, L., Güneş, M., Qin, C., ve, Tang, S., (2019). Doğum öncesi depresyonun risk faktörleri: Kesitsel bir araştırma. Klinik Hemşirelik Dergisi, 28 (19-20), 3599-3609.
10. Coriandoli R. Barbara Chyzy: Doğum Sonrası Depresyonu Önlemek İçin Ergen Anneler İçin Cep Telefonu Tabanlı Akran Desteği. Ruh Sağlığı ve Bağımlılıklar için Kanıt Değişim Ağı. 2014.
11. Coşkun TD, AydınS, Çatak B. (2016). Sağlığın sosyal belirleyicileri doğum sonrası depresyonu etkiler mi? [Türkçe makale]. TSK Öncesi Med Bull, 15:414-20.
12. Coşkun TD, AydınS, Çatak B. Sağlığın sosyal belirleyicileri doğum sonrası depresyonu etkiler mi? [Türkçe makale]. TSK Önceki Med Bull 2016; 15:414-20.
13. Demir S, Şentürk MB, Çakmak Y, Altay M. Kliniğimizde Doğum Yapan Kişilerde Postpartum Depresyon Oranı ve İlişkili Faktörler. Haseki Tıp Bülteni. 2016; 54: 83-89.

14. Dennis, C.-L., Falah-Hassani, K. ve Shiri, R. (2017). Antenatal ve postnatal anksiyete prevalansı: Sistematik derleme ve meta-analiz. *İngiliz Psikiyatri Dergisi*, 210 (5), 315-323.
15. Durukan E, İlhan MN, Bumin MA, Aycan S. (2011). 2 hafta-18 aylık çocuk sahibi olan bir grup annede doğum sonrası depresyon sıklığı ve yaşam kalitesi [Makale Türkçe]. *Balkan Med J*, 28:385-93.
16. Durukan E, İlhan MN, Bumin MA, Aycan S. 2 hafta-18 aylık çocuk sahibi bir grup annede doğum sonrası depresyon sıklığı ve yaşam kalitesi. *Balkan Med J* 2011; 28:385-93.
17. Emily B Kroska, Zachary N Stowe. Postpartum Depresyon: Klinik Ortamda Tanımlama ve Tedavi. *Obstet Gynecol Clin North*. 2020 Eylül;47(3):409-419. doi: 10.1016/j.ogc.2020.05.001.
18. En iyi, M. ve Papiés, EK (2019). Daha düşük sosyoekonomik durum, sağlıksız yiyeceklerin büyük boy kısımlarından daha yüksek amaçlanan tüketim ile ilişkilidir. *İştah*, 140, 255- 268.
19. Erdoğan A, Hocaoğlu Ç. (2020). Doğum Sonrası Depresyonun Tanı ve Tedavisi: Bir Gözden Geçirme. *MKÜ Tıp Dergisi*, 11(39): 31-37
20. Erdoğan F, Kadak MT, Kartal V, Arıcı N, et al. İnfantil kolikli bebeklerin annelerinde doğum sonrası depresyon. *Yeni Sempozyum* 2014; 52:7-11.
21. Fonseca, A., Gorayeb, R. ve Canavarro, MC (2015). Kadınların perinatal dönemde depresif belirtiler için yardım arama davranışları: Sosyo-demografik ve klinik korelasyonlar ve profesyonel yardım aramanın önündeki algılanan engeller. *Ebelik*, 31(12), 1177- 1185.
22. Francisca Pérez C, Paulina Brahm M. [Baba doğum sonrası depresyon: Neden de önemlidir?] . *Rev Chil Pediatr*. 2017;88(5):582-585. doi: 10.4067/S0370-41062017000500002.
23. Jukic, A., Baird, D., Weinberg, C., Mcconnaughey, D. ve Wilcox, A. (2013). İnsan hamileliğinin uzunluğu ve doğal varyasyonuna katkıda bulunanlar. *İnsan Üremesi*, 28 (10), 2848-2855.
24. Kanotra, S., D'angelo, D., Phares, TM, Yarin, B., Barfield, W. D. ve Lansky, A. (2007). Doğum Sonrası Erken Dönemde Yeni Annelerin Karşılaştığı Zorluklar: 2000 Gebelik Risk Değerlendirme İzleme Sistemi (PUSH'LER) Anketinden Elde Edilen Yorum Verilerinin Analizi. *Anne ve Çocuk Sağlığı Dergisi*, 11 (6), 549-558.
25. Koçak DY, Büyükkayacı Duman N. Postpartum Depresyon ve Hemşirelik Yaklaşımı. *Psikiyatri, Nöroloji, Davranış Bilimleri Dergisi*. 2016; 9.
26. Kolukırcık Ü (2016). Postpartum Depresyon Belirtisini Etkileyen Etmenler Ve Postpartum Depresyon Belirtisinin Emzirme İle İlişkisi. *Uzmanlık Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı, İzmir*.

27. Lee, NM ve Saha, S. (2018). Bulantı ve Gebelik Kusması. Kadın Hastalıkları ve Doğum, 131 (1).
28. Manuel J I, Martinson ML, Bledsoe-Mansori SE, Bellamy JL. Küçük Çocuklu Annelerde Stres ve Sosyal Desteğin Depresif Belirtiler Üzerine Etkisi. *Sosyal Bilimler ve Tıp*. 2012; 75: 2013-2020.
29. Mclean, CP, Asnaani, A., Litz, BT ve Hofmann, S. G. (2011). Anksiyete bozukluklarında cinsiyet farklılıkları: Yaygınlık, hastalığın seyri, komorbidite ve hastalık yükü. *Psikiyatrik Araştırmalar Dergisi*, 45 (8), 1027-1035.
30. O'Hara, M. W., McCabe, J. E. (2013). Postpartum Depresyon: Mevcut Durum ve Gelecekteki Yönler. *Klinik Psikolojinin Yıllık Gözden Geçirilmesi*, 9 (1): 379-407.
31. Osborne LM, Keşiş C. Perinatal Depressio Gebeliğin Dördüncü İnflamatuvar Morbiditesi. Teori ve Literatür Taraması. *Psikonöroendokrinoloji*. 2013; 38: 1929-1952.
32. Parsons, C. E., Young, K. S., Rochat, T. J., Kringelbach, M. L. ve Stein, A. (2012). Doğum Sonrası Depresyon ve Çocuk Gelişimi Üzerindeki Etkileri: Düşük ve Orta Gelirli Ülkelerden Elde Edilen Kanıtların Gözden Geçirilmesi. *İngiliz Tıp Bülteni*, 101 (1): 57-79.
33. Payne, J. L., Maguire, J. (2019). Postpartum Depresyonda rol oynayan patofizyolojik mekanizmalar. *Nöroendokrinolojide Sınırlar*, 52: 165-180.
34. Sophia D Falana 1, Jane M Carrington 2. Doğum Sonrası Depresyon: Dinliyor musunuz? *Nurs Clin North*. 2019 Aralık;54(4):561-567. doi: 10.1016/j.cnur.2019.07.006.
35. Sylvén, S. M., Thomopoulos, T. P., Kollia, N., Jonsson, M. ve Skalkidou, A. (2017). Daha önce psikiyatrik teması olmayan ilk kez annelerde doğum sonrası depresyonun korelasyonları. *Avrupa Psikiyatrisi*, 40: 4-12.
36. Tahaoğlu AE ve ark. Diyarbakır'da Postpartum Depresyonu Etkileyen Faktörler. *Perinatal Dergi*. 2015; 23 (1): 26-29.

Dindarlık ile Kişilik Arasındaki İlişki: Jung ve Maslow Örneği

İlyas Pür¹

Özet

Dindarlık ve kişilik arasındaki ilişki tek yönlü ve tek boyutlu değildir. Bir taraftan dindarlık kişiliği etkilerken bir taraftan da kişiliğin dindarlık üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır. Her insanın kendine özgü bir kişiliği bulunduğu gibi yine her bireyin kendine has dindarlığı da bulunmaktadır. Zira dünyadaki insan sayısınca kişilik olduğu gibi yine dünyadaki insan sayısınca dindarlık biçimleri vardır. Dindarlık ve kişilik konusunda dünyada çok sayıda araştırma yapılmış ve bu ikisi hakkında birçok fikir ileri sürülmüştür. Ancak bu konuda tam ve net bir görüş ortaya konamamıştır. Jung kişiliği açıklarken içe dönük ve dışa dönük kişilikten bahseder. Jung dindarlığı açıklarken ise arketip kavramını kullanır. Ona göre Tanrı bir arketiptir. Maslow ise hümanist psikolojinin kurucusudur. O, görüşlerini açıklarken kendini gerçekleştirme kavramı üzerinde sıkça durur. Ona göre kendini gerçekleştiren bireyler Tanrı'ya inansın ya da inanmasın dindardırlar. Maslow din konusunda ayrıca kurumsallaşmış ve kurumsallaşmamış kavramı üzerinde durur. O, kurumsallaşmış dine karşıdır. Ona göre gerçek dindar mistik insandır. Diğer bir ifadeyle gerçek dindar kurumsallaşmamış dine sahip olanlardır.

Giriş

Dindarlık ve kişilik arasındaki ilişki hem Türkiye'de hem de Batı dünyasında çok çeşitli açılardan incelenmiş ve yorumlanmıştır. Bu inceleme ve analiz sonucunda farklı bakış açıları ortaya konmuş ve yeni fikirler üretilmiştir. Bu itibarla dindarlık ve kişilik arasındaki ilişkide çok sayıda yöntem ve metot geliştirilmiş kuramsal ve uygulamalı araştırmalar yapılmıştır. Dindarlık ve kişilik kavramının açıklanmasında ulaşılan sonuçlar ile birlikte değişik görüş açılarına sahip olan Adler ve Jung'un karşılaştırılması önemli görülmektedir.

Bedensel özellikler bakımından nasıl ki her insan tek ise kişilik yönünden de her insan tektir. Zira her birey kendine özgü özellikler taşımaktadır. Buna ilaveten toplumların kendilerine has bir dindarlık yaşayışları vardır. Zira di-

1 Dr. Öğretim Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Felsefe ve Din Bilimleri/Din Psikolojisi. ilyaspur@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-7795-8212

nin bireysel olmasının yanı sıra toplumsal bir ihtiyaç olması da bilinen bir gerçektir. Din hayatın vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu itibarla mevcut dini yıkmaya çalışanlar onun yerine başka bir din getirmeye çalışmaktadırlar (Uysal, 2006: 64). Fakat din psikolojisi dinin tarafsızlığından ziyade dinin birey üzerinde etkide bulunduğu duygu, düşünce ve davranış biçimleri olan öznel nitelikleri içerir. Bu kavramlar ise bireyin bütününe içeren kişilik kavramına girerek dindarlık ile kişilik arasında bir ilişkiyi ortaya çıkarmaktadır.

Psikologlar bireyin biri kendisi ve iç dünyası ile diğeri dış çevresi olmak üzere iki temel kavram üzerinde görüş belirtmişlerdir. Zira günlük hayatta pek çok inanç, şüphe tutum ve düşünce tarafından belirlenen kişilik, bireyin hem ruhsal hem de bedensel yapısıyla ve içinde bulunduğu sosyo-kültürel çevresi ile etkileşim içerisinde (Mehmedoğlu, 2004: 46). Kişilik bu durumda hem sonradan kazanımlarla hem de kalıtım yoluyla gelişmektedir. Kişilik ve din arasında çift yönlü bir etkileşimin olduğunu ileri süren Uysal (2006: 94), bireyin sonradan kazandığı niteliklerle doğuştan getirdiği özelliklerin bir bütün olduğunu savunmaktadır. Ona göre bireyin sonradan elde ettiği özellikler ve “*karakter yapısı*”, toplumun dini ve ahlaki değer yapılarına göre biçimlenmektedir. Bu da “*din ile kişilik arasında doğal bir ilişkinin varlığını*” ortaya koymaktadır. Taş (2003: 239) da, inançlı bireylerin duygu ve düşünceleri üzerinde önemli bir faktöre sahip olan din ve dindarlığın, kişinin düşünce şeklinin ve sosyal davranışlarının biçim almasında önemli bir etkiye sahip olduğunu ifade eder. Geçmişten günümüze kadar geçen süre içerisinde din, bireyin kendini tanıması yolu ile kişilik ve karakterinin gelişmesi ve oluşmasında rehberlik görevi üstlenmiştir. Bu yönden dinin rehberliğinde bireyin manevi hayatı gelişerek zorluklarla mücadele etme becerisi gelişmiştir (Oruç, 2008: 132).

1. Kişiliğin Tanımlanması

Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre kişiliğin tanımı şu şekildedir: “*bir kimseye özgü belirgin özellik, manevi ve ruhsal niteliklerinin bütünü şahsiyet*” anlamına gelmektedir (TDK, 2012). Kişilik Latince’de (Personality), “*persona*” kökünden gelmektedir. Eski Roma ve Yunan tiyatrolarında “yüze takılan maske”nin ifadesi anlamında kullanılmıştır (Nelson, 2011: 15). Kişilik bir bireyin bütün davranışlarını, ilgi ve tutumlarını konuşma tarzını ve çevreye uyum biçimini ele alan bir kavramdır. Kişilik ayrıca insanın kendisiyle ve dış çevresi ile kurduğu başka bireylerden ayırt edici özellikleri olan tutarlı ve yapılandırılmış bir ilişki şeklindedir (Cüceloğlu, 1993: 404). Allport kişiliğin tanımını konusunda elliye yakın farklı anlamından bahseder. Bu itibarla Allport kişilik tanımlarını sosyal, psikolojik ve hukuksal anlamına göre sınıflandır-

mıştır. Ona göre kişilik *“bireyin çevresine özel uyumunu belirleyen psiko-fizyolojik sistemlerin dinamik bir bütünüdür”* (Allport, 2004: 42-43). Jung’a göre kişilik, ruh ve zihin anlamına gelen *“psîşe”* kelimesi ile ifade edilir. Bu kavram ise bilinç ve bilinç dışı tüm davranış, duygu ve düşünceleri içerisinde barındırır (Jung, 1999).

Genel olarak kişilik kavramının geniş bir alana sahip olması genel ve tek bir kişilik tanımının yapılmasını güçleştirmektedir (Mehmedoğlu, 2004: 42). Buna benzer şekilde Adler’in (1997: 335) de ifade ettiği gibi *“bireyi tüm yönleri ile tanımak mümkün olmadığından onu tanımak için tahmin yönteminden uzak kalmamak gerekir. Aynı iki insan hareket ettiğinde, hissettiğinde ve düşündüğünde aynı şekilde hareket etmemekte ve hissetmemektedir. Aralarında farklılıklar bulunmaktadır.”*

Holm’a (2004, 109) göre kişilik, *“Uzun süre boyunca istikrar gösteren ve çeşitli durumlarda ortaya çıkan, bireye ait belirli bir davranış modeline neden olan ruhsal özellikler bütünü”* olarak ifade edilmektedir. Kişiliğin ne olması gerektiğinden öte onun sonuçları üzerine dikkat çeken Glosser, kişiliği *“Başkalarına karşı nasıl bir yaklaşım içinde oluşumuzun”* bir ifadesi şeklinde açıklarken Morgan, *“Bireyin tüm ilgilerinin, tutumlarının, yeteneklerinin, konuşma tarzının, dış görünüşünün ve çevreye uyum biçiminin özelliklerini içeren bir terim”* olduğunu belirtir (Apaydın, 2001, 37-38). Glosser ve Morgan’ın kişilik tanımlamaları daha çok kişiliğin gözlenebilir diğer ifadeyle dışsal özellikleri ile ilgilidir. Parot ise kişiliği, *“Bireyin kendine özgü davranış biçimlerini veren zihni yapısının tüm elemanlarının sentezidir.”* Biçiminde ifade eder (Altınköprü, 2005, 19). Burger’e (2006, 23) gelince, o daha çok *“Bireyin kendisinden kaynaklanan tutarlı davranış kalıpları ve kişilik içi süreçler”* ifadesini ileri sürer. Beit-Hallahmi ve Argyle (1997, 163) kişiliğin, psikologlar tarafından *“Davranıştaki tutarlılıklara karşı sorumlu sabit özelliklerin bir özü”* şeklinde tanımlandığını belirtirler. *“Kişilik Oluşumu ve Sorunları”* adlı eserde Aydoğan (2005, 94) kişiliği; *“Bir canlı varlığın (doğuştan getirdiği) kendine özgülüğü, kendi mizaç veya tabiatının yüksek düzeyde gerçekleşmesi ve hayat karşısında gösterilmiş bir yüksek cesaret eseri, kişiyi teşkil eden bütün her şeyin mutlak teyidi, kendi kendini belirleme özgürlüğünün mümkün en yüksek biçimiyle birlikte düşünülen evrensel var oluş şartlarına en başarılı intibak”* olarak açıklamıştır. Sosyal psikolog Güngör (2000, 12), ise kişiliği *“Her insanın kendine özgü davranış ve eğilimlerinin dinamik bir bütünüdür.”* Biçiminde tarif eder. O, bu ifadesiyle aynı durumda belli kişilerin benzer davranışta bulunacağını açıklamaktadır. Birçok tanımdan hareketle kapsamlı bir kişilik tanımı yapan Cüceloğlu ise (1998, 404) kişiliği; *“Bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimidir.”* Biçiminde belirtir. Tanım konu-

sunda bundan daha geniş bir açıklamada bulunan Aygün'e (2000, 8) göre kişilik; *"Bireyin biyolojik ve psikolojik, kalıtsal ve toplumsal bütün özelliklerini, güdülerini, duygu, istek ve alışkanlıklarını ve bütün davranış özelliklerini içine alan ve bu özelliklerin birbirleriyle karşılıklı münasebetlerine yönelik bir bütün ve abenktir."* Konuyla ilgili söylenenleri bir araya getiren Köknel'e (2005, 23) göre kişilik; *"Bütün bedensel özelliklerin, içgüdülerin, dürtülerin, eğilimlerin, kazanılmış deneyimlerin, bir insanın çevresine uyum sağlamak amacıyla yaptığı davranışların ve bireysel farklılığa dayanan duyguların, düşüncelerin, becerilerin, yeteneklerin, alışkanlıkların oluşturduğu işlevsel bir bütündür."* Görüldüğü gibi kişilik tanım ve açıklamaların tek noktada birleştiğini söylemek zordur. Bu konudaki tanımlar kültürden kültüre, toplumdan topluma ve bireyden bireye değişmektedir. Kişilik tanımlamalarının bu değişken özelliklerinden hareketle bilim adamları da farklı açıklamalarda bulunmuşlardır. Nihayetinde insan sayısı kadar kişilik tanımının yapılacağı açıkça ortadadır.

1.2. Kişilik, Karakter, Mizaç Kavramları Arasındaki İlişki

Karakter kavramı genellikle kişilik kavramının yerine kullanılmakta ve bazen bu iki kavram birbirleri ile karıştırılmaktadır. Köknel'e (2005: 20) göre karakter *"Kişiyi özgü davranışların bütünü olup, insanın bedensel, duygusal ve zihinsel etkinliğine ve faaliyetlerine (activity) çevrenin verdiği değer"* anlamındadır. Karakter insanın ilk yıllarından itibaren sosyal yaşantılar sonucu kişiliğin bir yanını oluşturmaktadır. Bu yüzden karakter kavramının kişilikle yakın ilişkisi bulunmaktadır. Karakter kişiliği değil kişilik karakteri kapsayarak bir bireyin ruhsal ve fiziksel bütün özelliklerini kuşatan bir niteliğe sahiptir. Normal insan kişiliği oluşması için arzu edilen bütün davranışların gerçekleşmesine bağlıdır. Karakterden söz edebilmemiz için davranışları *"iyi"* veya *"kötü"* diye gruplandırmamız gerekmektedir (Aygün, 2000: 11). Genel anlamda karakter ve kişiliğe bakıldığında kişiliğin bütün davranışları içine aldığı görülürken karakterin ise bireyin sadece ahlaki yönünü oluşturduğunu görmekteyiz (Akto, 2005: 32).

Adler'e (2004, 173) göre karakter kavramı toplumsal bir kavramdır. Zira o, karakteri *"Takınılan ruhsal bir tutum, bir insanın çevre karşısında takındığı tavır, saygınlık eğiliminin toplumsallık duygusuyla bağlantılı olarak amacına ulaşmak için izlediği temel doğrultu"* biçiminde açıklamaktadır. Aygün (2000, 10)ise , Gövsa'dan hareket ederek karakteri *"Çeşitli ruhsal yeteneklerin bir kişide özel bir biçimde toplanması olayı ve kişiyi ruhsal yönden zeka, duyarlılık ve davranış biçimleriyle diğer insanlardan ayıran ruhsal özelliklerinin tümünü kapsayan"* bir olgu biçiminde yorumlamaktadır. Çamdibi (1983, 33), *"İç ve dış görünüşüyle, kanaatler ve hareketler arasında devamlı olarak bir uygunluk gösteren tavır ve hareket temayüllerine"* karakter ismini verir. Peker'e (2003,

144) göre karakter, şahsiyetin bir kısmı olduğunu ifade ederek şahsiyetin karakter kavramını kuşattığını belirtir. Ona göre bireylerin ilgi ve yetenekleri veya tutum ve davranışları onun nasıl davranılması gerektiği konusunda belirleyici bir özelliğe sahipse bu nitelikler karakter başlığı altında toplanabilir (Altinköprü, 2005, 23).

Mizaç veya huy kavramı *“Günlük yaşantı içinde kişiye özgü, oldukça sınırlı, belirli duygusal tepkilerin nitelik ve nicelik bakımından değişmesidir”* (Köknel, 2005, 19). Buna ilaveten mizaç, *“Bireyin duygusal ve devinimsel hayatının özelliklerinin tümü”* olarak bilinmektedir (Aygün, 2000, 11). Bu tanımlara göre, *“kısıtlı ve dar bir alana sahip mizaç sözcüğü, bireyin genel olarak duygusal yönü ile ilgili bir durumdur”*. Bu itibarla insanın heyecan ve duygusal yönünü temsil eden mizaç, insanın kendine has hallerinden olan durgunluk, üzüntülü ve neşeli oluşu gibi özellikleri bünyesinde barındırır (Şentürk, 1997: 55; Apaydın, 2001: 44). Mizaç üzerinde etkili olan faktörlerden birisi de bedendeki kimyasal yapılardır. Bu konuda yapılan araştırmalara göre kaygılanma, hüzenlenme ve ruhsal çöküntü gibi durumların temel kaynağı hormonların dengesizliklerinden kaynaklanmaktadır (Aygün, 2000: 11). Nihayetinde insanın duygusal ve coşkusal bir yönünü oluşturan mizaç, karakter ve kişilik ilişkisinde olduğu gibi insanın kişiliğinin belli bir kısmını oluşturmaktadır.

1.3. Kişilik Tipleri

Her birey kendine has kişilik özelliklerine sahiptir. Ancak kişilik konusu üzerinde araştırma yapan bilim adamları insanları daha iyi tanımak için bir takım gruplandırmalar yapmaktadırlar. Bu noktada ortak özellikler taşıyan kişilik tipleri belli sınıflar altında kavramsallaştırılmaktadır (Karakaya, 2008: 16). Spranger (2001: 151-381) insanları, *“dini”, “politik”, “estetik”, “toplumsal”, “teorik”* ve *“ekonomik”* açıdan altı gruba bölmüştür. Ona göre dini tip, *“hayatta en önemli şeyin din olduğunu düşündüğünden her şeyi din alanı içinde algılar.”* Politik tip, *“hayatını iktidar ve rekabet üzerine kurar.”* Bunlar en samimi ve en dar çevrelerde bile üstünlük kurmaya çalışırlar. Kendi bakış açılarıyla insanlara bakarlar ve tek yönlü bir görüşe sahiptirler. Estetik tip, *“gerçekçi ve idealist özelliklere sahip olan ve izlenimlere ifade kazandıran sanatçı ruhu”* temsil ederler. Toplumsal tip, kendini başkalarına adayan ve sevgiyi ön planda tutan insanlardır. Toplumsal tipte diğerkamalık, yardımlaşma ve hoşgörü duygusu gelişmiştir. Akıllı ön plana alan ve herşeyi akıllı ve bilimle çözeceğini zanneden teorik tip, hayatında tarafsız ve nesnel olmaya gayret eder. Son olarak ekonomik tip ise, bencilce bir tutum geliştirerek her şeyi kendini korumanın aracı olarak görmektedir.

Freud'un psiko-seksüel gelişim kuramında “narsist”, “tutkulu” ve “tutucu” olmak üzere üç tip bulunmaktadır. Buna göre narsist tip “başkalarından çok kendisi ile ilgili, kendini sürekli koruyan ve her şeyde kendini ön plana çıkaran” kişidir. Tutkulu tip ise “libidal isteklerin öne çıktığı ve bu isteklerin hemen yerine gelmesi için “ben”e sürekli baskı yapan tiptir.” Böyle kişiler sevgi ihtiyacı yüzünden başkalarına ihtiyaç duyarlar. Bu yüzden onlar yalnız kalma veya sevgiyi kaybetme korkusu yaşarlar. Tutucu tip ise “üst benin baskın etkisinin görüldüğü aynı zamanda tutucu tipin davranışlarını belirleyen en temel faktörün de içinde yaşanılan toplum olduğu bilinmektedir” (Altinköprü, 2005: 119-121). Kendini gerçekleştiren bireyler genellikle gereksinim gideren özellikleri soyutlama veya karşısındaki bireyleri araç olarak görme eğiliminde olmazlar. Kendini gerçekleştiren insanlar değer biçmeyen, yargılamayan ve müdahaleci olmayan bir tutum içerisindeyler. Onlara göre eksikliğe güdülenmiş bireyler diğer bireylere karşı daha bağımlı, daha düşkün ve daha tutkuludurlar. Ruh sağlığı açısından bakıldığında ise kendini gerçekleştirmiş insanlar nevrozdan da uzaktırlar (Karakaya, 2008: 19).

Kişilik tiplerine bakıldığında, kişiliği tanımlamada ortaya çıkan farklılığı burada da görmekteyiz. Kişilik tiplerine göre insanları gruplandıran araştırmacılar, insanların bazı ortak ve genel özelliklerinden hareketle farklı tipler ortaya koymuşlardır. Araştırmacılar, insanların davranışlarına, ruhsal durumlarına, hayata bakış açılarına ve düşünce yapılarına göre değişik kişilik tiplerini geliştirmişlerdir. Zira çeşitli yaklaşımlarla oluşturulan tiplerdeki farklılıklar kişiliğin tanımlanmasındaki farklılığa dayanmaktadır. Nihayetinde buradan hareketle “tek ve kapsayıcı bir kişilik tanımı olmadığı gibi tek bir kişilik tipleri de bulunmamaktadır” (Karakaya, 2008: 19-20).

2. Dindarlığın Tanımlanması

Dindarlık, yaşantı açısından hem bireysel hem de sosyal bir olgudur. Diğer bir ifadeyle, bireysel açıdan öznel bir karaktere sahip olan dindarlık, sosyal açıdan da nesnel ve gözlenebilir bir özellik arz etmektedir (Onay, 2004: 197). Fakat kişilik kavramında olduğu gibi “dindarlık kavramının da nasıl tanımlanacağı ve nasıl kullanılacağı” konusunda da tam bir görüş birliğine varılamamıştır (Mehmedoğlu, 2004: 30). Bir sosyologun din tanımı ile bir psikologun din tanımı birbirinden farklıdır. Çünkü her disiplin kendine uygun bir tanım ile ortaya çıkmaktadır (Yaparel, 1987; Uysal, 1996; Yapıcı, 2007). Zira her din tanımı, tanımı yapan kişinin inançları, kişiliği ve ideolojisi başta olmak üzere o döneme damgasını vuran siyasal, sosyal ve ekonomik eğilimlerin etkisine girmektedir (Karakaya, 2008: 20). Uysal’a (2006: 74) göre “dindarlık kavramı bireyden bireye, kültürden kültüre ve mensup olunan

dinin esaslarına göre farklı anlamlar kazanmaktadır". Aynı dine mensup bireyler arasında farklı dindarlık anlayışları olduğu gibi bir Hristiyan ile bir Müslümanın dindarlık anlayışları da farklı olabilmektedir.

Dindarlığı varoluşsal bir zeminde değerlendiren ve anlam arayışı ile bağdaştıran Frankl "*Hayatın anlamını sorgulamanın dindar olmak anlamına geldiği*" biçimindeki Einstein'in görüşüne ve Paul Tillich'in "*Dindar olmak demek, var oluşumuzun anlamına dair ciddi bir soru sormak demektir*" düşüncesine (Bahadır, 2002: 75) dikkat çekmektedir. Zira ona göre dindar olmak bir anlamda hayatın anlamını ifade eder. Günay'a (2006: 22-23) göre dindarlık, "*Kutsal olanın yahut onun özel bir formu olmak itibarıyla belli bir dinin muayyen zaman ve şartlarda belli kişi, grup ya da toplum tarafından yaşanması*"dır. Wach ise dindarlığı, "*yaşanan din*" şeklinde kısaca özetlemekte olduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde Uysal da (2006: 74), "*İnançlı ya da her hangi bir dine mensup kişilerin dini yaşantılarıdır*" biçiminde bir dindarlık tanımı yaparak Wach ile benzer bir görüşü ifade eder. Aynı şekilde dini, "*Bir halk grubunun onun vasıtasıyla beşer hayatının temel problemlerine çözümler aradığı bir inanç ve pratikler sistemi*" olarak ifade eden Yinger, dindarlığı "*onun yaşanan biçimini*" şeklinde belirtmektedir. Benlik psikolojisi temsilcilerinden Erikson, Kohut ve Winnicott ise dindarlığı, "*Anne-baba karakterinde bir Tanrı'nın varlığına sığınma arayışı*" olarak ifade ederler (Bahadır, 2002: 140). Kısacası Wach, Yinger, Günay ve Uysal'a göre dindarlık dinin yaşanan biçimi iken; Erikson, Kohut ve Winnicott'a göre o bireyin sığınma doğal bir ihtiyacının ürünüdür. Mehmedoğlu (2004, 36) ise dindar insanın, "*Her türlü davranışının sebeplendirilmesinde dini motiflerin etkisi altında davranışta bulunan kişi*" olduğunu ifade etmektedir.

Kişiliği tanımlama meselesinde olduğu gibi dindarlığı tanımlama meselesinde de bir takım zorluk ve problemlerle karşılaşmaktadır. Zira dindarlık kavramı da kişilik kavramı gibi sübjektif bir özellik arz etmektedir. Dindarlığı tanımlamaya çalışan bilim adamları kendi anlayış tarzlarından hareket ederek dindarlığın belli bazı konularına vurguda bulunarak dindarlığı tanımlamaya çalışmışlardır. Yukarıda anlatılanlardan hareketle, din ve dindarlık kavramları birbirlerine yakın kavramlar olduğu için bunları birbirlerinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Nasıl ki tek ve kapsayıcı bir din tanımı yok ise tek ve kapsayıcı bir dindarlık tanımı da yoktur. Zira farklı din tanımları farklı dindarlık tanımlarını da beraberinde getirmektedir. Bu sebeple din psikolojisi alanyazınında dindarlığın tanımından ziyade onun ortaya çıktığı inanç, ibadet ve bilgi alanlarındaki yansımalarına bakılarak dindarlığın tanımlanmasına gidilir. Zira her din, kendi içindeki inanç ve ibadet yapısına göre farklı dindarlık şekilleri oluşturmaktadır (Yılmaz, 2002: 62-63).

2.1. Dindarlığın Boyutları

Her din müntesiplerinden bazı davranışları yerine getirmesini bekler. Bu davranış şekilleri dinlere göre farklılaşmaktadır. Örneğin; bir Hristiyan dininde ekmek ve şarap ayini kutsal sayıldığından mensuplarından bunun yerine getirilmesi istenir. Fakat İslâmiyette ise günde beş vakit namaz kılınması, ramazan ayında oruç tutulması ve hac yapılması istenmektedir. Dünya dinlerinde bu şekilde farklılıkların bulunmasına rağmen bu dinlerde dindarlığın ortaya koyduğu boyutlar açısından bir görüş birliği vardır. Dindarlığın ortaya koyduğu bu boyutlar neredeyse her dinde görülmektedir (Glock, 2007: 251).

Dindarlığı ölçme amacıyla yapılan ilk çalışmalar 1940'lı yıllarda başlamıştır. Ancak ileri ölçüm teknikleri ile ilgili ilk çalışmaların ise 1960'lı yıllara kadar uzandığı belirtilmektedir. Bu çalışmalar genellikle Amerika'da yapıldığı için büyük ölçüde Hristiyan dini üzerine uygulanmıştır (Onay, 2004: 43). Daha sonraları ise Joseph Fichter tarafından bireysel dindarlığın pek çok boyutu tespit edilmeye çalışılmış ve o, Katolikleri "*gerçek dindar*", "*şekilci*", "*kenarda*" ve "*kapalı*" dindar olarak gruplamıştır (Mehmedoğlu, 2004: 27). Özellikle Glock'un çalışmaları ile devam eden süreçte dindarlık çok boyutlu olarak araştırılmaya başlanmıştır (Onay, 2001: 439). Genel anlamda dindarlık ölçümlerinde üç farklı yaklaşım biçimi bulunmaktadır. Bu yaklaşımlardan ilki G. Allport ve M. Ross tarafından geliştirilen "*içe dönük*" ve "*dışa dönük*" biçiminde ele alan yaklaşım, ikincisi dindarlığı çok boyutlu ele alan yaklaşım, üçüncüsü ise, bireylerin dini yönelim düzeylerine göre düşünce, duygu ve davranış boyutunda ele alan yaklaşımdır (Onay, 2004: 44-50). Allport ve Ross'un ele aldığı bu yaklaşım tarzı hala günümüzde önemini korumaktadır.

Dindarlığı çok boyutlu bir kavram olarak değerlendiren Glock (2007: 252-253), bütün dünya dinlerini içine alacak biçimde dindarlığı tecrübe boyutu, etki boyutu, inanç, ibadet ve bilgi boyutu olmak üzere beş boyutta değerlendirmektedir. Kayıklık (2006: 492-494), Smart'ın dinin boyutları ile dindarlığın boyutlarını birbirlerinden ayırmadığını belirterek, onun dindarlığı altı boyutta ele aldığını ifade eder. Bu boyutlar ise şunlardır: Tecrübe ve duygu boyutu, hikaye ve mitsel boyut, öğretisel ve felsefi boyut, etik ve hukuki boyut, kurumsal ve toplumsal boyut, son olarak ise maddi boyuttur.

Buradan hareketle başlangıçta tek boyutlu olarak ölçülen dindarlık daha sonraları iki veya beş boyutlu olarak ölçülmeye çalışılmıştır. Genel olarak kabul edilen görüş ise Glock'un ileri sürdüğü beş boyutlu dindarlık biçimidir. Bu boyutlar; tecrübe boyutu, etki boyutu, inanç, ibadet ve bilgi boyutlarıdır.

Ancak şunu unutmamak gerekir ki Glock'un belirttiği bu boyutlar birbirinden tamamen bağımsız değişlerdir. Bu beş boyut birbirleri ile ilişkilidir.

2.2. Dindarlık Tipleri

Dindarlık kavramının ve olgusunun kuramsal bir çeşitliliğe sahip olması sonucu onu belirli kategorilere ve sınıflara ayırmanın zorunluluğu ortaya çıkmıştır (Çelik, 2003: 157). Bu anlamda insanlardaki dini yaşayış farklılıklarını gösterebilmek için çeşitli dindarlık tipleri ortaya atılmıştır. Fakat dindarlık biçimlerinin hangi kritere göre gruplandırılacağı veya çok çeşitli dindarlık yaşayışlarının belli sınıflar içine nasıl alınacağı başlı başına bir sorundur. Bunun yanı sıra gerek Müslüman ve gerekse Hristiyan teologlar, sosyologlar ve psikologların dindarlık sınıflamalarında şahsi ve mesleki yönden objektif olamayacağı aşikardır. Dolayısıyla yapılan sınıflamalar ve ortaya konan tipler bunları dile getirenlerin mesleki eğilimlerine göre şekillenmektedir. Bunlar, sosyolojik, psikolojik, sosyal psikoloji ve kültürel tarzda oluşabilir (Yapıcı, 2002: 76-80).

James dindarlığın kişisel ve kurumsal olmak üzere iki tipinden söz eder. Özellikle tecrübe ve duygu boyutunda yaşanan dindarlık dinin özünü oluşturmaktadır. Ona göre bireyin Tanrı ile ilgili olan duygulanımları ve bunun sonucunda tezahür eden sığınma, ruhsal huzur, tövbe, korku ve ümit gibi psikolojik hadiseler dindarlığın bireysel görüntülerini oluşturmaktadır. Bu anlamda şunu vurgulamak gerekir ki bu hadiseler her bireyde farklı biçimlerde görülmekte ve yoğunluğu da farklı şekillerde olmaktadır. James kurumsal dindarlığı ise törenlerde, ayinlerde ve din adamlarının gerçekleştirdiği çeşitli organizasyonlarda diğer bir ifadeyle dinin pratik boyutlarında kendini gösterdiğini savunur (Yapıcı, 2007: 25-27). Dindarlık tiplerinde öne çıkan husus çoğunlukla onun bireysel veya toplumsal dindarlık olduğudur. Bilim adamları dindarlığı genellikle bu şekilde açıkladıktan sonra bazıları bireysel dindarlığı öne çıkarırken bazıları da toplumsal dindarlığı öne çıkarmaktadırlar. Örneğin Günay'a (2006: 32) göre dinin belli bir grup tarafından kabul edilmesi ve o grubun üyeleri tarafından ayin ve ibadet gibi müşterek davranışlarla bunun gerçekleştirilmesi dindarlığın toplumsal yönünü ifade eder. Kayıklık (2006: 163-164) ise bireysel dindarlığın önemine değinerek bizzat bireyin ruhsal dünyasında ortaya çıkan etkilerin onun bireysel dindarlığını oluştururken, bireyin içinde yaşadığı toplumun ortak duygu ve inançlarının ise onun toplumsal dindarlığını oluşturduğunu ifade etmektedir.

Çelik'e (2003: 218-224) göre dindarlık *halk dindarlığı* ve *popüler dindarlık* olmak üzere iki çeşittir. Halk dindarlığı daha çok köylü kesimini ve kırsal yaşama sahip olan toplumsal sınıfı ifade etmekteyken modernleşme ile

birlikte kırsal ve kentsel yaşam tarzları arasındaki farkın azalmasıyla birlikte daha geniş kesime hitap etmektedir. Popüler dindarlık ise düşünüldüğü kadar geniş kesime hitap etmektedir. Popüler dindarlık genellikle geleneksel kültürden gelmektedir. Popüler dindarlık sürecine özgü bir boyutu bulunmaktadır. Günay (2003: 598) ise halk dindarlığını türbe, tekke ve yatırlarda veya şehit mezarlarında ve önemli addedilen kişilerin mezarlarında gösterildiğini belirtmektedir. Maslow da dindarlık tiplerini iki kısımda değerlendirmektedir. Ona göre bu tipler kuralcı dindarlık ve kuralcı olmayan dindarlık olmak üzere ikiye ayrılır. O daha sonraları kuralcı dindarlık biçimine *düzen insanı*; kuralcı olmayan dindarlık şekline de *mistik insanı* demektedir. Ona göre dini tecrübeleri gerçekten yaşayan insanın mistik insan olduğunu ifade ederken düzen insanının gerçek tecrübeleri yaşamadığını kurumsal dinin getirdiği pratikleri yaşadığını savunur (Ayten, 2006: 117).

3. Dindarlık ve Kişilik Arasındaki İlişki

Din bireyi ve toplumu etkileyen sosyo-kültürel bir kurumdur. Din bu anlamda bireyin duygu, düşünce, davranış ve vicdanlarına hitap ederek en resmi ve yerleşik kurumsallaşmış hiyerarşilerden bireysel kişiliklerin en gizli yerlerine kadar uzanan heterojen bir gerçeği temsil etmektedir (Mehmedoğlu, 2004: 13). Din ile kişilik arasında mevcut doğal bir ilişkinin olduğunu dile getiren Uysal (2006: 94), bireyin doğuştan getirdiği özelliklerle sonradan kazandığı özelliklerin bir bütünlük arz ettiğini ifade eder. O, bireyin sonradan kazandığı özelliklerin diğer bir ifadeyle karakterin toplumun dini ve ahlaki özelliklerine göre şekillendiğini belirtir. Bu da kişilik ve din arasında doğal bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.

Bireyin sağlıklı ruh yapısına sahip olmasında ve olumlu bir kişilik özelliği kazanmasında en büyük faktör bireyin dini inancıdır. Aynı zamanda dini inanç bütün kişiliği kapsayıcı bir özelliğe de sahiptir. İman ise bütün kişiliği kuşatabilen esas ruhsal etkidir (Hökeleki, 2005: 187). Geertz'e göre; *“İnsanlarda güçlü motivasyonlar ve eğilimler oluşturan dinler, öncelikle bireylerin dünyevi olayları ve tecrübeleri değerlendirmelerine ve anlamlandırmalarına zemin hazırlayan sembolik bir bütünlüktür.”* (Yapıcı, 2003, 140). Hökeleki (2005: 34) inançlı insanın kişilik yapısı itibarıyla yetersiz ve eksik olmasının onu her yönüyle kusursuz ve tam olan yüce bir varlıkla ibadet sayesinde ilişki kurduğunu belirtmektedir. O, bu ilişki sırasında insanın psikolojik yapısında oluşan köklü değişimlerin kişilikte çok güçlü bir enerjinin varlığına yol açtığını belirtir. Zira dindar insan duygusal olarak doruk tecrübe ve deneyimler yaşarken diğer açıdan kişiliğinde de güçlü yeni yapılanmalar gelişir (Bahadır, 2002: 146).

Bireyin daha sağlıklı bir ruhsal sağlığa sahip olmasında ve pozitif kişilik özellikleri kazanmasında dini inancın önemli bir etkisi vardır. Bu bağlamda dini inanç bütün kişiliği kuşatıcı bir niteliğe sahiptir. İman olgunluk seviyesinde tam bir tutum halini almış ise kişiliği meydana getiren bütün her şeyi kapsayan temel ruhsal etkidir (Hökelekli, 2005: 187). Yine imanın kişiliği meydana getiren temel yapı taşlarına etki eden duygu, düşünce, tutum ve davranışlar üzerinde yönlendirici ve belirleyici bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Ayrıca dini inanç kişiliği meydana getiren bütün unsurları sistemli bir bütün etrafında toplayarak zamanla insanın tüm ilişkilerini bu merkezden düzenler. Dini tutum ve davranışlara bütünlük veren ise imanın kendisidir (Bahadır, 2002: 156). Allah'a iman, hayatın her alanında ve insan faaliyetlerinin her birinde uyum içerisinde tamamlanıp birleşerek kişilik bütünlüğünü sağlar. Birey, din bağlamında kendisini bir biçime sokmaya başlaması ile birlikte küçük veya büyük pek çok olumsuzluklar iman sayesinde bertaraf edilir (Hökelekli, 2005: 188). Bireylerin dindarlık şekillerinin oluşmasında içinde yaşanılan sosyo-kültürel ortamlar ve geleneklerle beraber orada yaygın olan dini anlayış ve düşüncelerin önemli oranda etkili olduğu bilinmektedir. Ancak dini inancın bireyleri kapalı bir zihin yapısına ve dar bir dünya görüşüne yönlendirdiğini ileri sürenler genellikle dinin fanatik tipte kişilikler oluşturduğunu savunurlar (Yapıcı, 2002: 82). Konu ile ilgili yapılan bazı çalışmalarda hem dini pratikleri yapanların hem de samimi dindarların önyargı düzeylerinin düşük, diğerkâmlık duygularının ise yüksek olduğu tespit edilmiştir. Buna ek olarak, daha az dindar ve dini faaliyetlere daha az katılanların önyargı düzeylerinin yüksek, yardımsever düzeylerinin de düşük olduğu tespit edilmiştir (Hökelekli, 2005: 191-193). Kişilik, yaşayış biçimini önemli oranda etkilemektedir. Dindarlıkta bir yaşayış biçimi olduğundan dindarlık ile kişilik arasında güçlü bir ilişki mevcuttur. Bir başka ifadeyle, insanın kişilik yapısı, onun dinsel yaşayış biçimini etkileyen temel faktörlerdendir. Ancak burada bir hususu hatırlatmakta fayda vardır. Bireyin dinsel özellikler kazanmasında içinde doğup büyüdüğü toplumun da önemli bir etkisi vardır. Birey farkında olmadan içinde yetiştiği toplumun değerlerini de alır. Ayrıca bu değerler basit bir biçimde benimsemekle kalmamakta kişinin hayatını büyük miktarda biçimlendirmekte ve yönlendirmektedir (Kayıklık, 2000: 40; 2002: 28).

Dindarlık ile kişilik arasında her zaman pozitif ve olumlu bir ilişki bulunmayabilir. Bu iki kavram arasında bazen olumsuz bir ilişkinin varlığı da mevcuttur. Mesela; Batson ve Ventis zihinsel yönden açık, sosyal ilişkilerinde daha hoşgörülü ve kendisi ile barışık olma gibi özellikleri bulunanları dindar kişilerle karşılaştırmışlardır. Buradan çıkan sonuç dindarların daha az esnek ve daha dogmatik olduklarıdır (Yapıcı ve Kayıklık, 2005: 81). Benzer şekilde

Vergote (1999) de dindarlıkla hoşgörüsüzlük arasında bir ilişki olduğunu ifade etmektedir. Ona göre yapılan araştırmalar neticesinde “*dini grup ne derecede kapalı bir toplum oluşturursa, hoşgörüsüzlük de aynı derecede kuvvetli olma tehlikesiyle karşı karşıyadır*” demektedir. Zira kapalı bir toplumda yaşayan dinsel gruplar, kendini diğer gruplardan soyutlayarak kendi düşüncelerine “*biz*” ve “*onlar*” anlayışını yerleştirmişlerdir. Bu anlayış, kendinden olan grubu yüceltirken diğer grup üyelerini de yermektedir.

4. Jung’un Kişilik ve Dindarlık Anlayışı

Carl G. Jung, İsviçre’de doğmuştur. Temel eğitimini tıp alanında alan Jung, kendi görüşlerini ve bulgularını desteklediğini düşündüğü psikanalize ilgi göstermiştir. Jung, çalışmalarında daha çok olayları olduğu gibi tanımlayıcı bir yöntem takip etmiştir (Ayten, 2012: 69). “*İçe dönüklük*” (introversion) ve “*dışa dönüklük*” (extraversion) kavramlarını ilk kez kullanan Jung, insanları da kişilik özellikleri açısından “*içe dönük*” ve “*dışa dönük*” olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Ona göre, içe dönük bireyler diğer insanlarla birlikte olmaktan hoşlanmazlar. Bu bireylerin düşünceleri dışarıdaki insanların ulaşamayacakları içsel ruhsal dünyaya yönelmiştir. Dışa dönük bireyler ise devamlı olarak başkaları ile birlikte olmaktan hoşlanırlar. Bu bireyler nesnel gerçekliğe, insanların dünyasına ve kendi dışındaki eşyalara yönelerek tek başına olmak istemezler (Formdan, 2004, 35-36; Cüceloğlu, 1998, 416). İçe dönüklük kişiler baskın eğilimi ve psişik enerjiyi içe yönlendirirken; dışa dönüklükte ise baskın eğilim psişik enerjiyi dışa yönlendirmektedir. İçe dönük bireyler ilgiyi kendi iç dünyalarına verdikleri ve iç gözlem yaptıkları için toplumsal olarak çekingendirler. Bunun aksine dışa dönük bireyler, insanlara ve dış dünyaya duyulan ilgiyi ve aktif davranışı dışa yansıtır. Jung’a göre içe ve dışa dönük kişilik tipleri, kişiliğin düşünme, duygu, sezgi ve duyum gibi temel işlevlerine göre şekillenir. Jung, kişiliğin gelişmesi ve olgunlaşması, bahsi geçen dört işlevin bilinç düzeyine çıkmasına bağlı olduğunu belirtir (Burger, 2006, 190; Köknel, 2005, 89). Jung, hem içe dönüklük ve hem de dışa dönüklüğün, kişinin yaşamında etkisini sürekli ve belirlenmiş biçimde sürdüren tepki biçimleri olduğunu ifade eder. Fakat bu iki davranış özelliklerinin her biri kişinin hayatının değişik dönemlerinde kendini ortaya çıkarır. Jung, bir kimsenin etkili bir yaşam sürdürebilmesi için bu ikisini dengede tutması gerektiğini savunur (Altınköprü, 2005, 131).

Jung, dinin hem bireysel hem de sosyal yönü üzerinde durmuştur. Dinin muhtevası konusunda ise birbirinden farklı bakış açıları ve anlaşılması zor açıklamalar yapmıştır. O, din yorumunu “*kollektif bilinçdışı*”, “*arketipler*” ve “*bireyleşme*” üçgeninde sunarak bütüncül bir din anlayışı için model oluş-

turmuştur (Ayten, 2012: 72). Jung, dini insan aklının en eski ve en yaygın uğraşlarından biri olarak görmüştür. Bu sebeple o, insanı inceleyen her psikoloji dalının dini sadece tarihsel bir olay gibi görmemesi gerektiğini daha ziyade pek çok insan için bireysel bir ilgi alanı olduğunu fark etmesi gerektiğini savunur (Jung, 1998: 3). Jung'a göre dini tecrübe inanç tarafından yönlendirilse de dinin özü inanç değil tecrübedir. Tanrı'ya inanmak ise, onunla karşılaşmak onu tecrübe etmektir. Fakat bu tecrübe çeşidi dolaylı yoldan gerçekleşir. Bunlar mitler ve ritüeller yardımı ile olur. (Segal, 1989: 87).

Jung, din ile imanı birbirinden ayırır. Ona göre din kelimesi bazı fizikötesi ve dünya ötesi faktörlerle kurulan öznel ilişkiyi ifade eder. İman ise ona göre dünyaya ait bir inanç biçimidir. Ona göre din, bireyin Tanrı ile ilişkisini kurarak bireyin kurtuluş ve özgürlüğe ulaşmasını sağlar. İman sistemleri ise, gündelik dünyevi işlerle uğraşmak anlamına gelir. Bu sistemler, görüşlerini ve doktrinlerini zamana bağlı olarak gelişen ve değişen bir kurallar sistemi içinde toplar (Ayten, 2012: 73). Jung iman sistemlerini eleştirirken dinin hakikatinde insanın dünya ötesi ile canlı ilişkisinin yer aldığı tezini savunur ve bireysel dini tecrübeyi arka planda tutan kurumsal dine karşı çıkar. Fakat o, dünya ötesi kavramını nitelerken aşkın bir boyutu kastetmez. O, dinin kökenlerini bireylerin psikolojik kalımlarında mevcut bulunan arketiplere² dayandırır (Wulff, 1997: 432). Jung arketipleri tüm insanlığa özgü ortak davranış özelliklerini başlatma ve kontrol etme kapasitesine sahip doğal nöropsişik merkezler olarak değerlendirmektedir. O, bütün dinlerin arketipler vasıtasıyla kendilerini ifade ettiklerini düşünmektedir. Bütün dinsel imgeler arketiplerle doludur. Ona göre dini pratiklerin amacı da insanüstü âlemlerle anlamlı bir ilişki kurmalarını sağlamaktır. Jung, dinlerde görülen hem dini inançlar hem de dini pratiklerdeki sembolik farklılıklar konusunda açıklamada bulunmamıştır. Jung, nasıl ki din konusunda arketiplerden yararlanmışsa Tanrı konusunda da onun bir arketip olduğunu söyler (Jung, 1998: 259-260). Ona göre Tanrı arketipi, bilinç dışından bilince ulaşarak bireyler üzerinde etki yapar ve kendisini kabul ettirir. İnsan üzerinde iz bırakan ve onun davranışlarına yön veren bu arketipsel etki kolektif bilinç dışından gelmektedir (Ayten, 2012: 75).

2 Jung arketipleri, kişinin bireysel hayatında sonradan elde edemediği ve psişik yapısında kalıtsal olarak var olan bilinç dışı psişik içerikler ve her insanda var olan psişik organlar olarak tanımlar. Ona göre arketipler, gelip geçici hayaletvari imgeler değil, sabit ve özerk etkenlerdir. Sabit bir özelliğe sahip bu psişik içerikler, insanların bilinç dışı donanımını oluşturur. Jung arketipleri ikiye ayırır. 1. Bilinç alanında olmayan dolayısı ile algılanamayan kendi başına arketipler. 2. Halihazırda bilinç alanına giren algılanabilir duruma gelen arketipler. Jung, dinin bir arketip olduğundan bahsederken onun algılanabilir duruma gelen bir arketip olduğunu iddia eder. Bkz. Ali Ayten. *Psikoloji ve Din: Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*. (İstanbul: İz Yayınları, 2012), 74.

Jung'a göre din, bireysel ve toplumsal sağlık açısından önemli bir yere sahiptir. Zira din, insan hayatına anlam verir. Modern zamanlarda insanın yaşadığı sendromlara cevap verir. Ona göre din insanın yabancılaşmasını engeller. Jung'a göre sosyal bir varlık olarak insan topluma bağlı olmadan yaşamını devam ettiremediği gibi dış faktörlerin yıkıcı etkisini azaltabilen dünya ötesi bir prensip olmadan da varoluşu ve maneviyatı için gerçek bir neden bulamaz. Tanrı'ya bağlanmayan bir birey, dünyanın fiziksel ve ahlaki etkisine kendi kaynakları ile karşı koyamaz. Böyle bir ortamda din, zor anlarda sığınılacak bir güven kapısı fonksiyonu görür (Jung, 1999: 61). Jung, dini bilinçdışından gelen etkilenme süreci içerisinde değerlendirir. Dini ve Tanrı'yı kabul etme noktasında insanın irade sahibi olmadığını, bilinçdışı tarafından sürüklenen insanın Tanrı'yı ve dini bulmasının kaçınılmaz olduğunu ifade eder. Jung'un bu tutumunu onun din tarifinde de kolaylıkla görebiliriz. Jung'a göre din: *“Din Rudolf Otto'nun deyimi ile numinosum'a yani istence bağlı keyfi hareketlerin bir sonucu olmayan, dinamik bir varlığa veya etkiye dikkatli ve özenli bir şekilde uymaktır. Din, dinin yaratıcısı olmaktan çok onun bir kurbanı durumundaki insan öznesini kavrar ve kontrol altına alır”* (Jung, 1998: 6). Jung, Tanrı'nın bireyin varoluşunun derinliğinde yaşantıladığı kaçınılmaz ve etkisi azaltılamaz psişik bir gerçeklik olduğunu ifade etmekle birlikte Tanrı'nın bilinçdışı gerçekliğinin dışında olup olmadığı konusunda fikir belirtmekten kaçınır (Ayten, 2012: 81-82).

5. Maslow'un Kişilik ve Dindarlık Anlayışı

Abraham Harold Maslow, 1908 senesinde New York'da doğmuştur. Rusya'dan göç eden yedi çocuklu Yahudi bir ailenin ilk çocuğudur. Annesinin kötü davranışları yüzünden mutsuz bir çocukluk geçiren Maslow, çirkin görüntüsü nedeniyle de aşağılık kompleksi yaşamıştır. Maslow, bu duygusunu telafi etmek için atletizme ilgi duymuş, fakat bu alanda başarılı olamayınca kitaplara yönelmiştir. Maslow, Davranışçılık ve Psikanalizin karşısına üçüncü bir güç olarak çıkan Hümanist psikolojinin temellerini atmış ve bu alanın gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Pek çok psikolog ve ekolden etkilenen Maslow, kendi metodolojisini ortaya koyarak psikoloji literatürüne *“doruk deneyim, varlık değerleri, varlık bilinci ve kendini gerçekleştirme”* gibi birçok terim kazandırmıştır (Ayten, 2012: 121-122).

Maslow, insanların ihtiyaçlarını beş basamaklı bir piramit şeklinde ele alır. Ona göre bir ihtiyaç giderilmeden piramidin diğer basamağına geçilemez. Bu piramidin en aşağısında *“yeme içme ve cinsellik”* gibi temel fizyolojik ihtiyaçlar yer alır. Fizyolojik ihtiyaçlar tatmin edildiğinde *“güvenlik”* ihtiyacı bulunur. Bu ihtiyaçlar bir sonraki *“aidiyet ve sevgi”* ihtiyaçlarından daha ön-

celikli ve motivasyonel bakımdan da daha güçlüdür. Aidiyet ve sevgi ihtiyacının tatmininden sonra “*yeterlilik, rekabet, bağımsızlık ve prestij*” gibi özellikleri kapsayan saygı ihtiyacı vardır. Bu tür ihtiyaçların tatmin edilmesi ile birlikte birey kendine güven, güçlü olma ve faydalı olma gibi duygular kazanır. Bu ihtiyaçların engellenmesi ise aşağılık ve mutsuzluk duygularına neden olabilir. İhtiyaçların sıralamasını gösteren ihtiyaçlar piramidinin en üst noktasında ise kendini gerçekleştirme ihtiyacı bulunur. Her bir ihtiyaç tatmin edildiğinde hiyerarşide kendisinden üst seviyede olan bir ihtiyaç hareketine geçirir. Böylece birey gelişerek tüm ihtiyaçlarını tatmin etmiş ve kendini gerçekleştirmiş olur (Maslow, 1970: 45). Ancak Maslow’a göre insandaki bu beş ihtiyaç bilimin belirlediği ihtiyaçlardır. Bunların dışında ruhsal motivasyonların kaynaklık ettiği aşkın bir gerçekleştirme ihtiyacı vardır. İnsanda transpersonel bir gelişim sağlar. Maslow, dini tecrübeyi ve mistik tecrübeyi bu bağlamda ele alır (Aytan, 2012: 126).

Dökmen’e (1994: 105) göre “*Kendini gerçekleştirme, bireyin sahip olduğu tüm potansiyelleri en üst düzeyde geliştirmesidir. İnsanın var olduğunun bilincinde olarak yaşaması, var olmaktan hoşnut olması ve yaşamını kendi kararları doğrultusunda etkili ve mutlu bir biçimde sürdürebilmesidir.*” Kişinin benliğini toplumsal otorite içinde eritmeksizin ve toplumsal kurallar ile çatışmaya düşmeden kendi duygu ve ihtiyaçları doğrultusunda davranabilmesi ve kendinde bulundurduğu gizil güçleri sonuna kadar kullanabilmesidir (Kuzgun, 1973: 135). Kendini gerçekleştirme Maslow’un teorisinde önemli bir yer tutar. Birey ona göre bu en üst basamaktaki ihtiyacını gidermekle iyilik, doğruluk ve adalet gibi değerleri elde eder. Maslow’a göre her insanın kendini gerçekleştirmeye yönelik doğuştan getirdiği bir eğilimi bulunmaktadır. Ancak çok az sayıda insan kendini gerçekleştirebilir. Maslow’a göre kendini gerçekleştiren birey, olgunlaşma süreci içerisinde. Başkaları ile derin ve anlamlı ilişkiler kurabilir, üretmeyi ve insanlara yardımcı olmayı sever. Hayatı ve bu hayatta yapması gerekenleri benimser ve onları yüksek bir doyumla yapar. Maslow’un “*sağlıklı insan*” olarak tanımladığı kendini gerçekleştirmiş bir birey, şu temel özelliklere sahiptir: Sadelik ve doğallık, gerçeği olduğu gibi kabul edebilme, takdir edebilme, doruk deneyim yaşayabilme, kendini kontrol edebilme, çevreden bağımsız olma, önyargıdan uzak olma, insanlıkla özdeşleşme, demokratik karakter yapısı, varoluşsal bir hayat sürme, etkili iletişim kurabilme, nüktedanlık ve yaratıcı olabilme (Aytan, 2012: 128-133).

Maslow, insanların yaşam alanı olan varlık alanını belirlerken “*varlık sevgisi*”, “*varlık bilışı*” ve “*varlık değerleri*” kavramlarından söz eder. Maslow’a göre “*varlık sevgisi, bir başkasının varlığına duyulan bencil olmayan sevgidir. Varlık*

sevgisi, sahiplenici olmayan, gereksinimden çok değer vermeyi prensip haline getiren ve karşı tarafı sömürmeyi düşünmeyen sevgidir” (Maslow, 2001: 49-50). Maslow’a göre varlık bilışı, nesnelere ve insanların müdahale edilmeden ve değiştirilmeden algılanmasıdır. Ona göre varlık bilışı, varlık sevgisinin doğal bir sonucudur. Çünkü varoluş boyutunda sevilen şey, olduğu gibi kabul edilir. Bir kişiyi karşılıksız sevmek onun kendisini ifade etmesine izin vermeyi gerektirir. Burada karşılıksız sevmek varlık sevgisini, karşı tarafı olduğu gibi kabul ederek onun kendini ifade etmesine izin vermekte varlık bilşisini temsil eder. Kendini gerçekleştiren bireyler, “*varlık bilşisine*” daha eğilimlidir. Zira kendini gerçekleştiren bireyler objektiftirler (Ayten, 2012: 135). Maslow’a göre “*varlık değerleri ise, insanların varlık bilışı esnasında karşılaştıkları değerlerdir.*” Bu değerler Maslow’un en önemli icadıdır. Ona göre varlık değerleri insanlığın en yüksek değerleridir. Bunlardan her biri bir bütünü parçasını oluşturur. Bunlar, insanın yüksek düzeydeki hakikatleridir. Bu değerler evrensel bir özellik taşırlar. Dünyadaki en önemli düşünürler bu değerleri kabul etmişlerdir. Kendini gerçekleştiren bireyler bunları özümsemişlerdir (Ayten, 2012: 135-136).

Maslow’a göre din insan tabiatının doğal bir ürünüdür. O, din ve Tanrı konusundaki görüşlerini genelde *varlık değerleri, kendini gerçekleştirme ve doğru deneyimler* çerçevesinde ele alır. Maslow, din görüşünü ortaya koyarken genelde William James’in Dini Tecrübenin Çeşitliliği ve Erich Fromm’un Psikanaliz ve Din adlı kitaplarından etkilenmiştir. O, kurumsallaşmış dine karşı çıkar. Kurumsal dinin öngördüğü pratikleri kabul etmemiş ve bunları insanın olumlu enerjisini boşa harcamak olarak görmüştür. Maslow, William James’i takip ederek dinlerde “*bireysel mistik boyutla*” ilgilenmiş ve “*mistik deneyim*” yaşayanları gerçek “*dindar*” olarak kabul etmiştir (Ayten, 2012: 139). Dinin kurumsallaşmasına karşı çıkan Maslow, dinin özünün daha kapsayıcı olduğunu belirtmiştir. Ona göre kutsal olan insan doğasının dışında düşünülmemelidir. Din belli pratiklere ve özel günlere indirgenerek, normalde hayatın tümünü kapsayacakken hayatın bir bölümünü içerecek hale getirilmiştir. İnsanın doğasına uygun olan inanç, kurumsal din ile birlikte “*kör bir inanç*” haline getirilmiştir (Maslow, 1996: 36).

Maslow’a göre “*dinlerdeki kelime ve semboller somutlaştırıldı ve somutlaştırılan bu özellikler dinin özü haline getirildi. Bu somutlaştırmayla birlikte dinin özü olan dini tecrübeler unutuldu ve otomatik, yüzeysel hareketler dini olarak nitelendi.*” Maslow, dinleri kurallara ve düzene öncelik veren “*kuralcı din* ve kuralcı olmayan *mistik din*” biçiminde ikiye ayırır. Onun yaptığı sınıflandırmaya göre bu iki farklı dine uygun olarak iki farklı dindar tip ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri kuralcı dine bağlı olan “*düzen insanı*” diğeri de kuralcı ol-

mayan dini yaşayan “*mistik insandır.*” Düzen insanı ise derin dini tecrübeler yaşayamaz bireysel kurumsal dinin getirdiği yüzeysel pratikleri yerine getirir (Ayten, 2012: 140-141). Maslow’a göre varlık değerleri dini bir özellik taşır. Bu tür değerler, adalet, iyilik, doğruluk dinin özüdür. Bu varlık değerlerini en iyi yerine getirenler dindardırlar. Maslow, kendini gerçekleştirenler ile dindar bireyleri karşılaştırır. Ona göre kendini gerçekleştiren insanlar, Tanrı’ya inansın ya da inanmasın dindardır. Maslow, kendini gerçekleştirenleri “*Tanrının yolunda yürüyen kimseler*” olarak tanımlamıştır. Ona göre kendini gerçekleştiren insanların sahip oldukları özellikler, dünyadaki temel dinlerin de üzerinde durduğu iç güdüsel arzuları kontrol etme, diğer insanları sevmeye ve varoluşun hikmetini arama gibi ideal amaçlardır. Bu yüzden onlar doğal olarak dindar bir özellik taşırlar. Bu dindarlık kendiliğinden gerçekleşir. Zira insan tabiatı gereği iyidir. Yıkıcılık ve kötülük insanın iyi olan biyolojik tabiatına engel olunması ile ortaya çıkar (Fuller, 1994: 159).

Maslow’a göre “*doruk deneyimler, hangi dine mensup olurlarsa olsun bütün insanların dini anlamda ortak noktalarını oluşturur. Çünkü her insan doruk deneyim yaşayabilir. Doruk deneyim yaşayan insan kurumsal dinden uzaklaşarak kendi kişisel dinini oluşturur.*” Ona göre otoriter olmayan bir din bireyin kendini gerçekleştirme sürecini olumlu yönde etkiler. Yapılan araştırmalar, geleneksel olmayan inanca sahip kimselerin doruk deneyimleri daha sık yaşadıklarını ortaya koymuştur (Ayten, 2012: 142). Maslow, yaşamının son zamanlarında bir boyuttan söz eder. Bu boyut kişinin “*kozmosla bütünleştiği*” “*aşkınlık*” boyutudur. Ona göre insanda kaynağı ruhsal motivasyonlar olan *aşkın gerçekleştirim* ihtiyacı vardır. “*Kendini aşan birey, hem kendini gerçekleştiren bireylerin özelliklerine sahip olur hem de varlığı aşarak evrenle bütünlük oluşturur. Kendini aşmada kişi doğasındaki tanrısal potansiyelini en güzel şekilde yaşar. Dini tecrübeyi yoğun bir şekilde yaşayan bu bireyler, hayatı kutsallaştırırlar.*” Maslow, bu görüşleriyle psikoloji dünyası için dördüncü güç olan *transpersonel psikolojinin* temellerini atar (Ayten, 2012: 142-143).

İnsanın fitratında var olan değer ve yönelimleri din olarak belirten Maslow, dindarlığın insanın doğal yapısında bulunduğunu, aşkın olanın kuralları kabul etmekte değil insanın kendi tabii yapısına uymakla dindar olacağını ifade eder. Genel olarak Maslow, din ve Tanrı konusundaki görüşlerini varlık değerleri, doruk deneyimler ve kendini gerçekleştirme çatısı altında açıklar. Diğer hümanistlerde olduğu gibi o, “*Tanrıyı insanın kendini gerçekleştirme sürecinde sahip olduğu toplam yeteneklerin bir sembolü*” olarak görerek, onun aşkın bir boyutunun olmadığını savunur. Daha ziyade kurumsal olmayan bireysel bir din üzerinde yoğunlaşan Maslow, varlık değerlerine sahip olan ve kendini gerçekleştirenlerin doğal olarak dindar olduklarını savunmaktadır.

Maslow, hayatının son zamanlarında aşkın bir boyuttan bahsederek görüşlerine yenilik getirmiştir. Fakat dini tecrübeyi, insanın doğasındaki tanrısallığı yaşaması olarak gördüğü için onun tam olarak aşkın bir boyuttan bahsettiği söylenemez (Ayten, 2012: 143).

Sonuç

Neticede hem dindarlık hem de kişilik üzerinde bilim adamları tam bir görüş birliğine varamamışlardır. Zira psikolog, sosyolog ve teolog gibi birçok sosyal bilimci bu iki kavramı kendi mesleki bakış açılarına göre açıklamaya ve tanımlamaya çalışmışlardır. Bu durum ise herkes tarafından kabul edilebilecek ortak bir tanım yapmayı zorlaştırmıştır. Öznel ve karmaşık bir özelliğe sahip kişilik kavramının tanımlanmasında pek çok güçlükler olmasına rağmen genel bir kişilik tanımı şu şekildedir: *“İnsanı diğer bireylerden ayıran fiziksel ve ruhsal bütün özelliklerini, yani onun davranışlarını, ilgilerini, tutumlarını, yeteneklerini, insanlarla olan ilişkilerini, konuşma tarzını, dış görünüşünü ve çevreye uyum biçimini içeren genel bir kavramdır.”* Kişilik kısacası bireyin iç ve dış bütün özelliklerini kapsayan çok geniş bir kavramdır. Dindarlık, *“Akılla kavranılması mümkün olmayan yüce bir varlığa inanma ve ona bağlanarak dinin yaşanması halidir.”* Dindar ise, *“dinini yaşayan kişi”* dir. Kişinin ruhsal dünyasında cereyan eden ve bu nedenle subjektif bir karaktere bürünen dindarlık üzerinde, bir taraftan insanın içinde yaşamını sürdürdüğü toplumu, diğer taraftan da dinin hayata, insanlara ve geleceğe yönelik bakış açısı etkilidir.

Her bireyin dini kendine özgü olduğundan o bireyin dini de kendine özgü olacaktır. Bu nedenle karşımıza farklı dindarlık tipleri ve farklı dini yaşayış biçimleri çıkmaktadır. Kişilik ve dindarlık arasındaki ilişkide ise karşımıza iki farklı sonuç çıkmaktadır. Bunlardan ilki kişilik özelliklerinin dindarlık üzerinde etkili olduğudur. İkinci olarak, dindarlığın kişiliği biçimlendirmesidir. Bu çalışmada ise hem dindarlığın kişiliği etkilediği hem de kişiliğin dindarlığı etkilediği sonucu ortaya çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle dindarlıkla kişilik arasındaki ilişki karşılıklıdır. Bu anlamda bazı kişilik özelliklerinin dindarlık üzerinde olumlu ve pozitif etkisi bulunurken bazen de kişilik dindarlık üzerinde olumsuz etkiye sahip olabilmektedir.

Jung, bireyleri kişilikleri açısından *“içe dönük ve dışa dönük”* olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Ona göre içe dönük insanlar yalnızlığı severken dışa dönük insanlar toplum içinde olmaktan hoşlanırlar. Jung bu bağlamda içe dönük bireyleri negatif olarak değerlendirirken dışa dönük bireylere pozitif olarak yaklaşır. Jung, dini de bireysel ve sosyal din olarak ikiye ayırmıştır. O, kollektif ve arketiplerden de bahsederek Tanrı'nın bir arketip olduğunu

söyler. Maslow ise hümanist psikolojinin kurucusudur. O daha çok kendini gerçekleştirmeye önem vermiştir. Maslow, bireyler için beş basamaklı ihtiyaçlar hiyerarşisi belirlemiştir. Bu ihtiyaçlar hiyerarşisinin en üstünde kendini gerçekleştirme yer alır. O, insanın doğasının iyi olduğunu düşünerek kendini gerçekleştiren bireylerin aynı zamanda dindar olduklarını söyler. Ona göre din insan tabiatının doğal bir ürünüdür. O, doruk deneyimlerden de söz eder. Ona göre doruk deneyim yaşayan bireyler ister Tanrı'ya inansın isterse inanmasın dindardırlar. Maslow, kurumsallaşmış ve mistik olmak üzere dini iki kısma ayırır. Ona göre gerçek dindar mistiklerin yaşadıklarıdır.

Kaynaklar

- Adler, A. (1997). *Psikolojik Aktiviteler* (Çev. B. D. Çorakçı), İstanbul: Say Yayınları.
- Adler, A. (2004). *İnsan Tanıma Sanatı* (Çev. K. Şipal), İstanbul: Say Yayınları.
- Akto, A. (2005). *Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Allport, W. G. (2004). *Birey ve Dini* (Çev. B. Sambur), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Altınköprü, T. (2005). *Şahsiyet Analizi*, İstanbul: Hayat Yayıncılık.
- Apaydın, H. (2001), *Kişilik Özelliklerinin Dini Tutum Ve Davranışlara Etkisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Aydoğan, A. (2005). *Ferdîyet ve Şahsiyet*, Kişilik Oluşumu ve Sorunları İçinde (ss.81- 97), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aygün, A. (2000). *Kişilik Psikolojisi Ve Dindarlık*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Ayten, A. (2006). *Psikoloji ve Din, Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ayten, A. (2012). *Psikoloji ve Din, Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*, 3. Basım, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Bahadır, A. (2002). *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Beit-Hallahmi, B. & Argyle M. (1997). *The Psychology Of Religious Belief And Experience*, London & New York, Routledge.
- Burger, M. J. (2006). *Kişilik* (Çev. İ. E. Sarıoğlu), İstanbul: Kaknüs Yayıncılık.
- Cüceloğlu, D., (1993). *İnsan ve Davranışı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Cüceloğlu, D. (1998). *İnsan Ve Davranışı, Psikolojinin Temel Kavramları*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çamdibi, H. M. (1983). *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, İstanbul: Han Neşriyat.
- Çelik, C. (2003). “Değişkenler ve Boyutlar Bağlamında Türk Toplumunda Dini Hayatın İncelenmesi”, *Bilimname* I (1), 153-174.
- Dökmen, Ü. (1994). *İletişim Çatışmaları ve Empati*, 14. Baskı. İstanbul: Sistem Yayınları.
- Formdan, F. (2004), *Jung Psikolojisinin Ana Hatları* (Çev. A. Yalçınır), İstanbul: Say Yayınları.
- Fuller, A. R. (1994). *Psychology and Religion*, Boston.
- Glock, C. Y. (2007). *Dindarlığı Boyutları Üzerine* (Çev. M. E. Köktaş), Ed. Aktay, M. Köktaş, *Din Sosyolojisi İçinde* (ss. 250-271), Ankara: Vadi Yayınları.
- Günay, Ü. (2003). *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları.

- Günay, Ü. (2006). *Dindarlığın Sosyolojisi*, Ed. Ü. Günay & C. Çelik, Dindarlığın Sosyo – Psikolojisi İçinde (ss. 1-59), Adana: Karahan Yayınları.
- Güngör, E. (2000). *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Holm, N. G. (2004). *Din Psikolojisine Giriş* (Çev. A. Bahadır), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Hökekleli, H. (2005). *Din Psikolojisi*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Jung, C. G., (1998). *Psikoloji ve Din* (Çev. R. Karabey), İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Jung, C. G., (1999). *Keşfedilmemiş Benlik* (Çev. Barış İlhan), İstanbul: İlhan Yayınları.
- Karakaya, S. (2008). *Dindalık ve Kişilik Arasındaki İlişki: Allport ve Fromm'un Karşılaştırmalı Analizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Kayıklık, H. (2000). *Dini Yaşayış Biçimleri, Psikolojik Temelleri Açısından Bir Değerlendirme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kayıklık, H. (2006). *Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık*, Ed. Ü. Günay & C. Çelik Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi İçinde (ss. 157-174), Adana: Karahan Yayınları.
- Köknel, Ö. (2005). *Kaygudan Mutluluğa Kişilik*, İstanbul: Altın Kitaplar.
- Kuzgun, Y. (1973). "Kişisel Yönelim Envanterinin Türk Toplumuna Uygulanması", *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5/2.
- Maslow, A. (1970). *Motivation and Personality*, 2. Baskı, New York.
- Maslow, A. (1996). *Dinler, Değerler, Doruk Deneyimler* (Çev. H. Koray Sönmez), İstanbul: Kuraldışı Yayınları.
- Maslow, A. (2001). *İnsan Olmanın Psikolojisi*, (Çev. O. Gündüz), İstanbul: Kuraldışı Yayınları.
- Mehmedoğlu, A. U. (2004). *Kişilik ve Din*, İstanbul: Dem Yayınları.
- Nelson, K. W., (2011). *Motivation and Personality: An Examination of the Big Five Personality Trait Factors and Their Relationship with Sales Performance in a Non-Cash Incentive Program* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Capella University, Minnesota.
- Onay, A. (2001). "Dindarlık Ölçme Çalışmaları, Dindarlık Ölçümünde Üç Farklı Yaklaşım ve Ölçmenin Esasları", *İslami Araştırmalar Dergisi* 3 (9), Ss.439-449.
- Onay, A. (2004). *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*, İstanbul: Dem Yayınları.
- Oruç, C., (2008). "Din Kişisel Ve Sosyal Bir İhtiyaçtır", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2, ss.129-141.
- Peker, Hüseyin (2003). *Din Psikolojisi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.

- Segal, R. A., (1989). *Religion and The Social Sciences*, Georgia: Scholars Press.
- Spranger, E. (2001). *İnsan Tipleri* (Çev, A. Aydoğan), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Şentürk, H. (1997). *Din Psikolojisi*, İstanbul: Esra Yayınları.
- Taş, K. (2003). “Dindarlık Ölçeği, Dini Tutumlar Üzerine Bir Araştırma”, *Tabula Rasa Felsefe & Teoloji* 3/8, 239-247.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü, (2012). Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- Uysal, V. (1996). *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Uysal, V. (2006). *Türkiye’de Dindarlık ve Kadın*, İstanbul: Dem Yayınları.
- Vergote, A. (1999). *Din, İnanç ve İnançsızlık* (Çev, V. Uysal), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Wulff, D. M., (1997). *Psychology of Religion*, 2. Basım, New York.
- Yaparel, R. (1987). *Yirmili Ve Kırklı Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat İle Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yapıcı, A. (2002). “Dini Yaşayışın Farklı Görüntüleri ve Dogmatik Dindarlık”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2, 75-117.
- Yapıcı, A. (2003). “Fiziksel ve Sosyal Hadiselere Sebep Atfetmede Dinin Rolü”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1, 127-165.
- Yapıcı, A. (2007). *Ruh Sağlığı ve Din, Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, Adana: Karahan Yayınları.
- Yapıcı, A. & Kayıklık, H. (2005). “Ruh Sağlığı Bağlamında Dindarlığın Özsaygı ve Kaygı İle İlişkisi, Çukurova Üniversitesi Örneği”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 3/9, 177-206.
- Yılmaz, H. (2002), “Türk Müslümanlığı, Dindarlık ve Modernlik”, *İslamiyat Dergisi* 5/4, 57-66.

Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar III

Editor: Doç. Dr. Nüket Kırcı Çevik

 ÖZGÜR
YAYINLARI

ISBN 978-975-447-586-9

9 789754 475869